

DEÁK ÉLETE

ÍRTA

FERENCZI ZOLTÁN

I. KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1904

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

Ez az életrajz az Akadémia által 1897 június 28-ikán közzétett következő pályázati hirdetésre készült: Kívántatik Deák Ferencz élet- és jellemrajza. E hirdetésnek megfelelően nyújtottam be tervezetet és kidolgozott részleteket; ezeknek és utóbb beadott újabb részleteknek megbírálása után nyert megbízatás következtében jött létre ez a mű, melynek célja az eddigi irodalom és az ezen kívül felkutathatott eredeti források alapján e pályahirdetésnek megfelelni.

E rövid jelentésen kívül nincs más feladata e pár sornak, mint az, hogy meleg köszönetemet fejezzem ki mindazoknak, kik e mű megírásában segítettek, mint első sorban Szily Kálmán, akadémiai főtitkár úrnak, Concha Győző úrnak, mint az Akadémia II. osztálya által felkért bírálónak, ki több részét ismételve is

VI

olvasta s úgy bírálataival, mint előszóval adott véleményével megírásában segített és Kautz Gyula v. b. t. tanácsos úrnak, ki mint az Akadémia könyvkiadó-bizottsága által felkért bíráló volt szíves megjegyzéseivel támogatni. Meleg köszönetét mondok továbbá Zalamegye alispánjának, Csertán Károly úrnak, Deák Mihály zalatárnoki és Baronyi Ede kehidai földbirtokos uraknak, kik zalamegyei utam sikerét előmozdították.

Budapest, 1904 november hó.

AZ ÍRÓ.

AZ ELSŐ KÖTET TARTALMA.

ELSŐ KÖNYV. (1803—1836.)

ELSŐ FEJEZET.

Családja.

A Deák-család. — Garay regéje. — A család leszármazása a XVII. század óta. — Deák József. — Deák Gábor. — A család később használt czimere. — Deák Gábor és neje Hertelendy Anna. — Az államférfi apja. — Söjtör. — Szülőháza. — Az államférfi anyja. — Testvérei. — Születése, anyja halála. — Apja halála. — A Deák- és Sibrik-család nemzetségtáblája. (Melléklet.) 1—11

MÁSODIK FEJEZET.

Deák gyermekkor.

Anekdota gyermekkorából. — Testvérei. — Klára nővére. — Deák Antal. — Jelleme. — Követsége. — Lemondása. — Visszavonulása. — Hasonlóság az ő és öccse jellemében. — A halálakor nyilvánult részvét. — A kehidai ház. — Deák első oktatója. — Kőszegen. — Keszthelyen mint I. o. t. — Pápán mint II. o. t. — Hagyományok róla ez időből. — Nagy-Kanizsára megy. — Az iskola épülete. — Tanárai. — Tanulásbeli eredmény. — A módszer és az ő tanulásmódja. — Szokásai, mutatózó jellemvonásai. — Tanárai és hatásuk. — Péter Martinus. — Záróünnepély..... 12—36

VIII

HARMADIK FEJEZET.

A győri akadémián.

A győri akadémián négy évet tölt. — Fejér György főigazgató. — Beszéde a törvény-tiszteletről. — Az akadémia tanulmányi rendszere. — Tanárai és tanulása az első két év alatt. — Gzinár Mór. — Kiválóbb tanárai. — Tanárai a jogi szakon s tanulásának eredménye, — Tanulásmódja, ereje a vitaközösben. — Beke Farkas. — Deák nagy emlékezőtehetsége. — Lakása Józsa Józsefnél. — Fejér György, Czinár Mór és Maár Bonifáoz hatása. — Olvasmányai. — Jellemző tulajdonai. — Tanulótársai. — Kedveli a társaságot. — Magánélete. — A kor hatása.....37—60

NEGYEDIK FEJEZET.

Deák Zalamegyében. (1821—1833.)

Deák ügyvédi vizsgát tesz. — Ügyvéd lenni nem akar. — Ügyvédi okleveléből vont következtetések. — Pesti időzésének hatása. — Barátsága Vörösmartyval s másokkal. — Értekezései. — Érdeklődése az irodalom iránt. — Véleménye a házasságról és saját házasságáról. — Nőtleniségének oka. — Gazdálkodása bátyja hivatali elfoglaltsága alatt. — Megyei hivatalai. — Zalamegye az 1821—23-iki alkotmányellenes rendeletekkel szemben. — Gr. Batthyány Imre főispáni helytartó. — Deák mint megyei hivatalnok. — Jelentősége. — Ő és bátyja a megyében. — Egy ránk maradt védőbeszéde. — Surrogatus alispán, majd követ lesz .....61—73

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák Antal mint követ. Deák Ferencz az első kérdésekben 1832—1836-ban.

Deák Antal követi működése általában. — Az 1830-iki és 1832-iki országgyűlésen. — Nézete pár főkérdésben. — Lemondásának okai. — Deák Ferencz követté választása. — Megérkezte Pozsonyba. — Az országgyűléshez kötött remények. — A sorrend. — Bizalmatlanság. — Sorrendvita. — Az első felterjesztések. — Az országgyűlés és a király. — Az 1833 április 16-iki leirat. — Hatása. — Deák a sorrendvitában.

IX

— Jelentősége. — A vallásügyi javaslat. — Nézetek és ellen-
nézetek. — Deák s a vallásügy. — Nézetalakulások. — Deák
helyzete. — Deák kedvező utasítást kap. — Alkotmányjogi
kérdések. — Deák s a tiltakozó záradék. — Az új záradék. —
Deák július 13-iki beszéde. — Eredmény. — Deák és Kölcsey.....,74-95

HATODIK FEJEZET.

Deák és az úrbéri törvény.

Első felszólalása. — A kormány nézete az urbáriumról.
— Ellentét ez és a kor iránya között. — A kerületi javaslat
alapelvei. — Deák a kerületi tárgyaláson. — Somsich eljárása
az országos tárgyaláson. — Deák az általános többségről. —
Az ellenzék helyzete. — Deák szerepe az országos üléseken.
— Utasítása. — Eljárása s elvei a javaslattal szemben. — A
tárgyalások menete. — Deák a részletkérdésekben. — Felszólalásai a jobbágyok érdekében. — Beszéde a korlátlan nemesi
birtokjog ellen. — Beszéde a jobbágyoknak birtok szerzése
ügyében. — Deák s a VIII. pont. — A főrendi tárgyalás ered-
ménye. — Királyi válasz a javaslatra. — Deák s a szabad-
elvéük a királyi válaszszal szemben. — Előkészület a javaslat
második tárgyalására. — Deák a második tárgyaláson. — Deák
szerepe a javaslat második tárgyalásán. — Kölcsey és Deák
az örökváltságról. — A kormány újabb eszközei. — Kölcsey
s mások megyéiben az örökváltság bukása. — Az urbárium
harmadik tárgyalása. — Deák beszéde december 10-ikén
1834-ben. — A javaslat legfőbb elveinek bukása. — Deák meg-
menti a VIII. pont alapelvét. — Deák több hétre haza megy.
— Kölcsey búcsúja..... 96—118

HETEDIK FEJEZET.

A törvénykezési munkát s más kérdések az országgyűlés első felében.

A rendszeres munkálatokba vetett hit. — A törvény-
kezési munkálat. — Deák a bírák szabad választásáról. — A
békebírásról. — Ezek ügye az országos ülésen. — A határ-
őrvidéki és katonai bíróságok. — Deák az országgyűlés bírá-
kodásáról. — A javaslatból nem lesz törvény. — A polgári

törvénykönyv. — Deák s a proprietás. — Kölcsey és Deák a majorátusokról és senioratusokról. — Deák és az ősiség. — A fiskus örökösödése. — Deák s a dézmaváltság. — A javaslat sorsa. — A lengyel ügy. — Deák beszéde 1834 november 23-án. — Deák s a sérelmekre választ sürgető felirat. — Deák s a dorgáló leirat. — Deák s az 1834 január 3-iki leirat. — E feliratok sorsa s Deák óvása. — Deák óvása a nádor elnöki jogáról 119—132

NYOLCZADIK FEJEZET.

Deák vezérszerepe az országgyűlés második felében.

Változások a kormányzatban Ferencz halálával. — Növekedő ellentét a szabadelvűek és kormány közt. — Ellenkező irányzat az országgyűlésen. — A kormány reakció. — Ferdinánd első leirata és Deák javaslata. — Felirat. — Deák nézete a címzékérdésben. — Az öt felirat ügye. — Leirat. — Deák a provisoriumról. — Deák véleménye az 1835 augusztus 31-iki leiratról. — Hír az országgyűlés eloszlásáról. — Deák befolyása. — Az úrbéri második leirat. — Deák a legelő kérdésében. — Az úrbéri harmadik leirat — Az országgyűlés végére vonatkozó záradék. — A junctim új alakja. — Leirat az országgyűlés megnyújtásáról. — Az urbérből törvény lesz. — A sérelmek orvoslását sürgető felirat s a rendek kitartása Deák vezetése alatt. — Erdély ügye és Deák. — Deák a sérelmek és kivánatok tárgyalásában. — A szólásszabadság. — Wesselényi pöre. — A szólásszabadság az országgyűlésen. — Deák beszéde. — Vita Deák elvei körül. — Balogh János pörbe fogása. — Deák Nagy Pál és új törvények hozása ellen. — Deák a nádori közbenjárás ellen. — A nádori közbenjárás bukása, Deák győzelme. — A békési ügy és Deák. — A sérelem sorsa. — A szaoadujság. — Deák a szabadszólásról követjelentésében.....133—162

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák vezérszerepe az excerptákban.

Deák a jobbágytelken lakó nemes jogairól és kötelességeiről. — Deák és a deperditák. — Deák több részletkérdésben. — Deák a kisajátításról. — A király válasza. — Deák

XI

beszéde a javaslat második tárgyalásakor. — A magyar nyelv és Nagy Pál indítványa. — Deák ellenzi. — A nádori közbenjárás. — Deák a törvényjavaslat további tárgyalásán. — A nádori közbenjárás eredményének megmentése. — A közművelődés és Ludoviceum ügye. — Deák az országos bizottsági tagságról. — Deák és az adó ügye. — Deák megmenti a „non ultra“ elvét. — Deák és a concertatio 163 — 179

TIZEDIK FEJEZET.

Deák követi működése 1833/36-ban.

Deák föllépése az országgyűlésen. — Vezérkedése és Wesselényi tudósítása. — Előtanulmányai. — Alkalmazásuk. — Nemzetgazdasági nézetei. — Deák s a magyar nyelv. — Irálya. — Külső megjelenése. — Deák és Kölcsey. — Bizalmas nyilatkozatai. — Csüggedést nem ismerő kitartása. — Más jellemző tulajdonai. — Bánásmódja követőitáival. — Szokásai. — Helyzete követőitársai közt. — Az ellenzék kiválóbb férfiai és Deák. — Széchenyi Deákról. — Követjelentése. — Ennek fő elvei. — E jelentés kinyomatása. — Helytartótanácsi leirat és a megye tiltakozása..... 180—201

MÁSODIK KÖNYV. (1836-1849.)

ELSŐ FEJEZET.

Deák és a szólásszabadsági perek. (1836—1839.)

Az országgyűlés hagyatéka. — Deák feladata. — A kormányi eljárásból eredt nemzeti hangulat. — Csalatkozás, mintha a Wesselényi pörét meg akarnák szüntetni. — Az ifjak elfogatása és elítélése. — Változások a kormányban. — Kossuth elfogatása. — A pesti és zalai küldöttségek Bécsben. — Wesselényi pörének folyama. — Kossuth elítéltetése. — Deák levelei. — Deák tanácsolja Wesselényinek, hogy pörét közölje teljesen a megyékkel. — A megyék részvéte. — Deák véleménye a kormány eljárásáról. — Részvétele a Wesselényi pör védelmi iratában. — Részvétele Kossuth pörében. — E perek és a megyék. — A kormány és a megyék. — Az 1838-iki árvíz hatása a közvéleményre. — A kormány a kedvező alkalmat nem használja fel. — Deák kísérlete Wesselényi büntetésének elhalasz-

XII

tására. — Deák Bécsben. — Nyilatkozata a helyzetről. — Kieszközli Wesselényi büntetésének elhalasztását. — Hatása a kormány nézeteinek megváltoztatására. — Deák a megyében. — Mint főispánt föleskető. — Népnevelési ügy. — Pártviszonyok. — Szabadelvű irány. — Deák megyei működése. — Két felirata. — A vegyesházasságok ügye. — Zalamegye utasítása..... 205—243

MÁSODIK FEJEZET.

Deák vezérsége és közvetítő működése a szólásszabadság ügyében 1839/40-ben.

Deák követte választása. — Változások a kormányban. — Előkészületek. — Deák a pártok közt és nézete a helyzetről. — Királyi előterjesztések. — A pesti sérelem. — Szentkirályi indítványa. — Deák beszéde a kerületben és országos ülésen. — Elvi ellentét a két tábla közt. — Deák a junctim ellen. — A záradék új értelmezése. — Leirat. — Új záradék. — Deák a Nagy Pál középútjai ellen. — Ráday lemond. — Az elv óvás melletti letevése. — Fontos elvi vívmány. — Szentkirályi indítványa a szólásszabadságról. — Deák beszéde és Nagy Pál. — Országos ülésen. — Deák az új törvényekről. — Óvása az ülések megszakítása ellen. — A junctim megbukik. — Főrendi nézet. — Deák válasza. — Beszédének hatása. — Deák Bécsben. — Leirat. — Junctim az ujonczjavaslattal. — Nagy Pál záradéka. — Deák beszéde. — Válaszok. — Főrendi javaslat. — A rendek kintartása. — Az ujonczszükséglet megkérdése. — Deák javaslatára a megajánlás elhalasztása. — Új záradék. — A kormány kísérletei. — Wirkner és Deák. — Leirat. — A záradék elejtése. — Deák beszédei — Az adó. — Nehézségek a szólásszabadsági ügy megoldásában. — Deák közvetítő szerepe. — Megoldás. — A kérdés letevése a nemzet kezébe. — Deák nézete az eredményről..... 244- 283

HARMADIK FEJEZET.

Deák s az excerpták és az országgyűlés eredményei.

Egyéb kérdések. — A magyar nyelv ügye és Deák. — Deák nevenapja. — Ebből az alkalomból a maganyelvi javaslat tárgyalása. — Deák az excerpták mellett. — A vallási javaslat. — Deák beszéde. — A javaslat sorsa. — Deák a

XIII

vegyesházasságok ügyében. — Deák és az elnök kinevező joga. — Deák a dunamelletti vasutakról. — Deák az örökváltásról. — A pénzbeli elmarasztalásokról. — A kereskedelmi hitelről. — Részvétele a váltó- és kereskedelmi törvényekben. — Az alimentáció. — Az egykorúak véleménye Deákról. — Tóth Lőrincz és Miss Pardoe jellemrajza 1840-ből. — Közörm. — Deák megtiszteltetése Pozsonyban. — Anekdota Deákról és Széchenyiről. — Érintkezésük az országgyűlés alatt. — Deák követjelentése. — Jelszava. — Követjelentésének kinyomatása..... 284—306

NEGYEDIK FEJEZET.

Deák és a fő korkérdések 1841—1843-ban.

Deák véleménye a teendőkről az országgyűlés után. — Széchenyi Deákról. — Széchenyi véleménye a helyzetről. — Korkérdések. — Vegyesházasságok ügye. — Kopácsy körlevele. — Lonovics Rómába megy. — A megyék. — Esztergom felirata. — A zalai felirat Deák műve. — Hatása. — A pápai breve. — A Pesti Hírlap és a Kelet Népe. — Deák a Pesti úrlap-ról. — Deák és Széchenyi. — Deák a Kelet Népéről. — Deák beszéde 1841 november 28-ikán. — A nemzetiségi kérdés eredete. — Wesselényi röpirata. — Deák a nemzetiségi kérdésről. — Látszólagos béke. — Deák közvetítése. — Az illyr-párt. — A lapok az illyr-párt ellen. — Wesselényi és a Pesti Hírlap czikkei. — Széchenyi akadémiai beszéde. — Hatása. — Deák és Széchenyi. — Deák nyilatkozata e kérdésben. — A vita folyama ..... 307—339

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák és a büntetőtörvénykönyvi javaslat.

A kérdés fontossága. — Ennek okai. — A büntetőtörvény az 1839/40-iki országgyűlésen. — E kérdés az irodalomban, Szalay működése. — Egyéb előkészületek. — A választmány összehívása. — Az első ülések és Deák különvéleményei. — Az elvi kérdésekre albizottság küldetik ki. — Az előleges elvi megállapodások. — Deák különvéleményei. — Munkálata az eskütszékről. — Ennek hatása. — Deák a börtönrendszeréről. — Albizottságok. — Deák az anyagi rész albizottságának elnöke. — Alapelvek és eljárás a munkában. — A munkálat

XIV

Deák műve. — Mittermaier. — A rendőri kihágások. — A nagy választmány tárgyalásai. — Deák felszólalásai a büntető eljárásban s az anyagi részben. — Deák s a kisebbség különvéleményei. — Mittermaier bírálata. — A javaslat általános jelentősége — Hatása. — Sorsa 1843/44-ben. — Deák magánélete e másfél év alatt Pesten. — Bátyja halála. 340—361

HATODIK FEJEZET.

A háziadó Zalamegyében 1842—1844-ben.

A szatmári 12 pont. — A háziadó kérdése. — Izgatások ellene és mellette. — Deák jóslata és fogadalma. — Izgatások Zalamegyében. — A követutasítási választmány. — Deák beszéde. — Izgatások a közgyűlés előtt és Forintos György. — A közgyűlés április 4-ikén. — Deák tudósítása. — A köznemesség garázdálkodása Kehidán. — Hatása az országban. — Wesselényi és Kossuth nézete. — A közvélemény Deák lemondásáról. — Széchenyi. — Követválasztó ülés Zalában április 24-ikén. — A megye határozata. — A május 22-iki közgyűlés. — Deák a háziadó ügyének elhalasztását ajánlja. — Izgatás az adózás mellett 1843 nyarán Zalában. — Deák kijelenti, hogy a követséget a háziadó elfogadása mellett sem vállalja el. — Az augusztus 31-iki közgyűlés — Deák végleges lemondása. — Önigazolása a szeptember 2-iki közgyűlési napon. — Deák tudósítása szeptember 3-ikáról. — Lemondásának hatása. — Csányiék válasza Deák levelére. — Megyei viszonyok. — Deák a megyei ügyekben 1843—1844-ben. — A béke helyreáll. — Deák az 1844 június 11-iki, augusztus 12-iki és november 4-iki megyei gyűléseken 362—390

HETEDIK FEJEZET.

Deák és az 1843—1844-iki országgyűlés.

Nagy várakozás az országgyűléssel szemben. — Vélemények Deák elmaradásáról. — A pártok állása és Deák. — Deák távolmaradásának jelentősége. — Az egykorúak nyilatkozatai. — A követek nyilatkozatai az országgyűlésen. — Deákot bizottságokba választják. — Deák megírja a válaszfeliratot. — Hatása a felíratra a magyar nyelv ügyében. — Mélyen érzett hiánya más kérdésekben. — Az utókor nézete. — Az országgyűlés eredménytelensége 391—408

Deák működése s az 1845-iki korkérdések.

Kossuth lemondása a Pesti Hírlap-ról. — Deák véleménye. — Kossuth másnemű tevékenysége. — A centralisták s a conservativek — Deák levele Szalayhoz. — Véleménye a centralisták pro grammjáról és Dessewffy Aurél terveiről. — Az új kormánypárt és Metternich elfogadják Dessewffy nézeteit. — Széchenyi csatlakozása. — Deák nézete Széchenyi előadásáról. — Pestmegye s az administratori rendszer. — Az ellenzék mozgalmái e rendszer ellen. — A védegyelet nemzetgazdasági és politikai szempontból. — Széchenyi a Deák álláspontjáról. — Deák levele Kossuthnak. Aggodalmi. — Véleménye a védegyeletről, mint a nemzeti erő próbájáról. — Működése a védegyelet érdekében. — A szentgróti beszéd. — A védegyelet eredménye. — Deák és Kossuth véleménye közti különbség. — Széchenyi s az ellenzékiek törekvései. — Zalai közgyűlés s a Pesti Hírlap cikkei. — Széchenyi s a gyáralapító társaság. — Deák Pesten. — Válasza a fáklyás-zenén. — Válasza Széchenyinek. — Gyáralapító társaság közgyűlése s Deák beszéde. — Hatása. — Pesti időzésének eredménye. — Megtiszteltetései. — Széchenyi felléptének okai Deák ellen. — Cikkei Deák ellen 1845-ben a Jelenkorban — Alapelvek. — A középpárt eszméje. — A szentgróti levél elemzése. — A védegyelet ellen. — Felhívása Deákhoz. — Deák nem válaszol. — Hozzávetések. — Deák zsidói útterve. — Útja Vörösmarty-val. — Zsidón. — Kolozsvárt. — A bihari közgyűlés és Deák. — Debreczenben és újra Pesten..... 409 -456

ELSŐ KÖNYV.

1808—1836.

ELSŐ FEJEZET.

Családfa.

A DEÁK-CSALÁD. — GARAY REGÉJE. — A CSALÁD LESZÁRMAZÁSA A XVn. SZÁZAD ÓTA. — DEÁK JÓZSEF. — DEÁK GÁDOR. — A CSALÁD KÉSŐBB HASZNÁLT CZIMERE. — DEÁK GÁBOR ÉS NEJE HERTELENDT ANNA. — AZ ÁLLAMFÉRFI APJA. — SÖJTÖR. — SZÜLŐHÁZA. — AZ ÁLLAMFÉRFI ANYJA. — TESTVÉREL SZÜLETÉSE, ANYJA HALÁLA. — ATYJA HALÁLA. — A DEÁK- ÉS SIBRIK-CSALÁD NEMZETSÉGTÁBLÁJA. (MELLÉKLET.)

A Deák-család, melyből az államférfi is származik, nem mutathat százados ősök híres sorára s a „kehidai* jelző sem a család előneve, mely oklevélén alapszik, csak szokásos megkülönböztetés a zala-tárnoki ágtól, melytől egyébként amaz is származott. Eredetileg a család Zsitkóczról való, hol ökörhajcsársággal foglalkozott s legelső tagja Deák Mihály volt, a ki I. Leopold alatt, mint katona kitűnt, huszárezredes lett s mint ilyen alapította Bécsben a XI. huszárezredet, míg testvére, Péter, a király íródeákja, majd törvénybíró volt. Ez a Mihály kapta katonai érdemeiért maga és öccse számára Leopoldtól az előnév nélküli nemességet. A czimeres nemeslevél 1665 december 22-ikén kelt Bécsben s Zalában 1666 november 18-ikán hirdettetett ki. Ebben a király azt mondja, hogy megfontolván Deák Mihály szolgálatait, őt és öccsét nemesekké teszi s oly czimert adott nekik,

mely mindkettőjük foglalkozását kifejezi; t. i. az u-alakú pajzson kék mezőben egy vörösruhás könyökös kar könyvbe ír, a pajzs jobb sarkából aransugarak lövellnek a könyvre, a pajzson nyílt sisak, rajta királyi diadém, melyből hasonló vörösruhás jobb kar nyúlik ki, aranyozott buzogányt tartva, fenyegető alakban. A sisak mellett a dísz jobbra fehér és veres, balra kék és aranyfoslányok. Ezt a nemeslevelet ma is őrzi Deák Mihály Zalatárnokon, kinek Deák Ferencz maga adta át halála előtt pár évvel. A család nevéből ítélve, mindenesetre már előbb is kellett tudományyal foglalkoznak; mert a „deák“ szó annyi, mint „literatus“; így találjuk a XVI. század költőinek neve mellett, mint a latin szó magyar jelentését.

Költői találmány tehát csak, amit Garay *Szent László*-jában olvasunk (IX. ének), hogy midőn Szent László király egyszer Zalamegyében, Nagy-Kanizsa táján, Dalmácia felé utazott s kocsijában elaludt, kihullt egy tengelyszeg. A királyt a szekér felfordulása fenyegette; ott termett azonban *egyik* hű jobbágya, Deák Balázs s a lejtős úton ujját dugta a szeg helyébe, míg a kocsi megállt s a király felébredt. Ekkor a király jutalmul akkora földet adott neki, mekkorát több órán át körül bírt lovagolni és őt jobbágy társaival együtt nemessé tette. Ez az elbeszélés eredeti alakjában Podlusani Zsigmondnál¹ maradt fenn; de ő

¹ Podlusani: *De rebus gestis Hungariæ Begum.* Jaurini. 1742. 35. 1. — V. ö. Szegedi János: *Tripartitum iuris Hungarici.* 1751. 322.1. — Podhraczy József: *Sz. László királynak históriája.* 47. 1. Mint kuriózum említésre méltó, hogy az *Albina* Deák halálakor azt írta róla, hogy apai részről oláh vagy maczedo-oláh eredetű s a család eredeti neve Pescariu, melyet csak akkor vetett el, midőn megváltoztatta nyelvét s nemzetiségét. *Fővárosi Lapok.* 1876. I. 128. 1.

csak Balázsnak mondja a jobbágyot; a Deák nevet s a szélesebb rajzot a költő adta hozzá.

Térjünk vissza tehát a történelemhez. A két említett testvér közül Mihály, az idősb, nőtlenül halt el. Ő és Péter szerezték Zala-Tárnokon azt a körülbelül háromezer holdnyi nemesi birtokot, melynek egy része ma is a család kezén van s ezért hirdették ki nemességüket éppen Zalában. Tehát csak Péter ágán származott le tovább a család, ki az államférfiú szép-
apja. Péter, ki bátyja halálával az egész birtok örököse lett, mindvégig Zala-Tárnokon lakott s ott is van eltemetve nejével, Zajgár Erzsébettel, abban a r. katli. kápolnában, melyet ők építettek. E Péter fia, Gábor, ki 1762 tájt, mint Zalamegye assessora szerepelt, ugyanott lakott s ugyanaz a templom őrzi porait; míg neje, Hertelendy Anna, a hertelendi és vindornyalaki Hertelendy-családból, Kehidán van eltemetve. Ennek a Deák Gábornak két fia volt: József és Ferencz s ez az ifjabbik az államférfi atya.

A két fiú közül az idősbik, József, az ősi birtokon maradt Zala-Tárnokon s ott a később virágzó Deák-család megalapítója lett; ő maga szintén az ottani templomban nyugszik. Ezt az ágat hívják ma zalatárnoki-nak. Józsefnek nejétől, István Katalintól, 9 gyermeke született: György, József, Katalin, Teréz, Mihály, az alezredes, ki a badeni temetőben nyugszik, Gábor, százados, ki 1848-ban No varában halt meg, Károly, Lajos, Szidónia. Közülök, midőn Deák Ferencz 1876-ban meghalt, már csak Lajos és Szidónia voltak életben.

Deák Gábor, az államférfiú említett nagy atya volt az, ki családját kiválóan emelte s vagyoni viszonyait jobbá tette az által, hogy nőül vette a tekintélyes vagyonú Hertelendy Gáspár leányát, Annát, egy kiváló

zalamegyei család ifjabb sarját; ennek a nőnek révén lett a család ifjabb tagjáé utóbb a söjtöri és a szép kehidai birtok több más hozzájuk tartozó jószág-részekkel, mint Zalaapáti, Tófej, Hahót, Orbánosfa, Kustány, Rátót, Pusztá-Szent-László s több más. Ez a Deák Gábor az, kitől az első címeres pecsét ránk marad 1762-ből; de már az eredetitől eltérő alakban. Ugyanis áll a pajzson, egy felütött könyvre könyökkel támaszkodó pánczélos hajlított karból, a marokban egy görbe markolatú, kézvédővel ellátott karddal; a dísz rajta a koronából kinyúló kar, kék-arany és veres-ezüst foszlányok.

Deák Gáborról keveset, nejéről, Hertelendy Annáról valamivel többet tudunk. Élete későbbi korából is nagyon szép, eszes és tanult nőnek, ú. n. nagyszonyonak rajzolják, a ki latinul is jól beszélt; ifjú korából kiemelik szép termetét, nagy szőke haját s örökké mosolygó piros arcját. Híres gazdasszony volt; mikor férje meghalt és ő egyedül élt Kehidán, nagy szeretet környezte jótékonyága miatt s az előbbkelő megyei leányok egy-egy időre szívesen mentek hozzá, mint akkor mondták, „morest“ tanulni. De ezeken kívül adataink arról is szólnak, hogy szerette a fényűzést, sőt pazarlást. Deák Istvánnak Deák Józsefhez 1792. márczius 20-ikán írt leveléből arról értesülünk, hogy éppen e miatt férje halála után már egyszer birtokait sequestrum alá helyezték. Ez azután történt, hogy egy időre Bécsben tartózkodott s fényűzése miatt megterhelte birtokait. Azt mondják, hogy ott könnyelműen élt s nem kis szerepet játszott. Jóságai felszabadulván, újra kölcsönt kölcsönre vett fel; 1792 márczius 5-ikén Orbánosfát, Zalaapátit tőle jókora adósság fejében exequálták s még többért akarta elzalogosítani

őket; terve volt conscribáltatni sőjtöri, tófeji és hahóti jószágait is; úgy hogy Deák István sajnálkozva ír gyermekei sorsáról s ajánlja, hogy tétessék újra sequestrum alá, mely alól helytelenül szabadították fel. Tettek-e a fiúk valamint anyjok ellen? nem tudjuk; de hihetőleg nem. Hertelendy Anna nyugodtan élt egymaga Kehidán, nagyobbik fia Zala-Tárnokon, a kisebbik Sőjtörön lakott, a kikre megapadt birtokokat s nem csekély adósságot hagyott. Meghalt 1803 okt. 3-ikán, 62 éves korában; nagy pompával és részvéttel temették el Kehidán október 10-én, melyre az ifjabb testvért bátyja hívta meg s amaz alig temette el anyját, már október 17-én nejét is elvesztette, Ferencz, az államférfiú születése alkalmával.¹

Deák Gábor kisebbik fia, Ferencz, az államférfiú apja, mint a család ifjabbik tagja, odahagyta az ősi birtokot és falut; Sőjtört kapta osztályrészül s oda telepedett.² A helység északdéli irányban, mintegy három kilométer hosszúságú vonalon fekszik a zala-egerszegi járásban; ma 247 házból álló 2100 lakójú község, melynek főutczája árnyas fák alatt sorakozó csinos házaival a tiszta magyar lakosság viszonylagos jólétéről tanúskodik; de akkoriban természetesen rendezetlenebb volt. Azonban a dombkioszorús vidék, mely körülveszi, akkor még bizonyosan szebb volt

¹ Deák Mária: *Deák Ferencz nagyanyja. Budapesti Napló.* 1903. 272. sz. Az idézett levél Deák Mihály birtokában.

² Midőn Deák Ferencz testvéreivel megosztozott, Sőjtört Klára néneje, Oszterhueber Józsefné kapta. Ebben az időben volt ott: 501 hold 131 □-öl szántóföld, 97 h. 368 d-öl kert és rét, 4½ hold szőlő, 20 h. legelő, 321 h. 740 □-öl szálas erdő s az Aszuvölgy dülőben 294 hold erdő, összesen 1238 magyar hold (1200□-össel). Úgy látszik, idő folytán vettek hozzá. Eötvös K. *Deák F. megváltik birtokától. Pesti Hirlap.* 1904. 117. sz.

s a falu is regényesebb a nyugoti dombok alatt, melyhez közel a Váliczka folyó a határt Göcsejtől választja el. Akkor is már több urasági lak díszítette a helységet, melynek körülbelül közepén áll, a plébániaiaktól délre a negyedik telken, benn az udvaron, manapság már elhanvagoltabb állapotban az a szerény egyemeletes ház, melyet az államférfiu apja építtetett, midőn oda telepedett, a mindössze két szobából álló régi alház mellett, egyik oldalával a kertre, másikkal az udvarra nézve, melynek földszintén balra a legszélső szobában született Deák Ferencz és halt meg anyja.

A háznak emeleti részén az udvarra hat ablaka s négy szobája van egy előtérrel. Földszinten az udvarról van a bejárás az előtérbe, innen jobbra és balra két-két ablak és négy szoba (vendégszoba, konyha, kamra, cselédlakás) van; ezek közül a balra eső vendégszobában máig is látható a falba illesztve, zöld cserepen a Deák család czímere, a jobb mezőben F. D. (Franciscus Deák) betűkkel, a bal mezőben a lúdtollat tartó kézzel. Egészben szilárd, jó móddal épített ház, melyhez balfelől, mint újabb építmény, egy kisebb földszintes melléképület van ragasztva egy ablakkal s bizonyosan még nagy időn át fog daczolni a múlandósággal. Ma a Deák Ferencz sógora révén a ház s a hozzá tartozó birtok a Tarányiaké. A bejáró ajtó felett fehér márványemléktábla áll a megye kegyeletéből, melyen ez olvasható: „Zala-vár megye hálás kegyelettel örökítette meg 1897 aug. 8-án e táblával annak emlékét, hogy itt született a haza bölcse, Deák Ferencz 1803 okt. 17.“¹

¹ V. ö. *Vasárnapi Újság. Képes Krón.* 1897. II. 757 1. A leplezés ünnepe állt 1897 aug. 8-án 11 órakor istentiszteletből, a leplezésből és koszorúk letévéséből.

Az államférfi apja, ki 1761 június 15-ikén Kehidán született, Söjtörrre hozta feleségét, a szépségéről híres Sibrik Erzsébetet, Szarvaskendi Sibrik Antal győrmegyei alispán leányát 1788-ban; ekkor ő maga 27 éves, neje, ki 1771-ben született, 18-ik évében volt.

A Deák Ferencz anyja családját régibb időkorból ismerjük, mint apját. Egyenes ágon származott le attól az I. Sibrik Lászlótól, ki 1505-ben Vas megye követe volt s már azelőtt, mint ősrégi adományos nemes nemzetség szerepelt a család Szarvaskenden, nem messze Körmentől. Az említett Lászlónak fia, I. Osváth, kir. kamarai tanácsos volt 1527/28-ban s ő lett-a legnagyobb birtokos Győrmegyében, Csécsényben, a mi magyarázatául szolgál, hogy hetedik utóda Antal, az államférfi anyai nagy atyja, Győrmegyében volt alispán. Nejétől, Keresztury Juliánától öt fia és három leánya született,¹ kiknek egyike volt Erzsébet is, ki szintén Csécsényben született.

Deák Ferencz szüleiről egyébként keveset tudunk. Apja szép, magas, erőteljes férfiú volt, gavallér-szokásokkal, a miért ő is meglehetősen adóságokkal terhelt vagyont hagyott gyermekeire, melyeket utóbb nagyrészt legidősb fia, Antal, törlesztett le. Anyja, szépségén kívül,

¹ Nagy Iván: *Magyarorsz. családai*. X. 171. 8 köv. 1. Füsz Tamás: *Deák Ferencz gyerm. és ifj. életéből*. 8 1. *Festi Napló* 1876. 40. sz. és Rózsa János kehidai plébános levele a szerzőhöz. Sibrik Antalról beszél a következő adomát: 0 József császár alatt is szolgált s midőn a cs. biztosnál, kinek új főnemesi rangja volt, tisztelgett, ez így szólítá meg: „Kend légyen az alispán?“ „Igenis, — felelt rá — én vagyok Sibrik de Szarvas-Kend; de hogy honnan kend Méltóságod, azt nem tudom.“ A Deák-család fenmaradt arcképeit kiadta a Nyirlaki kastélyban, Tarányi Ferencz birtokában levő eredetiekről a *Vasárnapi Újság* 1903. 42. sz.

szellemes, eszes nő volt s nagyon boldogul éltek; a férj rajongva szerette nejét, kihez egész élete hozzá volt növe, mint a következmény tanúsítja.

Mindössze nem is 15 évi házasságukból hét gyermekük született Söjtörön; ú. m.: *Antal József*, sz. 1789 ápr. 15., keresztszülők: Kuffstein Ferencz és gr. Széchenyi Mária-Terézia, Széchenyi István gr. nagynénje. *Józéfa-Klára*, sz. 1791 febr. 14-én, utóbb Nemeskéri Kiss Józsefné, keresztszülők: Deák József és Deák Anna. *János-Eduárd*, sz. 1792 máj. 17-én, mh. 1796 jan. 16-án; keresztszülők: Sárkány Gábor és Hertelendy Anna. *Klára-Emília*, sz. 1793 okt. 28-án, utóbb Tarányi (Oszterhueber) Józsefné, mh. 1859 decz. 25-ikén Pusztaszent-Lászlón; keresztszülők: Dervarics Mihály és Tübböl Teréz. *Gábor-József*, sz. 1795 febr. 4-én, kevéssel utóbb meghalt; keresztszülők: Bertalan József és Csányi Teréz. *Ferencz-Ignác*, sz. 1800 ápr. 18-án, mh. 1801 jul. 23-án; keresztszülők: Hertelendy Ignác és Deák Anna. *Ferencz-Antal*, az államférfiú, sz. 1803 okt. 17-én; keresztszülők: Hertelendy Ignác és Deák Anna.

Az utolsó gyermek születése az anya életébe került, még az nap meghalt; mivel, a mint a hagyomány tartja, a gyermek is nagyon gyengének látszott, Baranyai János lelkész még azon nap megkeresztelte.¹

¹ Keresztlevele Rózsa János plébános úr levele szerint:

Annus et Dies	Infans	Parentes	Levantes	Minister	Locus
1803 die 17. Octobr.	Franciscus et Antonius.	S. D. Franciscus Deák, Comitatus Zala-diensis Assessor et Elisabeth Zsibrik	D. D. Ignatius Hertelendy, Tabulae Districti Assessor et S. D. Anna Deák	Joannes Baranyai Parochus	Söjtör

A gyermek tehát, kinek nagyanyja is csak imént halt meg október 3-ikán, fájdalmas körülmények között született. A 42-ik évében már özvegygé lett apa, ki csak néhány nappal azelőtt, október 10-ikén temette el anyját, ezóta üresnek találta az életet, búskomorság lepte meg, melyet fejlődő négy gyermekének látása még növelt. Különösen, mondják, e legkisebb fiára, mint neje halálának ártatlan okára, haragudott is és kevéssel születése után irt Mihály rokonának Zala-Tárnokra, hogy vegye a fiút magához, mert ha csak ránéz is, elfogja a keserőség s a bánat. Így került a csecsemő Zala-Tárnokra, az ősi birtokra, a Deák Józseftől 1798-ban épített házhoz, hol unokatestvérei körében nőtt fel apja haláláig. Közben apja, minthogy Hertelendy Anna 1803 október 3-án meghalt, 1804 nyarán odahagyta a gyászos enüekű Söjtört s az osztozásban neki jutott Kehidára költözött, mely azóta a család s így az államférfi állandó otthona lett. Azonban itt a kellemes vidék, a söjtörihez képest kényelmes, kastélyszerű lakás, mind nem enyhítették a férj bánatát, nem feledtették vesztességét; pár év múlva, 1808 január 25-én ő is meghalt, neje mellé költözött a kehidai templom sírboltjába, a hová, midőn Söjtörről átköltözött, nejét is áthozatta volt s ezért a kehidai anyakönyvben is be van jegyezve a nő halálának napja, éppen úgy, mint a söjtöriben.

MÁSODIK FEJEZET.

Deák gyermekkora.

ANEKDOTA GYERMEKKORÁBÓL. TESTVÉREI. KLÁRA NŐVÉRE.
— DEÁK ANTAL. — JELLEME. — KÖVETSÉGE. — LEMONDÁSA. —
VISSZAVONULÁS A. — HASONLÓSÁG AZ 0 ÉS 0CSCE JELLEMÉBEN. —
A HALÁLAKOR NYILVÁNULT RÉSZVÉT. A KEHIDAI HÁZ. — DEÁK
ELSŐ OKTATÓJA. KÖSZEGEN. — KESZTHELYEN MINT I. O. T. —
PÁPÁN MINT H. O. T. — HAGYOMÁNYOK RÓLA EZ IDŐBŐL. — NAGY-
KANIZSÁRA MEGY. — AZ ISKOLA ÉPÜLETE. — TANÁRAI. — TANULÁS-
BELI EREDMÉNY. — A MÓDSZER ÉS AZ ő TANULÁSMÓDJA. — SZOKÁSAI,
MUTATKOZÓ JELLEMVONÁSAI. — TANÁRAI ÉS HATÁSUK. — PÁTER
MARTINUS. — ZÁRÓÜNNEPÉLY.

Az eképen már öt éves korában kétszeres árvaságra jutott Ferencz gyermekkoráról keveset tudunk. Mondják ugyan, hogy rokoni körben utóbb szeretett gyermekkorából anekdotaszerű részleteket elbeszélni; de a kiknek elmondta, nem jegyezték fel őket s a kik, mint egykorúak, tudnának róla beszélni, rég elhaltak. A forradalom után többször beszélte rokoni körben, hogy a szabadságharcz alatt ő is tartott a hóhértól; mert gyermekkorában egyszer már sorsában szerepet játszott. Ugyanis említett rokonánál, hol gyermekeveit töltötte, kocsizás közben egyszer kiesett s kificzamította a nyakát. Nagy volt az ijedség, azonban véletlenül ugyanazon az úton haladván a zalaegerszegi hóhér, midőn látta, hogy mi a baja, oda ment s helyreigazította a fejét.

— A kritikus napokban — tette hozzá Deák — ez az eset sokszor eszembe jutott, sokszor gondoltam: a hóhér ugyan egyszer helyre igazította a fejemet, de csakhogy valamiképen ki is ne ficzamítsa végtére.¹

Midőn az apa meghalt, legidősebb gyermeke. Antal, majdnem 19 éves volt, Józefa 17, Klára a 15-ikben járt; belőlök és Ferenczből állt az előbb népesnek ígérkezett család; a többi gyermek még a szülők előtt elhalt. Antal lett tehát most a család feje s Hertelendy György gyámsága alatt a családi vagyon kezelője. A háztartást az idősebbik nővér folytatta s mert ez nemsokára férjhez ment Paksra (Tolnamegye) Nemeskéri Kiss Józsefhez, Klára, az ifjabbik, vette át a gazdasszony tisztét. Főképp Antal és Klára testvérei váltak tehát az apai házhoz visszakerült Ferencz gondviselőivé, kiknek rája majdnem oly maradandó lett befolyásuk, mint a szülőké szokott lenni; s ha nélkülöznie kellett is a mindennél elsőbb, nagyobb anyai szeretetet és apai gondosságot; bírta helyettük a testvéri szeretetet, a jámbor, őszinte, egyenes ragaszkodást, mely e patriarchális vonzalmat a három testvér közt, mint valami méltán nemes példát, megtartotta az emberek emlékezetében. „Jóságos, csoda egy lélek volt Klára néni, nemcsak mint testvér, hanem mint nő is, — írja róla Nedeczky István. — Nyílt házat vittek Deákék s annak Klára néni volt a lelke mindaddig, míg Tarányi (Oszterhueber) József nőül nem vette.“ Valami anyaiasság volt Klára lényében, melynek

¹ *Budapesti Hírlap.* 1887. 269. sz. Ugyanezt kiszínezve Tóth Béla: *Anekdótakincs.* II. 354. 1. Horváth Ferencz nyomán. E szerint otthon, lovasdi-játék közben történt az eset, a mi hihe-tőbb s midőn senki sem bírt segíteni rajta, vitték be Zala-Egerszegre, a hóhérhoz.

gyöngédségével annyira körülvette Ferenczet, hogy ezzel lelkében kitörölhetetlen benyomásokat hagyott; így pl. vallásos érzületét is e nővére befolyása alatt nyerte, mely Deákot halála órájáig, az utolsó gyónásig elkíserte s egyik mondása volt, hogy a vallás mindenkinek szükséges: nemesíti a szívet, fölemel. Egy kis rézpénzalakú Mária-képet vékony fekete szalagon mindig nyakába akasztva hordott; mint talizmánt viselte és soha le nem vetette. Mikor halála közeledtét érezte, akkor is magához intvén unokaöccsét, Sibrik Antalt, megkérte, hogy ha öltöztetni fogják halála után, akkor se engedje meg levételét. Ott is maradt, vele, temették el; csakugyan talizmán volt, Klára nényétől kapta, mint emléket édesanyjától. Utóbb is, mint államférfiú, mint a haza nagy fia, minden nyárára pihenni ehhez a nővéréhez ment sógora házához, Pusztá-Szt.-Lászlóra, míg csak nénye és sógora élt. És furcsa a sors végzése: ez az anyának termett nő sohasem érte meg a boldogságot, hogy saját gyermeke lett volna s így, a mit a természet neki ebből az érzésből adott, öccsére halmozta, kinek későbbi nagy életpályáján is őrzője, jóságos anygala maradt. De erről úgy is lesz alább, a maga helyén szó; most térjünk a családfőre, Antalra, kiről szintén és még bővebben kell megemlékeznünk Deák Ferencz életrajzában.

Már említettük, hogy 1789 április 15-ikén született s ő is, mint öccse, gondos gymnasialis oktatást nyert a környék r. k. gymnasiumaiban, honnan 1804-ben a győri akadémiára ment. Nemcsak kiváló eszű, hanem páratlan szorgalmú tanuló is volt; úgy, hogy az utóbb odakerült Ferenczről, mint különös dicséretet mondták a tanárok, hogy bátyja nyomában jár. E

szerint körülbelül ugyanazon jogi képzettséget vitte onnan haza 1808-ban, melyet utóbb öcsse nyert ugyanott. Alig félév múlva részt vett 1809-ben a nemesi fölkelésben, mint hadnagy s kapitányi ranggal tért haza. E rövid katonáskodás, noha rendszeresnek alig volt nevezhető, mégis rajta hagyta bélyegét; megmaradt benne valami a rendelkezni szeretésből, a tiszt modorából, a mit egyenes tartása, gondosan ápolt, egyenes bajusza is elárult; de még inkább el az, a mint hivatalait, gazdaságát folytatta. Termetre s arcra is hasonlított öcscséhez; de kevésbé volt vállas és erős; akarata azonban éppen oly hajthatatlan volt. Haza térvén a táborból, alszolgabíró lett s mint ilyen, 1813 óta öcsse egyik gyámja is. Majd több éven át volt főszolgabíró, aztán táblabíró és ebben az állásában rettenthetlen bátorsággal küzdött gr. Amadé Antal zalamegyei helytartó ellen az 1823-iki elhatározó időkben az adó és ujonczozás ügyében, noha ez ijesztésül két dragonyos osztályt állíttatott fel Zala-Egerszegen a megyeház előtt. Főkép ezért választották meg követnek az 1825—1827-iki országgyűlésre; azután megyéje első alispánja lett s így a legdíszesebb hivatalra jutott, melyet akkor a megyén valaki polgártársai bizalmából elnyerhetett. Ő képviselte megyéjét az 1830-iki s a nevezetes 1832—1836-iki országgyűlésen is; de ez utóbbin csak 1833 május 1-jéig. Mindkettőn megyéjének első követe volt; azon Kerkápoly István, ezen Horváth János voltak követársai.

Deák Antal még a múlt század utolsó és a XIX-ik első tizedében nevelkedvén, őt az új időknek az a szelleme, mely öcssére oly termékenyítően hatott, még nem töltötte el a század új eszméivel. Egyenes, régi

magyar táblabírói jellem, az ősi alkotmányhoz ragaszkodó nemes volt és maradt; határozottság, nyugodt alkotmányos következetesség, föltétien egyenesség voltak főtulajdonai, melyek neki követársai között tekintélyt és tiszteletet szereztek. Mindig az ellenzék soraiban küzdött, de hevedés és személyeskedés nélkül. Azonban, ha a túlzást nem, a megalkuvást sem ismerte, mely pedig nem egyszer veszélyeztette az akkori országgyűlések határozatait, mint ezt többször leszünk kénytelenek e lapokon rajzolni. Az 1830-iki országgyűlés előtt a kormány királyi tanácsossággal kínálta meg; de, mi akkor ritkaságszámba ment, köszönettel visszautasította. Oly vonás, mely Kölcsey figyelmét és rokonszenvét is megnyerte s *Naplójában* kerületi elnökösködése alkalmából (1833 január 28-ikától február 2-ikáig) elnöki tulajdonait is kiemelvén, így szól róla: „Csendes komolyságú, próbát állott characterű férfiú; s éppen az, ki a múlt országgyűlésen az udvartól önkényt ajánlott tanácsos czimet el nem fogadá. Ez különben a Verbőczy által kijegyzett natio embere, s a nagy néptömegre kedvező pillantatot nem vetett, de előttem mégis igen becses. Arczában van valami Himfyhez hasonló, van valami, a mi költőt sejdített; s hallottam említett, fiatalabb éveiben regéket írt“.

Kölcsey más helyt is említi róla, hogy a jobbágságnak adandó morális engedményekben a maradóbb nézetűekhez tartozott. Viszont Nedeczky mondja, hogy költeményeket később is írogatott.¹ Kölcsey tudósi-

¹ Antal regéit, melyeket Kisfaludy Sándor modorában írt, ki is akarták ő és öcsse 1825-ben nyomtatni s a tudakozódással a költségre nézve Ferencz Vörösmartyt bízta meg, ki erről egy ma már elveszett levelében írt is neki. Minthogy ez a levél

tásához azonban tegyük hozzá, hogy noha Antal utasítása a jobbágytelki haszonvétel szabad adás-vevése ellen szólt s öcsce utóbb az országos ülésen kénytelen-kelletlen így is szavazott: ő 1833 február 1-én a kerületi ülésben az egész urbáriumnak emez, egyik legsarkalatosabb kérdését, utasítása ellen is megszavazta. Hasonlóan egyike volt 1833 április 28-ikán az örökváltság híveinek, mely pedig e javaslatnak második sarkalatos elve volt. Azonban mit mondjunk? Kölcsey közleről ismerte őt és nézeteit; e mellett nemcsak tőle ismerünk ily adatot. Antal legjobb barátai sem a leghatározottabb szabadelvűek voltak ezen az országgyűlésen, mint rokona, Nagy Pál; a többiek, mint id. Pázmándy Dénes, Marczibányi, Ocskay, Rohonczy János és Kocsi Horváth, részben szélső conservatívek voltak, vagy bizonyos keverékben fogták fel a régibb és újabb eszméket. Sőt Deák Antal, a ki Béccsel szemben ellenzéki volt, Kölcseyt nem igen szerette, túlzónak tartotta s a jobbágyok oly értelmű felszabadítását, mint ő, éppen nem helyezte. Yoltaképen ez volt főoka, hogy követségéről lemondott.

— Nem vagyok még vén ember, — mondá Palóczynak és Kocsi Horváthnak, midőn marasztották, —

elveszett, 1825 nov. 15-iki levelében Ferencz újra kéri az adatokat, hogy mibe kerülne kis 8r-ben kis garmond antiqua betűkkel 900 példány középvekonyságú írópariron, ívenként az „univeritas“ műhelyében s így mennyibe kerülne az egész mű és mik volnának a fizetés feltételei? Vörösmarty tüstént válaszolt, Deák a bátyja regéit neki fel is küldte és rólok Deák pár levelében még van szó; főképen azt írja, hogy a kinyomatással várjanak, míg pénzök lesz; mert a diétára bátyja ingyen vállalkozván, ennek végéig minden pénzre szükségük van. Utoljára 1826 július 6-ikán szól rólok s talán Vörösmarty nem nagyon ajánlta kiadásukat; mert ez aztán végleg elmaradt.

de közületek már kiöregedtem. Ferkó öcsém jobban illik hozzátok; ő is olyan hóbortos, mint ti vagytok. A „hóbortos“-ok alatt a jobbágyok teljes felszabadítóit értette, kik, szerinte, a nemességet tönkreteszik. Érdekes tudni, hogy Kőlcsey neve nincs azon huszonöt követ közt, kik 1833 márczius 29-ikén Deák Antalhoz a marasztaló levelet intézték: talán az ismert okok miatt nem mutatták meg neki. De erről még lesz szó; jegyezzük meg csak azt még, hogy követi működése egészben véve bevezetője volt a Deák Ferenczének. Ezért a maga helyén még visszatérünk rája s országgyűlési szerepére, melyről becses levelei maradtak ránk.

E szerint megingott egészsége, melyet Antal főokul adott a követségről való lemondásában s ezt írja a *Hazai és Külföldi Tudósítások* egykorú híre is: semmiesetre sem volt az egyetlen lényeges ok; hanem ehhez veendő az az ellenzéki szellem is, mely már nemcsak Béccsel szemben „opponált“; hanem az alkotmányt is gyökeresen átalakítani, az új idők szabadelvűségéhez idomítani kívánta és a régi conservatív alkotmányos szellemet megbontotta. Ez már több volt, mint a mit az ő mérséklete helyeselt. Ő, az ellenzéki, idegen kezdett lenni az új ellenzékben s vajjon nem mutat-e bölcseségre kellő időben való visszavonulása és helyének átengedése öcsce számára, ki, mondhatni, zökkenés nélkül vitte át az ő ellenzéki irányát abba az új ellenzéki irányba, melynek célja már nemcsak az alkotmány megőrzése, hanem reformálása volt? Az bizonyos, hogy lelépését ekkor még mindenki sajnálta s megyéje azon a napon, melyen helyébe öcscét választotta követnek; melegen emlékezett meg derék fia érdemeiről. Az e napról kelt, 1833 ápr. 15-iki közgyűlési jegyzőkönyv 1022-ik pontja vissza-

idézi és örök emlékezetül följegyezte azokat az érdeme-
ket, melyeket ő 1809-ben a fölkelő seregnél, azután mint
al-, főszolgabíró, táblabíró, mint három országgyűlésen
követ, ki az 1825—1827-ik évekről napidíjait a megye
pénztárának visszaajándékozta s végül 1827—1830-ig
mint első alispán szerzett. Mindezek miatt a megye
rendei „hálaadó” érzéseiket megörökíteni óhajtván“,
elhatározták, hogy érdemeit jegyzőkönyvbe iktatják
és Hertelendy Károly másodalispán vezetése alatt
egy bizottságot küldtek ki, ebben Kisfaludy Sándort,
a rokonlelkű költőt is, hogy hazaérkezte után lakó-
helyén keressék őt fel s a megyének és hazájának
tett szolgálataiért fejezzék ki a megyei rendek meleg
köszönését s azt a reményét, hogy szolgálatait szük-
ség esetén megyéjétől megtagadni nem fogja.

Midőn 1831 június 20-án az alispánságról is lemondva,
a közszolgálatról visszavonult, ez óta haláláig, mely 1842
június 20-án, 54 éves korában, mintáz anyakönyv mondja,
gyomorgörcs, bélgyulladás miatt érte utól, állandón
Kehidán lakott. A politikát és közszolgálat terét öcscsé-
nek engedte át, ki meg a gazdaságba nem elegyedett s
zavartalan testvéri szeretetben élték közös agglegényi
életöket, mely „ritka testvéri viszony“ együtt Ion
ismertté a hazában Ferencz hírnevével. Antal mind-
végig az a tántoríthatatlan hazafi maradt, minőnek
minden állásban mutatta magát; a szegények iránt
nyájas, leereszkedő volt, a miért nemcsak saját osz-
tálya, hanem a nép általános szeretetét is bírta; egész
életmódjában volt valami régi rómaiás a maga ter-
mészetes, nemes egyszerűségével, a mint őrt állt a
hazafiságban és erkölcsiségben. A megyegyűléseken
ezután is résztvett, mint a szabadelvű reformok s
a nemzetiség ügyének szószólója; de a nemesi jogok-

nak éppen azért törhetetlen híve, mert ezekben találta amazok biztosítékát. Az utolsó megyei gyűlésből, melyen halála előtt résztvett, a közteherviselésről pl. a következő jellemző nyilatkozatát ismerjük: „ha kívántatik, kész jövedelmének felét ő maga odaadni és kötelesnek tart mindenkit adózni a haza javára; de nem szabad ajánlás, nem adakozás, nem megyei végzés, hanem egyedül a törvény útján; mert csak ez az út: a nemzetet szakadatlan egységre, erőre és hatalomra vezetni“.¹

Nem ismerjük föl ebben a törvényesség férfiút s ugyanazt az alapelvet, mely Deák Ferencz működésében is annyira jellemző? Itt hasonló jellemről, hasonló szívről és politikai meggyőződésről van szó; de ő merevebb volt öcscsénél, lelkének más idők nevelése és gondolkozása adott irányt; s a mi nála főleg csak a jellem egyenessége, határozottsága volt: mindaz öcscsénél a legmélyebb politikai éleselméjűséggel, államférfiúi belátással párosult, kinek messzelátó tekintete előtt már nem a múlt, hanem a modern eszmék szerint fölemelt és kiépített Magyarország állott. De Antal jelentősége is nagyobb volt, mint csupán megyei emberé; ezt bizonyította nemcsak temetése, mely 1842 június 23-ikán a megye osztatlan részvéte mellett folyt le Kehidán; hanem az is, hogy halálát aug. 8-ikán az első alispán a megyegyűlésen is úgy jelentette be, hogy benne a haza is veszített s helye sokáig fog üresen maradni a megye termében. A gyűlésen jelen voltak a szomszéd megyék küldöttei is, kik mindnyájan a zalaegerszegi r. k. templomba mentek, hol

¹ V. ö. *Pesti Hírlap.* 1842. 157. és 154. sz. *Egyetértés.* 1879. 240. sz. Eötvös Károly cikkét.

a gyászáldozatot Laky Károly apátkanonok, a dicsőítő áldozatot Brestyenzky Béla apát tartotta, a külön ravatal felett Szabó Imre áldozópap beszédet mondott, melynek kinyomatását a megyegyűlés egyértelemmel elhatározta azzal együtt, hogy a megyét és hazát ért veszteségről az összes megyéket értesíteni fogja.

Ennek a Deák Antalnak kezelésében maradt a családi osztatlan birtok, ki az egykorúak tanúskodása szerint, takarékos, jeles, de katonás gazda volt, ki az apáról maradt örökséget a terhek nagyobb részétől megszabadította. Ebben kiváló képességét, szigorú katonás modorát öccse is mindig nagyra becsülte. A családi vagyon a sójtöri birtokból, a kehidai nagyobb gazdaságból s e mellett néhány kisebb részirtokból állt, együtt mintegy 3000, de meglehetősen megterhelt holdföldből, melyek így 1854-ig együtt maradtak, míg Deák el nem adta. A leányok, férjhez menetelők után, a birtokok jövedelméhez mért arányos részt kaptak; mindezt, míg élt, Antal intézte. ¹

Kehida, hol Deák a legnevezetesebb, a gyermekkori benyomásokat nyerte, hol ifjú- s férfikora legszebb éveit

¹ Nedeczky: *Deák*. Maga Deák egy 1852. nov. 1-én kelt levelében a kehidai birtokot a következőkben sorolja fel: Belső telek $18\frac{1}{8}$ hold, szántóföld $402\frac{4}{8}$ hold, rét 152 hold, berek, mely a Zala szabályozása miatt egy év múlva jó rét lesz, 167 hold, elkülönített erdő (melyben a jobbágyságnak semmi része nincs) $576\frac{6}{8}$ hold, hegyvámos szőlő (holdanként egy akó vámmal) 272 hold, a molnár és korcsmáros árendájához tartozó föld és rét 5 hold, összesen 1614 hold (1200n öllel). Ebből Koppányban és Kustányban feküdt 62 hold föld és 98 hold hegyvámos szőlő. A malom jövedelme tett 310 mérő rozstot, 110 mérő búzát, a korcsmáé 600 frtot. A beruházás állt 20 ökörből, 6 bivalyból, két majoros lóból, 700 birkából, 24 szarvasmarhából és gazdasági eszközökből.

tölté, nemcsak lakóhelye, hanem szellemi szülőföldje is; ezért e hely, valamint megyéje iránt mindvégig gyöngéd ragaszkodást érzett. „Kedves szülőföldem, Zala, melyet már más alkalommal is képviselni szerencsém volt, azon vidék, melyben életem legnagyobb részét töltöttem, mely látta bölcsőmnek ringását, melyhez a legszorosabb, legszentebb lánczok kapcsolnak, parancsolt újra velem s követévé választott“, írja Debreczennek 1848 júniusában, midőn ennek választását nem fogadta el.

A falu a szeszélyes Zala-folyó középfolyásánál fekszik, ott, hol ez egy szigetecskét alkot s az egész völgyet előntve nem egyszer, kisebb-nagyobb mocsarakat hagy hátra az éppen itt elszűkülő kies völgyben. A legrégebb faluk egyike; eredeti neve Ketudhida volt, talán a Ketud személynévtől, így van írva egy 1232-iki oklevélben s Mándhidával együtt a megyei nemesek kedvelt találkozóhelye volt.¹ Ott, a hol a Deákék háza van, egykor szilárd kővár állott széles vízárkokkal; néhány pár évtizeddel ezelőtt az udvaron még látható volt egy márványlap a Kanizsay-czimerrel s a vár alapítása évével, 1266. évszámmal. A XV. században — mint Eötvös Károly írja — a Fényes-család bírta Kehidát, ennek magvaszakadtával II. Ulászló GerseiPethő Jánosnak és Kanizsay György horvát bánnak adományozta 1507-ben egyenlő arányban. Ebből a Kanizsay-részt 1523-ban Kanizsay László Hárságyi Dénes hű vitézének adományozta, ki már Deák dédöse volt anyai részről. Ebben az időben már Ked- vagy Kéthida volt a vár neve, mint mondták, a Zala folyó két hídjáról, melyek a helységgel s a környékkel tartották fenn a

¹ Zala vm. tört. Oklevélt. II. IV'. 1.

közlekedést, de hihetőbben csak népies etymologizálásból a Ketudhidából. A várnak egykor mindenestre volt némi fontossága is. Belőle ma is áll egy istállónak használt rész, melyben egykor a dunántúli, a szlavón- és horvát-rendek a török ellen egy részleges országgyűlést tartottak. Utóbb Kanizsával török kézre jutott s ezek a várat lerontván, a telep elpusztult. A birtok csak a XVII. század végén került vissza az egykori birtokosok kezére, velők a régi lakók utódai s mások is kezdtek visszatérni; de ezek nem a régi helyen, hanem a közeli gesztenyés magaslatra telepedtek s Pusztafalu lett a telep neve; csak 1740-ben költöztek le az ősi helyre, midőn a mai templom és úrilak is épült.

Közben a birtok Hárságyi Dénes leánya, Anna révén, kinek unokáját, Bakó Gergely egyik leányát, Hertelendy Ádám vette el 1610 körül, a Hertelendyekre szállván; a máig álló lakot az a Hertelendy Gáspár építtette, kinek Anna leányát Deák Gábor, az államférfiú nagy atya vette nőül, a ki meg hozományul kapta e tekintélyes birtokot egy vízimalommal a Zala folyón.

A földszintes, a hideg és meleg miatt kevésbé magas, bolthajtásos L-alakú épület, ma Baronyi Ede birtokában jól föntartva, másként egészen úgy áll, mint mikor épült s mint a hogy Deák lakott benne. Az L-alak hosszabb szárnyában öt szoba van. Ezek közül a falura néző első szoba egy fülkével volt a Deák hálószobája, a fülkében egy fekete kereszttel s egykor kis házi oltárral, melyet Hertelendy Anna rendezett így be; de mikor Deák lakott benne, az oltár már hiányzott. Egy ágy, felette egy szent kép, négy szék, asztal, egy karosszék, kétajtós ruhaszekrény s a falon még pár családi kép volt a bútorzat

Ezt követte a könyvtárszoba, melyben az a híres kandalló van, mely körül Deák és vendégei pipázva ültek a hűvös napokon, a kandallón Deák híres pipagyűteménye állt. A néhány száz kötetnyi könyvtáron kívül egy kopottas bőrrel bevont pamlag s néhány hasonló szék volt bútorzata. Ezután következett a régi ebédlő s két más szoba, melyeket Antal lakott, ezt követte az épület másik szárnyán a konyha, a gazdasági iroda, kamara, a fordulóban a cselédszoba, padlásfeljáró; a belső oldalon az egészen zárt folyosó futott végig, melynek a Deák lakrésze felőli oldalán állott az ő faragóasztala és eszközei. Az épületet terebélyes fákkal beültetett kert vette körüli, mely ma is meg van azzal a hús pihenővel együtt, a hol Deák ülni szeretett; előtte egy csoportban 7—8 akácfa állt, melyeket Antal ültetett s balkézre a terjedelmes konyhakert nyúlt dél felé, mint ma is.

A balszárny előtt, a szederfa alól, bájos kilátás nyílik a szőlőhegyekre, az erdős magaslatokra, a Rezi várra, a távolabbi hegyekre, oly kellemes derűvel, minőt csak a dunántúli dombvidéken találunk; de még ennél is szemlegeltetőbb az a messzi kép le a Zala völgyén, hol jegenyékkal szegélyezett buja rétek, szántóföldek váltakoznak egymással.

E szép vidéken, kellemes anyagi környezetben, szerető testvérei között Deák Ferencz boldog gyermekkorát élvén, alig volt módja érezni, hogy nem a szerető anya örködik játékai, élete fölött. Azt olvassuk róla ez időből, hogy testes, erős gyermek volt s hogy, a mint az természetes is, szelleme kiválóságának korán adta jeleit. Első oktatója és nevelője egy Ferencz-rendi szerzetes volt; de ennek nevét már nem őrzötte meg a hagyomány. Tőle tanulta az olvasás és

írás elemeit. Iskolába először Kőszegen járt, hol az elemi osztályok közül tanult párt s e szerint 1808 őszén távozott először a szülői háztól. Egy Koller nevű elemi iskolai tanító oktatta őt Kőszegen az I—III. elemi osztályokban; később dicsekedni szeretett vele, hogy Deákot ő „tette emberré“. Azok az iskolai naplók, melyekből e tanulás eredményéről és terjedelméről pontos adatokat meríthetnénk, ma már nincsenek meg s így csak homályos adatokra vagyunk utalva.

A IV-ik elemi osztályból, a mint már 1807 óta a tanulmányi rend kívánta, az I. grammaticai (I. gymn.) osztályba lépett 1811 őszén. Ekkor Keszthelyre vitték a csornai premontreiek vezetése alatt álló gymnasiumba. Ebben az évben (1811—1812.) Gyöngyössy Pál, utóbb 1820—1857-ig csornai prépost, volt az igazgató s Kopits Ignác az I. osztály tanára. Az egész osztály 20 tanulóból állott, kiket az összes tárgyakból ugyanazon tanár oktatott az 1806-ban kiadott *Nova ratio educationis* tanterve szerint, heti 20 órán. A tantárgyak voltak: vallás, magyar, latin nyelv, földrajz, számtan. A latin nyelvet Alvari Emanuel tankönyvei szerint tanulták, a számtant az *Institutiones Arithmeticae* (pars I.), a vallást *Az öreg katekizmus* szerint, melyre kivált I. Ferencz uralkodása óta kiváló súlyt helyeztek. Osztályzatot kétszer adtak egy évben, olyformán, hogy a tanuló külön osztályzatot kapott az erkölcsi magaviseletből, a hittanból és a másik négy tantárgyból együtt. Deák tanjegyei az I. félévben: erkölcsi magaviseletből *primae classis* (első osztályú, a mai második fokozat = jó), a vallásból 5-ik jeles; a többiből az első osztályban (*classis primae*) 2-ik. A II-ik félévben: erkölcsi magaviseletből *classis*

prima, a vallásból 3-ik jeles, a többi tantárgyból 2-ik jeles.¹ E szerint nem tartozott a legjobb tanulókhoz, de folyvást haladt; a II-ik félévben már a legjobb fokú tanulók közt van.

A következő 1812/13-ik tanévet Deák már Pápán töltötte abban az algymnasiumban, melyet az ex-pálosoktól és világiaktól 1806 okt. 26-ikán vettek át a szt.-Benedek-rendiek s csak akkor alakították át, a *Nova ratio educationis* értelmében háromból négy osztályúvá. A gymnasium erős, tömör épületét 1761-ben emelték a pálosok; ebben volt akkor is, midőn Deák ott tanult; sőt ebben az épületben volt a középiskola 1897-ig elhelyezve és noha jó terjedelmes volt, tanulók benne nem laktak. S így érthetjük meg azt, hogy Deák egy özv. kasznárnénál volt teljes ellátásban az akkori Rozmaring-utczában; úgy látszik azonban, hogy egy időig egy Püspöky nevű rokonánál is lakott többedmagával.² Az intézetben csupa benczések tanítottak s a mint a dolog természetéből foly, a legszigorúbb katolikus szellemben. Az igazgató, Predmerszky Döme, egyszersmind a IV. o. tanára volt; a II. grammaticai osztályt, melybe Deák lépett, Slajkó Ignác tanította. Tantárgyai voltak: vallás, magyar nyelv, latin nyelv, földrajz, számtan, itt is heti húsz órával; a latint Alvari II. könyve (*De constructione*

¹ Füssy Tamás: *Deák Fér. gyermek- és ifj. életéből.* 12. 1. s a keszthelyi gymn. igazg. levele szerzőhöz.

² Itt történt, mint Eötvös Károly Deák Mária előadása után elbeszéli, a macska história. Ugyanis a ház tarka nőténymacska Déák kihúzóágyában fiadzott meg s onnan semmi módon elszoktatni nem lehetvén, a gyermek maga kívánta hogy hagyják ott őket békében. P. *Napló.* 1903. 284. sz. és Csapó V. *Deák F.-ről. Tolnamegye.* 1903. 41. sz.

octo partium orationis) és Chompré *Selecta latini sermonis exemplaria*, a számtant az *Institutiones arithmeticae* pars II, a vallást *Az öreg katekchismus* szerint tanulták s a kor iránya szerint, a módszer lényege a könyvnelkiilésben állott. Itt is csak három tanjegyet adtak: az erkölcsből, vallásból s a többi tantárgyából együtt. Ránézve itt a tanév sokkal gyengébben ütött ki, mint Keszthelyen, a mit némelyek tanára szigorúságának tulajdonítanak. Elmondják Slajkóról t. i. azt, hogy az I. félévben 31 tanulóból csak 2 s a ü-ikban 28-ból csak 4 tanítványának adott „jeles“ osztályzatot; Deák egyikben sem tartozott közéjük. Az erkölcsből és vallásból mindkét félévben osztályzata „classis primáé“; a többi tárgyakból az első félévben „classis primáé octavus“, a másodikban „classis primáé primus“; tehát már valamivel jobb.¹ Úgy látszik, főkép a künn-

¹ Pető Menyhért igazg. levele a szerzőhöz 1898 jun. 19. Teljes osztályzata az iskolai anyakönyv szerint:
 Informatio de Studiosis II^{ae} Grammaticae in Regio Minőn Gynasio Papensi primo (et secundo) semetri Anni scholastici 1812/3.

1 Numerus	Cognomen et Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus natalis, Comitatus vel Provincia	Pater vel Tutor, aut Curator, ejusque conditio, et habitatio	stipendiatu, vel alumnus, convictus?	Classis Mprum	E Doctrina Relig.	Ex omnibus Studiorum argumentis	In Lingua et Litteratura Hungarica.
7	Deák Franciscus Anorum 10. R. Cath.	Hungarus ex Kéhida C. Szaladiensis.	Tutor Deák Antonius, Vice-Iudex Nobilium, habitat ibidem.	Non	lae lae ft	Első félévben. lae lae fae 8-us	—	—
					lae lae	lae 1-us	—	—

P. Ignatius Slajkó 0. S. Ben.
 II^{ae} Grammaticae Professor et Catech.

lakás s a lazább felügyelet okozta e hátramaradást. Füssy Tamás egy másik okot is mond; ő t. i. Deák egyik kortársától hallotta, hogy Deáknak, már mint gyermeknek, épp oly éles felfogása, mint pompás emlékező ereje volt; az egyszer hallottakat többé nem feledte el. Azonban Slajkónak is megvolt a régi tanrendszer jellemző szokása, hogy tankönyv helyett inkább diktálás után tanított s megkövetelte, hogy a tollbamondottakat minden tanuló lemásolja. Deák, erős emlékezetébe bízva, nem tette vagy legalább nem elég pontosan s noha leczkékjét mindig úgy tudta, mint a legjobbak, szigorú tanára e pontatlanságát engedetlenségnek, hanyagságnak tekintette; ezért adta a kevésbé jó tanjegyeket.¹

E jegyek közül különösen az erkölcsi tanjegy figyelemre méltó az ebben az időben 10 éves gyermeknél; de azt később is megleljük Deák osztályzataiban. Ennek legfőbb vagy inkább egyedüli okát a vallásos gyakorlatok nem elég szigorú megtartásában kell keresni, melyek pontos gyakorlása valóban nem is volt könnyű dolog. Elég erre nézve olvasnunk a régibb benczés rendtartást, melyet dr. Bakonyváry Ildefonz *A pápai gymn. történeté-ben* közöl, melyeket itt bátran mellőzhetünk e rövid megemlítés mellett; Deákról pedig későbbi életéből is tudjuk, hogy noha szigorúan katolikus volt, a vallás formái iránt kevés hajlandóságot mutatott. És noha már ebből az időből is van adatunk föltűnő komolyságáról; az említett adat megújul iskolai pályája minden idejéből. A tanulók zajos játékaik iránt kevés hajlamot mutatott s midőn a tanulótság a heti szünnapok délutánjain kiment a Kálvária-dombra

¹ Füssy T. *Deák. F.* 14. 1.

játszani, kivált lapdázni, ő a tartózkodóbbak közé tartozott, mintha leendő hivatása már ekkor bizonyos komolysággal árnyalta volna be gyermeki lelkét.

Pápán csak egy évig tanult. Az aránylag csekély eredmény volt oka, hogy bátyja a következő évre Nagy-Kanizsára vitte, a kegyesrendieknek éppen ez időtájt (1812.) egy előkészítő osztálylyal hatosztályúvá kiegészített gymnasiumába. Itt 1813/14—1816/17-ig, tehát négy éven keresztül tanult és állandóan a Mayer Elek, akkori házfőnök által alapított convictusban lakott unokaöccsével, nemeskéri Kiss Edével (Kiss József és Deák Jozefa fiával) együtt. Éppen ez, az akkori időben még nem oly gyakori convictusi ellátás s a vele járó nagyobb biztosság volt oka, hogy bátyja ide adta, hol még máig is megvannak azok a szobák, melyekben Inkey Gábor és Eduárd, Barcza Antal és László convictor-társaival lakott a mindössze 5—6 bennlakóval együtt. Mert különben az intézet külső körülményei éppen nem voltak vonzó; sőt az ország legelhanyagoltabb iskoláinak egyike volt, melyért majdnem 20 évig tartó sürgetésre sem tettek semmit, sem a megye vagy város, sem a tanulmányi alap, sem az akkor még szegény rend. Így az iskola épülete a mostoha időkben és mint nem egyszer beteg katonák kórháza, mind jobban romladozott, majdnem dűledezett. „Elrettentem az iskolaépület láttán — írja Tordy Mihály, az új igazgató, 1811 november 22-ikén — s nem akartam elhinni, hogy nemes Zala vármegye sarjadékai e rút fészekben tanulják a szépnek formáit”.

A helyzet, midőn Deák oda került, még rosszabbodott. Az 1814—16-ik évi rossz időjárás miatti drágaság, mely hazánkra sok helyt éhínséget hozott,

a szegény társházat is kéregetésre szorította s Batthyány Fülöp herceg és az Inkey-család segítették ki a tanárokat szomorú helyzetükből. Végre az 1816-ik év jobb napokat hoz az intézetre; Bolla Márton rendfőnök zágrábi útjában oda is betért s a pusztulni indult rendház némi kijavítására 1000 forintot utalt ki a rend pénztárából; de általában is az 1815-ben visszatért állandó béke és nyugalom az elhanyagolt közoktatásnak itt is újabb lendületet adott.

Ilyen volt az intézet külső képe az első három évben, mialatt ez a figyelő s az idők, emberek, dolgok lényegébe mélyen behatni tudó elme e meztelen falak lakója volt, a hol a folyósokon, termekben a lehullt vakolat miatt kilátszottak a téglák, a hol a padlásra vastagon szalmát kellett hinteni, hogy az eső s megolvadt hólé kevésbé csepegjen be, melyek nem egyszer tócsába gyűltek a kikopott padlón s előlük egyik szögletből a másikba menekültek a tanulók a rozzant, korhadt padokon, melyek e korhadás nyomait még 1808—9 óta hordták magokon, midőn a beteg katonák miatt a szabad ég alá kerültek.¹

De kellemes és meleg a kép, melyet ez időből a lelkes rend által vezetett intézet belső életéről nyerünk. Deák a III—IV. (1813/4, 1814/5) grammatical s a rhetorical és poeticái osztályokat (V—VI., 1815/6, 1816/7) végezte itt. Az első évben Lepatsek Mátyás papnövendék, a másodikban Zsigmond Bertalan, a harmadikban Schmidt Antal, a negyedikben Kosztka Lukács kegyesrendi papok voltak tanárai; igazgató volt 1813/14-ben Tordy Mihály, utána Csabi

¹ Az intézet képeről v. ö. Pachinger Alajos *Értesítő* az 1895—96. évről 38. s köv. 11.

Kal. József. A tanulók névsorában mind a négy évről ezt olvassuk róla: „Franciscus *Deák* natus Kehida, natione hungarus, conditione nobilis, eminens primus“. Tehát a III. osztályban 36, a IV-ikben 32, az Y-ikben 24, a VI-ikban 25 tanuló közt állandón ő volt az „első kitűnő“.¹ Tantárgyai voltak a III—IV-ik osztályban: vallás, magyar nyelv, latin, történelem, földrajz, heti 20—20 órán; az V-ikben vallás, rhetorica (logicával, latin classicusok olvasásával, görög régiségekkel és irálygyakorlatokkal), számtan, természetrajz (állattan), magyar történelem (I. Ferdinándig), földrajz (mérteni földrajz, Európa s Ázsia); VI-ikban vallás, poétika (latin classicusok olvasásával, latin régiségekkel, költői és szónoki gyakorlatokkal), számtan, természetrajz (növény-, ásványtan), magyar történelem (I. Ferdinándtól I. Ferenczig), földrajz (Afrika, Amerika).

Deák könnyű felfogásáról, de legkivált hatalmas emlékező tehetségéről, ebből az időből egy egykorú adat ugyanazt mondja, mit Pápán létéről beszélnek s mit győri tanuló éveiből is mondanak szintén kortársai. E szerint ugyanis a tanár magyarázata elég volt arra, hogy másnap leczkérére elkészüljön s jóformán szószerint maradt meg fejében, a mit az órán hallott nemcsak a következő órára, hanem a vizsgálatokra is. Ezt egyik volt tanára beszélte utóbb. Éppen ezért, minthogy akkoriban az volta szokás, hogy a *Nova ratio educationis* által minden tárgyból pontosan megszabott s kirendelt tankönyvek daczára, több tárgyból a tanulók diktálás után készített kézirati füzetekből tanultak itt is, mint Pápán: ő itt sem készített

¹ Részletesebb adatok az anyakönyvben nincsenek. Kalcsak Leó nagykanizsai r. k. tanár levele szerzőhöz.

pontos és rendes jegyzeteket; hanem csak apró papírdarabokra jegyezgette le, a mit szükségesnek tartott.

A jegyzetkészítés e fárasztó munkájának kikerülése, a melylyel és ezek bemagoltatásával egyébként a legújabb időkig gyötörték középiskolában a tanulót: a gyermek Deáknak nemcsak rendkívüli emlékező erejét, hanem tehetségéből folyt gyermek- és ifjúkori önállását is élénken jellemzi. Meg kell továbbá az igazság kedvéért jegyeznünk, hogy a jegyzetkészítés e káros módszere ellen már akkor is nem egy helytartótanácsi rendelet szólt s többek közt ez időben is egy, 1810 máj. 29-ikéről; de alig bírták mérsékelni e hibát, melynek gyakorlata napjainkig lenyúl. ¹ De a gyermek Deák itt s utóbb Győrött is, tehetségénél fogva, legalább önmagára nézve megjavítja a módszert s a tanulás nála azzá az észfejtő, logikai foglalkozássá válik, melynek eredményei egyedül lehetnek üdvösek.

E vonás, mely őt a tanulók ritkán csalódó közvéleményében kiemelte és rendkívüli adományok kiváltságosává tette, mint olyat, ki látszólag fáradtság nélkül ér mások előtt a célhoz; de továbbá komoly, csöndes fölénye, mely gyermekkorra daczára is a korárettség bélyegét nyomta kedélyére: együtt okozták, hogy hamar tekintély lett tanulóársai közt. S ha évelődtek is a „Ferkó“ túlságos komolysága, némi nehézsége miatt, hogy játékaikba ritkán elegyedett s félrevonulva szemlélte őket, ezek pedig lopva mögéje

¹ A magoltatás rendszerét már csak az is jellemzi, hogy pl. a kanizsai gymn. felszerelése egy 1818-iki följegyzés szerint csupán egy ég-, egy földgömbből és a híres *Orbis pictus* 50 füzetéből állt. *Értesítő.* 1895—6. 48. 1.

kerülve lapdájokkal jól hátba vágták: másfelől önkénytelenül érezték, hogy más és kiválóbb, mint ők, kibin már csak azért is van valami szokatlan; mert mint valami cynikus bölcs, lenézi a külsőségeket s bár tehetné, ruhájával keveset gondol. Pedig a bámulatást különben már ekkor sem szerette. íme, egy anekdota róla. Pajtásai híres verébdobók voltak s addig csalogatták, hogy ő is közéjük állt s egy követ odarepített egy csomó veréb közé, mely egyet eltalált. Lett bámulat, társai váltig biztatták, hogy produkálja másszor is magát s ügyességét csodálták. — Pedik csak vaktában történt! — felelte s többé nem bírták rávenni, hogy ismétlje.¹

Tanárai nem csekély hatást tettek rá. Közülök az első kettőről keveset tudunk ugyan; de a két utolsó-ról részletesebb adatokból ismerjük, hogy pályájokat szerető, korukban kiváló férfiak voltak s vajjon ismerve helyzetük mostohaságát, nem tulaj doni thatjuk-e a szeretet buzgalmát a két elsőnek is? Kosztká Lukácsról pedig suffragiumában e szavakat olvassuk: „Mox Kanizsáé indefesso conatu et caritate versatus“ és „hunc vitae integritate et morum mansuetudine omnibus acceptum“. Schmidtről is azt írja életrajza, hogy szelíd erkölcsű, lelkes s a szerzetesi erényekkel ékeskedő férfiú volt. „Vir morum svavitae, animi candore et religiosi virtutibus ornatus, qui adolescentulorum animos pietate ac litteris magnó fervore excoluit. Kanizsáé juventutem ad sedulum litterarum stúdium et constans virtutum exercitium paterna mansuetudine direxit“. Szép és egyszerű szavak, melyek jellemzetesen emelik ki a tanári erényeket s

¹ *Budapesti Hirlap.* 1887. 296. sz.

ezekért lett utóbb ő a tekintélyesebb temesvári ház és iskola igazgatója.

E tanárainak hatása, melynek jótékonyágát, mint convictor, állandón érezte, világos már csak tanulása eredményéből is; de bizonyára jellemére is nagy befolyásuk volt e fejlődő korában. Ezt tanusítja az a kedves történet is, melyet Deák szeretett elbeszélni olyankor, midőn mély gondolkozását, éles ítélő erejét, nagy emlékező képességét gyakran jelentéktelennek látszó apróságban is emlegették és midőn csodálták benne, hogy mint tudja kifejezni oly egyszerűn és találón azt, mit mindenki sejt, érez, de nevén nevezni nem bírja? Erre szerényen mondá, hogy a mi kevés lett: azzá fejlődött s ez sem saját, hanem egyik tanára érdeme. Volt ugyanis Kanizsán a convictusban egy páter Pius nevű informátoruk, a ki rengeteget tudott s nagyon jó ember volt; megmondott tehát mindent akár tízszer is, ha kellett; segített feladványaikban s ő és convictor társai meg is szokták mindenben rátámaszkodni; nem törték fejőket, hiszen megmondja, a mit kell, páter Pius. Azonban páter Pius meghalt s jött helyibe páter Martinus. Ez is kitünően tanított, megmagyarázott mindent alaposan, de csak egyszer; ha a gondolkozástól elszokott fiúk másodszer is kérdezték, akkor ezt felelte: — Ohó fráter! azt én már egyszer jól megmondtam, mért nem figyeltél s ha figyeltél, mért nem tartottad meg? Most gondolkozzál, majd ráakadsz. Ha pedig iskolai feladványokban kértek segítségét, azt felelte: — Nem nekem adták fel a pensumot, hanem neked; sohasem lesz belőled önálló ember, sohasem fogsz a magad fejével gondolkozni. Ezzel rákényszerítette őket a gondolkozásra, figyelemre, önállóságra; a tanulók szidták, de lassan-

ként önkénytelenül megszokták s érezték jó hatását. Mikor Deák kikerült keze alól, megcsókolta homlokát s búcsúzóul így szólt: — Eljön az idő, midőn áldani fogod az én ridegségemet. Mikor aztán Deák 1848-ban miniszter lett, öreg tanára levélben üdvözölte s emlékeztette, hogy mennyi keserőséget okozott neki, midőn nem akarta kiségiteni, hanem tanulásra szoktatta. „Neki köszönhetem nagyrészt, ha lettem valami, hogy lettem“, — tette hozzá Deák ismert szerénységével; mert hiszen az egész történet jobban jellemzi őt magát, ki ezzel háritotta el a bámultatást; noha e tanárának jó hatása nem vonható kétségbe.¹

E mellett többi tanáiraiban e súlyos időkben a kitartás, ernyedetlen munkakedv, sőt lelkesedés, szegénységükben a türés, mostoha sorsukban a léleknyugalom és egyszerű nemesség példáit látta, kik nyájassággal és kegyességgel párosították a nevelő feladatait. Ezek oly alapelemek, a melyek lelkében termékeny talajra találtak; mert hasonló alapvonásokkal született s ezek fölvételére magával hozta a természet pótolhatatlan adományait. Benne is megeljük élete minden szakában az egyszerűséget, a bizalmas közlékenységet, a vonzó atyai nyájasságot; de meg a törhetetlen kitartást, a hajthatatlan szilárdságot, a nyugodt nemességet, csüggedetlen bizalmat és állandóságot, melyek lelki nagyságát éppen úgy jellemzik, mint diszítik; egyébként különben termé-

¹ Deák majd minden életrajzában elbeszélte történetét. Eötvös: *Deák F. mint tanuló. Vas. Ujs.* 1876. 86. 1. — Füssy: *Deák F.* 14. 1. — Áldor: *A haza bölcse.* 9.1. — *Deák F. emlékezete,* 20. 1. Több adat Győrre teszi az esetet s a páter Maurus alatt Czinár Mórt érti, világosan tévedésből. Deák ott nem volt convictusban.

szetes kísérői a nagyság azon nemének, melylyel Deák a természet alkotó kezéből kikerült.

Azonban tegyük hozzá, hogy tanárai nemcsak hatottak rá, hanem ezek is éppen úgy elismerték kiválóságát, mint tanulótársai. Ennek bizonyossága az, hogy a poeticában tanára egész nyugalommal bízta rá a tanítást és felügyeletet, ha néhány órára vagy egész napra is eltávozott; pedig ekkor csak 14 éves volt.

Nagy-Kanizsától, hol e nevezetes, egész életére kiható négy évet töltötte, 1817 aug. 31-én búcsúzott el. Ez egy Calazanti szt. József ünnepén tartott iskolai színházi előadással történt, mely egyszersmind a vizsgálatokat is bezárta s az igazgatónak is nevenapja volt. E napon, a délutáni istentisztelet után, a körülakó főnemesség s a város előbbkelő polgárai összegyűltek a legtágasabb, fényesen kivilágított tanteremben. Bevezetésül az ifjak latin pásztori verseket szavaltak; ezt élőbeszéd követte Deák Ferencztől annak bebizonyítására, hogy az iskolai előadások mily hasznosak, mely után Brühl és Kotzebue *Talált gyermek v. Süket iskolamester* 5 felvonásos vígjátékát adták elő (átd. Bárány Péter) a tanulókhöz alkalmazott kihagyásokkal, változtatásokkal s megtűzdelve alkalmi betoldásokkal. A darabot Nagy Péter, a IV. o. tanára, tanította be. Deák az előadásban is résztvett Inkey Eduárd, Kálmán György, Dervarics András, Chinorányi József, Komáromi János tanulótársaival. Az előadás oly feltűnést aratott, hogy az egykorú *Hazai és Külföldi Tudósítások* is megemlékezett róla.¹ Másnap Deák és társai elhagyták N.-Kanizsát.

¹ II. 34. sz. 1817. — *Vasárnapi Újság* 1875. 153. 1.

HARMADIK FEJEZET.

A győri akadémián.

A GYŐRI AKADÉMIÁN NÉGY ÉVET TÖLT. — FEJÉR GYÖRGY FŐIGAZGATÓ. BESZÉDE A TÖRVÉNY-TISZTELETRŐL. — AZ AKADÉMIA TANULMÁNYI RENDSZERE. — TANÁRAI ÉS TANULÁSA AZ ELSŐ KÉT ÉV ALATT. — CZINÁR MÓR. — KIVÁLÓBB TANÁRAI. — TANÁRAI A JOGI SZAKON S TANULÁSÁNAK EREDMÉNYE. — TANULÁSMÓDJA, EREJE A VITATKOZÁSBAN. — BEKE FARKAS. — DEÁK NAGY EMLÉKEZŐTEHETSÉGE. — LAKÁSA JÓZSA JÓZSEFNÉL. — FEJÉR GYÖRGY, CZINÁR MÓR ÉS MAÁR BONIFÁCZ HATÁSA. — OLVASMÁNYAI. — JELLEMZŐ TULAJDONAI. — TANULÓTÁRSAI. — KEDVELI A TÁRSASÁGOT. — MAGÁNÉLETE. — A KOR HATÁSA.

Az 1817-ik év őszén Deák, mint előbb bátyja is, a győri kir. akadémiára ment, ott a 8-ik szám alatt iratkozott be¹ s mint logicus, physicus, (VII—VIII. o. 1817/18—1818/19), mint primi et secundi anni jura-

¹ Az anyakönyv adatai: (dr. Németh Ambrus győri sztr. Benedek-rendi tanár levele szerzőhöz). Numerus: 8. Cognomen et nómén, Aetas, Religio. An stipendiatuus?: Deák Franciscus, a. 15. R. Cath. Gens seu Natio, Locus natalis et Comitatus: Hungarus. Kehida, Comit. Zaladiens. Pater vei Tutor aut Curator, eiusque conditio et habitatio: Tutor Georgius Hertelendy Nobilis in Ugh. Com. Zaladiens. Schola quam 1816j7 frquentavit: Hum. 2^{ae}. Classis in Literis: 1us. Eminens inter 25. Classis in Moribus. 1^{ae}. Hospitium et Victus: apud D. Jósa Joseph. An et ubi habet conditionem: Ibidem. Ratio diligentiae in Divinis: Diligens. In Praelectionibus: Diligens. Locus ubi 181617. frequentavit: N.-Kanisa. Observations: —.

tus (1819/20—1820/21) összesen négy évet töltött. Utóbb Benedek Elek, volt tanuló társa az akadémián, azt beszélte, hogy Deákot Győrbe a kehidai plebánus vitte el s ugyanő vitte haza az I év végén, kit szintén Deáknak hívtak s Ferencz meg „uram bátyáménak szólította. Ez a plebánus Deákék egyik jobbágyának fia volt, kit, mint kiváló gyermeket, a család neveltetett s a kehidai plebánusságra segített.

A győri jogakadémia akkoriban a fentemlített négy évből állt; a kezdetben hozzácsatolt hittudományi szak már 1785-ben megszűnt. Az intézet az iskolai és tanulmányi kir. főigazgató alatt állott s ez így volt 1867-ig, mit csak azért említünk meg, mert a főigazgató ekkoriban a hírneves Fejér György kir. tanácsos és prépost volt, kívül Deák nemcsak egy házban lakott, hanem ismeretséget is kötött s a tudós, mint meglátjuk, hatással is volt fejlődésére. Az akadémia aligazgatója és vezetője Hübler Ferencz, a szombathelyi lyceum egykori jezsuita-tanára volt.

Fejér állásából kifolyóan ismételve megjelent az akadémia ifjúsága előtt s legkivált a november elején tartott megnyitó ünnepek alkalmával, midőn a szabályzat szerint felolvasták az akadémia törvényeit is, minden évben egy-egy ünnepi beszédet tartott az ifjúságnak, melyekből egy pár nyomtatásban is megjelent. Így pl. 1818 november 5-ikén „a törvények iránt tartozó tiszteletről“, a következő évben a győri akadémia történetéről és 1820-ban a hazai közoktatásról beszélt. Ezek közül csupán az 1818-dikinál álljunk meg egy pillanatra, mely olyan tárgyú, hogy ugyan egészen más viszonyok között és más jelentőséggel, de vörös fonál gyanánt húzódik keresztül Deák életén is. Ez a *De reverentia legibus debita*. A köznevelés

csak úgy üdvös — mond Fejér — ha a törvénytisztelet velejár, melyet az ifjúságba beoltani az állam első kötelessége. Ő éppen azért szól erről; mert a király elrendelte, hogy az intézet törvényeit félvényként föl kell olvasni az ifjúság előtt. A törvények olyanok, mint az iránytű. „Mi lehet jobb — mond Cassiodorus — mint hogy az emberek bízzanak a jó törvényben és ne féljenek semmitől? A köztörvények az emberi élet legbiztosabb vigaszai, az erőtlének támaszai, a hatalmasok zabláói: innen ered a biztonság és gyarapszik a bizalom.“ A törvények tisztelete az ész kiművelésére és az erény gyakorlására visz. Ezek a főgondolatok a beszéd első részében, melyben mintha a történettudós szólalna meg, ki egy pillanatra elfeledkezik a helyről és az alkalomról s a hazát, királyt és a polgárokat látja szeme előtt. A második részben már a főigazgató áll előttünk, ki ékes latinsággal beszél a törvények (iskolai) nem tisztelésének gyászos következményeiről. A törvényt nem tisztelő ifjú, ellenségnek nézendő; az ilyen megsérti a felséget s ez által az istent is. Végül idézi az 1800 április 21-ik ikirályi rendeletet, mely szerint, a ki nem végzi a megfelelő tanulmányokat, hivatalt nem nyer s a ki a vallásos gyakorlatokból, erkölcsből rossz tanjegyet kap, ha különben megfelelné is, hivatalra szintén nem juthat. Kiemeli a király 1818 szeptember 22-iki rendeletét, hogy a tanulók erkölcsi tanjegyei évenként kétszer hozzá fölts érj esztendők. Végül a tanárokhoz szól. De vájjon gondolhatta-e e beszéd közben Fejér György, hogy szavait egy oly rendkívüli ifjú hallgatja a padokban, ki egykor a törvénynevelés kezében halad végig a század java részén s nemzetet, uralkodót egyesít a törvénytiszteletnek nemcsak

jelszava alatt, hanem gyakorlatában is és kivívja azt, miben diplomácia, hadsereg, absolutismus hiában ellenkezett?

Visszatérve az intézet belső életére, a bölcséleti I. év tárgyai voltak: hittan, mennyiségtan elemei, logica, magyar történelem és nyelv, görög; a II. évben: hittan, alkalmazott mennyiségtan, gyakorlati bölcsélettan és metaphysica, természettan, mezei gazdaszat és természetrajz, világtörténelem, magyar és görög nyelv. A jogi szak tárgyai az I. évben: statisztika, bányajog, természet- és közjog; a II. évben: hazai polgári és büntető jog, politikai és kamerális tudományok, kereskedelmi és váltójog. Mindezek tanítása módszerét, terjedelmét, a vizsgálatokat és fegyelmet itt is az 1806-iki *Nova ratio educatiotiis* szabta meg. Megjegyzendő, hogy a magyar nyelv csak 1819-ben lett az addig rendkívüliből rendes tantárgy s rendkívüli volt 1807/8 óta a görög nyelv is.

Ennek a beosztásnak egyszerű áttekintése is mintegy megeleveníti előttünk az akkori akadémia tanulmányi rendjét, mely Deák szellemét képezte. Jegyezzük meg ehhez azt, hogy az oktatás főcélja alkalmas tisztviselők képzése volt s a tanrendszer ehhez alkalmazkodott. A módszer sem a tudomány magasabb céljait, hanem a hivatali élet gyakorlati követelményeit tartotta szem előtt. A diktálás és jegyzetkészítés itt még jobban divatozott, mint a középiskolában, mely ellen éppen úgy, mint a magoltatás ellen, itt is helytartótanácsi rendeletet adtak ki.¹ De mind hiában, mert két év alatt meg kellett tanulni mindazt, a mit a hivatali pálya megkövetelt, mikhez erkölcsi

¹ 11770-852/1788.

kényszerül járult a r. kath. tanulókra nézve a mindennapi mise, az istentiszteleten való megjelenés, havonként gyónás és áldozás, melyek elhanyagolása az erkölcsi osztályzatot szállította le.¹ Kiegészítette ezt az, hogy a tanulmányi rend a közélettől minél nagyobb elzárkózást követelt; az erkölcs megóvása szempontjából nemcsak színházat s természetesen korcsmát, kávéházat, hanem tánczvigalmakat, sőt megyegyűléseket sem volt szabad látogatni s az ily kihágásokat bebörtönzéssel (carcer) büntették.

Az első bölceleti éven Deák tanárai voltak a vallástánból Mollik Ferencz pap, a magyar történelemből dr. Berta György, ki egyszersemind a könyvek censora volt, a logicából Verner József világiak, a számtanból dr. Bresztyenszky Béla benzés szerzetes. Deák az első félévben a logicából és mennyiségtanból „eminens 2-us“, minden egyébből mindkét félévben „eminens“ és „eminens 1-us“; tehát a legjobb tanulók egyike volt, kivált a második félévben. A görög és magyar nyelvi órákat, mint rendkívülieket, nem látogatta s így osztályzatot nem nyert belőlök; erkölcsi tanjegye mindkét félévben „classis primáé“, minek oka a vallásos gyakorlatokban már ismert, nem elég nagy pontossága.²

¹ 5050/1802. Helyt. tan. rend.

* Tanulásának eredménye: (dr. Németh Ambrus tanár levele szerzőhöz). *Informatio de Iuventute reg. Academiae Jaurensensis dala pro semestri primo Anni 1817/8. Philosophi 1• Anni.* [Lapszám nincs.] *Numerus.* (Üres). Itt három rovat következik, melyek ugyanazok, mint a már közölt anyakönyvben. *Classis in literis et moribus. E doctrina religionis:* Eminens. *Ex História Hungáriáé;* Emin. 1-ns. *Ex Logica:* Emin. 2-us. *Ex Mathesi púra:* Emin. 2-us. *Ratio diligentiae in divinis:* Diligens. *In*

A második bölcseleti éven a hittant, mennyiség-tant dr. Bresztyenszky, a természettant Gröber Laurent, a világtörténetet dr. Berta, a bölcselettant (metaphysica- és erkölcsan) Verner, a magyart, mint most már rendes tantárgyat, Fessel Zsigmond tanította. Deák osztályzata majd minden tárgyból gyengébb, mint az első évben volt; sőt a magyarból az első félévben „classis 2^{ae} 8-us“ s a másodikban is csak „classis 1^{ae} 4-us^u“. E szerint a magyar nyelvből az első félévben egy rossz tanjegyet is kapott. E különös eredmény magyarázata az, hogy Fessel, különben ügyvéd, tót származású volt, magyarul nem tudott teljesen s valóban jellemző, hogy midőn a magyar rendes tárgy lett, éppen ily kezekre bízta. E mellett hóbortos kis emberke volt s mint ilyen, személyes gyarlóságai miatt több iskolai tüntetés tárgya, melyekben Deák is résztvett; a rossz tanjegy tehát bosszú műve. „Hová nyomta a magyarul alig tudó tót ember a nemes magyar ifjat!“ — mondja e tanjegyről Sárkány Miklós, ekkori tanuló-társa s utóbb bakonybéli apát.¹

Praeledionibus: Diligens. An stipendiatus? Non. Mores: 1^{ae}. Pro semestri secundo. E dodrina religionis: Eminens. Ex historia Hungáriáé: Emin. 1-us. Ex Logica: Emin. 1-us. Ex Mathesi púra: Emin. 1-us. Ratio diligentiae in Divinis: Diligens. In Praeledionibus: Diligens. An stipendiatus? Non. Mores: 1^{ae}.

¹ *Tanulása eredménye: Informatio etc. pro semestri primo Anni 1818119. Philosophi 17* Anni. [Lapszám nincs]. Numerus: 13. (A három első rovat, mint az anyakönyvben, kivéve, hogy kora: 16 év.) Classis in literis et moribus: E dodrina Religionis: Emin. E História universalis: Emin. 4-us. E Physica . Emin 5-us. E Metaphysica: Emin. 2-us. E Mathesi adplicata: Emin. 2-us. E lingua Hungarica: Cl. 2^{ae} 8-us. Ratio diligentiae*

E két évi iskolai életéről különben még mindig nem sok az adatunk. A tanítás természetesen minden tárgyban latinál folyt, a tanárok nem is tudtak mind magyarul; Verner pl. éppen nem s Gröber, a physika tanára is csak törte nyelvünket.¹ Tudni kell továbbá, hogy ebben az időben a győri akadémia is nagyon megérezte a megelőző 23 háborús évet. Sem a helytartótanács, sem a tanulmányi alap vezetősége nem gondolt a kellő felszereléssel; pl. Gröber physikai szertára teljesen üres volt, eszközök nélkül tanított, a hogy lehetett. Midőn Deák a II. éven tanítványa lett s tehetségét felismerte, azt tanácsolta, hogy a physikai órákra járjon be a jobban fölszerelt benzés gymnasiumba. Deák megfogadta a jó tanácsot s egyik kedves tanuló társával, mágocsi Zichy Jánossal, a festő, Mihály s az író, Antal, atyjával, bejárt 1818/19-ben e leczkékre, melyeken Czinár Mór tanított s a nyájas és műveit tanár, meg a kitűnő tanítvány viszonya csakhamar belsővé vált. Deák mindvégig szívesen emlékezett meg „Maurus Czinár“-ról, mint akkor szokás volt hívni őt s elhunytát meghatva

in Divinis: Diligens. In Praelectionibus: Diligens. An stipendiatus? Non. Mores: 1^{ae}. Pro semestri secundo. Numerus: 12. E doctrina Religionis: Emin. E História universalis: Cl. 1^{ae} 13-us. E Physica: Emin. 1-us. Ex História universalis et Oeconomia rurali: Emin. 2-us. E Mathesi applicata: Emin. 1-us. Ex philosophia morali: Emin. 2-us. E lingua Hungarica: Cl. 1^{ae} 4-us. Ratio diligentiae in Divinis: Diligens. In Praelectionibus: Diligens. An stipendiatus? Non. Mores: lae.

¹ A tanárok sohasem beszéltek a tanulókkal, csak latinál. Sinkay beszéli, hogy Kmety jog-tanár meghívta őt és Deákot egyszer ebédre s az asztalnál is csak latinál beszéltek, noha neje, Schweiger győri nyomdász leánya, német volt s mindnyáján tudtak németül. (*Torontál.* 1876. 16. sz.)

hallotta 1875-ben. Czinár pedig már akkor megjósolta, hogy belőle egykor híres ember lesz. Czinártól hallotta azt a később általa is használt mondást: „Nem az a valódi tudomány, a mit jól megtanultok, hanem az, a mit jól meggondoltok; aki az iskolában alaposan és komolyan gondolkodni megtanul, az végezte jól az iskolát“. Utóbb Czinár természetesen büszke volt jóslatára és tanítványára. Midőn a 40-es években a szent-mártoni apátságnak póré támadt a györmegyei közbirtokossággal, egyik szerzetes azt mondta, hogy Czinár fölszólíthatná egykori híres tanítványát a bírászkodásra; de ő bosszúsan tiltakozott ellene, mert az ily csekély ügy nem méltó Deákhoz; hadd legyen és maradjon ő az ország ügyvédje.

Többi tanárai is többnyire kiváló férfiak voltak. Közülök Berta, ki az ő ottléte alatt, 1820 jan. 27-én halt meg s kiről Fejér György azon év őszén emlékbeszédet tartott az ifjúságnak, egy pár kisebb történeti művet fordított magyarra; Bresztyenszky, mint jeles matematikus, éppen ekkor *Lectiones academicae* (Győr. 1819.) művét adta ki, utóbb az akadémia tagja lett (meghalt 1851 febr. 15.) és akkoriban, mint 33 éves férfiú, ereje javában volt; a már koros Mollik a r. kath. theologiai, de főleg gyakorlati vallásos könyvek egész sorát írta; Verner, a későbbi pesti egyetemi tanár, ez időben szintén ifjú férfi, a logicából, tapasztalati lélektanból, metaphysicából, erkölcsanból 1821 után népszerű s több kiadást ért tankönyveket írt. Mondják is, hogy Verner tanításai a logicából hatással voltak Deáknak éppen logicájánál fogva erős gondolkozása fejlődésére.

Részletesebbek adataink a jogi két évi időszakról. Ezekben megleljük annak is magyarázatát, hogy

mért nem kapta meg ennek első, sőt második éve első félévben sem azt az osztályzatot, minő tehetségénél fogva természetesnek látszanék. Az első évben (1819/20.) tanárai voltak a statisticából és bánya-jogból Kmety András, ki e tárgyakat ott 1813—1842-ig tanította s szintén nem egy tanári gyarlósága maradt emlékezetben; a magyar közjogot Bognár József, a természet- és egyetemes közjogot Szibenliszt Mihály tanította. Az első évben a tantárgyakból osztályzata ugyan mind „eminens“; de a hol első eminens, mindenütt ott leljük a „sub clausula“ megjegyzést, a vallásos gyakorlatokból pedig a második félévben osztályzata meg éppen „negligens.“ A második jogi évben (1820/21.) a magyar magánjogot Bognár, a politikai tudományokat Beke Farkas (Wolfgangus), híres győri ügyvéd, a büntető jogot Szibenliszt, a kereskedelmi és pénzügyjogot Kmety, az egyházjogot Pendl Alajos benedekrendi szerzetes tanította. Ebben az évben az első félévben osztályzata még mindig csak „sub clausula“ kitűnő, sőt a szorgalomból intést kapott; de a másodikban, talán éppen ezért, mindenből „eminens primus“.¹

¹ Osztályzata: (A 3 első rovat mindenütt, mint az anyakönyvben. Kora 16, 17, 18, 19 év a négy félévben). *Informatio etc. pro semestri primo Juristac 2» Anni 1819/20.* (Lapszám nincs.) Numerus: 10. *Ex Jure Naturae:* Emin. 5-us. *Ex Statistica:* Emin. 1-us sub clausula. *Ratio Diligentiae in Divinis:* Diligens. *In Praeledionibus:* Diligens. *An stipendiatu?* Non. *Mores:* 2^{ae}. — *Pro semestri secundo.* Numerus: 10. *Ex Statistica:* Emin. 2-us. *Ex Jure publico universali:* Emin. 2-us. *Ex Jure publico Regni Hung.:* Emin. 1-us sub clausula. *Ex Jure montanistico:* Emin. 1-us sub clausula. *Ratio Diligentiae in Divinis:* Diligens. *In Praelectionibus:* Diligens. *An stipendiatu?* Non. *Mores:* Cl. 1»*.

Informatio etc. pro semestri primo Juristae II* Anni

Jogi tanárai közül Szibenliszt Mihály, Bognár és Beke voltak rá nagyobb hatással. Szibenliszt, ki Győrött 1810—29-ig tanított, éppen ekkor adta ki *Institutiones juris naturalis* műve I. kötetét (*Jus naturae extrasociale complectens*) 1820-ban s ebből is tanított, utóbb latin nyelven római jogot is írt; Beke Farkas pedig (tanár Győrött 1808—38-ig) Sonnenfels híres nemzetgazdasági művét ékes latinra fordította *Principia politii commercii et rei aerariae* (Pozsony. 1807/8.) ez. a., mely második kiadásában 1840-ig volt hazánkban kézikönyv s ő is ezt használta tankönyvül; Bognár a Kelemen könyvből tanított, Kmety s a többiek is, a mennyiben tankönyvük nem volt, diktálták tárgyaikat. Minden hónapban az elmagyarázott részből kikérdezés, félévénként t vizsgálat volt, midőn osztályzatot is adtak. Szibenlisztnek az volt a szokása, hogy minden óráján d. e. és d. u. $\frac{3}{4}$ -ed órát magyarázott s az utolsó negyedben valakitől, a kit kevésbé figyelmesnek talált, kikérdezte az elmondottat. Ez majdnem naponként Deák volt s így néha egy nap kétszer is felelt; ritkábban a felelő Németszegi Bencze, a mosonymegyei alispán fia, egy Deákhöz kedélyre s népszerűsége hasonló ifjú volt. Ilyenkor Deák, az akkori szokás szerint, a szólitásra

1820121. (Lapszám nincs.) Numerus: 13. Ex Jure patrio: Sub clausula Emin. 1-us. Ex Scientia Politiae et Commercii Politici: Sub clausula Emin. 1-us. Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens. In Praelectionibus: Monendus. An stipendiatus? Non. Mores: 1^{ae}. Pro semestri secundo. Numerus: 12. Ex Jure patrio et criminali: Emin. 1-us. Ex scientia aerariae: Emin. 1-us. Ex Jure mercatorio et cambiale: Emin. 1-us. Ratio Diligentiae in Divinis: Diligens. In Praelectionibus: Diligens. An stipendiatus? Non. Mores: Cl. 1^{ae}.

felállt, meghajtotta magát s megint leült, mert különben ülve feleltek; ekkor egy pillantással végignézően szomszédja kinyitott könyvében az elmondandóknak egy részét, a másik részét pedig, mikor arra került a sor, miközben pár köhintést színlelt, az előbbi háromnegyed órán elmondott részt a tanár után, gyakran saját szavaival kibővítve, felmondta a nélkül, hogy tanára beleszólt, vagy rajta javított volna. Tanulótársai csodálták éles felfogását, tanára nem kevésbé; de mert nem tartozott az ő szemeiben az ú. n. odaadó tanítványok közé, ez magyarázata, hogy sem Szibenliszt, sem pár más tanára, kivált kezdetben, nem osztályozta tudása szerint, a miért különben Deák sohasem érzékenykedett. Bognár kezdettől fogva jobban méltányolta, különösen kitűnő, folyékony, szónokiasan szép s mégis egyszerű előadása miatt; ő is gyakran szólította fel, mintegy okulásképen a többi tanulóknak. Hasonlóan tett Deák oly órákon, melyeken a tanár diktált. Ő pontosan sohasem s legfőlebb kivonatossan készített jegyzeteket a diktálás után; különben sem bírta volna követni a mondottakat, mert kissé nehézkes volt az írásban; de bizonyára unta is. Tehát csak hallgatta az előadottakat s midőn a havi, vagy félévi vizsgálatok elérkeztek, rendszeren összeállt tanulni egy Sinkay János nevű tanuló s később követtársával, a ki felolvasta a kéziratból vagy könyvből a megtanulandókat, mire Deák egyszeri hallásra hibátlanul felmondta. Ez a tehetsége okozta, hogy, látszólag kisebb szorgalma mellett is, hg. Bretzenheim Ferdinánddal és Fuchs Ferenczczel együtt ő a legelső tanulók közé tartozott, noha nem igen törekedett rá, mert nem ezért tanult; „hanem — mondja Sinkay — mert egy

olvasásra vagy hallásra a leczkét nem tudhatta rosszából, mint tudta és felmondta“.

Íme, folytatása annak, a mit róla az előbbi évekről tudunk s valóban ez adatok nem kétségesek. Éles felfogása és bámulatos emlékező ereje jobban segítette itt is, mint szorgalma, mely, mint egyik tanjegye is tanúsítja, nem mindig elégitette ki tanárait. Azonban tudásának híre eltávozta után is sok évig fennmaradt a tanulók emlékezetében. Deák halálakor írta valaki, a ki 1827/8-ban volt Győrött jogász, hogy még akkor is úgy beszéltek róla, mint a maga idejében a legjelesebb tanulóról, kinek könyvei, jegyzetei nem igen voltak; csak tanóra előtt olvasta át sebtiben egyik vagy másik tanulót s ez neki elég volt a kitűnő feleletre. Általános beszéd tárgya volt továbbá, mint a maga nemében egyetlen eset, hogy midőn a hazai jogból (magyar magánjog) defensiora jelentkezett, Bognár tanár felszólította, hogy ne húzzon thesist, hanem feleljen szabadon. Deák ráállt s Beke az ünnepélyes defenziókor valóban szabadon kérdezett, mely alkalommal így szólította meg: „Dicat mihi, domine defendens, cui parem academia haec necdum habuit“ stb.¹

Ez az adat jellemző, noha annyiban helyreigazításra szorul, hogy akkoriban másnak is thesis nélkül kellett defensiókor vitatkozni; de Sinkay is megerősíti azt, hogy „a defendálás volt az ő legerősebb oldala; abban senki sem érte őt utól.“ A defenziók nyilvánosak voltak, s mint a jezsuita-oktatás maradványát, ünnepélyesen tartották, mint a hogy a szokás kívánta

¹ „Mondja meg nekem, jelölt úr, kihez hasonló még ez akadémián nem volt“ stb. *Pesti Napló*, 1876. 40. sz.

s „Deák ilyen defensió után mindig győztesen szállt le a tanácsi székéből, melyen a defendens ülni szokott“. Oppugnense a nevezett defensiókor csakugyan Beke volt, kit erre Deák maga kért fel s őt, mint Győrmegeye leghíresebb jogtudósát és gyakorló ügyvédét, a legfélelmebb ellenfélnek tartották és Beke a defensió végén csakugyan, mint olyat üdvözölte, ki páratlanul állotta ki a vitatkozást. De könnyű felfogásának, főképen nagy emlékezőtehetségének más bizonyítékát is említi Sinkay. Egyszer együtt mentek az első jogi év vége felé az utcán s Deák szabójával találkozván, hosszasabban beszélt vele németül, min ő csodálkozott, nem tudván, hogy beszéli ezt a nyelvet. A szabó eltávozta után megkérdezte, hol tanult meg németül?

— Itt, Majláth Antaltól, — felelt Deák, ki a megelőző évben kosztos- és lakótársa volt Józsaéknál.

— Hogyan? — kérde Sinkay.

— Csak úgy, hogy Majláth az asztalnál mindig németül beszélt. — És, teszi hozzá Sinkay, ő ezt nem is vonta kétségbe; mert Deák sohasem kérkedett s még tréfából sem hazudott soha.

Győrött mind a négy éven át Józsa Józsefnél, a győri püspöki javak praefectusánál lakott, kinek neje az ő nagynénje, anyjának testvére volt. Győrött akkor ezt és a Fejér Györgyét tekintették a legelőbbkelő ily ellátásnak; azért lakott Majláth Antal is ott. Józsa állásánál fogva is tekintélyes, e mellett tanult ember volt s Deák nagyon jól érezte magát nála. Erről egyik levelében 1873 aug. 28-ról ezt olvassuk: „Négy évig jártam Győrben iskolába, 1817-ik évi november hóban mentem oda, mint 14 éves ifjú a 7-ik iskolára, vagyis logikára, 1821. évi augusztusban végeztem el

a második évi jogtudományi tanfolyamot. Ezen egész idő alatt rokonunknál, az öreg Jósánál laktam. Jósa 1817-ben a káptalan dombján lakott, mint a püspökségi javak igazgatója, de 1819-ben hivataláról lemondván, átköltözött saját házába a Megye-utczában, s így én mindenik házban laktam“. Ezt az utóbbi házat a város 1873-ban emléktáblával jelölte meg s Petz Adolfné Deákhhoz fordult a ház meghatározása végett; így származott ez a levél.¹

Józsa megye-utczai házában lakott Fejér György is, a *Godex diplomaticus* híres gyűjtője, kivel főleg 1819 óta Deák gyakran érintkezett. Elolvasta műveit s értekezéseit, melyek a *Tudományos Gyűjteményem*, Deák kedvelt olvasmányában jelentek meg s ez az ismeretség lényegesen befolyt az ő magyar történelmi és közjogi ismereteire. Utóbb is, midőn Fejér pesti egyetemi tanár lett, megújította vele ismeretségét és történelmi dolgokról szívesen társalgóit vele. Fejéren kívül Czinár Mór s 1820/21-ben Maár Bonifác (a magyar és világtörténet tanára) látták el olvasmányokkal, mint az ottani szent-benedekrendi papnevelő intézet tanárai, kik a nagy tehetségű ifjúval szívesen társalogtak s bevezették olvasmányok által az önképzésbe.

Az egykorúak általában mondják, hogy sokat olvasott, de csak tudományos műveket s a classicusokat; az utóbbiakat különösen nagy figyelemmel. A könyvet inkább figyelmesen végigforgatta s csak a neki tetszőbb részeket olvasta át; így tett a *Tudományos Gyűjte-*

¹ Deák F. emlékezete. *Levelek.* 375. 1. A megye-utczai ház felirata: „Itt lakott Fejér György, kora legtermékenyebb írója 1818—1824. Deák Ferencz 1819—1821. és Batthyány Lajos“.

mény czikkeivel is és mindaz, mit egyszer elolvasott, rendkívüli élénkséggel és határozottsággal maradt meg emlékezetében. Azonban az olvasásnál még többet gondolkozott, fontolgotott, vitakozott; ezekben emlékező erején kívül főleg bizonyos inspiratio vezette, mond Sinkay. Költőket nem igen olvasott, általában a költészet kevésbé érdekelte; csak a hazafias, hősi költészet vonzotta, ez megmagyarázza utóbb szeretetét Vörösmarty iránt. Ennek némi kísérője az is, hogy soha bort nem ivott, a nők iránt éppen nem vagy alig érdeklődött s ebben az időben regényt sem olvasott soha. Hiában figyelmeztette Sinkay vagy más egy-egy mellettük elmenő csinos leányra az utcán sétaközben, ő rá se nézett. Ha meg Sinkay mondta, hogy Szerdahelyi József, a későbbi színész, még az órákra is *Himfyt* vitte be, hogy ő Szegeden Dugonicsot sokszor látta vagy Benedek Elek nevű osztálytársuk nagy búsan elszavalta Horváth Endre versét a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-iki folyamából:

Óh nemzetem átka: irigység,
A megdólt magyaron meddig fog leírni hatalmad:

Deák legfőlebb azt felelte, hogy neki csak Virág Benedek versei tetszenek, Dugonicsot csak mathesiséről ismeri. Ellenben, ha Sinkay azt mondta, hogy Katona Istvánt 1811-ben, élete utolsó évében ismerte, azt felelte, hogy e szerencséjét irigyli. A szindarabok közül is csak a hősi drámát, a vitézi játékot kedvelte; ilyenben egyszer maga is játszott. Bresztyenszky Béla tanár t. i. a szegény tanulók segélyalapja ¹ javára

¹ Címe: „Benefica coalitio Dominorum Academicorum Jaurinensium“.

iskolai előadásokat rendezett. Ez az alap 1818 novemberében kezdődött, alaptökéjéhez Deák is 30 forinttal járult s ennek javára három hősi darabban ő is föllépett, a *Szőkevény, Kemény Simon s Győr visszavétele a törököktől* címűekben; ezt az utóbbit Horváth Endre éppen erre az alkalomra írta. Természetesen minden szerepet a tanulók játsztak. E felléptének oka az is volt, mert ez az alap nagyon érdekelte, ülésein rendszeren részt vett s általában is a jótékony-ságban öröme telt. Sinkay jelen volt, midőn egyszer meghagyta csizmadiájának, hogy egy szegény tanuló-nak csizmát csináljon az ő számlájára.

Tanulótársai közül különösen négygyei érintkezett. Ezek egyike Fajsi Ányos István, utóbb veszprém-megyei előkelő birtokos, majd megyéjében főbíró s a zirczi kerületnek három ízben képviselője. Nyersmodorú, de egyenes, őszinte jellem, utóbb igazi tábla-bíró s ezért szerette. Deáknak már akkor is szokása volt tanulótársait, így őt is megtréfálni s noha különben nem értette a tréfát, Deáktól sohasem vette rossz néven. A másik bizalmasabb tanulótársa Rohonczy Ignác volt, kit valóban kedvelt, de utóbb politikai okokból elidegenedett tőle; t. i. Rohonczy a 40-es években gr. Apponyi, az 50-es években Bach alatt hivatalt vállalt, a mit Deák helyeselni nem birt. A harmadik Sárkány Miklós, utóbb hittudor és bakonybéli apát, kivel a lyceumban ismerkedett meg, midőn a physikai órákra bejárt. Barátságukat az sem zavarta meg, hogy Sárkány a 40-es években a haladó conservativekhez csatlakozván, heves harczot vívott a györmegyei ellenzékkel; sőt még az sem, hogy a vegyesházasságok elmérgesedett ügye szembeállította őket egymással. E viszony alapja a kölcsönös tiszt-

telet volt; Deák egyszer azt mondta róla Eötvös Károlynak: „Őszinte, becsületes ember, meggyőződése vezérelte a politikai harcokban, bár minden pártfele olyan lett volna, mint ő; esze és tudománya is helyén van.“¹ Végre a negyedik, Sinkay János, kivel csak a jogon volt együtt, főleg pajtása volt, a kit majdnem naponként fölkeresett; utóbb, mint követársával is, gyakran érintkezett, ki Deák e korából s későbbi összeköttetéseikről becses adatokat tett közzé.² Sinkay-nál találkozott rendszeren több tanulóársával is, télen el-eljárt velők az ú. n. sárga kávéházba, nyáron ki a mezőre; mert általában nagyon szerette a társaságot, kereste is és ilyenkor különös kedvvel vitatkozott vagy tréfált. Tréfái sohasem voltak sértők, viszont a vitatkozásban is tudásával vagy fölényével senkit meg nem bántott; ezért szívesen voltak vele. Pl. egyik mondása volt Sinkay szerint, hogy „ha a mennyországba jutna is és ott azt mondanák neki, hogy ő nem magyar és nem katolikus, onnan is kijönne“; azonban ezt sem vette sem a más vallású, sem a más nemzetiségű hántásnak tőle; annyira érezte mindenki, hogy sérteni nem akart s nem is tudott. Ez jellemzi őt, mint parlamenti vitatkozót is.

Deáknak, mint tanulónak, magánélete mintaszerű volt. Nem kártyázott, nem pipázott; a szivarozás akkor még nem is volt szokásos s csak 1822 tájt kezdett terjedezni. A deákok zajos mulatozásaiban, a komoly foglalkozástól elvonó léha időtöltésekben nem vett részt, korcsmákba nem ment; ha néha borozók közé került, volt eset, hogy éjfélén túl is köztők

¹ Eötvös: *Deák í. mint tanuló*. Fos. *Újság*. 1876. 86. 1.

² *Torontál*. 1876. 13—25. sz.

maradt s ő volt a legkedélyesebb, a nélkül, hogy egy pohár bort is ivott volna. Így az akadémiáról testben, lélekben megerősödvé, egészségesen ment haza, mint a kit a fejlődő ifjúság veszélyei meg nem sebeztek. Hiúság, szereplési vágy éppen oly kevéssé bántották már ekkor, mint utóbb; ezekben talán erős, kissé nehézkességre hajló testalkata is meggátolta: mintegy a természet is gondoskodott róla, hogy némely gyengéségtől megvédje s az egyszerűség és szerénység példányává tegye. Éppen erős, vállas alkata miatt 16—18 éves korában teljesen kifejlettnék, sőt idősebbnek látszott volna, ha pelyhedző bajusza nem mutatta volna ifjúságát. Talán kissé nehézkes alakja is okozta természetén kívül, hogy noha a táncz nagy divatban volt, sohasem tánczolt s az ú. n. Schliffer-compániába nem tartozott;¹ sohasem fitogtatta, hogy van pénze, ok nélkül nem költött s noha elég ruhája volt, minden darabot addig viselt, a míg csak lehetett; mert szerette a megszokott kényelmes öltönyt; e miatt néha elhanyagoltnak nézett ki. Nem törődött magával s a külsőségekkel, — teszi hozzá Tarányi (Oszterhueber) Ferencz, Deáknak utóbb sógora és veszprémi kanonok. Ez önmagával kevés törődés, természetének szemlélődő tulajdona okozta azt is, hogy írását elhanyagolta, melynek megjavítására utóbb nem csekély akaraterővel törekedett; ez neki annyira sikerült, hogy szép, gömbölyű betűjű, igen olvasható írása lett, mire utóbb még leveleiben is nagyon ügyelt. E gyarlóságaival, melyeket azok gyanánt maga elis-

¹ Schliffer egy 6—7 gallérú köpeny volt s az ú. n. aranyifjúság viselte. Sárga posztóból készült, alatta német, illetőleg francia kabátot, leginkább frakkot hordtak, ezt kiegészítette czilinder, pantallón és tompaorrú csizma.

mert, nem egyszer gúnyolódott is; így írta utóbb egyszer Pakson, nővérénél időzván, vastag írására és testességére czélozva, Cseh alispán leánya emlékkönyvébe e pár sort:

Kurz geschrieben, gut gemeint,
Dicke Schrift, von dickem Freund.

Így áll előttünk Deák a győri tanulóévekből, midőn mint 18 éves ifjú onnan távozik. De ne feledjük ezek mellett, hogy ez, a főképen belső életet élő ifjú, kinek ez egyik állandó jellemvonása marad, nem elégszik meg csupán azzal az eredménnyel, hogy a magyar közjogot és a magánjog szétszórt, rendszerbe nem egyesített szabályait teljesen tudja, hogy a *Corpus jurist* bárhol kinyitva belekezdek, ő folytatni bírta és hogy a magyar országgyűlések történelmi előzményeinek teljes birtokában volt. Ezek is olyasmik ugyan, melyek egy iskolai pálya nemcsak szép és megnyugtató eredményei, hanem egyenes céljai; mert ez az alap, melyen a jól rendezett, fegyelmezett élet épül, midőn a fejlődő lélek az ifjú- és férfikor határán állva, megnyeri csontosodási központjait s előtte a jövőre magának alkotott pályakép irányai a kétes ködből mintegy kibontakozni kezdenek.

Ámde a győri pár év az életet folyvást éber szemmel kísérő Deákra, ki a Csengery igaz szavai szerint mindig többet tanult az életből, mint a könyvekből, nem csupán az iskolai tanulás eredményei miatt volt fontos. Már pedig hogyha hazánk akkori viszonyait csak pár vonással fölelevenítjük: a látszólagos nyugalom mellett a lappangó, elfojtott nyugtalanságnak ez a kora különösen alkalmas volt érdeklődésre bírni az eszmékkal és dolgokkal szemben gondolkozó és szem-

lélődő lelket; de ugyanazt egyszersmind bírta megfigyelésre is ösztönözni s elfojtott tettvágyát ingerelni. Valóban a szentszövetség absolutismusa s ennek hazánkra nehézkedett elnyomó intézkedései, mélyen hatottak rá. Az ő éber, ifjú szelleme éppen úgy érezte, mint minden valódi hazafié, hogy az 1791-iki nevezetes közjogi törvények, melyek szelleme kivált arra czélt, hogy hazánk önálló államiságát az osztrák összpontosító törekvésekkel szemben kiemeljék, mind állandóbban mellőztetnek; hogy a nevezetes X. t.-cz. daczára, mely szerint Magyarország csatolt részeivel együtt szabad és független, mely semmi más országnak vagy nemzetnek alávetve nincs, önálló alkotmányral bír s királya által saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára kormányozandó: alaptörvényeink inkább, mint bármikor, félredobotnak, sarkalatos történelmi jogaink lábbal tiportatnak; holott már magában az, hogy ily alapelvet újra törvénybe kellett iktatni, eléggé bizonyítja a hatalom túlkapásait, történelmi jogaink félrevetését, sőt az alkalmazásban olykor kétségbevonásukat is.

Hányszor ismételhette magában az ifjú Deák a törvény e szavait, midőn körülte minden, a mit az élet mutatott, ezzel ellenkezett; hányszor hallhatta annak a fölséges mondásnak gúnyos emlegetését, melyet országgyűlésünk termében is utóbb annyiszor hangoztattak: „Európa libertati asserta“, melyet a szentszövetség a gyakorlatban a legképtelenebb paródiává változtatott. Mindenütt a szunnyadás, a tetszhalál jelei; minden azt látszott tanúsítani, hogy a történelmi jogokon nálunk is győzedelmeskedett az absolutismus reactiója; a rendi alkotmány képviselői közül a legfőbbek vagy meg vannak nyerve, vagy

elnyomva; az atyáskodó rendőri despotismus mindent behálózott, szemei mindenen örködtek, mindenre figyeltek, még a tanulók erkölcsvallási tanjegyeire, sőt iskolai dolgozataira is; és a mi legfőbb, e törekvéseiben nemzetünk főrangú osztályára e korban mindig biztosan számíthatott, mivel ez éppen úgy forradalmi örjögést látott minden szabadabb eszmében és szabadabb mozgalomban, mint akár a király és kormánya. Mindehhez járult, hogy bármi kezdeménynek még csak alkalmá is hiányzott, midőn ugyancsak az 1791: XIII. t.-cz. félredobásával, 1812 óta országgyűlés nem tartatott; és nem érdektelen, hogy az elnyomás politikája, a jogtalan kormányzási elemek előretolása éppen abban az időben (karlsbadi összejövetel, 1819) vált még kifejezettebbé, midőn a törvényességnek utóbb e legnagyobb védője Győrött a jogi szakra lépett.

A kényuralmi rendszer ebben az időben is mintegy abban ért tetőpontra, hogy a megyék ellenállását igyekezett megtörni. Elkezdte tehát a vesztegetést s a bocskoros nemességre támaszkodást, a mi a korteskedésnek azelőtt ismeretlen elfajulására vezet s tulajdonképeni célja a kormánytól függő főispán, administrator vagy királyi biztos kényének szolgálatni ki a megyét. Ugyanerre s a kormány szemének mindenütt jelenlétére szolgáltak a titkos feladók, kik külön jutalomban részesültek; továbbá választásoknál az előbbi felkiáltás helyett 1819 február 16-ikán a kormány elrendelte a névszerinti szavazást, a mely különben elvileg helyes lett volna, ha ennek elburkolt célja nem lett volna az, hogy a műveletlen tömeget állítsa szembe az értelmiséggel s hogy győzelemre juttassa e megvesztegethető többséggel a kormányi

czélzatokat. Ezt az 1723: LVIII. t.-cikkre támaszkodva kiterjesztette arra is, hogy a bocskoros nemesség is résztvegyen a megyegyűlések tanácskozásain; mert így állandó többséget vélt kapni a megyének mintegy a megye által megfélékezésére.

Deák mindezeknek ifjú komolysággal és mélyen érző hazafiúi szívvvel volt tanúja és figyelője a győri akadémián, sőt Győrmegyében is; mert jogász korában a tilalom ellenére is, mint hallgató, megjelent többször a győrmegyei közgyűléseken. Egy ilyen alkalommal, mond Sinkay, gr. Zichy-Ferraris ezredes elnökölt, mint főispán, vagy administrator; a határozatot mindig az alispán mondta ki s ő csak annyi részt vett az ülésben, hogy egy-egy ügy befejeztkor mondta: „weiter“, mert talán még ennyit sem tudott magyarul, mire Deák mindannyiszor csaknem felkaczagott. Győrben volt akkor is, midőn I. Ferencz 1820 szeptemberében meglátogatván Pestet, az egyik megye küldöttségének válaszában a többek közt e híressé vált szavakat is mondta: „Szerencsések vagytok ti, kiknek őseitektől öröklött alkotmányotok van, melyet akarom, hogy szeressetek, mert én is szeretem és valamint eddig megtartottam, úgy ezentúl is meg fogom őrizni s a maga épségében maradékaimnak átadni, remélvén, hogy ti sem fogtok engem semmi veszélyben elhagyni.“ Utolsó akadémiái évében érte meg továbbá a spanyol, portugalli, nápolyi és piemonti forradalmakat; e két utóbbinak 1821 márcziusában és áprilisében gyors leveretését; a troppai, majd laibachi congressust; a reactionarius politika új győzelmeit oly forradalmak felett, melyekben magyar katonák is ontották véreket a reactio szolgálatában; s végre Győrött volt még akkor is, midőn I. Ferencz

1821 április 4-ikén Laibachból, a bécsi udvari főtanács sugalmazásából, hivatkozván arra, hogy népeit az eszeveszett, gonosz lázadás maszlagától meg akarja menteni, kiadta azt a nevezetes rendeletét, hogy az 1813-ban kívánt 60 ezer s 1815-ben kívánt 30 ezer újonczból a hiányzó részt, t. i. kereken 28 ezeret, a törvényhatóságok országgyűlés nélkül állítsák ki; tehát önkényesen rendelkezett az országgyűlés legfontosabb jogai egyikében, melyet csakhamar követett a másik, az adóügyben kiadott törvénytelen rendelet. De ez utóbbi Deákot már nem találta Győrött; valamint nem az sem, midőn e két rendelet következtében Zalamegyében is gr. Amadé Antal administrator, mint királyi biztos, erőszakkal hajtatta végre a királyi akaratot, melyben bátyja oly kiváló ellentállást fejtett ki.

Ha a kor szellemi képe így csak e pár vonásban előttünk áll, világos, hogy alkalmasabb más alig lehetett volna ennél egy oly lélek képzésére, mely utóbb a törvényességet és jogot tette politikája vezérelveül. Hazánk éppen abban az időben, midőn Deák elhagyja Győrt s mint juratus, a nyíltabb élet küszöbét átlépi: a múlt és jövő határán állt; de már a mozgalom megkezdődött, mely kevéssel utóbb eldöntötte, hogy a haza meghajlik-e vagy fölemelkedik? miközben Széchenyi aggódva számítgatta s méregette a nemzeti ütőerő verőképességét. Ezek az elhatározó perczek számos aluszékony, közönyös szívet is föl bírtak serkenteni; a Deákét pedig megérlelték, a jog iránti mély meggyőződést benne uralkodóvá tették és cselekvő elvvé avatták a küzdő és kitartó erélyt, mely csüggedést nem ismerve, győz mindig a szív lemondani és lankadni kész hajlamán. Az, a mit, mint tanuló, győri időzése alatt tapasztalt; az, a mit a cse-

lekvő élet küszöbén állva, megélt és észlelt: mind egy irányban hatott rá s előkészítette őt a nemzeti jogok és nemzeti méltóság törhetetlen harcosává; mindez arra működött, hogy a hazaszeretet benne a szív szentségévé váljék s kifejleszsze arra a magasztos élethivatásra, hogy éppen oly erővel küzdjön a haza sérelmei orvoslásáért, mint a haladás eszméiért; és hogy keleti, vérmes természeténél fogva könnyen fellobbanó, de csüggedni vagy engedni éppen oly hamar hajlandó nemzetünkben felébreszsze a magasztos s nekünk legszükségesebb erkölcsi erőt: a kitartást. Ez irányban az ifjú Deák többé nem változott az évek során, csak nőtt.

NEGYEDIK FEJEZET.

Deák Zalamegyében.

(1821—1833.)

DEÁK ÜGYVÉDI VIZSGÁT TESZ. — ÜGYVÉD LENNI NEM AKAR. — ÜGYVÉDI OKLEVELÉBŐL VONT KÖVETKEZTETÉSEK. — PESTI IDŐZÉSÉNEK HATÁSA. — BARÁTSÁGA VÖRÖSMARTYVAL S MÁSOKKAL. — ÉRTEKEZÉSEI. — ÉRDEKLÖDÉSE AZ IRODALOM IRÁNT. — VÉLEMÉNYE A HÁZASSÁGRÓL ÉS SAJÁT HÁZASSÁGÁRÓL. — NÖTLENSÉGÉNEK OKA. — GAZDÁLKODÁSA BÁTYJA HIVATALI ELFOGLALTSÁGA ALATT. — MEGYEI HIVATALAI. — ZALA-MEGYE AZ 1821—23-EKI ALKOTMÁNYELLENESEN RENDELETEKKEL SZEMBEN. — GR. BATHYÁNY IMRE FŐISPÁN! HELYTARTÓ. — DEÁK MINT MEGYEI HIVATALNOK. — JELENTŐSÉGE. — Ő ÉS BÁTYJA A MEGYÉBEN. — EGY RÁNK MARADT VÉDŐBESZÉDE. — SURROGATUS ALISPÁN, MAJD KÖVET LESZ.

Deák 1821 augusztus végén befejezván az akadémiai tanfolyamot, egyelőre Kehidára ment, s mint már jogot végzett ifjút, decz. 17-ikén a közgyűlés fölmentette a gyámság alól. Noha már jogász korában kimondta, hogy soha fizetéses közhivatalt elvállalni vagy ügyvédkedni nem fog: mégis 1822 nov. 6-ikán Pestre jött s felesküdtött juratusnak. Itt az ügyvédjelöltek közt éppen oly oraculumnak tátották, mint Klauzál Gábort az 1822-iki vizsgázók között. Deczember 19-ikén 1823-ban kelt királyi diplomája szerint „jelesen“ tette le a vizsgálatot, tehát alig volt húsz éves, midőn diplomát kapott; ezt megyéjé-

ben 1824 február 16-ikán 353-ik szám alatt hirdette ki; de ügyvédeskedni nem akart. Ő ezt csak a tanulmányok szükséges befejezésének tartotta s nem tett úgy, mint akkor a legtöbb nemes ifjú, ki ha hivatali pályára készült, is, megelégedett az akadémia tél-túl végzésével. Pedig ez a soha nem használt ügyvédi diploma utóbb hírnevének némileg ártott. A közvélemény általában sem kedveli az ügyvéd politikust, Hajlandó rabulistikát vagy utopistikus álmok hajhászását tulajdonítani neki. Az Deákkal is megtörtént, hogy 1861-ben nemcsak nálunk nevezték a nemzet ügyvédjének, a mi kedélyesség-számba ment; hanem Ausztriából terjesztve, több külföldi lap is írta, hogy a magyar politikát egy Deák nevű ügyvéd vezeti, a mivel kicsinylés s az államférfiúi magaslat megtagadása volt kifejezve. Midőn pedig az 1867-iki kiegyezés megtörtént, már e sorok Írója is emlékszik rája, mint nálunk is tetszetős, kedélyeskedő mondásra, hogy Magyarországnak pere támadt Ausztriával; de ez Deák, a nemzet ügyvédje, megnyerte; pedig ez, mint említők, alkalmas volt a félreértésekre.

Ez a majdnem egy évi pesti időzés kivált azért fontos Deák életében, mert pár tartós barátságot kötött s az akkor már népszerű Aurora-körrel lépett érintkezésbe. Stettner György (utóbb Zádor, írói nevén Fény éri) ismertette meg 1822 novemberében Vörösmarty val és noha a két ifjú rövid ideig lehetett együtt, mert Vörösmarty Görbőre ment Csefalvay-hoz még e hóban, „jól megfontolva“ oly barátság származott belőle, mely holtig tartott. Elmondhatni, hogy Deák senkivel sem állt oly érzelmi rokonságban, mint Vörösmarty val; szerette, mint embert és költőt egyaránt s a legnagyobb magyar költőnek tartotta. Viszont

Vörösmarty éppen úgy csodálta Deákban a nagy jellemet, mint nagy politikust és hazafit; ismételve is költeményben dicsőítette 1845 és 1846-ban, magasztalólag szól róla 1832-ben Stettnernek, 1839-ben Bajzának s 1846-ban Wesselényinek irt leveleiben, midőn ezt írja: „Ily emberre szükség van a világon, nemcsak az országért, hanem azért is, hogy rossz óráinkban meg ne tagadjuk azon állítást, hogy az ember Isten képére alkottatott“ (okt. 11.) és már ebben az időben Quintilianushoz, Franklinhoz, Washingtonhoz, Bolívarhoz hasonlítja lelkét, mi ellen Deák tréfásan tiltakozik 1828 febr. 29-ikén. De mindennél jellemzőbb Vörösmartynek halála előtti nyilatkozata, midőn nevének így szólt: „Ha meghalok, nem tudom, mi lesz belőletek; de bármi sorsra juttok, csak Deákhoz forduljatok, ő sohasem fog elhagyni benneteket“ s hogy miként igazolta Deák a költő e várakozását, ismeretes és más helyt lesz még róla e lapokon szó.

Az a pár szép levél, melyek Deáktól Vörösmartyhoz ránk maradtak, annál jellemzőbbek; mert Deák belső életéről és politikai nézetéről is adnak pár érdekes vonást. Vörösmarty kezdte a levélírást; Deák a maga nehézkességével csak több levélre irt egyet s a kapott szemrehányásra azt feleli 1825 november 15-ikén, hogy ne vágja rovásra leveleit; ez feszessé teszi a viszonyt s „valóságos rozsdája az igazi barátságnak“. „Ne véld, — így folytatja — hogy rövid együttlétünk alatt, de jól megfontolva kötött barátságunk elhülése okozta ily hosszas hallgatásomat; s csekély lustaságom miatt ne számlálj még azon mindennapos lelkek közé: kiknél a poharak között gondolatlanul kezdődött barátság oly hamar elenyészik, mint azon csóknak hangja, melylyel az pecsételtetett; hanem előbb hallgasd meg

restségem okait, azután ítélj“. E hosszabb levelét abból az alkalomból írta, hogy Vörösmarty *Zalán futása* megjelenéséről értesítve s előfizetők gyűjtésére kérve, válasza kimaradásán panaszkodik. A baráti szeretet e vallomását különben még más alkalommal is kicseréli a két férfiú. Nemcsak 1827 májusában, midőn Vörösmarty Zádorral Kehidán járt s Deákkal együtt látogatták meg Sümeghen Kisfaludy Sándort; hanem Deák 1827 november 16-ikán is írja neki: „Hogy szeretsz, annak örülök s érte én is szeretlek; sőt szeretnék talán akkor is, ha te nem szeretnél engem, becsülnék pedig bizonyosan mindaddig, míg gazemberré nem lennél, a mit rólad szinte úgy hiszek, mint magamról“.

Vörösmartyt kívül Pesten Csontossal, Szeder Fábiánnal, Szombathelyivei ismerkedett meg; ismerte Kisfaludy Károlyt is, a kit több levelében tisztel s kivel anyja révén rokonságban is állt. Ez írói összeköttetés eredménye pár értekezés lett s Vörösmarty utóbb levélben váltig biztatta, hogy adja ki őket a *Tudományos Gyűjtemény-ben*. Egyik közülök a nemzeti literatura akadályairól szólt, a másik bírálat volt a Kazinczy *Martinuzzi-járói*. Deák az elsőről azt írta neki, hogy annyi szépet és jót írtak már róla, hogy valamit újat mondani majdnem lehetetlen; ismételni az elmondottakat hiúság s észfitogtatás volna; másik értekezése pedig bírálat lévén, éppen ilyessel föllépni nem kíván s nem is helyes tanítnia akarni neki, kinek még magának tanulni kell. Értekezései tehát pipát gyújtani lesznek legjobbak.

Ezekből látható, hogy Pesten írói pályára gondolt; de 1823-ban hazatérvén, másnemű foglalkozásokra adta magát. Ugyanis a főispán már 1824 aug.

9-ikén „becsületbéli tisztí alügyésznek“ nevezte ki s ez valódi hivatása felismerésére vezette. Értekezéseiről azonban volt még köztök szó. Vörösmarty 1826-ban átvévén a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését, újra kérte őket; de Deák febr. 29-iki válaszában megtagadván elküldésöket, megsemmisítette őket és több értekezést nem írt, noha állandóan sokat olvasott, tanult s folyton érdeklődött a magyar irodalmi mozgalmak iránt. Egy helyt pl. ír Kisfaludy Sándor *Gyula szerelmé-iöl*; röviden, de dicsérettel szöl a *Zalán futásó-ról*, mely Klára nényjének is nagyon tetszett; ezt örömmel és büszkeséggel írja, mert nénye ismervén a magyar és német irodalmat, ítélete nem jelentéktelen; érdeklődik *Eger, Salamon hírály* iránt, utóbbira előfizetőket gyűjt; midön Vörösmarty kezdi szerkeszteni a *Tudományos Gyűjteményt*, megírja véleményét Horváth István, Szeder Fábíán, Trattner, Vörösmarty dolgozatairól s Kazinczy *Pályám emUkezeté-xő*; utóbbít, mint általában az önéletrajzokat, nem kedveli a kikerülhetetlen „hiú dicsekvés“ miatt; majd az akadémia iránt érdeklődve kérdi: nem lesz-e szalmatúz?

E levelek tartalmából érdekes még feljegyezni, hogy 1826 július 6-ikán Szeder Fábíánnak nejétől való elválása alkalmából a 23 éves ifjú az ú. n. költői házasságok ellen ír, július 29-ikén leírja a július 18-iki zalaegerszegi tűzvészt, 1827 október 18-ikán egy kis értekezést ír Vörösmarty kérdezősködésére a göcseji nyelvjárásról. Mindezek közül az, a mit a költői házasságokról mond, egyénileg legjellemzőbb. Azt fejegeti, hogy a költők nem a lányt, hanem benne képzeletük alkotását szeretik, egyszóval az ideált s ha testi vágyukat kielégítik, oda az álmódott boldogság. Ezzel kapcsolatban rátér Vörösmarty biztatására,

hogy nősüljön meg, a mire utolsó együttlétük alkalomával is próbálta rábeszélni; de bevallja, hogy eddig még nem volt szerelmes; Ámornak feléje irányzott pár nyila nem birta megsebezni. „Egy mégis, megvallom: mélyebben csúszott az odalcsontok közé, mint kívántam volna“, — teszi hozzá. Előbb megdöbönt miatta; de aztán elhatározását visszanyervén, két évi távoliet egészen begyógyította sebé. Sajog ugyan még olykor a sebhely, ha hozzáérnek; de a hideg meggondolás nem engedi, hogy egész élete boldogságát tegye egy koczára.

Mit kell érteni ezalatt? Homályos pont az ifjú Deák életében; annyi bizonyos, hogy most egyelőre nősülni nem akart; talán állásánál fogva nem volt a lányka hozzávaló. De nem áll, hogy sohasem akart volna nősülni. Sőt a való az, hogy nagyon szerette és tisztelte a nőket; el tudott mulatni fiatal lányokkal; játszott a akkor divatos társasjátékokat, versenyt futott velők, ezek pedig szerettek testességével ingerkedni, miről 1825—33 közt Yörösmartyhoz írt leveleiben többször tréfásan megemlékezik ő maga is. Néhány évvel utóbb az egész Zalában híres pallini szüretnek egyikén megszerette Inkey Kázmér egyik leányát, Szidóniát s meg is kérte; de kosarat kapott. Ennek okául azt említik, hogy társai évődtek a leánnyal Deák testessége miatt, meg, hogy a külsőségekre keveset adva, mohón eszik s pecséteket is ejt ruháján. Ez az egyetlen eset, hogy nősülni akart; azóta csak a nők tisztelője, barátja, kedves enyelgője maradt. Olykor bizalmasabb kérdezősködéésre azt felelte, hogy szeretni az életben csak egyszer lehet. Oly vallomás, mely szenvedélyesen érző szívre mutat.

Ez a tíz év, melyeket a férfiúvá fejlett ifjú 1823-tól

1833 elejéig megyéjében töltött, gazdag volt egyébként úgy köz-, mint magánéleti tevékenységben s ez a kettő teljesen elfoglalta. Ez utóbbiban kivált a gazdálkodás vette igénybe a megosztatlan családi vagyomban, melyet ugyan bátyja folytatott s erre annál több ideje maradt, mert 1821 május 28-ikán lemondott az addig köztiszteletre betöltött főbirói állásáról; de egyrésztől bátyja azután is megmaradt megyei törvényszéki birói hivatalában, másfelől őt a közelet annál inkább igénybe vette, mert az 1825-iki országgyűlést megelőző alkotmányellenes királyi rendeletek elleni tiltakozásban, majd ezek erőszakos végrehajtása ellen, Antal a megyei ellentállás egyik legfőbb szervezője volt; majd megyéjét képviselte az országgyűlésen 1825 szeptember 11-ikétől 1827 augusztus 18-ikáig; alig tér haza és tartja meg Szegedy Ferencz követársával október 2-ikán követjelentését, már 1828 június 9-ikén alispánná, utóbb az 1830-iki négy havi országgyűlésre újra követte választatik; onnan hazatérve, újra mint alispán működik 1831 június 20-ikáig; midőn végleg megválík ugyan a megyei szolgálattól; de 1832 november 5-ikén megint, mint követ megy az országgyűlésre.

Ennyi elfoglaltság s oly hosszas távoliét, minőt a követség kívánt, nem engedte, hogy Antal a gazdaságnak szentelje magát s ebben Ferencznek kellett őt helyettesíteni; mert ha Antal otthon volt is, nyaranként rendszeren elment B.-Füredre, mint szokta mondani, hogy „magát kiöblítse“. E mellett nem egyszer volt beteg; az 1826-iki hosszas betegségét Deák is említi. Ez a gazdálkodás pedig nem volt könnyű s írja is Deák, hogy beletanulnia minő fáradságába került. E mellett hol Söjtörön, hol Kehidán kellett

tartózkodnia, melyek meglehetősen távol fekszenek s egyéb házi gondok is akadtak, mint az kiterjedtebb gazdaságban természetes. Ehhez számítandó, hogy Antal, ha nem ő vezette a gazdaságot, nem elegendett belé; sem tanácsot nem adott, sem el nem fogadott és Deák megjegyezte utóbb, hogy testvéri egyetértésöknek ez is egyik alapja volt, akárminő nehezére esett is kezdetben.

A megyei ingyenes hivatali életet Deák, mint látuk, 1824 augusztus 9-ikén kezdte tiszteletbeli alügyészséggel; még ugyanazon év december 13-ikán a főispán kinevezte a megyei árvái bizottság jegyzőjévé s az 1825 június 6-iki tisztújításon tiszteletbeli ügyészsé.

Ezeknek a kinevezéseknek a megye történetében érdekes háttére van. Zala főispáni helytartója ugyanis gr. Amadé Antal volt akkor, midőn az ismert alkotmányellenes rendeleteket a király a megyékre küldte. Ezek elseje 1821 április 4-ikén Laibachban kelt, melyben a király a nápolyi forradalomnak 14 nap alatti leverése (1820) s a forradalmi szellem terjedése alkalmából a magyar ezredek kiegészítését kívánta abból a létszámból, mely 1813 és 1815-ből visszamaradt. A rendek máj. 28-iki ülésükön kijelentvén, hogy ez országgyűlési tárgy, országgyűlést sürgetve felírtak ellene és Deák Antal előre látva a történendőket, melyekben eszköz lenni nem akart, ugyané napon a főbírósról leköszönt. Már a megyében volt a győri akadémiáról hazatérő Deák, midőn a november 5-iki kis gyűlésen tárgyalták a királynak július 7-ikén kelt második sürgető rendeletét, magának gr. Amadénak elnöklete alatt, midőn a rendek első határozatuk mellett állhatatosan megmaradtak. Ezt az 1822 október 15-iki ülésen a király azon újabb rendeletének tárgyalása követte, mely szerint november 1-sején kezdve, az adó

ezüstpénzben fizetendő, mi a devalvatio miatt az adónak két és félszer való emelését jelentette; majd a december 16-iki közgyűlésen gr. Amadé már mint királyi biztos jelent meg, hogy az október 25-ikén kelt harmadik királyi rendelet értelmében, ha kell, erőszakkal is szedesse fel a kívánt újonezokat s kihirdette az adónak ezüstben való fizetéséről a király második rendeletét; de a rendek ismételték előbbi határozatukat s erőszak esetére az összes hivatalnokok bejelentették lemondásukat. Ekkor Amadé a végrehajtás előtt jelentést tett a királynak, a ki 1822 december 28-ikán az adó és 1823 február 1-sején az újonezok ügyében megújítván fenyegető rendeleteit, az 1823 január 22-iki és február 13-iki közgyűlés, mindkét kérdésben ellenállva, újra felírt s országos sérelemként jegyezte fel őket. Most Amadé az ülést feloszlattván, a megyében kezdetét vette a kényszer-élj áras és hogy ellene föl se írhasanak, a kormány rendeletéből r. közgyűlések nem tartattak. Végre 1823 december 29-ikén, a megye ismételt sürgetésére, a király megengedte ugyan közgyűlés tartását; de a már beszedett adóról és újonezokról szólást eloszlattás terhe alatt megtiltotta s megrendelte az engedetlenkedők följelentését.

Újra megyéjében volt már az ügyvédi diplomával hazatért Deák, midőn ez a heves közgyűlés lefolyt, melyen Deák Antal vitte az első szót. A rendek határozata az volt, hogy sérelmeiket följelentik az országgyűlésre, elveikről le nem mondanak; e két tárgyról nem tanácskoznak s ellent nem állanak; de kijelentik, hogy a királyi rendeletek törvénytelenek. A felszólalók annyira nem kímélték Amadé személyét, ki az erőszakra vállalkozott volt, hogy további állása a megyében tarthatatlanná lett. Ezért a király meg-

rótta a megyét s kinevezte ugyan Amadét főispán-
nak; de helytartóul gr. Batthyány Imrét küldte oda,
a ki 1824 augusztus 9-ikén beigtattatván, végre helyre-
állította a bókét s ennek a békének egyik jele volt
a Deák tiszteletbeli ügyészsze kinevezése is; viszont
mindezek következménye volt, hogy a magyar alkot-
mányos ellenállás feje, Deák Antal lett az 1825
augusztus 8-iki közgyűlésen a megye egyik követe.

Deák Ferencz megyei s így közéleti működése
tehát nemcsak nagy időkre esik, hanem e nagy idők
vezetik is be; megadják állandó irányát s mintegy
jósaivá lesznek a rendkívüli élet politikai nagy mun-
kásságának, melynek alapelve mindig ugyanaz maradt:
a törvény s ennek nevében tiltakozás minden erőszak
ellen. A megye férfias következetessége e nehéz na-
pokban egyszersmind mindennél alkalmasabb volt
arra, hogy megnyerje őt egészen a közszolgálatnak,
mely csakugyan ezóta teljesen igénybe vette. Ingye-
nes hivatalait nem vette csak megtiszteltetésnek;
tishti vélemények, kiküldetések, pártfogásbeli perek,
ügyvédül vallások s egyszóval megbízatások tették e
működés egyik részét; másikat az, hogy mint az árvái
bizottság jegyzője, a legnehezebb megyei feladatok
egyikét vitte; és ha ő sokat köszönhet megyéjének,
mert bevezette a köz- és politikai élet gyakorlatába,
alkalmat adott szónoki képessége gyakorlására és
kifejtésére; viszont megyéje is sokat köszönhet neki,
hogy nemcsak a közgyűléseknek volt rendes látoga-
tója s tevékeny tagja, hanem, mint tiszteletbeli hiva-
tálnok s kivált az árvái bizottság jegyzője, 1832
márczius 26-ikáig töltötte be állását példás lelkiismeret-
tességgel és gyakran anyagi károsodással. Előtte nem
volt a megyei működésben semmi úgy kicsiny vagy

jelentéktelen; tudta, valamint bátyja, hogy az önkormányzatot csak áldozatkészség, a közügyek iránt a valódi római értelemben vett kötelességérzet tarthatja fenn s példát adott abban, hogy miként kell a tiszteletbeli hivatalnak megfelelni. Mindez annál jobb időben történt, mert az 1825 előtti pár év a megyét egyszerre rendkívüli jelentőségre emelte azon ellentállás ereje által, melylyel a nemzeti jogokat megmentette az alkotmány számára; hatása alatt az egész országban egyszerre hatalmasan lüktető alkotmányos élet és érdeklődés kezdődött, mely új jelenséget adott az alkotmányt biztosító alapelvek védelmének; ezek a küzdelmek utóbb a magok körébe vonták az összes haladási nagy elveket, melyek diadalát 48-ban ünnepelte a nemzet.

A két Deák testvér több éven át a megyén együtt működött s ez a működés hivatali természetűvé is vált, főleg 1828 június 9-ike óta, midőn Antal alispán és Ferencz előbbi hivatalai mellett 1829 április 4-ikén táblabíró lett s június 1-jén esküjét letette. Már volt róla szó, hogy a két testvér az új eszmei áramlatokkal szemben ellentétben állt; de ez szives egyetértésüket nem zavarta meg. Mint Deák utóbb beszélte, eljárásuk az volt, hogy otthon maguk közt megvitatták az elveket s ha látták, hogy egymást meggyőzni nem bírják, többet soha nem hozták elő, sem nyilvánosan nem álltak szemben egymással s a vélemény e tisztelete másik erős alapja maradt az egymás iránti szeretetnek. Nedeczky István mégis említ egy esetet, midőn a két testvér nyilvános vitába keveredett; de ez nem Antal alispánsága alatt, mint ő mondja, hanem 1841 november 8-ikán történt. Ugyanis a megye egy régi határozata szerint, pásztor lovat nem tarthatott; de ez lassan feledésbe merült. Történt, hogy egy

rablás alkalmából gyanúba keveredett egyik pásztor, ki csak lovon tehette meg a tanyájától távoli utat. Ekkor Antal, mint alispán, sürgette a régi határozat felelevenítését; Ferencz ellenben nem tartotta észszerűnek egy bűnösért az összes pásztorok büntetését. Antalt állásánál fogva az ellenmondás tűzbe hozta, heves vitát kezd a tekintély érdekében; Ferencz meg éppen a hatalom szava ellen szólal fel; így a megye tanúja lett a két testvér ékesszólásának, melyben mindkettő hatalmas éljenekeket kapott, főleg Ferencz; de a határozat Antal javára ütött ki. Az ülés után többen magasztalták Ferencz ékesszólását és logikáját; de ő kedvetlenül utasította el magától; mert ha igazat mondott, pártolni kellett volna; s ha nem pártolhatták, mire magasztalják?

Otthon a két testvér hosszas hallgatásba merült s mindkettő a törtéteken töprengett. Végre Antal törte meg a csendet, elismerve, hogy elragadtatta magát; de el is határozva, hogy öcscsének engedi át a cselekvés terét. Ő kezdeményezte a jég megtörését, mely természetesen annál inkább fölengedett, mert Ferencz is töprengett rajta, hogy vájjon nem ment-e tovább hevében, mint kellett volna? Antal pedig ezt mondái „Nagyon elragadtattam magamat; hanem majd akadsz te még mesteredre; mert gondom lesz rá, hogy legyenek mestereid“. Így Nedeczky. Ez az összetűzés tehát csakugyan megtörtént; de később, 1841 november 8-ikán, midőn Inkey János és Adám indítványozták a megszorító határozat eltörlését és Antal ellene, Ferencz mellette szólalt fel az egyéni szabadság elvéből. A megye fentartotta határozatát s Degré írja, hogy a beszédek kéziratban elterjedvén, mekkora volt az aggodás a testvérek meghasonlása miatt. Nedeczky előadása más esetre vonatkozhatik.

Deák alügyészi, meg ügyészi állásából kifolyólag, mint továbbá a megyei közgyűlés tevékeny részese, számos beszédet tartott ez évek alatt; de csak egyetlen védőbeszédét ismerjük, melyet 1829 szeptember 10-ikén tartott Babics József, egy 23 éves rablógyilkos mellett, ennek halálbüntetése elengedését és szigorú fogásra változtatását kérve. Deák e beszéde különösen azért figyelemre méltó, mert első, melyet ismerünk; másodsor, mert ebben a szónoklatnak azt a módját alkalmazza, melyet Kölcsey a férjgyilkos nő védelmében, mely rá világos hatással volt, t. i., hogy az elbeszélés valamely célzatos alkalmazásával hasson a hallgatóságra. Kölcsey a gyilkosság eseményének elbeszélését használja fel; Deák pedig azzal akar hatni, hogy Babics életét rajzolja, kikerülhetetlen sorsnak mutatva be, hogy rablógyilkossá kellett lennie s így éppen úgy szánalomra, mint büntetésre méltó. Másik bizonyítékát arra alapítja, hogy a halálbüntetés indokolható akkor, ha a bűnös javíthatatlan; de nem, ha a bűnbánatra és javulásra kilátás van; már pedig Babics ez utóbbinak mutatta magát vallomásaival és bűntársai leleplezésével. Tegyük hozzá röviden, hogy Babicsot 1831 január 28-ikán halálra ítélték; ezt a királyi kúria 1834 márczius 11-ikén kötél által végrehajtatni rendelte.

Deák 1832 augusztus 6-ikán lemondott az árvái ügyek jegyzőségéről s midőn 1832 november 5-ikén bátyját, mint alispánt, újra követnek választották, ő lett a helyettes (surrogatus) alispán. Azonban csak pár hónapig működött; mert már 1833 április 15-ikén őt küldte bátyja helyett a megye követnek, mely új hivatás az előbbi kitűnő megyei embernek alig pár év alatt kifejtette összes államférfiúi tulajdonait.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák Antal mint követ, Deák Ferencz az első kérdésekben 1832—1836-ban.

DEÁK ANTAL KÖVETI MŰKÖDÉSE ÁLTALÁBAN. — AZ 1830-IKI ÉS 1832-IKI ORSZÁGGYŰLÉSEN. — NÉZETE PÁR FŐKÉRDÉSBEN. — LEMONDÁSÁNAK OKAI. — DEÁK FERENCZ KÖVETTÉ VÁLASZTÁSA. — MEGÉRKEZTE POZSONYBA. — AZ ORSZÁGGYŰLÉSHEZ KÖTÖTT REMÉNYEK. — A SORREND. — BIZALMATLANSÁG. — SORREND VITA. — AZ ELSŐ FELTERJESZTÉSEK. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A KIRÁLY. — AZ 1833 ÁPRILIS 16-10* LEIRAT. — HATÁSA. — DEÁK A SORREND VITÁBAN. JELENTŐSÉGE. — A VALLÁSÜGYI JAVASLAT. — NÉZETEK ÉS ELLENNÉZETEK. — DEÁK S A VALLÁSÜGY. — NÉZET-ALAKULÁSOK. — DEÁK HELYZETE. — DEÁK KEDVEZŐ UTASÍTÁST KAP. — ALKOTMÁNYJOGI KÉRDÉSEK. — DEÁK S A TILTAKOZÓ ZÁRADÉK. — AZ ÚJ ZÁRADÉK. — DEÁK JULIUS 13-10 BESZÉDE. — EREDMÉNY. — DEÁK ÉS KÖLCSEY.

Deák követi működéséhez a természetes kapocs 1832/36-ban a bátyja, Antal követsége, ki 1825/27-ben megyéje második, 1830 óta első követe volt. Innen kezdődik tehát nagyobb befolyása. Működése e két utóbbi országgyűlésen, valamint megyéje utasításai azt tanúsítják, hogy az alkotmányos ellenzék szilárd tagja és Werbőczianus volt; tehát sem ő, sem megyéje még ekkor nem voltak oly szabadelvűek, melyért utóbb Zala Pestmegyével együtt az ország vezető megyéjévé lett. Másik jellemvonása, hogy nem tartozott a sűrűn szereplők közé; de határozottságával, elvhűségével nézeteinek oly súlyt adott, melyek miatt mindig az elsők közé számították. Ez jellemzi

szerepét az 1830-iki országgyűlésen, melyen a koronázási eskü szövegébe nem sikerült ugyan az általa javasolt változtatásokat bevétetnie; de kivitte legalább annak elvi elismerését, hogy ezen az eskűn joga van az országgyűlésnek változtatni s e koronázás nem menti fel V. Ferdinándot attól, hogy az 1791: ül. t.-cz. szerint, trónralépte után hat hó alatt országgyűlést tartson. Hasonlóan védte a főrendekhez küldendő magyar üzeneteket, midőn az ellentmondó Nagy Pálnak azt felelte, hogy a nemzeti nyelvről gondoskodásra ez az idő minden jövő időnél alkalmasabb. Szigorún ellenzéki taktikát követett abban, hogy az ujonczok megajánlása előtt az előleges sérelmek felterjesztésének többséget vívott ki és 1832-ben büszkén írta Oszterhueber József sógorának, hogy midőn a kerületi ülésben október 18-ikán tárgyalás alá került az ujonczok megajánlása, ő tette azt az indítványt, hogy ezek szükségéről a kormány előbb adjon felvilágosítást; ezt Majláth személynök is helyeselte s ezóta országgyűlési gyakorlattá vált. E nevezetes alkalommal ő elnökölt a kerületi ülésen s főleg ő védte meg a kérdést az október 21-iki országos ülésen, midőn újra Nagy Pállal került szemben, mint utóbb annyiszor Deák Ferencz is.

íme, ebben és pár más kérdésben, mint a Muraköznek a zágrábitól a szombathelyi püspökséghez csatolásában, teljesen ellenzéki; de néhány részletkérdésben, mint a részek visszacsatolásában vagy pl. abban, hogy a nádort mindig a királyi család tagjai közül válaszzák: már a régi magyar nemest látjuk, a ki egyszerre kormányellenes és conservatív, ki erősebb a jogok föntartása harczában, mint az új eszmék s a haladás terén.

Ezek a vonások élesebben válnak ki az 1832/6-iki országgyűlésen, melyre különben őt már csak alig lehetett rábírní, hogy fölmenjen s akkor is csak 1833 tavaszáig. Az 1830-iki rövid országgyűlésen nem fordultak elő belügyi, magánjogi kérdések, melyek leginkább tették próbára akkoriban a követet; ellenben az 1832/6-iki országgyűlés kevés kivétellel magánjogi kérdésekkel foglalkozott, melyek határozottabban választották el az új és régi idők férfait. Itt már benne is feltűnőbb a régi magyar nemes, kit az új szabadelvűektől és így öcscsétől is, mondhatni egy világ választott el. Különösen sógorához ez országgyűlésről írt részletes levelei tanúskodnak gondolkozása irányáról. Ebben nemcsak az jellemző, hogy Kölcseyt, ki *Najpló*-jában oly szép sorokat szentel neki, ismételve elítéli, mint kerületi jegyzőt, mint a magyar és latin feliratok fogalmazóját s mint politikust, hogy kicsinlőleg szól Körösi Csorna Sándor törekvéseiről; hanem főleg az, a mint elítéli a vallás-egyenlőség érdekében alkotott javaslatokat, melyeket első sorban katolikusok védtek, kiket jellemző felfogással, s köztök egy Bezerédyt és Beöthy Ödönt is, a protestánsok ágenseinek nevez; továbbá, a mint elítéli Siskovicsot, ki az üzenetben a különböző vallások egyenlőségéről szólt. Egyébként soha e kérdésekben nyíltan nem mondta el nézetét, talán azt gondolta ő is, mint a legtöbben: csak hadd szabadelvűsködjének, törvény nem lesz úgy sem belőle. Hasonlóképen ellenezte s elítélte az országgyűlési szabad újságot; de a róla szóló vitában szintén hallgatott.

Nem kell feledni továbbá, hogy követi utasításai most is conservatív irányúak voltak s ezek csak az országgyűlés folyama alatt váltak több pontban sza-

badelvéökké, midőn a megye vezetését Csányi László és Horváth János vették kezükbe. Így midőn 1833 január 31-ikén és február 1-én két napi vita után az ő elnöksége alatt győzelmesen került ki az urbárium egyik legfontosabb pontja (I. 7. §.), az usufructuatio (a jobbágytelki haszonvétel) szabad eladásának joga, csak utasítása ellenére szavazhatott a szabadelvéekkel; és április 28-ikán újra csak pótlóutasítással pártolhatta az örökváltságot; eredeti utasítása még ellene szólt.

Azonban, noha közbecsülés vette körül, 1833 tavaszánál tovább követ maradni nem akart. Ma már említett levelei teljesen föltárják lemondása minden nyílt és rejtett okait. A nyílt okok voltak: fogadalma, hogy csak tavaszig marad és megrendült egészsége, mely miatt egész télen szenvedett. A rejtett ok volt az ellene megyéjében indult hajsza. Szabó János ügyvéd Pozsonyban járva, szélűben beszélte, hogy ő maga küldette ki magához azt a megyei bizottságot, mely a követség elvállalására felszólította. „Ennek hallatára — írja 1833 február 3-ikán — azonnal feltevém magamban, hogy akárkit érjen is a választás helyettem; de az egész nyilvánossággal történjék, nehogy még ott is vádoljanak, a hol a legkevesebb okot sem adok a vádnak valóságára: én mindenesetre elmegyek haza.“ Utóbb, midőn Oszterhueber le akarja beszélni, már nyugodtabban írja, hogy ő lemondását vissza nem vonja; de öcscsét óhajtáná a maga helyébe; mert szeretné, ha hazánk ügyeibe mélyebben pillant-hatna be s azt hiszi, hogy legjobban ő avathatná be; e mellett csak miatta is már kezdetben becsülnék; „s ő ezzel is sokkal hamarabb és előbb eljuthatna a bizodalomnak azon fokára, melyet más minden erőlködései mellett is soha el nem érhet; bőbeszédű

emberre itt nincs szükség, mert az úgy is elég van; hanem hideg megfontolású, józan ítéletű s az előforduló tárgyakhoz egész mérséklettséggel szóló ember kell itt, a melyeknek száma pedig nem sokra telik; ilyenemű követet képzelek és várok is Ferkéből lehetni, kinek mind egészsége, mind ideje is e mellett megengedi a hosszabb ittléitei.“ Kéri tehát sógorát, hogy ne csak segítse elő megválasztását; hanem beszélje is rá a követség elvállalására. Ezt 1833 február 17-ikén írta s rá 24-ikén már beküldte lemondását Hertelendy alispánnak, újra ajánlván öcsését s erre azután is vissza-visszatér.

Alig terjedt el Pozsonyban lemondásának híre, a nádor magához hívatta s a legnyájasabban legalább az urbárium befejeztéig akarta maradásra bírni; követtársai pedig nemcsak marasztották; hanem Palóczy vezetése alatt nevökben egy öttagú küldöttség is felkereste, egy 25 aláírással ellátott iratot nyújtott át s ez úton is maradásra akarták bírni. Ez az irat ránk maradt s valóban szép nyilatkozata a bizalomnak s a közbecsülésnek. Ugyanekkor a marasztóknak, hír szerint, azt felelte: „Küldök én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kisujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban“. Tudjuk, hogy öcscsét értette, kit óhajtása szerint meg is választottak április 15-ikén; még pedig factiók és indulatos viták nélkül; csak azt rosszalta a szerény férfiú, hogy ugyanez a közgyűlés köszönő küldöttséget rendelt az ő lemondása alkalmából.

Mindez ugyanazon napon történt Zalában, melyen lemondását felolvasták. Erről a jegyzőkönyvben ez olvasható: „és nyomban helyette azon közbizodalomnál fogva, melylyel Deák Ferencz táblabíró úr iránt

viseltettek, azt közmegegyezéssel és felkiáltással országgyűlési követjüknek választották, ki is a t. karoknak és rendeknek benne helyeztetett bizodalmutak megköszönvén, a követséget elfogadta; ebbeli küldetésének hitelesítésére a megbízólevél a nemes vármegye részéről neki kiadatni rendeltetett“. Helyette surrogatus alispán lett Boldogfai Farkas János és neki, meg az első követté lett Horváth Jánosnak, a házi pénztárból kiutaltak 1000—1000 forintot.

így lett Deák, bátyja helyett, a megyei factiók miatt nem nagy kedvvel, követté. Április 24-ikén ment Pozsonyba bátyja felváltására, ki onnan április 29-ikén indult haza. Deák május 1-én jelent meg először a kerületi ülésen s ott, az országgyűlés alatt már másodsor berendezett teremben, a középső hosszú asztalnál Vas- és Komárommegye követei közt foglalt helyet.¹ „Mint valami szebb jövő omene, — írja egy

¹ A termet véglegesen január 19-ikén rendezték. Hosszú, magas, fehérre meszelt terem volt ez, melynek felső végén emelvényen ültek: egy patkóalakú asztalnál a kir. tábla s kétoldalt asztalok mellett az egyházi rend tagjai, ezek előtt az elnök s keresztben korlátok közt a jegyzők. A követek három hosszú x-lábú asztal mellett ültek a terem hosszában; az elnöktől bal-felöli asztalnál ültek a tiszai, középsőnél a dunamelléki, a jobb-felölinél a tiszai és dunai követek vegyesen; lenn a városok, kunok, hajdúk követei s az absentium legátusok. Minden négy követ közt állt egy nagy tintatartó. A terem hosszában az utca felől volt egy idétlen karzat, melyet a követek családjai foglaltak el. Országos ülésen a követek magyar ruhában s kardosán jelentek meg. Hasonlón kardosán jelent meg az országgy. ifjúság, mely az üres helyeken tolongott s az ú. n. közvéleményt fejezte ki, mely kivált az országgyűlés óta korlátozhatatlan hatalommá vált. Már ebben az időben a kér. ülések lettek fontosabbak, hol a követek is szabadabban beszéltek s a határozatok itt dőltek el; noha, kivált Somsich Pongrácz, az új sze-

szemtanú — a legszebb tavasz köszöntött Pozsonyra, midőn ő követi székét elfoglald. A téli bőséges hó elolvadt, a természet teljes színpompájában kezdett díszeni s Pozsonynak könnyen megközelíthető vidéke és sétányai üdítő szórakozást nyújtottak a követeknek“.

Noha, midőn Deák fölment az országgyűlésre, az már 1832 december 16-ika óta együtt ült s a királyi előterjesztéseket december 20-ikán kézhez kapta; mégis alig történt még valami és így, mondhatni, az országgyűlés minden kérdésében részt vehetett, mintha kezdet óta követ volt volna; annál inkább, mert bátyja beavatta a nyílt és rejtett viszonyokba egyaránt.

Köztudomású, hogy ezt az országgyűlést az egész nemzet közvéleménye sóvárogva várta. Főfeladata volt végre megannyi törvénykönyvet alkotni abból a kilencz reform-munkálatból, melyek még az 1791: LXVII t.-cz. értelmében készültek el; de az 1827: VIII. t.-cz. utasítása szerint, egy országos bizottság a kor szükségsei szerint újra átdolgozott, kinyomatott és e pár év alatt a vármegyék közgyűléseiken, magánosok minden oldalú vitáikban számtalanszor megbeszéltek s hozzájuk hazánk előhaladására nézve a legmerészebb vágyakat és reményeket fűzték. Csakis e túlfeszített várakozás magyarázza meg a későbbi sikertelenség miatti általános lehangolást. Ámde most, az országgyűlés elején a reményt annál rózsásabb színben mutatta az, hogy bármennyi ellenkező hír szárnyalt

mélynök Mérey helyett, a többséget nem egyszer országos ülésen a kormány javára döntötte el s kicsikarta a győzelmet az ellenzék kezéből. Kőlcsey: *Napló*. 1833. május 31. — *Deák F. élet- és jellemrajza*. 11. 1. — *Reform*. 1873. 119. sz. A kerületi üléseket egyébként Pozsonyinegye terméből a forráság miatt csak 1833 májusban költöztették át az országgyűlés termébe.

a kormány terveiről e munkálatokkal szemben, melyek mindenféle okoskodásra, balganyúra, de mindenesetre feszült kíváncsiságra adtak alkalmat; tehát bármennyi szóbeszéd hirdette, hogy a kormány a nemzet várakozását ki fogja játszani: várakozás ellenére a királyi javaslatok egyenesen a kilencz munkálatot tüzték ki az országgyűlés főtárgyaiúl a következő sorrendben: urbárium, törvényes munkálatok (juridicum), kereskedelmi és váltótörvényszéki, adóügyi s országos összeírási munkálat, melyeket a leírat előlegeseknek nevezett; ezeket követték volna sorban a közpolitikai, kereskedési, bányászati, egyház-tanügyi és banderiális munkálatok.

A dolog lényegében a kormány tehát megfelelt a nemzeti közóhajnak, de alakjában nem. Ugyanis az 1825-iki és 1830-iki országgyűlések már megállapodtak abban, hogy a hazánkat gyarmatállapotából kiemelő kereskedelmi (commerciale) javaslatot fogják első helyen letárgyalni; utána az úrbérit és az adóügyit s ezeket együtt (junctim) terjesztik megerősítés alá. Így szólt a legtöbb megye utasítása is. Ma már azt mondanék, hogy a sorrend kérdése lényegtelen; de akkoriban a nemzet bizalmatlansága oly nagy volt. hogy mint Deák Antal is írja, az ellenzék a sorrend e megváltoztatásában nemcsak egy országgyűlési végzés erőszakos felfogatását látta; hanem azt a titkos politikai czélzatot is, hogy így a nemzeti vagyonosodást előmozdító kereskedelmi javaslatot a közpolitikai javaslat megé dugván, „a legszebb politikával“, számít rá, hogy a közpolitikai munkálaton az országgyűlés össze vész; így a commercialera sem kerül sor s hazánk tovább is gyarmatállapotban marad. Ezt a sajátságos hitet megerősítette maga a

király is, a ki a kihallgatáson nem egy követnek mondta, hogy ő a sorrendtől el nem áll; tudja, hogy sok megye utasítása más; de a sorrend megszabása az ő joga.

Így fogtak a rendek 1832 december 22-ikén a válaszfelirati vitához s ez idézte föl nemcsak a sorrend feletti vitát; hanem általában azt a bizalmatlanságot, mely a többséget a kormánynyal, a főrendekkel, nádorral szemben elfogta s mely előre rávetette árnyát az országgyűlés menetére. E folyvást titkos célzatosokat kereső hangulatnak érdekes nyilatkozatait jegyezhetjük fel. A követek így okoskodtak: a kormány, ismervén a megyék utasításait a commercialera, csak azért kívánja az urbért elsőnek, hogy a nemességet népszerűtlenné tegye a jobbgység előtt, mintha kevésbé hordozná a nép javát szíven, mint a kormány s tehát tört akar vetni az országgyűlésnek. De továbbá a kormány bizonyára le akarja tárgyaltatni az első pár munkálatot, melyek a pórnépnek s a kormánynak használnak, aztán elosztatja az országgyűlést; mert az lehetetlen, hogy az összes munkálatokra időt engedjen.

Mind e kérdések, gyanakodások a sorrendvitát hosszúvá és keserűvé tették. Növelte ezt az, hogy a kormány a királyi szóhoz ragaszkodván s ismervén az országgyűlésnek a részletes megyei utasításokban rejlő gyengeségét; már most elkezdte az urbér elsőségére pótutasítások szerzését, sőt, mint Deák Antal írja, az oppositíót nevetséges kisebbségnek nevezte. Így történt, hogy már január 12-ikén, az országos ülésen, Győrmegyén kívül még öt más megye szavazott az urbárium elsőségére s így a commerciale második helyre került. Ebből január 19-ikén aztán

a következő jellemző végzés keletkezett: második helyre a kereskedési, harmadikra az adóügyi munkálatot teszik; de ezeket „junctim“ terjesztik fel olyformán, hogy ha akár a főrendek, akár a király bármely javaslaton bármit változtatnak, ők szintén mindháromat előlről újra tárgyalhassák. Így akarták a kereskedelmi munkálatot biztosítani.

Mindezek megerősítették, sőt kifejtették az ellenzék erejét; de egyszersmind kiélezték a főrendekkel és a kormánynyal az ellentétet. Ez volt oka, hogy pár hónapig az ügyek majdnem semmit sem haladtak; mint a sárba sülyedt szekér, sem előre, sem hátra nem mehettek, — írja Deák Antal 1833 február 10-ikén. Ugyanekkor írja, hogy ily erős ellenzéki országgyűlés még nem volt; a magát nyíltan aulicusnak valló kevés, minek oka az is, hogy kevés közjogi kérdés fordulván elé, nincs mód aulicusnak lenni. Így történt, hogy e szilárd kitartással végre 1833 márczius 30-ikán felterjeszthettek négy feliratot: a királyi előterjesztésre adott választ az előleges sérelmek orvoslásáról, a sorrendről és a junctimról, továbbá a nemzeti nyelv, az ifjabb királynak az országban lakása s az országgyűlés Pestre tétele ügyében. Mi nagy különbség ez és az 1830-iki országgyűlés közt, melyen ennyi idő alatt koronázó diplomát, az ujonczok és a magyar nyelv ügyét befejezték; míg most az urbáriumban még alig haladtak valamit január 23-iká óta; mellette a vallás kérdésével bajlódtak, előre látható sikertelenséggel, melyet Beöthy Ödön nevezetes beszéde 1833 január 9-ikén hozott napirendre. Ez a lassúság, a feleslegesnek látszó vitákba merülés a kormányt s királyt annyira izgatta, hogy midőn a rendek a halálos betegségből felgyógyult trónörökös üdvözlésére

február elején egy nagy bizottságot küldtek Bécsbe, a király kegyesen, de hidegen fogadta s Metternich czélzatosan kijelentette a tisztelgéskor, hogy az országgyűlés soká fog tartani; mert a király a kitűzött tárgyak legnagyobb részét egyhuzamban akarja elvégeztetni. De más oldalról is tudjuk, hogy a király nagyon neheztelt a rendekre; komoran és leverten beszélt az országgyűlésről, — írja ugyanez alkalomból Metternichné; és midőn meghallotta, hogy a küldöttség díszlakomáján egy czélzatos pohárköszöntőt akart egyikök tartani, nem ment el, mi sokféle magyarázatra adott alkalmat.¹

Ebből meg lehet érteni az április 16-iki királyi válasz kemény hangját, a rendeknek a királyi előterjesztésekre adott feliratára. Beleegyeznek, hogy a kereskedelmi ügy a negyedik helyre kerüljön, különben fentartja az általa megszabott sorrendet; megrójjá a rendeket az előleges sérelmek fölterjesztéséért s a junctimot nem fogadja el. E szigorú, akkoriban ukáznak nevezett leirattal egyidőben híre kelt, hogy ha a rendek nem engednek, eloszlatják az országgyűlést; állítólag erre dolgozott a r. kath. főpapság is a vallásügy miatt. Ehhez járult az, hogy márczius 9-ike óta a magát sokképen lejárt és betegeskedő Mérey helyett Somsich Pongrácz alnádor lett ideiglenes személynök, kinek végleges kinevezését az ellenzék is óhajtotta; mert szabadabb elvűnek gondolta mindazoknál, kik szóba kerültek s így vele több eredményre volt kilátása. Általános lett tehát a hangulat, hogy a leiratnak annál inkább is engedni kell; mert a király úgy is biztosította a rendeket, hogy az összes munká-

¹ *Atis Aletternich's nachgelassenen Papieren. V. 418. 1.*

latok letárgyalását óhajtja. Ekkép a május 6-iki országos ülés elfogadta a leirat sorrendjét 31 szóval 19 ellen. Deák ezen az országos ülésen jelent meg először; ő nem engedett s úgy felszólalásában, mint szavazatával azt támogatta, hogy a kereskedelmi munkálat legyen legalább a második, ha már az első nem lehet.

Alig zajlott le a sorrend kérdése, már a másnapi kerületi ülésen nagy vita támadt, hogy a sorrend el van-e fogadva vagy csak a második helyre vonatkozott-e a szavazás és elnöki kijelentés? Az ellenzék s vele Deák, úgy értelmezte, hogy csak a második helyre szavaztak; a személynök és pártja úgy, hogy az egész sorrendet elfogadták. Az ebből keletkezett heves vita kiterjedt a május 11-iki országos ülésre is, mely megvédte Somsichot és vele a leirat szerinti sorrendet is, de kivált Deák és Nagy Pál óvására, a rendek kijelentették, hogy az elnöki határozat jövőre szabatosan, csak egy kérdésre vonatkozzék. E mellett a rendek kezdeményező joguk biztosítására a feliratban kimondták, hogy ők saját jogkörükben most a sorrendet elfogadták; a többi öt munkálat sorrendjéről később határoznak; az előleges sérelmekre a választ megsürgetik s kijelentették, hogy az ezekkel foglalkozás nem csak nem idővesztegetés, hanem az országgyűlés főtárgya.

Ez a kérdés, mely mai szemmel nézve, nagyon mellékesnek látszik, akkor nagy követkevésekkel járt; mert e siker miatt Somsich Pongrácz csakugyan személynök lett. Másfelől kiemeli Deák fellépésének természetét. Ugyanis látván, hogy Somsich mily ügyesen keveri a kártyát s hogy egy elnöki fogással kicsikarta a kormánynak a győzelmet; ez őt az elnök

szigorú ellenőrzőjévé tette, mint a következmények mutatják; egyszersmind már itt szabatosan megállapította, hogy bármi ment is határozatba, az a többség miatt s nem az elnöki kijelentés miatt lett végzés; így maga a legyőzetés az országgyűlési végzésmód természetes eredményévé lett. E második felirat 1833 május 20-ikán kelt; rá a király csak 1834 január 3-ikán válaszolt, kihirdeti etett január 28-ikán s akkor már más kérdésekkel került kapcsolatba, melyekről a maga helyén lesz szó. Most két más fontos tárgy vett igénybe minden érdeklődést: a vallás és az urbér.

A vallás ügyét Beöthy Ödön 1833 január 9-ikén, az előleges sérelmek kapcsán hozta szóba s e nevezetes beszéd hatása alatt a rendek elhatározták, hogy az 1791: XXVI. t.-cikket a kor szelleme s a lelkiismeret teljes szabadsága alapján módosítani fogják, így jött létre a 14 pontból álló törvényjavaslat a vallásszabadság és viszonyosság alapján, melynek legfontosabb intézkedései a reversálisok eltörlése, az áttérés megengedése hat heti oktatás nélkül, a vegyesházasságoknak bármely fél papja előtti köthetése. E javaslat úgy február 4-ikén a kerületi, mint a február 20-ikától kezdve tartott országos üléseken győzelmesen ment át s a mi igen jellemző, főleg a római. katolikusok buzogtak mellette. Noha Tagén János (n.-váradai káptalani követ) esete kínosan zavarta meg a tárgyalást, a ki Beöthynek azt az állítását letagadta, mintha megyéjében egy 70 éves aggot a hat heti oktatás ürügye alatt ifjúsága óta az áttérésben megakadályoztak volna; mégis február 27-ikén megnyugtató befejezést nyert s márczius 9-ikén a főrendekhez küldték át.

Ekkor azonban kitűnt, hogy Kölcseynek igaza volt, midőn márczius 2-ikán ezt írta *Napló*-jába: „A

vallásbeli üzenet egyike az országgyűlés legkeményebb feladatainak, azt nyelni is nehéz, harapni is, legnehezebb pedig emészteni“. A nézetek ugyanis nagyon megosztoltak. Reviczky, a magyar ügyek kancellárja, azt akarta, hogy a protestánsok vonják vissza a javaslatot s ígérte, hogy az 1828-iki felterjesztésükre, melyet a superintendentiák útján küldtek fel, kedvező választ fognak kapni; de ezt, mert megalázó lett volna s kevesebbet is kaptak volna, nem fogadták el. A nádor, már csak Reviczky iránti ellenszenvből is, szintén ellenezte; sőt a javaslat elfogadását annyira óhajtotta, hogy nemcsak maga beszélt a kath. püspökökkel, hanem Wirkner külön is eljárta őket; de siker nélkül.¹ A nádor különösen azért óhajtotta, hogy az ügy a királyhoz jusson; mert ott e kérdésben készen állt a válasz; más részről, mert általános volt a hit, hogy az ellenzék e kérdéssel főleg a kormány népszerűtlenné tevését czélozza; végre, hogy országgyűlésileg történjék benne intézkedés, azt az 1647-iki linczi békénél fogva kívánta, mely a vallás ügyét országgyűlési tárgynak jelenti ki.²

A főrendek kezdetben az izenet bizottság elé küldése által akartak kitérni a vallási javaslat tárgyalása alól; de ezt még a katolikus rendi követek sem helyeselvén, utóbb elővették s márczius 27—28-ikán legfontosabb pontjait elvetették; de a rendek április 11-ikén változtatás nélkül harmadszor is visszaküldték. Mind ez idő alatt számtalan közbenjáró s mindenféle rábeszélés és pletyka működött. A katolikusok azt terjesztették, hogy Beöthyt és Siskovicsot, ki a fel-

¹ Wirkner: *Élményeim.*, 65 l.

² Ballagi: *A nemz. államalkotás kora.* 305 l.

írat készítője volt, 300 ezer forintot vásárolták meg a protestánsok és Csengery írja is, hogy Beöthynek a kath. klérus 60,000 forintot ígért, ha javaslatát visszavonja. A nádor maga is annyira tartott e kérdéstől, hogy csak május 15-ikén vitte újra a főrendek elé és csak a rendek felszólalása után, kiknél e halogatás külön vitára adott alkalmat; mert így a főrendek bármely kérdést megdönthetnek, ha ez a halogatás gyakorlattá válik.

Ilyen állásában találta e kérdés Deákot, midőn május 21-ikén újra kerületi ülés elé került. És ez azért lényeges, mert íme, ez az a kérdés, mely Deákot már alapjában elválasztja bátyjától, Antaltól. Antal a lelkiismeret-szabadság és vallás-egyenlőség elveit megérteni nem bírta; levelei világosan mutatják, hogy elképedt, midőn a protestánsok és szabadelvű katolikusok vallás-egyenlőséget említettek. Deák Ferencz, ki maga egész életében hívő katolikus maradt, a legteljesebb vallás-egyenlőségnek nemcsak állandó híve, hanem legékesenszólóbb küzdője is volt.

A vallás ügye július 26-ikáig foglalkoztatta a két táblát s ez idő alatt hét izenetet váltottak. Természetes, hogy e pár hó s a számos izenet többféle módosulást és nézetváltozást idézett elő az egyes követeknél, egyfelől a folytonos utasítás-váltás, másfelől a minden oldalú rábeszélések miatt. A kérdés e módosulásai közül különösen kiemelendő a rendeknek az az általános hite, hogy a király, mint 1790-ben, maga jószántából fel fogja követelni a javaslatot s maga fog dönteni benne. Valóban volt is ily terv; de Reviczky akadályozta meg alkotmányos és más okokból. A másik módosulás az volt, hogy közben a főrendek legalább a megegyezésre jutott pontok fel-

terjesztését ajánlták; de mert ez az 1791: XXVI. t.-cikket veszélyeztette volna, a rendek elvetették. Még mások úgy akarták a javaslatot elfogadhatóbbá tenni, hogy közvetítő indítványt tettek a reversalisoknak a múltra nézve helybenhagyása s így mintegy törvényesítése által. A javaslatot Pázmándy Dénes, Komárommegye követé tette; de főleg azért bukott el, mert nemcsak az ellenzék, de ebben az alakban a katolikus követek sem helyeselték. Hasonló sors érte az 1833 június 8-ikától már rendes személynökké kinevezett Somsich Pongrácznak azt a közvetítő indítványát is, hogy az áttérni akaró e szándékát a királynak s ne egy megyei küldöttségnek jelentse be; mert ha ezt elfogadják, annyi lett volna, mint az áttérés megengedését királyi joggá tenni. Azonban, midőn július 4-ikén éppen ezt tárgyalták az országos ülésen, az ellenzék már annyira le volt apasztva, hogy a kérdés komoly veszélyben forgott. Ekkor a főrendek hatodik válaszára a rendek többsége elhatározta, hogy az ügyet leveszi s a jobb jövő számára hagyja, de egy rövid izenetben kifejti, hogy a vallási békekötések s az 1791: XXVI. t.-cz. ellenére kelt minden rendelet törvénytelen és foganatlan. Somsich gúnyos hidegséggel fogadta a kerületi végzést s Wirkner még az nap, július 10-ikén, Bécsbe sietett, hogy e hírt megvigye. Július 13-ikán, Somsich minden rábeszélése daczára, az országos ülés is elfogadta e határozatot s Kölcsey rövid, velős izenetbe foglalta a főrendekhez.

Deák a vallásügy egész tárgyalásában s az összes ellenzéki értekezleteken résztvett, mint a teljes szabadelvűség híve. De midőn a közvetítő indítványokat fölvetették, többé nem szavazhatott; mert utasítása nem volt s nézete, mint második követnek, ellentét-

ben állt követtársáival, ki az engedékenység elvét vallotta. Azonban a július 13-iki ülésre megjött a kedvező utasítás, mely biztosította megyéje szavazatát a szabadelvűség ügyének. Ekkor megszólalhatott, elmondhatta legfontosabb beszédei s ebben a szabadelvűség legfontosabb nyilatkozatai egyikét.

Deák e beszéde alkotmányjogi szempontból is fontos. Abban az időben ily hosszú ideig tartó vita nem eshetett meg a nélkül, hogy az alkotmány pár fontos, megoldatlan kérdése is a vitába bele ne vonassák. Ebben az ügyben különösen, midőn a harmadik főrendi válasz több hétig késett s ekkor is minden indokolás nélkül utasították vissza a rendek izenetét: kivált Kölcsey sürgetésére két kérdés került vita alá, ú. m.: a halogatásból eredhető veszély, meg az érvek mellőzése s ebben a rendi tábla kicsinylése. Kölcsey, ki a mint több pontban, úgy abban is megegyezett Deákkal, hogy az egyszer igaznak felismert elvtől többé nem tágított: négyszer hozta elő a halogatásból származható veszélyt s ennek, most már Deák támogatása mellett, a rendek negyedik izenetében egy óvó záradék lett eredménye a hasonló húzás-halasztás ellen, mely ebben az alakban egyenesen a nádort illette; mert hiszen ő volt, a ki az ügyet oly soká félretette. E záradéknak elvi jelentősége: a rendek kezdeményezési jogának biztosítása minden főrendi beavatkozás ellen. Ez tehát más szóval a két tábla viszonyának kérdése volt, mely már előbb szóba került az előleges sérelmekről szóló második izenetnél. Ugyanis a főrendek azt vitatták, hogy a két tábla lényegében egy. Jó; de akkor — mondá Kölcsey — minden kérdést a többség dönt el. Hol pedig a többség? A rendeknél, a kik 700,000 nemest képviselnek s nem a fő-

rendeknél, kiknek száma fejenként 500 együttvéve. — Ennél veszedelmesebb szó az országgyűlésen még nem mondatott — jegyzé meg rá Cziráky gróf egy főrendi ülésen, ki ezzel szemben azt az elvet állította fel, hogy az országgyűlési többséget a képviselt rendek többsége alkotja s minthogy a Yerböczy által felsorolt rendek száma négy; melyek közül a főrendek hármat képviselnek, tehát nálók a többség. Ez más szóval a curiatim-votumot fejezte ki és világos volt a veszély, melyet ez a felfogás az országgyűlés alaptermészetére nézve képviselt.

Ez elleni tiltakozás volt a fenti záradék célja. De mivel a nádor sértve érezte magát, a személynök kiadta híveinek a jelszót, hogy meg kell buktatni, mi annál könnyebb volt, mert a protestánsokra azt mondván a nádor, hogy tőlük ezt nem érdemelte, magok is hajlandók voltak rá. E szempontból s más hasonlókból ajánlta a személynök is május 25-ikén, midőn országos ülés elé került, a záradék elejtését. A hangos helyeslés és ellentmondás között Deák emelkedett szólásra. „Deák megszólal — írja Kölcsey — s az erős hangú, lelkes érzelmű s nem közönséges ékesszólású férfiú elmondja: miért kell a záradéknak helyén maradnia?“

Deák a legfontosabb közjogi fejtegetések egyikét tartotta ez alkalommal. A mi országgyűléseink, mondá a főkérdésről, főképen szokásokon alapulnak; de ezek megannyi törvények s „nemzeti jussaink védelmére, legyen bár szokás vagy írott törvény alapjuk, legbiztosabb eszköz mindenkor, ha legelső sértésüknél tüstént felemeljük szavunkat, mert a sértésnek néma elnézése legszentebb igazainkra is káros befolyású lehet.“ Így vesztette el a nemzet hadizeneti és béke-

kötési jogát; az 1790-iki panasz ma sem lelt orvoslást, sőt a főrendek ellenkező magyarázatára még fölirat sem készült; így adta ki kezéből a nemzet a magyar ezredekben a magyar tisztek alkalmazása kérdését és így vesztet el a hallgatás által a rendek kezdeményező joga is. De e záradék nem bánthatja a nádort sem, kinek különben is személyét kevésbé tiszteljük, „ha betegek iránt gyakorolni szokott kimélő hallgatással mellőzzük el sérelmünk megemlítését, mintha illendően, de őszinte bizalommal aggodásunkat és annak igazi okát kijelentjük“. Végül pontos és világos szavazást kíván az elnöki kijelentés alapján. Azonban a Kölcsey, Borsiczky, Prónay s mások hasonló felszólalásai daczára, a záradék megbukott, a mi Deáknak nagyon fájt s midőn május 26-ikán Novákkal kocsin Kis-Martón-felé kirándult, mind erről beszélgettek. „Szekezők — írja Kölcsey — gr. Harrach egyik faluján futott végig; s a német-horvát gyermekek saját földesurokat vélvén látni, kiabálni kezdének: Pan gráf Harrach, Pan gráf Harrach! Halljad, monda Deák, ezek paragraphot kiabálnak; nem tegnapi vesztésünket hányják-e szemünkre, mivel a záradékos paragraphot ki nem vívhattuk?“

Elbukott tehát a záradék ebben az alakban; de Deák és Kölcsey vezetése alatt a rendek más alakban újra fölverték s midőn július 5-ikén sorra került, a rendek kimondták újra magokról, hogy a közvélemény tolmácsai ők; és Deák figyelmeztette, hogy ezt 1827-ben is kijelentették az adó tárgyalásakor; mert hiszen szomorú közvélemény volna az, melyet az a tábla fejezne ki, melynek száma nemcsak határozatlan, hanem naponként is változó.

Ily előzmények és körülmények emelik ki Deák-

nak a valláskérdésben július 13-ikán tartott rövid, tömör, de megdöbbentő beszédét. „Súlyos átok gyanánt nyomja nemzetünket a hajdankorból, úgy látszik, örökségül reánk szállott irigy viszálkodásnak minden közbizodalját elfojtó indulatja.“ Mint egy hőskölte-mény első pár sora, úgy hangzottak a bevezetés e komor, nehéz szavai. Így lett — monda — most is a leg-szentebb ügy, a lelkiismeret szabadsága: a vissza-vonás és gyűlölség oka. Ő utasításából, de meggyőző-désből is a vallásszabadság híve. Látja azonban, hogy ennek vitatása nemcsak a pártgyűlöletet növeli; hanem a királyi felügyeletben szabadságunkat veszé-lyezettető elv is vitattatik; minthogy pedig ily értel-mezést a kormányzás egyéb ágaiban is könnyű adni, a végrehajtó hatalomnak nemzetünket illető része könnyen áldozatul eshetik az önkényuralomnak. Tehát ő is most e kérdés felfüggesztését javasolja. A művelt-ség és szabadság, e két elválhatatlan testvér, ki fogja vívni ezt is; de nem gondolhat fájdalom nélkül a hat hónapi idővesztésre. „Jaj nekünk, ha ez a nemzeti belső erőnek hiányából eredett; ekkor a magyarnak egykor virágzást Ígérő nagysága csak hiú gyermeki ábrándozás; akkor a nemzeti függetlenség csak szappanbuborék.“ De ha csak az országgyűlés belső berendezésének hiányából ered, akkor lehet rajta segíteni s tán nem sokára segíteni is fognak még ezen az országgyűlésen. Ő különben nem kételkedik a főrendek jóhiszeműségén; „szabad legyen azonban berekesztésül nyilván kijelentem azon forró óhaj-tásomat, — fejezé be beszédét — hogy a nemzetek sorsát intéző hatalmas Isten boldogító áldását, vagy súlyosan ostromozó csapását mi ránk is, de ő reájok is olyan mértékben áraszsa, a milyen tiszta lélekkel

egyedül hazánk közboldogságát viseltük szemünk előtt mindenkor“.

A beszédnek kivált ez az elvi, a főrendiház újrászervezésére vonatkozó része tett mély hatást, melyet a személynök hiában próbált lerontani; a főrendek pedig, midőn július 16-ikán tárgyalták az izenetet e kérdés levételéről, Deáknak válaszolva, szintén a legnagyobb önérettel hivatkoztak a jövő Ítéletére s megint legalább a megegyezésre jutott pontok felterjesztését sürgették. A rendek azonban július 26-ikán nem fogadták el; csak kijelentették egy rövid izenetben, hogy újra előveszik, midőn kezdeményezési joguknál fogva helyesnek látják; a részleges felterjesztés ellen tiltakoznak. Természetes, hogy e kérdés az összes követi jelentésekben nagy helyet foglal el; részletesen ismerteti a Deáké is. Ezek alapján a megyék többsége felvette a vallási kérdést a jövő országgyűlési utasításokba. Ezt tette Zalamegye is és kimondta Deák indítványára, hogy addig a törvényt meg kell tartani; de mindazt, a mi vele ellenkezik, kötelező erő nélkülinek kell mondani s a jövő országgyűlésen megint hathatósan sürgetni az orvoslást, melyet most a nemzet közóhaját gátló ellenszegülés miatt el nem érhettek.

A vallásügy tárgyalása más szempontból is fontos Deák életében. Ez tette Kölcsey, az oly hasonló gondolkozású férfiú barátjává, kivel, valamint e kérdésben, utóbb minden másban is, teljes elvi egyetértésben állt. Pozsonyba érkezte után ő kereste fel előbb Kölcseyt, de kölcsönösen nem találván egymást lakásukon, az utcán ismerkedtek meg, melyből utóbb az elveken alapuló rokonszenv eredt. Különösen mindkettő egyenlő volt abban, hogy elveikből egy haj-

szálat sem engedtek, a mi a régi kormányzati rendszer és taktika eljárásával tökéletes ellentétben állott, mely a nádor vezetése alatt a nézetek állandó compromissumát igyekezett kialakítani a pártok és a kormány közt. Kőlcsey volt az első, ki a meg nem alkuvás elvét legelőször alkalmazta a követi utasításokkal szemben is; és így ő volt az első, a ki példát adott arra, hogy a követutasítás nem állhat ellentétben a követ egyéni meggyőződésével; s ha ily ellentét létrejön, önérzetes férfi követ nem maradhat. E példa oly mélyen hatott Deákra, hogy ezóta mindig, már megelőzőleg, a követi utasításoknak saját elveivel való megegyezéséhez kötötte a követség elfogadását, miben akkoriban mindenki felismerte a Kőlcsey hatását.

HATODIK FEJEZET.

Deák és az úrbéri törvény.

ELSŐ FELSZÓLALÁSA. — A KORMÁNY NÉZETE AZ URBÁRIUMRÓL. — ELLENTÉT EZ ÉS A KOR IRÁNYA KÖZÖTT. — A KERÜLETI JAVASLAT ALAPELVEI. — DEÁK A KERÜLETI TÁRGYALÁSON. SOMSICH ELJÁRÁSA AZ ORSZÁGOS TÁRGYALÁSON. DEÁK AZ ÁLTALÁNOS TÖBBSÉGRŐL. — AZ ELLENZÉK HELYZETE. — DEÁK SZEREPE AZ ORSZÁGOS ÜLÉSEKEN. — UTASÍTÁSA. — ELJÁRÁSA S ELVEI A JAVASLATTAL SZEMBEN. — A TÁRGYALÁSOK MENETE. — DEÁK A RÉSZLETKÉRDÉSEK BEN. FELSZÓLALÁSAI A JOBBÁGYOK ÉRDEKÉBEN. — BESZÉDE A KORLÁTLAN NEMESI BIRTOKJOG ELLEN. — BESZÉDE A JOBBÁGYOKNAK BIRTOK SZERZÉSE ÜGYÉBEN. — DEÁK S A VTH. PONT. — A FÖRENDI TÁRGYALÁS EREDMÉNYE. — KIRÁLYI VÁLASZ A JAVASLATRA. — DEÁK S A SZABADELVÉEK A KIRÁLYI VÁLASZSZAL SZEMBEN. ELŐKÉSZÜLET A JAVASLAT MÁSODIK TÁRGYALÁSÁRA. DEÁK A MÁSODIK TÁRGYALÁSON. — DEÁK SZEREPE A JAVASLAT MÁSODIK TÁRGYALÁSÁN. — KÖLCSEY ÉS DEÁK AZ ÖRÖKVÁLTSÁGRÓL. — A KORMÁNY ÚJABB ESZKÖZEI. — KÖLCSEY S MÁSOK MEGYÉIBEN AZ ÖRÖKVÁLTSÁG BUKÁSA. — AZ URBÁRIUM HARMADIK TÁRGYALÁSA. — DEÁK BESZÉDE DECZEMBER 10-IKÉN 1844-BEN. — A JAVASLAT LEGFŐBB ELVEINEK BUKÁSA. — DEÁK MEGMENTI A VIH. PONT ALAPELVÉT. — DEÁK TÖBB HÉTRE HAZA MEGY. — KÖLCSEY BÜCSÚJA.

Az 1832/6-iki országgyűlés kezdetén senki sem sejtette ugyan; de később kiviláglott, hogy az úrbéri lett e hosszú országgyűlés legfontosabb eredménye s az egyetlen a kilencz munkálatból, mely törvénynyé vált, Deák megjelenésekor, 1833 május 2-ikán, az úrbéri javaslat a kerületi üléseken már a VI. 1. §-ig haladt s állt az egész I—VII részből. Csupán érdekességből jegyezzük meg, hogy e napon szólalt fel először,

midőn indítványozta. hogy a közbirtokosok sem a bírót, sem a hegymestert ne botoztathassák, se ne büntethessék; azonban törvénybe nem került.

Az úrbér tárgyalásának egész folyama megint örök tanúja annak a mély örvénynek, mely a kormánykörök felfogása s nálunk a szabadelvű irányzat sóvárgása közt tátongott. Deák Antal azt írja 1833 január 20-ikán, hogy a király e törvény által csak az ideiglenes helyzet egyenlősítését és törvényesítését óhajtotta, a Mária Terézia úrbéri rendelete, az 1791: XXXV. t.-cz. és a bizottsági munkálat szerint. A nádor több követel együtt őt is magához hívatta, vele három-óráig beszélgetett, óvatosságot ajánlt e nehéz kérdésben s pl. az örökváltságot (capacitas), egyelőre nagy ugrásnak nevezte. Ez volt a király nézete is, kinek híres alapelve nyilatkozott ebben is, a mit fiának is örökül hagyott: -uralkodjál s ne változtass semmit², a miben éppen úgy kifejezésre jutott az elodázás passiv csökönössége, mint egy egész kormányzati irányzat, mely emigy éles ellentétbe helyezkedett az újabb nemzedék vágyaival és eszmemenetével. De, nem lehet tagadni, hogy az úrbér kérdése összefüggött a jobbágyságnak az örökös tartományokban való helyzetével s így semmi olyan nem történhetett itt a mit meg nem lehetett tenni amott. Egyszóval a kormány nem engedhette, hogy az úrbéri rendezésben csak a magyar érdekek legyenek irányadók, melyek az ő helyzetét az örökös tartományokban nehezítették volna. Ezért is tűzte ki czélul csak a bizottsági munkálatot, mire nézve különben számos megye utasítása és a főrendek nagy többsége egyetértett s ebben már előre benne rejtett minden oly pont bukása, melyek a jobbági viszony

megbolygatását czélozták; csupán anyagi kedvezmények nyerhettek tetszést, melyeknek eszközzésére Wirkner a királytól egyenes utasítást kapott. A kormány terve tehát az eredeti munkálatnak a kerületi végzésekkel szemben mentői változatlanabb keresztülvitelében állott s erre vállalkozott Somsich Pongrácz, az új személynök; már pedig a bizottsági munkálatban sem gondolt még senki a jobbágyi viszony megszüntetésére s az alapelvek gyökeres megváltoztatására.

Azonban az a több mint egy emberöltő, mely 1791 óta lejárt, nálunk is megtanította az új politikai alapelvekből azt is, hogy az örökös jobbágyság nemcsak igazságtalan, hanem közgazdaságilag is káros. E mellett a szabadelvűek lelkében egy távolabbi jövő képe lebegett a jobbágyság és Verbőczy nemzete fokozatos összeolvadásáról, egy sok százados igazságtalanság orvoslásáról; ekkép a kor kívánalma szerint az urbérhez fűzött követeléseket s a törvény áldásait magasabb eredményekhez kapcsolták, mint csupán szórványos javításokhoz. Erre törekedett a kerületi javaslat, mely az eredeti bizottsági munkálatot éppen ily tekintetekből részint kiegészítette, részint megjavította, így megengedte a jobbágytelki beruházás és hasznóvétel szabad eladását, mint a jobbágyok szabadköltözésének végső biztosítékát (I. 6. §.); az örökváltságot, vagyis hogy a jobbágyok tartozásaikra, szolgálataikra s adózáisukra akár örökös szerződésre léphessenek, akár egy összeggel örökre megválthassák őket (capacitas), kivéve a királyi adományból eredő földesúri hasznóvételeket (V. 2.); megszorította az úriszékek hatáskörét (VII.) és végre megtoldta az egészet a VIII. cikkel, mely a jobbágyok személy- és vagyonbiztonságát ígatta volna törvénybe. Ezek voltak az új javas-

lat sarkalatos alapelvei; közülök a két utolsó tárgyalásán Deák még a kerületekben is részt vehetett és a Vili. t.-cikkre annál nagyobb súlyt helyezett; mert ennek volt hivatása a jobbágyot polgárrá tenni s előkészíteni a törvény előtti egyenlőséget. De éppen ezért fölötte már a kerületben „iszonyú tusa keletkezők“, írja Kölcsey. Aczél Antal (Aradmegye) egyenesen alkotmányunk s a nemesi rend végromlását következtette belőle. Deák azonban, noha nem is volt rá utasítása, a természetjog alapján kivánta törvénybe igtatását; ez a törvény következik is abból, hogy a rendek eltörölték a nemesség önbíráskodását s önszemélye megsértéséért a bosszúállás jogát; most ezt nem úgy kéri, mint kegyelmet vagy ajándékot; hanem sürgeti, mint igazságot, mint nyolczszázados alkotmányunk nyolczszázados igazságtalansága enyhítését. E kérdésben 1833 június 17-ikén egy második beszédet is tartott a kerületi ülésen, azt bizonyítva be, hogy a Verbóczy I. r. 9. czíme, mely ugyanezt biztosítja a nemesség részére, nem változhatatlan alaptörvény s ugyanekkor Rohonczyval szemben kifejezte először azt az elvét, hogy ő igenis, a nemesi javak bírhatása jogát (proprietas) is ki akarja a jobbágyra terjeszteni.

Július 16-ikán került az urbér országos ülések elé teljes latin és magyar szöveggel.

A szabadelvűek jó reményeket ápoltak; mert tapasztalták, hogy a szabadelvűség a tárgyalások alatt hódításokat tett; e mellett Somsichban is bíztak, kit éppen a liberális szellem tett személynökké. „Hiú képzemény! — sóhajt fel Kölcsey. — Somsich vagy megtagadta magát, vagy sohasem volt az, a minék lenni hittük.“ Röviden: ő a javaslatnak az eredeti szövegre való visszareformálására vállalkozott s több

más mellett egyik eszköze volt erre az, hogy midőn a vélemények megoszlottak, ő a viszonylagos többség mellett mondta ki a határozatot, mely többnyire az ő jól szervezett pártjából állt s szólt rendesen az eredeti bizottsági munkálat mellett. Ez az eljárása, mely egy párttöredék uralmára vezetett volna, az úrbéri tárgyalás alatt háromszor idézett elő szenvedélyes vitát: július 29-ikén, augusztus 21-ikén s 26-ikán. Deák vetette föl első alkalommal az általános többség meghatározásának szükségét; ezért be kívánta várni, hogy a kisebbségben maradt vármegyék nyilatkozzanak, hogy hová csatlakoznak. A személynök agyonhallgatta az indítványt, de augusztus 21-ikén az ellenzék annyira sarokba szorította, hogy kénytelen volt taktikáját nemcsak bevallani, hanem védni is. Ekkor Deák az általános többség, mint az országgyűlési tárgyalások alapelve mellett, azt a jegyzőkönyvi óvást tette, hogy megyéje nevében csak is az általános többséggel hozott határozatot ismeri el törvényesnek. Ez egy egész ülésre kiterjedő vitát idézett fel; de most is eldöntetlen maradt. Csak a harmadik alkalommal, midőn Deák emlékeztette Somsichot, hogy ő maga is elismerte a sorrend kérdése feletti vitában, hogy az elnöki kijelentés a rendek ellenőrzése alatt áll, adta meg magát, mire Bernáth sietett ezt jegyzőkönyvre vétetni.

Az egész vita nagy mértékben tisztázta az országgyűlési tárgyalások kérdését s mint Beöthy írta 1833 augusztus 29-ikén Wesselényinek, a leczke Somsichnak is használt; „egyébaránt — teszi hozzá — emberséges ember; de a liberalismusnak nem barátja, legalább nem segít rajtunk legkisebbet is“. Ehhez járult, hogy Somsich nemcsak jelentékeny pártot bírt szervezni, kivált sógora, Siskovics segítségével; hanem a szabad-

elvűeket b. Wesselényinek 1833 május 5-ikén történt eltávozta után nem volt, ki összetartsa, miről Kölcsey keserűen panaszkodik nem egy helyt s Beöthy idézett levelében ezt írja róla: „A mi dolgaink felette lassan haladnak és még e mellett alig fognak határozásaink megelégedést szülni. Okai mi magunk, de még inkább a berendezés hiánya, az arisztokratia makacssága, mely minden engedményt megtagad, mely a tulajdon megsértésébe ütközik. Mink, szabadabb gondolkozásúak, kik néha előrelátásból óhajtunk változásokat, csak a levegőt vagdaljuk, egy propositiónk se nyert többséget, szinte megöl a bosszúság, a méreg; — nevetve csak azt felelik: vana sine viribus ira . . . Siskoviczra rá nem ismernél, La Motte, Aczél és ő, ez a három triumvirátus“. Siskovics mindig az eredeti munkálatra szavaz, sőt azon túl is, a földesúri jogok rettentő oltalmazója; Borsiczky, Balogh, Nagy Pál, Deák, hol utasítása meg nem köti, Novák, Szabó (a győri), Somsich lelkes szószólói a nemtelen osztálynak; reméli, hogy a nem-nemesek ingatlan bírhatási jogát (proprietas) s a VIII. t.-cikket kivívhatják s akkor nem hiába küzdöttek.

Ily körülmények közt a szabadelvű feladat a javaslatnak legalább is a kerületi szövegezésben való megmentése lett. Ez Deák működésének is kulcsa e pár éven át tartott nehéz tárgyalás alatt, melyben a távollévő Horváth János helyett ő képviselte megyéjét s bőven kipótolta azt, a mit elmulasztott a kerületi tárgyalásokból. Senki nem volt kitartóbb; senki sem kisért nagyobb figyelemmel minden részletet; senki szive nem dobogott hőbben, hogy a jobbagyság mentői több anyagi és erkölcsi kedvezményt nyerjen: minden érvet kimerít, minden meggyőző eszközt latba

vet, minden segédforrást igénybe vesz, hogy felvilágosítsa az értelmet, hogy megnyerje a szíveket. Így kezdte meg a harczot már július 16-ikán, midőn a személynökkel szemben megvédte a javaslat bevezetését; mert ő mind a kilencz javaslatból megannyi codexet akart alkotatni. De nem hagyható szó nélkül, a mit Beöthy is említ, hogy utasítása némely esetben korlátozta. Ez t. i., mint a legtöbb szabadelvű utasítás, éppen úgy volt vegyesen conservatív, mint szabadelvű; de akkoriban az utasítás minőségét az egyes fontosabb kérdésekben való álláspont szabta meg. Az ő utasítása szabadelvű volt; mert a leglényesebb morális engedményeket megadta a jobbágnak egész a capacitásig és proprietásig; de s ez jellemzi a legtöbb szabadelvű utasítást, szűkmarkú volt az anyagi kedvezményekben; mert a megyék a nemesi jövedelmek apadásán aggódtak. Így pl. Deák kénytelen volt a nevezetes I. 6. §-ban a jobbágytelki haszonvétel szabad adás-vevése ellen szavazni utasítása miatt; szerencsére, a többség megmentette a pontot, minek senki jobban nem örvendett. Továbbá a jobbágy világos magvaszakadása esetében a jobbágy végrendelkező jogát csakis a szerzeményre kívánta szorítani s nem kiterjeszteni az ősi haszonvételre is; ez a megszorít óbb javaslat törvénynyé is vált s ennek védelmét szintén utasítása követelte.

Azonban végre is ezek csak egy-egy részletre szóltak. Általában Deák és Kölcsey együttes álláspontja az volt az úrbéri kérdésben, hogy ne ridegen a kerületi javaslat mellett álljanak; hanem a hol az anyagi kedvezményekben az eredeti munkálat kedvezőbb, azt fogadtassák el; hol erkölcsi kedvezményekben a kerületi javaslat jobb, ezt vagy ezen is túl-

menve, vívjanak ki többet. Deákat ez az álláspontja megkülönbözteti mind a tisztán eszmény lelkesülöktől, kik a jobbágy politikai emelése mellett küzdve, el látszottak feledkezni az anyagi részletkérdésekről; mind a kormány nézetéhez közelállólóktól, kik mint jólelkű emberek, az anyagi kedvezményektől nem riadtak vissza, de kik a kiváltságok bármely ostromlásánál fölriadtak; valahányszor a jobbágyok személyi szabadságáról s ilyesmiről volt szó, az alkotmány vesztét hirdették és legfőlebb proportionált biztosítás megadására voltak hajlandók.

Országgyűlési tárgyalásaink általában 1832/36-ban nagy változáson mentek át. A jogbiztosítás és alkotmányvédelem, a tisztán közjogi viták helyét a belügyi átalakulás és haladás kérdései váltották fel; az új alkotások ideje érkezett meg. De ezeken kívül is a kérdéseknek főleg ügyvédi szempontból tárgyalásának ideje lejárt; új termékek magját kellett elhinteni. Így a múlt alkotmányt védők szempontjai mellé a jövő fejlődés szempontjai sorakoztak s mindenki érezte, hogy a régi kereteket túlhaladó eszme- és érzelmi irányzatok szólaltak meg a szónoklat varázserejével, a meggyőződés lángoló hevével; és a szavak halmaza mellett lépten-nyomon magasabb politikai belátás, államférfiúi észjárás, új politikai szellem nyilatkozik meg. Deákat e harcokban nem vezette sem csupán véralkata, mint Beöthy Ödönt, sem kivált emberbaráti érzelmei, mint Bezerédyt, sem főleg elvont politikai-hazafíúi eszméi, mint Kölcséyt. Ő nála az általános elméleti hatásokon kívül főleg az volt döntő, hogy bármely részletnek is ilyen vagy olyan elintézése mennyire illik viszonyaink közé, hogyan egyeztethető össze alkotmányi és magánjogi rendszerünkkel, mik lesznek következései. Deák a

jobbágytelki haszonvétel vásárlásában például helyeselte a korlátozást; elfogadta t. i. azt az indítványt az akkori szabadelvű felfogás ellenére is, a mihez nem kis erkölcsi bátorság kellett, hogy ott, a hol 40 úrbéri telek van egy községben, senki se vehessen többet egynél, a hol 80, kettőnél, a hol 120, háromnál. Beöthy, Bezerédy, IJalogh ellene nyilatkoztak; de Deákot a maximum e megszábasában a pauperismus aggálya vezette; mert, kivált az Alföldön, a haszonvételek egy-egy gazdag czinczár stb. kezébe kerülvén, nálunk ipar, gyárak nem létében, főleg a magyarság jutna a legnagyobb szegénységre.

Ily szempontból kell megítélni Deák felszólalásait az úrbériben, melyek rendkívül nagy számúak. így védte pl. minden erejével az irtványok ügyében azt, hogy mivel a jobbágyi földek egyharmada irtvány, tehát az 1807 előtt jobbágy kézre került irtványokat vissza ne lehessen venni. Elismeri, hogy a földesúrnak joga volna a jobbágytelkekbe be nem foglalt irtványokat mind visszavenni; de a jog mellett a jó hazafira fennáll a közboldogság érdekében az áldozás szüksége s ilyen ez is; „mert nem a pálcza és büntető hatalom, hanem a szánakozó szeretet és bizodalom tarthatják fel csak a jobbágy és földesúr között azon atyai és fiúi kapcsolatot, melyet hazánk minden részeiben oly gyakran emlegetnek; de sokan csak emlegetnek“. De ugyané kérdéssel magasabb célja is volt; t. i. eddig az ily irtások visszavételét a jobbágyvédő kormány megátolta; most ő a kormányi erőszakot oly törvénnyel kívánta helyettesíteni, mely a jobbágy helyzetét a múlténál rosszabbá ne tegye. Ennyit legalább csakugyan sikerült is kivívnia.

Hasonló hévvel, gyakran iróniával és keserőséggel védte a jobbágyok érdekeit a legelőnek kellő arányban kiszakítása, a faizás, a szerszámfa kiadása, makoltatás, a határok rendbeszedése kérdésében; de általában kevés sikerrel. Megpróbálta továbbá az uriszékek bíraskodását a földesúr és jobbágy közti perekben teljesen megszüntetni; de elsőfokú bíraskodásra ez a törvényben maradt. Hasonlóan sikertelen maradt küzdelme s a szabadelvűek harcza augusztus 19-ikén a IV. t. ez. bevezetése ellen, mely azt mondja ki, hogy „omnis terrae proprietatis ad dominum spectat“. Az ellenzék, minthogy a tulajdonjog megállapítva úgy sincs és ez a pont nem ide tartozik, egyszerűen ki akarta hagyni. Célja világos volt: nem akart olyat szentesíteni, mi a jobbágy bírhatási jogát egyenesen megtagadja. A személy nők észrevette ezt s kiadta a jelszót, hogy ha csak összes eddigi törvényeinket felforgatni nem akarjuk, e pontnak meg kell maradnia. Deák hosszabb beszédben indokolta a kihagyást, mert a törvény más helyt úgy is kimondja, hogy a föld nem a jobbágyé; ha pedig az „omnis terrae proprietatis“-t szószerint vesszük, jegyzé meg gúnnyal Deák, „akkor Görögországnak Herodotus által említett 30,000 istenei szerényebbek voltak nálunknál; mert egyik megelégedett a vizekkel, másik a földet, harmadik az alvilágot tulajdonította magának; a magyar nemes pedig az egész világot magának tulajdonítja“. De ha az „omnis“ szó, mint hiszi, a „proprietatis“-ra vonatkozik, akkor ezt az úrbéri törvény már is megszorítja s még inkább meg fogja szorítani; tehát e pontot ki kell hagyni. Felháborodva kiáltott fel Komáromy István (Abauj-m.), hogy volna-e, ki a földesúri tulajdont kétségbe akarná vonni? — Nincs, — felelt

Deák — de az úri tulajdon kérdése nem ide való. Azonban ezt az első kijelentést a bevezetésben a többség mégis megtartotta.

A nemesség e korlátlan birtoklásának elvi kijelentése eldöntötte az örökváltsággal kapcsolatban (V. 2. §.) indítványozott proprietás ügyét is. Ugyanis szeptember 4-ikén a szabadelvűek előleges megegyezéséből Szentiványi Anzelm, Nógrád követe, indítványt tett, hogy a jobbágy ne csak jobbágyi földét válthassa meg (capacitas), hanem vehessen nemesi birtokot is (proprietas). Borsiczky nyomban pártolta az indítványt, a melyet Anglia még indiai rabszolgáinak is megadott; de a kérdést nem tartotta ide valónak. Deák, kinek e kérdésben utasítása kedvező volt, egész hévvel védte ezt a nagy elvet. Az 1790-iki országgyűlésen az akkori személynök — mondá Deák — azt a kijelentést tette megnyitó beszédében, hogy a haza nem-nemes lakóinak illendő és mérsékelt szabadsága s a törvényhozó hatalomhoz ragaszkodása a közbátorságnak különös oltalma. Itt a mérsékelt szabadságok megadásának ideje. Ezek egyike a tulajdonbírhatalom, mely természeti jog s megtagadása nem menthető az állam céljaival. A magyar jobbágy helyzete e tekintetben rosszabb a spártai helotáénál vagy a római rabszolgáénál, holott nincs is világos törvény, mely ezt tiltaná; az aranybulla XXVI. pontjába s az 1715: XXIII. t.-czikkbe csak belemagyarázták. Régen a nemesség kötelességei nagyobbak voltak a haza iránt; helyén voltak tehát kiváltságai is; de ma a terheket csak a nyolcz millió jobbágy hordja, kiknek, ha a legnagyobb jóllétben élnek is, törvényes függetlenségök nincs; pedig e nélkül „nincs valóságos polgári szabadság, holott csak a szabadság képes tiszta és állandó boldogságot adni“.

De ha a nemesi jószág bírhatásának kérdése nem ide való, adjuk meg legalább a jobbágytelkek bírhatása jogát, a mi ide való; mert sem jogaink feláldozásával, sem alkotmányunk aristocratiai elveinek megzavarásával nem jár; ellenben hasznai kimondhatatlanok. Ha tehát őseink 1790-ben megadták a szabadköltözést, negyvenhárom év talán elég, hogy mi egy lépéssel tovább menjünk; „mert ugyan mikor fog nemzetünk virágzó nagyságra emelkedni, ha előrehaladásunkban minden egy lépésnél negyvenhárom esztendeig késünk?”

A mély hatást tett beszédre Rohonczy, Veszprém követe, az ellenpárt szónoka, azt jegyezte meg, hogy az ő helyzete annál nehezebb; „mert az ellenrészben oly hatalmas szónok áll, mint a zalai követ, a ki, ha meghívaték, képes lett volna Róma dicsőségét fenntartani, midőn ez veszélyben forgott volt;“ De la Motte azonban már a jacobinusok rémuralmát látta az indítványban. A személynök azt mondá, hogy ez megszüntetné a jobbágyi viszonyt. — Igaz, — felelé Balogh — de nincs is forróbb kívánsága ennél. — Itt nem tárgyalható a kérdés, mondá a többség, mert belevág az ősiségbe. — Hiszen — felelte Deák — már az örökváltság is belevág. — Mindegy; az örökváltságot már megszavazták; de ezt a törvényes munkálatra halasztották, a mi akkor szokott fogás volt valamely kényes kérdés eltemetésére.

Végre a nevezetes VIII. t.-cz. szeptember 21-ikén került sorrendre. A személynök hosszabb beszédben feleslegesnek, czélaránytalannak s nem ide valónak nevezte. Ámde a kedvező utasítások e tárgyban a kerületi ülés óta szaporodtak s így a pont győzelme világos volt. Deák főleg a személynök beszédének czáfolására

állt fel. „Vannak némely alapigazságok, — mondá — melyek már magukban oly tiszták és egyszerűek, oly világosak és kétségtelenek, hogy azokat bővebben fejtegetni csak azért is szükségtelen, mert a kinek keblében azok visszhangra nem találnak, kit az ilyen alapigazságnak pusztá kimondása meggyőzni nem képes: azt hosszas okoskodás sem fogja egykönnyen elvonni elfogult véleményétől.“ Ily alapigazság a személy- és vagyónbiztosság szüksége; sőt ez a jogok elseje; ezért kimondását nem is kell halasztani; „hiszen minden perczenet, melyben a hasznos igazságot kimondani késünk, a hazának elvesztett ideje“. E pont már csak azért is ide való, mert az úrbéri törvény élni kellene állnia. A pont meg is maradt.

Ezzel végződött az urbér első tárgyalása. Hacsak ebben az alakban is törvénynyé válik, szép vívmánya lett volna a szabadelvűségnek és haladásnak; azonban nem így történt. Szeptember 9-ikén elkezdték tárgyalni a főrendek, kik ugyan néhány pontban a jobbágy részére nagyobb előnyöket adtak (pl., ha nemes vásárol jobbágytelki haszonvételt, ennek terheit is viseli; az adóalap föntartása tekintetéből a jobbágytelkek száma nem apasztható); de minden főpontot visszautasítottak. Négy izenetet váltottak ekkép, melyek alatt Deák október 1-től november 12-ikig otthon volt; a rendek nem engedtek; készebbek voltak a Mária Terézia-féle urbáriumra visszamenni; sőt 14 követ Csapó Dánielnél megegyezett, hogy éppen úgy leveszik napirendről, mint a vallásügyet. Ekkor a nádor tanácsára, a király megnyugtatóván a főrendeket, hogy alkotmányfelforgató törvényjavaslatot nem fog szentesíteni;¹ negyedik ize-

¹ Ballagi G. *A nemzeti államalkotás kora.* 332. 1.

netükben, elveik fentartásával, végre fölengedtek a javaslatot, miközben válaszukban keserűen kifakadtak a rendek ellen s többek közt elfogultsággal is vádolták őket. Feleljenek-e vagy ne e vádakra? Ez volt a kérdés november 13-ikán, midőn Deák újra jelen volt már. Deák döntött a válasz mellett: „feleljünk — mondá — általában mérsékléssel és illendően és azon méltósággal, melyet helyheztetésünk megkíván s kitüntetve különösen azon pontokat, melyek az izenetben igazságtalanul sértenek“.

November 19-ikén ment fel a javaslat először a királyhoz, kinek válaszát 1834 augusztus 30-ikán „mennydörgés és villámlás“ közt hirdették ki. Kölcsey s Wirkner is írják, hogy a válasz már rég készen állt és első alakjában nagyon közelített a rendek elveihez; de a főrendiek többen s maga a nádor is oly aggodalmakat nyilvánítottak az örökváltság és az ez által előállható új népes osztály iránt, hogy a király minden morális engedményt megtagadott; nem fogadta el tehát a VIII. t.-cikket sem; ellenben egész terjedelmében megtartotta az úriszékét; pénzbüntetés helyett a jobbágyokra külön büntetések kirovását kívánta s nem fogadta el a robot túlkövetelése miatt a földesúrra rovandó büntetést sem. Wirknert is ez annyira meglepte, hogy külön utasítás végett Bécsbe ment s az örökváltságra nézve azt a feleletet kapta, hogy a második felterjesztéskor nem fog elzárkózni a király az esetleges elfogadástól. Egészen ellenkezőleg állt a kérdés az anyagi kedvezményekkel. Ezekre nézve a leirat számos kedvezményt kívánt a jobbágy számára; pl. az irtások visszavehetése ügyében elfogadta határidőnek az 1807-ik évet, kedvezőbb volt a faizás, a pálinkafőzés tárgyában és több más kisebb részletben. E körülmé-

nyék közt a szabadelvűek s köztük első sorban az 1834 április 1-seje óta lemondott Horváth János helyett, Zala első követévé lett Deáknak főczélja volt: elfogadtatni a leiratból mindazt, a mi a jobbágyra kedvezőbb; de egyszersmind megvédeni a megtagadott sarkelveket. Ezzel szemben a kormányi eljárás meg az volt, hogy a főrendek mindaddig húzzák-halaszszák a javaslat második felterjesztését s izeneteik által annyiszor adjanak alkalmat a sarkelvek újra és újra elővételére: míg az őszi közgyűléseken a megyékbe haza sietett főispánoknak sikerülni fog több megyében a megváltoztatott utasítások által ezek megbuktatására többséget szerezni. Tehát balsejtelmek közt kezdődött meg a javaslat második tárgyalása 1834 szeptember 2-ikán s október 16-ikán került országos ülés elé.

Deák a kerületi üléseken kivált az irtások ügyében tartott az 1807-iki határidő elfogadására a kormányi javaslat mellett hosszabb beszédet. Újra kijelentette, hogy ő nem vonja kétségbe a földesúrnak az irtványokhoz való jogát; de hiszen a földesúri jogokat a haza boldogsága érdekében nem egyszer korlátozták ők maguk s ez az eset most is. Elismeri, hogy az 1807-ik év, mint határidő, önkényes; de mihelyt törvény, nem önkény. Azonban sem neki, sem Kőlcseynek, sem itt, sem az országos ülésen többséget kivívnia nem sikerült; de sikerült több másban, mint a pálinkafőzés, a faizás, nádlás, mesterségek taxálása esetében; továbbá egyenesen az ő befolyásának eredménye, hogy a jobbágyokra kirovandó büntetéseken alapelvül azt fogadták el, hogy a földesúr a maga ügyében ne bíraskodhassék. Utóbb is, midőn a jobbágy által okozott személyes sértésben némelyek az

elsőfokú büntető jogot a földesúrnak akarták adni, mert különben alkotmányunk aristocratiai jellegét látták veszélyeztetve: Deák kétszer is felszólalt ellenük, mondván, hogy az aristocratiát sehol sem az igazság, hanem az igazságtalanság buktatta meg; és ő nem akarja „nemzetére azt a szennyet ruházni, hogy lehet hazánkban ember, kit nem bíró, sem törvény, hanem a magát megsértettnek vélt félnek ingerlett szenvedelme ítél“. Erre többet senki sem védte a javaslatot.

Elmondhatni tehát, hogy ez a második javaslat jobb volt az elsőnél; e mellett megújították a rendek a magyar szövegű törvényekről hozott határozatukat s egy lényeges közjogi javítást is tettek benne, a mennyiben, hol a törvény Alsó-Szlavoniát mondott, helyette, Deák pártolása mellett, egyszerűen a három megyét (Pozsega, Verőcze, Szerém) sorolták fel.

Ámde midőn október 16-ikán országos ülés elé került a javaslat, már minden lényeges pont sokkal nagyobb és keserűbb vitát okozott. Deáknak e tárgyalások alatt is nem egy pontban sikerült a jobbágyoknak anyagi kedvezményeket kivívni s mondhatni, hogy a lényeges pontokban, mint legelő, faizás, füstpénz, kilenczed, a javaslatot az ő kitarása, rábeszélése, mondhatni esdeklése folyton javította. A keserűség és hevedtség különösen jellemezte az örökváltság feletti vitát, melyet a leirat egyenesen nem tagadott meg; hanem a szokott módon elhalasztatni kívánt. A személynök mindent, a vesztegetést is elpróbálta e pont megbuktatására. November 10-ikén reggel 10-től d. u. 7²⁷-ig tartott az ülés; a terem fulladásig tömve emberrel; „és ez embertömeg reggel 10 órától napnyugaton túlig ernyedni nem tudó részvétellel csüggött a szónokok ajkain, kiket a nem-

zeti bizalom egy új időszak előbajnokainak tüze ki¹. Újat mondani már nem lehetett; de Kölcsey, Deák, Klauzál, Tarnóczy Kázmér, Nagy Pál, ki egyenesen rámutatott arra, hogy e pontot nem a király, hanem a főrendek ellenzik, továbbá Balogh, Bezeredy, Pfanschmid (Zsedényi) újra elmondták az elmondhatót, csak-hogy most némileg az utolsó erőfeszítéssel küzdök hevességével. Végre 25 megye s a kerületek, kis többséggel most még megvédték a nevezetes pontot. A beszédek közül Kölcseyé és Deáké tettek legmélyebb hatást, melyek mintegy kiegészítik egymást. Amaz inkább érzelmi húrokat érint, ostromló és ironikus vagy keserű satyrával telt. „Hogyha elvettetik az örökváltsági törvényjavaslat, — mondá többek közt, — Magyarországon a városi polgáron kívül csak két emberosztály leszen szabad: a földesúr, meg a koldus, ki hajadonfővel s mezítláb kiáltoz az utcán irgalomért.“ Deák, noha tele hévvel és erővel, e fegyvereket nem használja; inkább a kérdés magánjogi oldalát világítja meg. A tervezett urbér kettős alapelvéből, az anyagi és erkölcsi kedvezményekből indul ki. Sajnálattal látja, hogy a királyi válasz az utóbbiakat mind ellenzi; holott amazok ezek nélkül keveset érnek. Kifejti főleg, hogy az örökváltság meggátlása a nemesség birtokjogát támadja meg; rámutat az eddigi megváltott helységek virágzására, a földbirtok értékének emelkedésére s a földesúrnak ebből folyó hasznára; e mellett ez nemcsak nem ellenkezik az ősiséggel, hanem következik belőle és e pont bukása a már virágzó megváltott helységek állását is ingadozóvá tenné. „Vétkes mulasztás — teszi hozzá — nem alkotni törvényt,

¹ *Pesti Hírlap* 1842 jan. 1.

mely a szabad és boldog polgárok számát szaporítsa; de oly törvényt alkotni, mely azok eddigi számát is kevesítse, mely azokat, kik a sors kedvezése által törvényeinknek engedelmé vagy legalább elnézése mellett magukat jobb sorsra emelték, a jobbágyi adózásoknak lerázott járma alá ismét visszataszítaná; nemcsak mulasztás, hanem oly cselekedet, melyet a hazának áldása éppen nem követhet.“ A személynök úgy e napon, mint november 17-ikén, ez ellen meg a VIII. t.-cz. ellen is most még hiában küzdött s hiában próbálta meg a Kölcsey és Deák beszédeinek hatását csökkenteni.

Látható, hogy az ellenzék okosan használta ki a kormány tévedését, midőn elfogadta az általa kívánt anyagi kedvezményeket és megszavazta az erkölcsi elveket is. De a kormány erősebb eszközei már működtek. Ha a rendek a kötelező utasításokra hivatkoztak; ő tehát a megyéket fogta körül. Már e második vita alatt a megyék egymásra változtatták meg utasításait; így Zemplén, Csongrád, a Klauzál megyéje, Szatmár, a Kölcseyé, mely br. Vécsey elnöklete alatt 1834 november 10-ikén éppen az nap változtatta meg utasítását az örökváltság s a jobbágyok személy- és vagyonszállásának tárgyában, melyen Kölcsey, Deák s a szabadelvűek ezt még egyszer és utoljára megvédték. Szatmár bukása megdöbentette az ellenzékot. Kölcsey N.-Károlyba siet s december 2-iki levelével Wesselényit is oda hívja, hogy a december 9-iki megyei ülésen új utasítást eszközöljenek ki. Nem sikerül; sőt Wesselényit. az akkor tartott beszédért hűtlenségi perbe vonják. Most Kölcsey és Eötvös Tamás, híven elveikhez s ahhoz, mit Kölcsey már augusztus 31-ikén kijelentett, lemondtak s 1835 január 9-ikén csak arra az időre tér-

tek vissza, míg az új követek, kiket január 26-ikán választottak meg, fölrkeztek.

Közben, november 19-ikére, a főrendek is letárgyalván az új javaslatot s elvetvén a sarkelveket és a földesúri bíraskodás minél nagyobb kiterjesztését indítványozván: a kerületek harmadszor is kénytelenek voltak elővenni; de közben Baranya és Heves is megváltoztatván utasításait, e sarkelvek csakhogy éppen győztek egy-két szavazattal. Deczember 5-ikén kezdődött országos üléseken a harmadszori tárgyalás, melyen Deáknak megint sikerült egy pár anyagi kedvezményt kivívni; de az örökváltság deczember 10-ikén, egy reggel 10-től d. u. 4-ig tartott ülésen elbukott, 26 szóval 22 ellen. A vitában, melyet a személynök hosszabb beszéde vezetett be, többen szólaltak fel a szabadelvűek közül, kik főleg a kormánynak a megyék demoralisatiójára irányzott működését, a praesidialis parancsokat emelték ki. Éppen az urbér ismételt tárgyalása bizonyította be legjobban a részletes megyei utasítások hátrányát; mert világos Ion, hogy a szabadelvűségnek nagyobb biztositéka a követek egyénisége, mint a megyék; a szabadelvű eszmék zászlaját nem a követek hagyták oda, hanem a megyék hagyták cserbe követeiket. De világossá lett az is, hogy a kormány hatalmas eszközt nyervén a korteskedésben, ez a legrettentőbb elfajulásokra vezethet, a mint vezetett is a 40-es években.

Deák e napon hallgatni akart; azonban Andrássy (Esztergommege) ki akarván mutatni, hogy az örökváltság magára a jobbágyra is káros volna s hogy Deák és Nagy Pál november 10-iki beszédei közt ellentét van, egyszersmind azt is mondván, hogy ő az annyit hangoztatott jövő ítéletére keveset ad: Deák felállt s

szelíd iróniával czáfolta meg Andrassy beszédét; azonban ünnepélyes hévvel szolt ott, hol a törvényhozásnak jövőre kiható teendőiről beszélt. „Mik csekély életünk kurta napjai? hogy egyedül azokra kívánjuk szorítani gondosságunkat! Hiszen a haza nagyságának s a nép szorgalmának kifejtése legszebb kötelességünk: ez pedig jövendőben virágozhatik csak; minden alkalom, melyet erre használni elmulasztunk, minden pillanat, melyben ezt eszközölni késünk, visszahozhatatlanul elmerül az örökkévalóság tengerébe s minden helytelen halasztgatás valóságos tolvajság, melylyel a haza szent ügyét meglopjuk.“ De főleg keménynyé és indulattól fölhevültté lesz, midőn a főispánok megyei beavatkozásáról szol. Ha törvényes volt e beavatkozás, nincs szava; „ha törvénytelen, alacsony és alattomos utakon gyakoroltatott“: akkor magában hordja büntetését, mint minden alacsonyosság. „El lehet ugyan gonoszság és alacsony eszközök által az igaz ügyet is nyomni egy időre; de végre csakugyan hatalmas erővel feltámad az igazság mindenkor és elnyomóit rettentőn bünteti“. A praesidiálisokra megjegyzi, hogy egy megye már is panaszt emelt miattok, de kerüljön a rendek elébe csak egy, mely a megyéket praefecturákká tenni készülne: „föl fognak szólalni akkor a t. rendek, mert fölszólalni kötelességük leend s az ellen, ki hatalmát vagy tekintetét törvényeinknek, a haza jussainak és nemzeti szabadságunk szentségének sértésére merte használni, a megsértett polgári szabadság nevében a hazaárulásnak súlyos büntetését fogják sürgetni“.

Jellemző, hogy midőn e pont már megbukott, a személynök még azt sem akarta bevétetni a feliratba, hogy ezt a királyi leirat értelmében a törvénykezési mun-

kálat során fogják újra tárgyalni. Nagy Pál után Deák mutatta ki, hogy éppen a királyi válasz elfogadásával van kimondva az is, hogy mikor s hol fogják újra tárgyalni; „nem kell tehát egymással szembeköltő játszani“; hanem ezt határozottan kijelenteni. Erre határozattá vált. A történetek után azonban világos lett a javaslat minden fontos részének bukása. Deczember 11-ikén visszaállított az uriszék, noha Deák két beszédet is tartott ellene s csupán azt sikerült kivívnia, hogy az uriszékek berendezéséről itt alkossanak törvényt, még pedig a földesúr és jobbágy s a jobbágy és jobbágy közti perekben egyaránt; s ugyancsak Deák vitte keresztül, hogy az első esetben az elnök maga a földesúr ne lehessen; ugyanekkor a nyilvánosság érdekében tartott fényes felszólalásával győzött. Deczember 30-ikán leszavazta a többség a VIII. törvényczikket is; de minthogy a leirat is azt mondta, hogy a királynak is uralkodói főgondja, hogy alattvalóit önkény ne érje, ez pedig nem más, mint e pont más szavakkal való helyeslése; Deák ismételt felszólalásában követelte, hogy az itt kimondott fontos elv alakbaöntés végett adassék ki a kerületi ülésnek. A személynök megdöbbenve látta, hogy kisiklik kezéből Deák taktikája következtében a győzelem; de nem segíthetett magán.

Így került a VIII. pont 1835 január 2-ikán kerületi ülés elé s ezen Deák a következő indítványt tette: A VIII. t.-cz. megbukott ugyan, de ennek tartalmával a királyi válasz lényegileg megegyez, már pedig a közös megegyezés a törvény tartalma s így e fontos elvet be kell iktatni a VII. t.-czikkbe; ezt elmellőzni sem szabad; mert miben a törvényhozó test mindkét része megegyez, az az ország tulajdonává lett. Így

kerültek be a királyi válasz e szavai hosszú és erős vita után szószerint a VII. 5. §. bevezetésébe, melyben Deák minden ellenvetésre az okok és meggyőzés minden eszközét kimerítette. Elfogadta a javaslatot január 5-ikén az országos ülés is; sőt az országbíró indítványára január 7-ikén a főrendek is. Így mentette meg Deák a két évig vitatott fontos elvet s az *Országgyűlési Tudósítások* (211. szám), mely talán több taktikát látott benne, mint volt, ezt írja róla: „Dús reményeink hajótöréséből tehát legalább ama szent és dicső principium, hogy a jobbágyok felett is mindenekben törvény s nem önkény uralkodjék ... biztos révpártot ért; legalább ezért nem fog kelleni újra küzdeni; s letétetett az erős alap, melyre sokat és nagyot lehet építeni“.

Most, midőn így Deák lelkinyugalommal tekinthetett az új javaslatnak főképen az ő működésével kivívott eredményeire, kifáradva, több hétre Kehidára ment pihenni s csak I. Ferencz király halála hírére, 1835 márczius 2-ikán sietett vissza Pozsonyba. Így az urbérben az újabb főrendi válaszolgatásokban, a lánczhídról alkotott törvényjavaslatban nem vett részt; távol volt akkor is, midőn február 9-ikén Kölcsey és Eötvös az országgyűléstől elbúcsúztak. Az esti lakomán a Deák és a saját nevében Hertelendy emelt szót. „Meghitt barátjának említése új erőre ébresztő az érzéstöltötté kebelből mondott beszédek miatt tikkadt Kölcseyt s meleg érzelemmel áldozván távol barátja emlékezetének, kéri a jelenlévőket; mondanák meg neki, hogy a búcsú pillanatában az ő nevét azok sorában említé, kiktől elszakadnia fájdalmas s kiknek kezeibe teszi le esküjét, hogy a hazához s emberiséghez mindig hű marad.

Ez a második javaslat február 26-ikán ment fel a királyhoz, melyre április 9-ikén a választ már Y. Ferdinánd adta ki. E felett újra hosszas és kitartó harcz folyt s ez az úrbér ügyét egész 1836-ig, az országgyűlés befejeztéig kitolta, miközben más, az egész ország figyelmét teljesen igénybe vevő kérdések léptek előtérbe; ezekkel együtt fogunk szólni erről is.

VII. FEJEZET.

A törvénykezési munkálat s más kérdések az országgyűlés első felében.

A RENDSZERES MUNKÁLATOKBA VETETT HIT. — A TÖRVÉNYKEZÉSI MUNKÁLAT — DEÁK A BÍRÁK SZABAD VÁLASZTÁSÁRÓL. — A BÉKE-BÍRÓSÁGRÓL. — EZEK ÜGYE AZ ORSZÁGOS ÜLÉSEN. — A HATÁRŐRVIDÉKI ÉS KATONAI BÍRÓSÁGOK. — DEÁK AZ ORSZÁGGYŰLÉS BÍRASKODÁSÁRÓL. — A JAVASLATBÓL NEM LESZ TÖRVÉNY — A POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV. — DEÁK S A PROPRIETÁS. — KÖLCSEY ÉS DEÁK A MAJORÁTUSOKRÓL ÉS SENIORATUSOKRÓL. — DEÁK ÉS AZ ŐSISÉG. — A PISKUS ÖRÖKÖSÖDÉSE. — DEÁK S A DÉZMAVÁLTSÁG. — A JAVASLAT SORSA. — A LENGYEL ÜGY. — DEÁK BESZÉDE 1834. NOV. 23-ÁN. — DEÁK S A SÉRELMEKRE VÁLASZT SÜRGETŐ FELIRAT. — DEÁK S A DORGÁLÓ LEIRAT. — DEÁK S AZ 1834 JAN. 3-KI LEIRAT. —, E FELIRATOK SORSA S DEÁK ÓVÁSA. — DEÁK ÓVÁSA A NÁDOR ELNÖKI JOGÁRÓL.

A rendek általában meg voltak még 1834 első felében is róla győződve, hogy legalább a négy első rendszeres munkálatot befejezik s nagy halmaz törvénynyel térnek haza. E mellett állandó volt az a meggyőződés, hogy mind a kilencz munkálat letárgyalandó; mert 1790 óta a közvélemény ezekkel kapcsolta össze a haladás ügyét. Csak 1835-ben lett világos, hogy az akkori tárgyalási mód mellett ezek bevégzése csaknem a lehetetlenséggel határos; de e mellett, mert nagyrészt elavultak, hozzájuk kötni a reformokat annyi volna, mint a hazát évtizedekre megállásra kényszeríteni. Röviden: 1835-ig az volt az elv, hogy semmit per excerpta; ezután pedig csakis

az excerptáktól várták a haladást; mert hiszen 1790 óta eddig úgy is a rendszeres munkálatban vetett remény sírjába temettetett minden újítás.

A rendek tehát a munka sikerében bízva, lázas hévvel vették elő az urbér után, 1833 november 25-ikén, a törvénykezésről szóló munkálatnak a bíróságokról szóló részét. A Deák által indítványozott békebírósgot külön bizottságra bízták, magok rögtön a rendszeres munkálat fonalába kaptak. És ez nagy hiba volt, mert ez a tárgyalás éppen azt a kapkodást mutatja, mint az urbéré. Némely alapvető kérdésben nem értett maga az ellenzék sem egyet; nem még olyanokban sem, mint a nyilvánosság kérdése, a bírák választása vagy kinevezése, a bírói és közigazgatási hatáskör elválasztása, mely utóbbiban Deák is az elválasztás ellen nyilatkozott.

Deák állandóan éppen oly nagy figyelemmel s minden részletre kiható gonddal kísérte ezt a javaslatot is, mint az urbért; és ha még mindig nem találjuk szerepét oly döntőnek, mint az országgyűlés második felében; a törvényjavaslat számos részletében mégis az ő indítványa győzött vagy legalább elveihez közelítés történt. Így első sorban Deák, félvén s akkoriban nem ok nélkül, a központi hatalom befolyásától, minden fokon a bírák szabad választását védte s ezzel szemben a különböző választó testületek befolyását kívánta érvényesíteni. Így a független megyei törvényszékek rendes és póttagjai, meg a táblabírák választása jogát mind a megyegyűlésre ruházta volna; a királyi és hétszemélyes tábla tagjait s az országbíró országgyűlésen kívánta választatni. Midőn a részleteknél leszavazták vagy legalább korlátozták elveit, a munkálat végén, 1835 április 3-ikán egyik legfénye-

sebb beszédét tartotta arról, hogy „felső ítélőszékeinknek minden tagjai időnként az országgyűlésen választassanak“. A polgári társadalomban ezek a legfőbb állások; illő tehát hogy betöltésükben a nemzet részt vegyen s ez növelné is bennük a nemzet bizalmát. E mellett ő csak fel kívánja eleveníteni az országgyűlés régi jogát; hiszen egykor a királyi tábla tagjait is az országgyűlés választotta, a mint választja a nádort ma is. Végre a tárnoki szék tagjait a városok szabad választására kívánta bízni; de jellemző, hogy mindezekben majdnem alig aratott sikert. Ellenben az ő nézete győzött, hogy a királyi kamara eltöröltessék s jogköre a rendes bíróságokra ruháztassék; viszont sikert aratott az ítéleteket megsemmisítő királyi parancsok kérdésében. Az ily királyi birói parancsokat a rendek egészen meg akarták szüntetni; Deák ekkor figyelmeztette őket, hogy míg a francia semmisítőszékhez hasonló intézményünk nincs, addig valamire, a mi ezt helyettesíti szükség van. A rendek erre csak a felek folyamodására kiadott birói parancsokat törölték el. Végre, midőn Deák kedvencz eszméje, a békebirákról szóló rész került sorra, ő nemcsak a bizottság munkálatában vett részt; hanem a kerületben, mint ez ügy előadója működött s a legfontosabb kérdésekben, minők, hogy a békebiróság ingyenes és külön hivatal legyen, hogy ítélelei ellen felfolyamodás ne lehessen, az ő elvei érvényesültek.

Midőn 1834 április 2-ikán az elkészült javaslat országos ülésekre került és kivált a békebirói intézményt a személynök meg akarta buktatni, vagy legalább hatástalanná tenni; Deák kemény harcokat vívott elveiért, de csak részben sikerült megmenteni őket. így éppen azon, hogy a békebirói egyezségek ne

legyenek megtámadhatók, sikerült a személynöknek, az ősiség ellen intézett támadás feltüntetése által rést ütni. Másfelől a törvényesség elvének hódolva, midőn a kerületben indítványt tettek arra nézve, hogy a katonai határőrvidékek is polgári törvényszék alá rendeltessenek, Deák ellene volt; mert a határőrvidékek ügye még nincs törvényhozásilag tisztázva. Az országos ülésen a személynök azt mondta e javaslatra hogy nem is tartozik az országgyűlés elé. Deák erre azt felelte: „Ha valaki kétségbe akarná hozni a törvényhozás azon jussát, hogy a katonaságnak és vég-helyeknek polgári ítélőszékeit is elrendelje: az a törvényhozás jussának ideájával is ellenkezésbejönne“. A személynök e véleménye volt az oka, hogy e tárgyban Deák indítványára, e munkára már most bizottságot küldtek ki. Megvédte továbbá a megyei törvényszék tagjainak a közgyűlés általi választását s ugyanitt hosszabb beszédet tartott, hogy e törvényszék elnöke nem a „kinevezett“ főispán, hanem a szintén „választott“ alispán legyen. Ez alkalommal szólalt fel a bírói és közigazgatási hatalom különválasztása ellen. „A vármegyékben — mondá többek közt — minden hatalom a közgyűlésből ered és oda is foly vissza. A vármegyék ezen hatósága szabadságunk támasza s félni lehet, hogy a bírói hatalomnak tökéletes elválasztása magát ezen hatóságot is megcsorbitaná, mert a megyétől egészen független törvényszék könnyen gyakorolhatna önkényt és elnyomást.“ A bírák minden fokon való szabadválasztása érdekében ez alkalommal is számos beszédet tartott és különösen kiemelte, hogy minden tiszt újításkor ezek is új választás alá essenek. A megújuló szabadválasztás nemzeti kincs, melyről ha egyszer lemondunk, soha visszanyerni nincs hatal-

inunkban. Azonban többet elérni a megyei bírák szabad választásánál itt sem bírt.

Legnevezetesebb azonban a hiteszegett királyi tanácsosok megbüntetése tárgyában az országgyűlés bíraskodásáról tartott beszéde. A kerületi ülésben ez nem nyert többséget; Deák, május 26-ikán egyikét tartván legnagyobb beszédeinek, Ígérete szerint történelmi adatokkal indokolta ennek szükségét s kifejtette az országgyűlési bíraskodás természetét. Ugyancsak megvédte e javaslatot a személynök elhalasztó indítványa ellen. Így az 1507: VII. t.-cz.-re hivatkozással, május 26-ikán bevették a törvénybe azt a fontos elvi végzést, melyben a kormányi felelősség elve volt kimondva.

Történetíróink meglehetősen szigorral ítélik meg az így készült javaslatot, mely csakugyan következetesen kimondott alapelvek nélkül szűkölködik. Ámde van a javaslatnak több jó oldala, mint a békebírótság, a bíróságok hatáskörének tisztázása, egészben véve a hármás felfolyamodás alkalmazása, a megyei bírák szabad választása, az úriszékekből a földesúr tisztjeinek kizárása, a fiumei és tengermelléki s a vég helyi bíróságok szervezése, a kerületi táblák eltörlése, a szóbeli eljárás alkalmazása s az 1507: VII. t.-cz. felújítása. Ha tehát törvénynyé válik, igazságszolgáltatásunk nagyot halad; ámde éppen jó oldalai miatt kellett buknia. A főrendek ezek egyikét sem fogadták el, tehát az urbér feletti harcához hasonló volt készülöben. A rendek azonban az urbér második tárgyalása miatt csak 1835 január 28-ikán vehették elő a főrendi választ s Deák távollétében elbuktták a békebírótságot és több másban is engedtek; de a javaslat az április 11-ikére befejezett kerületi tárgyalás után többé országos ülés elé nem került.

Alig végezték be a rendek e javaslatot első ízben, azonnal a törvénykezési munkálatnak polgári törvénykönyvi részébe kaptak 1834 május 24-ikén; mert azt akarták, hogy az egész munkálat egyszerre kerüljön megerősítés alá. Ezt a részt főleg Deák indítványára vették oly sürgősen elő; mert ő fejtette ki az e téren uralkodó zavart s e tekintetben — tévé hozzá — sok jeles előmunkálat van a napóleoni codexben, a bajor, porosz és ausztriai törvénykönyvekben. Ugyanekkor újra indítványozta előbb szilárd alapelvek megállapítását; de a rendek most sem fogadták el s így az országos munkálat során haladtak; de elhatározták az egész törvénykezési munkálat együttes felterjesztését, nehogy közben az országgyűlést bezárják.

E törvényjavaslat tárgyalásában Deáknak szintén nagy része volt s neki és Kölcseynek tulajdonítható, hogy sikerült az országos munkálat teljes szabadelvű átalakítása. Itt folyt le többek közt a nagy vita a nem-nemeseknek adandó birtokszerzés ügyében (proprietas). Megint Szentiványi Anzelm tette az indítványt s Nagy Pál volt az ellenzék vezérszónoka. Szerinte a jogot 1715 előtt még meg lehetett volna adni, mikor a nemesi és nem-nemesi országos kötelességek össze voltak zavarva; de most nem, ha csak egész polgári rendszerünket felforgatni nem akarjuk. Deák hosszabb beszédet tartott, főképp Nagy Pál ellen. E kérdés megoldásának igazi helye az örökös eladásoknál volna, — mondá Deák, — de itt hozatván elő, kimutatja, hogy a nem-nemesek birhatását kizáró világos törvényünk nincs s ennek megadása polgári rendszerünket föl nem forgatná. E mellett a törvényhozás első kötelessége, hogy szenteknek és sérthetetleneknek jelentse ki azon jogokat, melyeket

sem világos törvény, sem a társaság célja nem tilt. Ilyen pedig a bírhatás joga, mely kétségtelen természeti jog, világos törvény nem tiltja s a társaság céljával éppen nem ellenkezik. A kik tehát pártolják, nemcsak nem sértik polgári alkotmányunkat; sőt hazánk egész népességének azon természetes jogait kívánják vissza, melyeket a nemzet közkárára eddig is csak bírói önkény nyomott el. E jog megtagadása annál méltánytalanabb volna, mennél nagyobbak a nem-nemesek kötelességei a haza iránt. A nemesen védett ügy elbukott ugyan 25 szóval 17 ellen; de a vitatás kapcsán oly nemzetgazdasági elvek kerültek szóba, melyek gyümölcsözőkké váltak s előkészítették néhány hasonló elv győzelmét. Így, éppen Deák felszólalására kimondták, hogy városokban ösiséget nem ismernek és a polgárok végrendelkező szabadságát külön pontba foglalták; július 22-ikén pedig, hét napi vita után kimondták a majorátusok és senioratusok örökös eltörlését s ez alapon utóbb a Thurzó-féle árvamegyei javak felosztását.

A majorátusok kérdésében Kölcsey tartotta leg-ragyogóbb szónoklatainak egyikét, indítványozván, hogy múltra és jövőre töröljék el „ezt a szörnyet“, melyet törvényeink úgy is csak 1687 óta ismernek. Az országos javaslat — mondá Deák többek közt e tárgyban — két okból kívánja fentartásukat: a szabad rendelkezés és némely nemzetségek biztosítása miatt. Az elsőt védi ő is; de nem annyira, hogy a rendelkező még sírjában is örök törvényt szabjon az élőknek, ezenkívül ezek holt kezek a nemzetre nézve és káros idegen intézmény nálunk. A nemzetségek fentartására nézve pedig az áll, hogy a nemzet kincsét nem régi nevek és az értékek összehalmozása teszi; hazánk

virágzott nélkülök is. Lipót király az aranybulla XXXI. pontjáért adta cserében a majoratusi intézményt; de különösen a honvédelem átalakítása óta semmi értelme. Ellenkeznek a természet rendjével és az igazsággal s azokra a régi nevekre nézve Berzsenyi *Magyarokhoz* ódáját idézte. A szabadelvűség, mint Kölcsey írta Wesselényinek augusztus 31-ikén, e pont győzelmével legszebb diadalai egyikét ülte.

Heves vita folyt az ősiség kérdésében is, melynek eltörlésére az indítványt éppen Zala tette. Deák kimutatta, hogy a végrendekezés szabadságának és a valódi birtokjognak ez a legnagyobb gátja; azonban a többség szigorúan ragaszkodott hozzá s ezzel együtt csak félsiker volt kivívható a királyi fiscus örökösödése kérdésében is. Itt is Kölcsey kezdte meg a vitát e fontos szókkal: „Előttünk a tárgy, melytől függ a nemesi birtoknak állandósága, vagy bizonytalanságban maradása, a nemzeti hitelnek felállítása vagy semmivé tétele“. Kölcsey tehát a nemesség teljes végrendelező szabadságának visszaállítását kívánta volna; Deák azonban helyesen mutatott rá, hogy az ősiséget megdönteni nem bírván, a kérdés e nélkül meg nem oldható; de legalább az extradonationalis javakra és hűtlenség esetében töröljék el már most a fiscus örökösödését. A rendek Deák módosítását fogadták el.

Deák és Markovics elnöksége alatt folyt le (augusztus 18—24-ig) a papi dézma feletti vita. Magát a dézrát nem törölték el, Deák utasítása is a megtartásra szolt; de kifejtván, hogy az egyházi rend javai állami javak, ezt az elvet maguk a rendek is magukévá tették; valamint megszavazták a dézma kötelező megváltását örökös szerződések alapján, melyekben kulcsul az 1647 év előtti szerződéseket fogadták el; mert akkor

még minden olcsóbb lévén, kevesebb lett volna a megváltási alap. Ezt Deák az elnöki székéből fejtette ki s Kölcsey méltán nevezi ezt is a szabadelvűség diadalának. Ugyancsak az ő fejtegetése volt első sorban hatással arra, hogy a protestánsokat örökre felmentették a dézma alól. „Pirulni kellene, — mondá többek közt, — ha mi 1834-ben nem fognók legszentebb kötelességünknek tartani, hogy protestáns atyáinkfiáit felmentsük azon nyomasztó súlyú igazságtalanság alól, melynél érzékenyebben alig fáj valami, t. i., hogy más vallásnak hatalmas papjait, kiknek szolgálásával nem élnek, véres verejtékű szerzeményökből tartani kötelesek“.

Így készült el 1834 szeptember 1-én a 25 pontból álló t.-cz., mely, mint látható, sokkal előnyösebb változtatásokattal az országos munkálaton, mint bármely előző tárgyalás. De ezzel a polgári törvénykönyv további tárgyalása megakadt; ezt is az augusztus 30-ikán kihirdetett úrbéri királyi leirat szakította félbe és soha országos ülések elé sem került. Annál nagyobb kár, mert a rendek három hónál többet foglalkoztak vele s egyetlen tárgya sem volt a hosszú országgyűlésnek, mely alapvető kérdéseivel a nézetek és elvek tisztázását annyira elősegítette volna. Belőle csupán a közös haszonvételek arányosításáról szóló rész s a dézmáról egy elvi határozat lettek „per excerpta“ törvényekké.¹

E rendszeres munkálatok között számos más kérdés került elő, melyek itt kiváltak abból a szempontból emelendők ki; mert bizonyítékai egyrészt annak a körütekintésnek, melylyel Deák minden részletre

¹ A javaslat 22-ik cikkelyéből lett az 1836: XII. és a tizedről az 1836: XXXIV. t.-ez.

figyelt; másrésről előkészítették vezéri szerepét különösen a közjogi kérdésekben.

Ezek közül a lengyel ügyet éppen Deák beszéde és az tette elsőrendű kérdéssé, mint köztudomású, hogy 1831-ben nem annyira a kolera, hanem a lengyel forradalom volt oka az országgyűlés elhalasztásának. Összesen 36 megye irt fel akkor a letiport lengyelek érdekében, melyeknek a király nem válaszolt. Már az országgyűlés legelején Borsiczky levelet és folyamodást kapott a párisi lengyel bizottságtól, melyben ez az országgyűlés pártfogását kéri s ezért 1833 január 11-ikén feliratot akart indítványozni e tárgyban, melynek sérelmi oldala az volt, hogy a király a megyék felirataira nem felelt. A nádor megtudván a dolgot, elkérte Borsiczkytól a lengyelek iratait, azt mondván, hogy a király úgy is a közbelépésen munkál. Minthogy az ellenzék sem vélte ezt az időt alkalmasnak, csak júniusban hozta elő a kérdést Balogh János, midőn a rendek hosszas vita után, a nádorral szemben, ki a sérelmek tömege közé kívánta temetni, külön feliratot határoztak. Midőn ezt végre november 20-ikán kerületi ülésen tárgyalták, Deák különösen azt a szempontot emelte ki, hogy némelyek a nádornak kívánván szolgálatot tenni, a sérelmi bizottság tárgyalásainak befejezte előtt nem akarták elő vétetni. Ekkor ő „szokott logikai tömörséggel előadott velős beszédben“ kimutatta, hogy a sérelmi bizottság tárgyalása nem állja útját e kérdés kezdeményezésének; ez nem pör s nem kell oly gyanúba keverni az országgyűlést, hogy csupa prókátorokból áll. De a rendek mégis, a nádor iránti tekintetből, a kérdést úgy ekkor, mint a november 23-iki országos ülésen a sérelmi bizottsághoz utasították, a Palóczy, Kölcsey, Deák beszédei daczára. Deák ez utóbbi napon

tartotta erről az országgyűlésről legismertebb beszédét Andrassy József ellen, ki előadását e „kétségtelen” igazságra alapította, hogy „nemzetek lesznek, nemzetek vesznek”. Erre kítőró zaj és ellenmondások hangzottak. Most Deák emelkedett föl a felirat pártolására és minden egykorú kiemeli a mély hatást, melyet a beszédnek különösen bevezető sorai tettek. „Nemzetek lesznek, nemzetek vesznek”, e szavakat mondotta Esztergom vármegye előttem szólott érdemes követe; [hosszas nevetés, az előlülő megint a hallgatókat, hogy lehet ily zajban törvényeket hozni?]; úgy hiszem azonban, nem különös újság gyanánt hozta ő fel azokat; mert a világtörténeteknek évkönyvei bőven megtanítottak bennünket, hogy egyik nemzet emelkedett, a másik elenyészett; de a világ történetei nem tanítanak, hogy a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzetet némán s hidegen nézve, lehetőségig ne segítsük; mert hiszen egyes emberek is lesznek és vesznek: kötelesség mégis a veszélyben forgó vagy Ínségre jutott embertársunkat tehetségünk szerint a végveszélytől menteni”. Ha nem tehetjük érték azt, mit egykor Habsburgi Rudolféért tettünk; de legalább kérjünk érték tüstént, azonnal, — tette hozzá, — mert ez is enyhíti szenvedésüket.

A lengyelek érdekében ez a felirat ez alkalommal kivált azért bukott meg még a rendeknél is; mert éppen ebben az időben a kormány reactionárius törekvései az urbérrel kapcsolatban mind nagyobb tért foglaltak. De ez csak ideig-óráig tartó győzelem volt s midőn ugyanezt 1835-ben újra elővették, nagy többség fogadta el a rendeknél, a kik ekkor már Deáktól vezetve, nyolcz izenetet váltottak a főrendekkel benne s csak az országgyűlés vége miatt maradt abban.

Ugyanez időben több más harc folyt egyrésről a rendek és főrendek, másrésről a rendek és kormány közt. Ezek mind az 1833 november 23-iki felirattal állanak kapcsolatban, melyben az előleges sérelmekre kívántak választ s minthogy közben Tarnóczy Kázmér, Bars új követe, valóságos forradalmi szellemű beszédet tartott a főrendek ellen: az uralkodó a nádor tanácsára 1834 január 3-ikán egy dorgáló leiratot küldött a rendekhez. Ebből január 14-ikén az országos ülésen egy új felirat keletkezett, melynek elveit Deák fejtette ki a törvényhozás és király viszonyára alapítva. „Kettős viszonyban áll fejedelmünk a nemzethez, — monda Deák, — ú. m. a végrehajtó hatalom feje s mint a törvényhozás egyik része; de sem egyik, sem másik tekintetben az országgyűlést megdorgálni a kormánynak jussa nincs“. De továbbá az országgyűlés nemcsak független a végrehajtó hatalomtól; sőt inkább a végrehajtó hatalom van alávetve „az összes törvényhozásnak, melyet a fejedelemmel együtt a nemzet gyakorol“. A személynök kicsinylőleg jegyzé meg rá, hogy Deák „nem sok újat mondott“; de kifejezte óvását két pontra: a végrehajtó hatalom nem áll az „itt ülő törvényhozó test alatt s az országgyűlés és fejedelem nem egyenrangúak“. Erre Deák is sietett megjegyezni, hogy ő nem ezt mondta s annak, a mit mondott, közjogi értelme más.

Így most ez a két felirat vándorolt a két ház közt. Deák mindkettőben a legnagyobb kitartással küzdött, hogy ne változtassanak rajtuk; mert az elsőt a főrendek fölengedték volna az általok kívánt enyhítő módosításokkal; de Deák ironikusan jegyezte meg, hogy a főrendek úgy bánnak a rendekkel, mint a professor tanítványával vagy az atya a fenytést érdemlő

gyermekével. Végre az első feliratban a kívánt enyhébb tartalmat a rendek csakugyan megszavazták; de most 1834 május 3-ikán a főrendek még ebből is törölni akartak. Méltán nevezte Deák az egészet játéknak.

E vitákba az uralkodó 1834 január 3-ikán egy leirattal szólt közbe (kihirdették január 28-ikán) és hogy a sürgető feliratot feleslegessé tegye, a rendeket megnyugtatta az országgyűlésnek a kolera miatti elhalasztására nézve, továbbá kiemelve királyi jogait, a királyi előterjesztések tárgyalására, nagyobb szorgalomra, időkimélésre és mérsékletre intette őket; tehát megint csak megdorgálta.

A rendek rendkívül meg voltak akadva, hogy e leirattal szemben mit tegyenek? Ez azonban oly időben érkezett, midőn Deák tekintélye már meg volt, kivált ily kérdésekben, állapítva. A rendek tehát *egyenesen* az ó fejtegetésére és bonczolásra alapján a kolera miatti halasztás indokolását elfogadták; de a másik részére február 6-ikán újabb feliratot határoztak, melynek tartalmát Deák ebben írta körüli: A sérelmekkel foglalkozni minden országgyűlés sarkalatos joga, még pedig akkor, a mikor akarja s ezek orvoslása fő fejedelmi kötelesség; a sorrend megszabása nem királyi rendelet, hanem országgyűlési határozat eredménye; a lassú haladás okai a sérelmek s ennek akadályait csak az uralkodó háríthatja el a sérelmek orvoslásával.

A főrendek megütődtek az újabb föliraton s most e három felirattal szemben újra a halogatás, megpuhítás s a pótló utasítások ismert módszeréhez folyamodva, a nádor 1834 márczius 19-ikétől május 3-ikáig nem tárgyalhatta őket. Ennek eredménye az lett, hogy

a három felirat közül a Tarnóczy ügyében kezdeményezett csakugyan megbukott; de Deák megmentette az elvet, midőn jegyzőkönyvbe és külön izenetül általános helyeslés közt a következő óvást indítványozta: A felirat célja annak kifejezése volt, hogy a végrehajtó hatalomnak nincs joga a törvényhozást meginteni, továbbá az 1723: VII. t.-cz. szerint a tanácskozás rendjének föntartása a tábla joga, az ebbe avatkozás sérelem; végre sérelem a leiratnak a szólásszabadság megszorítását célzó tartalma. Ezeket senki sem tagadja, csak a többség most nem látja őket különösen sértve; azonban a példák veszélyes ereje szükségessé teszi az óvást. Ezt május 11-ikén, Somsich bosszúságára, az országos ülés is elfogadván, az elv mentve lön. A másik két felirat, melyekben Deák a végsőig küzdött az enyhítés ellen, módosított szöveggel fölment 1834 május 28-ikán és július 10-ikén; de a másodikat a kormány a szokott módon agyonhallgatta.

E vitákban Deák még egy más elvet is tisztázott: a nádor elnöki jogát, melyet a főrendek a tárgyak elővételében vagy halogatásában korlátlanak állítottak. Deák az izcnetbe erről bevétette az „egy szájjal és lélekkel⁴¹ elfogadott elvi kijelentést, mely szerint az elnöki jogkör ugyan, mint közjogunk legnagyobb része, szokáson alapul; de hogy ez a tárgyak elővételében vagy halasztásában korlátlan volna, a rendek tagadják s ezt a nádor fényes tulajdonai daczára ki kell jelenteniök; különben éppen szabadságunk fő palládiuma, a nádorság válhatnék ennek megrontójává.

VIII. FEJEZET.

Deák vezérszerepe az országgyűlés második felében.

VÁLTOZÁSOK A KORMÁNYZATBAN FERENCZ HALÁLÁVAL. NÖVEKEDŐ ELLENTÉT A SZABADELVÜEK ÉS KORMÁNY KÖZT. — ELLENKEZŐ IRÁNYZAT AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — A KORMÁNYI REACTIÓ — FERDINÁND ELSŐ LEIRATA ÉS DEÁK JAVASLATA. — FELIRAT. — DEÁK NÉZETE A CZÍMKÉRDÉSBEN. — AZ ÖT FELIRAT ÜGYE. — LEIRAT. — DEÁK A PROVISIOHUMRÓL. — DEÁK VÉLEMÉNYE AZ 1835 AUG. 31-IKI LEIRATRÓL. — HÍR AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELOSZLATÁSÁRÓL. — DEÁK BEFOLYÁSA. — AZ ÚRBÉRI MÁSODIK LEIRAT. — DEÁK A LEGELŐ KÉRDÉSÉBEN. — AZ ÚRBÉRI HARMADIK LEIRAT. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS VÉGÉRE VONATKOZÓ ZÁRADÉK. — A JUNCTIM ÚJ ALAKJA. — LEIRAT AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYÚJTÁSÁRÓL. — AZ ÚRBÉRBŐL TÖRVÉNY LESZ. — A SÉRELMEK ORVOSLÁSÁT SÜRGETŐ FELIRAT S A RENDEK KITARTÁSA DEÁK VEZETÉSE ALATT. — ERDÉLY ÜGYE ÉS DEÁK. — DEÁK A SÉRELMEK ÉS KIVÁNATOK TÁRGYALÁSÁBAN. — A SZÓLÁSSZABADSÁG. — WESSELÉNYI PÖRE. — A SZÓLÁSSZABADSÁG AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — DEÁK BESZÉDE. — VITA DEÁK ELVEI KÖRÜL. — BALOGH JÁNOS PÖRBE FOGÁSA. — DEÁK NAGY PÁL ÉS ÚJ TÖRVÉNYEK HOZÁSA ELLEN. — DEÁK A NÁDORI KÖZBENJÁRÁS ELLEN. — A NÁDORI KÖZBENJÁRÁS BUKÁSA, DEÁK GYŐZELME. — A BÉKÉSI ÜGY ÉS DEÁK. — A SÉRELEM SORSA. — A SZABADUJSÁG. — DEÁK A SZABADSZÓLÁSRÓL KÖVETJELENTÉSÉBEN.

Ferencz király halála 1835 márczius 2-ikán úgy hazánk, mint a birodalom kormányzásában nagy változást okozott, melyet már az ő uralkodásának utolsó pár éve előre sejtetett. Ennek az újra nagy arányokban fölébredt reactionnak oka az a hit volt, mely egyébként 1830 óta gyökeret vert a bécsi kormánykörökben, hogy hazánkban forradalmi törekvések vannak,

melyeket lengyel emissariusok és titkos társulatok ápolnak; czéljok hazánk és Erdély elszakítása; ezekbe a nádor is be van avatva s a kitörésre minden kész. Ez a hit volt minden kormányi eljárás indoka 1830/40 közt; ez magyarázata az országgyűlés szabadelvű törekvéseinek és a megyék elnyomásának, a sok féktelenséggel való vádaskodásnak; végre ez az oka az országgyűlés alatti és utáni pereknek, elfogatásoknak; mert meg voltak győződve róla, hogy kivált Wesselényi póré leleplezi e törekvéseket és összeesküvéseket, különben egy beszéd-töredék miatti notaper csakugyan kábaság lett volna. Ezt gr. Esterházy Mihály egyenesen mondta is 1835 július 10-ikén Wesselényinek.

A nagyobb szigorúságra a kiindulás az urbér s ebben az örökválság kérdése volt; mert az ekkor kiadott praesidialis parancsok okozták Wesselényi szatmári beszédét 1834 december 9-ikén, a melyért notapörbe fogták, mire eset azelőtt sohasem volt. A kormányzati változást előre jelezte Metternich nagyobb, mondhatni korlátlan hatalma, a király halála után, ki elhatározta, hogy nagyobb figyelmet fog a magyar ügyeknek szentelni és ezért őket szintén az ausztriai államtanács hatáskörébe vonták, melynek állandó tagjai voltak: Lajos főherczeg, ki már Ferencznek bizalmas tanácsadója volt és a kit végrendeletében fiának is ajánlt, továbbá Metternich, Kolowrat és szükség szerint a miniszterek, magyar ügyekben a cancellár, gr. Nádasdy, gr. Cziráky. Ez aztán minden oly intézkedést hazánkban meggátolt, mely az összbirodalommal, melynek megvalósítása újra előtérbe lépett, bármi tekintetben ellenkezett.

Ekkép a király halálával magát felszabadultabb-

nak érzett hazai szabadelvű szellem még élesebb ellentétbe került a bécsi kormány irányával, mint Ferencz alatt. Mentői erősebb volt a kormányzat iránya s az ennek hódoló főrendi többség részéről a mindent meggátolni törekvés: annál nagyobb lett az ellenzéki visszahatás. Így az országgyűlés történetében kivált 1835 márcziusa óta az 1834-iki iránnyal éppen ellenkező észlelhető. Akkor a nádor és a király óhaja szerint, a reactio mind nagyobb hódítást tett a rendek között; a kedvezőtlené vált utasítások mind több szabadelvű követet kényszerítettek távozásra; most mintha Kölcsey és Eötvös elmenetele ifjúi erővel töltötte volna el a képviselőket: a kormány négy évi zsidbasztása és puhítása daczára, a megyék napról-napra erélyesebbek és ellenzékiebbek lettek; Fejér, Gömör, Ugocsa szabadelvű utasításokat adtak; a kormánypárt apadt, merészsége fogyott; Császár, Aczél a nádor nagy bánatára haza mentek, Ocskay Ignác, Andrássy József, Péchy Ferencz soron voltak, hogy megyéik visszahívják. Az ellenzék keblébe az elvesztett bizalom vissza kezdett térni; az akkor már elismert vezérségre emelkedett Deáknak felszólalásait ezóta a győzelem biztossága lengi át; indítványait számtalanszor fogadta el a rendek egyhangú lelkesedése és gyakran koronázta siker. Míg azonban az ellenkező irányzatok így szembe kerülve küzdöttek, ez egyszersmind eldöntötte az országgyűlés nagy részben való sikertelenségének kérdését; mert a felébredt bizalmatlanság miatt megújult a nemzeti jogi kérdések felett az elkeseredett harcz; s nemcsak megbénult az országgyűlés tevékenysége, hanem a békés kifejtésben való hit is megrendült és a hazafi annyi helyt láthatott sérelmet, a hová csak szeméit vetette.

Mindezeknek kezdetét még Ferencz egyik legvégső intézkedése tette, midőn 1835 február 6-ikán elhalmozva Erdély rendéit kemény szemrehányásokkal, vádolva forradalmi törekvésekkel, a nyolcz hó óta különben siker nélkül működő országgyűlést katonai erővel eloszlatta, az alkotmányt felfüggesztette s katonai kormányzatot rendelt el. Ez előre vetett árnyéka volt annak, mi Magyarországon készült s Deák elszánt és bölcs örködése nélkül valószínűleg történt volna is.

Ferenczet márczius 7-ikén eltemetvén, a rendek első kerületi ülésökön, február 10-ikén, a Ferdinánd trónra léptét tudató leirattal s az erre adandó válaszzal foglalkoztak. Ekkor Deák megszakította kehidai pihe-nését; mert nagy érdekek forogtak koczán. De a most felérkezett Deák az elkeseredett és nemes haragra lobbant hazafi volt, az elszánt pártember, kinek lelkét az erdélyi országgyűlés szétküldése s a provisorium miatti törvénytelenég fölháborította. Rend-szerint az ilyen válasz nem szokott állni egyébből, mint udvarias bánatból a király halálán és udvarias örömből az új uralkodó trónraléptén. Ezt indítványozták most is a kormány emberei. Más viszonyok közt Deák is megnyugodott volna; most azonban Erdély, a megbuktatott úrbéri főelvek s megszámlálhatatlan sérelmek miatt határozott és kemény feliratot indítványozott. E válasz nem elég; — felelte Deák — hanem mind-azt meg kell tenniök, a mit megtennének egy, a király halála után hat hóval tartandó országgyűlésen, „hogy nemzetünknek régi súlyos sérelmei orvosol-tassanak s igazságos kívánatai teljesítenének. Ezt mintegy kívánja a leirat is, melyben a király kijelenti, hogy az országgyűlést folytatni akarja, jogainkat és szabadságainkat biztosítja s azt mondja, hogy

leginkább bölcs törvények alkotásával fogunk áldozhatni a megboldogult király emlékének. Mondjuk meg tehát, hogy a király halálát annál sajnosabban érezzük; mert a leirat kiemeli, hogy bölcs és igazságos uralkodó volt; tehát „legméltóbban vártuk, hogy ezen bölcs fejedelem azokat, miket a hű magyar nemzet boldogságának eszközei gyanánt elébe terjesztgettünk, minden órán teljesíteni s ezen igazságos uralkodó nemzetünk sebeit és sérelmeit már-már orvosolni s törvényes kívánatait be fogja tölteni“. Fejezzük ki azonban azt az erős reményt, hogy az új uralkodó e kívánatokat teljesíteni fogja s hogy bölcs törvényeket leginkább úgy fogunk alkothatni, ha a legfőbb akadály, a sérelmek orvosoltnak.

Megdöböntő hatása volt e határozott és mint a kormány emberei mondták, kíméletlen hangnak, melyből Erdély és Magyarország keserve s a felháborodott hazafi iróniája beszél hozzánk. De hiszen — felelte nekik Deák — a bizalom reményteljes szózata illőbb, mint később az elfojtott panasz bő kifakadása. Különösen „a sérelem“ szó miatt folyt a vita. — Ám jó, mondjuk el panaszainkat, — így szóltak a kormány' hívei, — de legalább enyhébb kifejezéssel. Deák így válaszolt: Ez így a királyi szóban és ígértben vetett reményt nem fejezné ki „oly őszintén, mint a nemzet képviselőihez illik, mint ama bizodalom kívánja, mint a kezeinkre bízott nemzeti jussok sérthetlenségének tekintete parancsolja. Megmondottuk mi, megmondották már sokszor előttünk az ország rendei, hogy nemzetünk sérelmeiben fekszenek hazánk boldogságának legbokrosabb akadályai s ezekben vannak a közjó előmenetelének legterhebb gátjai, melyeknek elhárítása nélkül a legüdvö-

sebb intézeteknek sem lehetne sikert magok után húzniok“.

Heves, de emelkedett vita folyt „a sérelem“ szó körül az országos ülésen is. Bars tüzes követe, Balogh János, a személynökkel is összetűzött, midőn azt mondta, hogy a megboldogult uralkodó nem mindig volt szerencsés tanácsosai megválasztásában. Deák másnap szószerint idézve a naplóból e szavakat, hozzátette: „és ha valaki ezen állításnak valódiságát tagadni akarná, azt én mint követ, az 1825-iki országgyűlés irományaira utalnám“. A rendek helyeslőleg kiáltottak közbe; de a többség a feliratot csak enyhébb alakjában szavazta meg. Most a főrendek is elfogadták; midőn felküldését egyszerre ennek és minden más feliratnak meggátolta az „V. Ferdinánd“ nevezet miatti címvíta.

Ezt Beöthy Ödön április 13-iki beszéde vetette föl. A királyi tábla, sugalmazás folytán, megelőzve az országgyűlést, I. Ferdinándnak czimezte a királyt. Ez közjogunkkal ellenkezik; — mondá Beöthy — határozzuk tehát el, hogy csak V. Ferdinándnak czimezhettünk és fogjuk czímezni. Deák csak a főrendek tagadó válasza után szólt ekképen a kérdéshez: „Hogy fenséges urunk, mint magyar király, Y. Ferdinánd legyen, azt senki sem tagadhatja; mert volt már előtte négy hasonló nevű királyunk; hogy Magyarország független az ausztriai császárságtól, ezt, hogy valaki tagadni merészlené, szintén nem hiheti: a következmény tehát magában folyik“. A rendek így el voltak határozva, hogy e kérdésben nem engednek s május 30-ikán, midőn e címzéssel a királyt nevenapján üdvözölni akarták, hét izenetet váltottak a főrendekkel e kérdésben s az üdvözlés végre is el-

maradt. Deák csak azt kívánta, hogy a főrendek mondják ki az üdvözlés elhagyását, mert a felirat felterjesztését ők gátolják meg.

A címzési hosszú vita alatt elkészült összesen öt felirat, a harmadik úrbéri, a címzés, a sérelmek, Erdély és az ügyvédi vizsgálat ügyében; de föl nem küldhették őket. Ekkor a rendek a címzés ügyében felvették a május 30-iki hetedik izenetnél megszakadt fonalat, mire a főrendek siettek június 10-ikén a címzési feliratot elfogadni, hogy a többi feliratok visszamaradásának ódiuma ne őket érje. Most azt remélték, hogy a rendek még a király válasza előtt fölterjesztik a többit is; de a Deák által vezetett ellenzék ezt a középutat nem fogadta el. E zavarból a király úgy mentette ki a főrendeket, hogy augusztus 12-ikén egy leiratot küldött, mely szerint a feliratokat címzés nélkül a nádor útján terjeszszék fel; ezzel kapcsolatban újra híre terjedt, hogyha a rendek ezt a módot sem fogadják el, az országgyűlést itt is, mint Erdélyben, eloszlatják; a személynök hívei azt is beszéltek, hogy a címzés ügyében kedvező leirat várható. Deák mind e hírek daczára sem volt megingatható; mert ez a leirat nemcsak nem oszlatta el aggodalmait, sőt súlyosította; e mellett a királyt úgy ők 1830-ban, mint a megyék már számtalanszor czimezték V. Ferdinándnak, a nélkül, hogy tiltakozott volna ellene. Azonban Nagy Pál és Ragályi Tamás, a középut nagy barátjai, kik már régebben ajánlták e megoldást, a provisorium réme által rábírták a rendeket az engedésre. Deák augusztus 19-ikén, midőn a provisorium nyíltan is szóba került, habozás nélkül vetette fel a kérdést. Kifejtve, hogy a leirat semmi megnyugtatót nem ad, hozzátette: az országgyűlés eloszlatása súlyos volna

ugyan; de e fenyegetésre a kormány embereinek joga nincs; ez a tett törvénytelen, impolitikus volna, mely anarchiára vezet. A provisorium tehát, mivel törvénytelen, tilos és ilyet a megesküdt királyról ő föl sem tehet. Ez tehát, mert nem szabad, erkölcsi lehetetlenség.

Erre az elkeseredett küzdelemre a hirlelt királyi leirat megérkezett augusztus 31-ikén, mely az ország jogairól mondott szép szavak leple alatt megtartja az I. Ferdinánd címet s az egész kérdést mintegy pythiai lepelbe burkolta. Éppen Deák volt a kerületi elnök, midőn szeptember 4-ikén tárgyalni kezdtek. Ő fejtette ki a címkérdésben rejlő közjogi jelentőséget, mire egyetlen megye sem fogadta el a leiratot. Bátorsága és óvatossága valami csodálatos bizalommal töltötte el a rendeket. A higgadt és határozott nyilatkozatok egymást érték. Deák tovább ment s hozzátette, hogy a leirat, éppen a megnyugtató leple alatt, befejező részében a közjogi viszonyoknak és a pragmatica sanctionak oly értelmezést ad, mely szerint hazánk független ugyan Ausztriától, mint pl. Csehország vagy Lombardia; de azért éppen oly integráns része az 1804-ben kihirdetett osztrák császárságnak, mint am azok. „Ezt pedig ő és mindenki, a ki magát magyarnak vallja, örökkön örökké kereken fogja tagadni. Mi magyarok nemcsak nem vagyunk részei az osztrák császárságnak; hanem nem is függünk tőle semmi tekintetben; s ezt éppen azért kell kimondani, mert a minisztérium az ellenkező nézetet hirdeti és ápolja.

A felhangzó éljen és egyértelmű határozat után Deák melegen és biztatva szólt: „bár a most nyilatkozott nemzeti erő minden más közérdekű tárgynál is hasonló lenne“. Ellentállás nélkül ment föl e második címzési felirat szeptember 21-ikén az úrbéri negyedik

felirattal együtt, most már V. Ferdinánd címzéssel, melyre végre 1836 márczius 30-ikán megérkezett a válasz, mely így kezdődött: „Ferdinandus I. Austriae imperator, rex Hungariae hoc nomine V-us“.

Míg a kormány rossz politikája fölidézte ezt az elkeseredett közjogi vitát, az országgyűlés eloszlata-sának kérdése csakugyan kísértett; sőt 1835 első felében az ellenzék erősödése miatt ezt maga a nádor is ajánlta; az ellenzék pedig, mint Kölcsey egy levelében írta, óhajtotta; mert így legalább világos lesz, hogy az országgyűlés sikertelenségének a kormány az oka, melylyel pedig éppen ő vádolta külföldi lapokban az ellenzékét. Deák föllépésének tulajdonítható, hogy ez, a mi 1833 eleje óta folyvást kísértett, többé szóba sem került; az ő határozottsága mentette meg a kormányt, hogy egygyel kevesebbet botlott.

Mind a mellett általános volt a vágy, hogy az országgyűlési tárgyalások siettessenek s így magok a rendek határozták el, Deák helyeslése mellett, 1835 márczius 11-ikén, hogy párhuzamos üléseket tartsanak; d. e. a rendes tárgyakat, d. u. a sérelmek összeszedését végezzék. Így vették elő április 13-ikán az úrbéri második királyi választ, melynek első felén Deák, betegsége miatt alig vett részt s csupán a legelőkérdésben ismerjük egy felszólalását a jobbágyok érdekében.¹ Azonban, midőn a kérdés május 20-ikán országos ülésre került, újra felszólalt a mellett, hogy a legelőből először a jobbágy elégíttessék ki s azután a földesúr, a mint ezt a királyi válasz is kívánta és

¹ Április 15-ikéről írja az *Országgyűlési Tudósítások*: „Deák egészsége javul“; ápr. 22-ikéről: „Deák egészsége helyrejött“ s ápr. 29-ikéről, hogy újra rosszul lett. 237., 239., 241. sz.

most végre győzött. Lehetetlen e mély emberbaráti érzelemtől sugalt beszédet megindulás nélkül olvasni. Volt idő, — mond — midőn ők szabad birtokot akartak a jobbágnak adni; a többség megtagadta. Akkor azt kérték, hogy legalább vehessen fekvő vagyont; alkotmányunkba ütközik, felelt a többség. Ekkor végre csak szolgálatai megválthatásáért könyörögtek; erről majd máshelyt fogunk tanácskozni, mondta ugyanaz a többség. „No most már utolsó pontján vagyunk megtagadott rimánkodásainknak; most csak azt kérjük: élelméről gondoskodjanak; ne foszszák meg befaló harapásától azon népet, mely az ország terheit vállán hozdozza. Ezt már halasztgatni nem lehet; ez már talán csak nem ellenkezik a constitutióval; mert nyomorult constitutió lenne az, melylyel ellenkeznék több millió leghasznosb polgártársaink élelméről a gondoskodás; és szerencsétlen haza volna, melynek institutiói azt kívánnák, hogy azon millióktól, kiktől minden jussokat megtagadónk, most még az élelmet is elvegyük“.

E nagy beszéden kívül kivált az „Alsó-Szlavonia“ nevezet helyett a megyéknek felsorolásáról, a boltnyitás korlátozása körül folyt viták alatt a kereskedelem szabadsága mellett, a kereskedelemben a vagyoni és személyi qualificatio hátrányairól tartott jelentékeny beszédek. Végre a két ház megegyezett harmadszor is az úrbéri javaslatban; de a címzési vita miatt csak augusztus 19-ikén küldték fel a nádor útján. A kész leiratot már augusztus 23-ikán kihirdették, melyben a király a rendszeres munkálatok megakadása miatt kijelentette, hogy az országgyűlést legközelebről eloszlatja; sürgeti tehát a sérelmek s a szokott országgyűlési tárgyak gyors felterjesztését.

E leirat tehát az előbbiek mellett új izgalmakat okozott. A rendek most siettek megszavazni a faizás és boltnytás ügyében a nagyobb engedményeket az urbérben; de nem engedtek sem Alsó-Szlavonia, sem az országgyűlés ügyében. Deák azt indítványozta, hogy az 1833 április 19-iki leirat értelmében kössék az országgyűlés bezárását a következő feltételekhez: a jövő országgyűlés napja már most állapíttassék meg, végeztessenek be per excerpta az összes külön rövidebb törvényjavaslatok, melyek az urbérhez tartoznak; orvosoltassanak a sérelmek. Ezt nemcsak a rendek, hanem a főrendek is elfogadták; mert félték egy új junctimtól; a régiről is csak imént mondtak le a rendek; de az október 28-ikán kelt leirat, némi engedékenységkel ugyan, újra csak két hónapot engedett az országgyűlésnek. Deákot felháborította ez az eljárás s általános helyeslés közt a következő indítványt tette: A rendek felirata a királyi szó szentségére volt alapítva; tegyék tehát félre az adót s minden mást, tanácskozzanak az excerptákról, tekintet nélkül a két óra s csak akkor vigyék országos ülésre, ha minddel elkészülnek. Erre a határozatra, még a felirat fölmenetele előtt, december 3-ikán új leirat jött, mely a tárgyak egyenként való fölterjesztését rendelte el, mert két hó múlva az országgyűlést a király bezárja. Deák ekkor még határozottabban fölállította a királyi Ígéretre s a törvényességre alapított elvet: a királyi szó négy rendszeres munkálat befejezését Ígérte; ettől ők elállnak, de csak ha feltételeik teljesíttetnek.

Most a főrendek az országgyűlés meghosszabbítására nádori közbenjárást indítványoztak. Nem kell, — felelt Deák — mert tartalmát kölcsönös szerződés biztosítja. Nem volt más mód, mint a kormánynak

engedni s deczember 26-ikán belenyugodott az országgyűlés megnyújtásába, csak az elkészült javaslatok egyenként való felterjesztését kívánta. Deák ugyan nem akart most sem engedni; de a többség beleegyezett, ha felterjesztéseit kizárólag magyarul teheti. Ez új akadályt jelentett s ezért az úrbérből csak 1836 április 18-ikán lett végre törvény annyi küzdelem után. Látható, hogy ezekben az elkeseredett küzdelmekben, melyek részletei még jellemzőbbek volnának, mindennütt Deák körültekintő óvatosságára, a helyzetet tisztán felismerő belátására, bátorságára, erős jellemére s visszalépni nem szokott elhatározására ismerünk, melyekkel a rendeknek is felvillanyozta erejét s kitartását állandósította. Ezért e hónapok meglepő győzelmeikről tanúskodnak. Ott van a többek közt az előleges sérelmek ügye, melyek orvoslása végett a sürgető felirat 1835 augusztus 19-ikén ment föl és másodszori megsürgetésre végre november 20-ikán megjött a leirat, mely azonban tagadta azt, mintha az 1791: XIII. t.-cz. szerint a sérelmek okvetetlenül orvosolandók volnának. Erre a rendek Deák indítványára újra felírtak, hogy a törvényhez s ennek értelmében kimondott elveikhez ragaszkodnak. Hasonló sikerrel küzdöttek a részek visszakapcsolása végett kiküldendő országos bizottság, meg a correlatio ügyében, míg végre 1836 április 9-ikén, öt izenetsváltás után, kitartásuk itt is győzött a főrendi ellentálláson s a rendek titkos szavazással meg is választották a részek ügyében a bizottságot. De a királyi válasz április 30-ikán az összes előleges sérelmekre kedvezőtlen volt s a rendek csupán a részeknek a jövő országgyűlésre meghívását bírták a concertatio alatt törvénybe iktatni.

Erdély azonban nemcsak a részek, hanem még

inkább 1835 február 6-ikán az országgyűlés törvénytelen feloszlása és a katonai kormányzat miatt volt a magyar országgyűlés nagy súlyú tárgya; még pedig nemcsak azért, mert meggátolta az unióra nézve az országgyűlési egyezkedést; hanem mert az az erőszak mintegy a magyar országgyűlés szeme láttára és ellenére történt. Wesselényi éppen ezért szerette volna, ha a pozsonyi országgyűlés erőszakra erőszakkal válaszol és kimondja, hogy míg Erdélyen bilincs van, nem tanácskozik; mert a közös alkotmány vesztélyben forog.

Deák ezt az erőszakos lépést nem helyeselte. Márczius 11-ikén még azt írta Wesselényinek Pestre, hogy a király maga meg fogja előzni a rendeket s az erdélyi országgyűlést újra összehívja. Ez csalódás volt; mert az udvar annál jobban haragudott az erdélyiekre, mivel Ferencz betegségét és halálát egyenesen nekik s legkivált Wesselényinek róttá fel, a ki főoka volt az országgyűlés eloszlásának is.¹ Sőt Deák egyelőre a kérdés előhozását sem tartotta a temérdek nehézségek közt helyesnek s az időt kedvezőnek; de midőn Prónay János április 9-ikén a kerületben előterjesztette, betegen is fölment és beszédet tartott. Ebben egyrésről Erdély ügyét külön kívánta választatni Wesselényi pereitől; másfelől a javasolt kérő küldöttség helyett sérelmi feliratot indítványozott; mert az erdélyi országgyűlés eloszlása és újnak össze nem hívása nemcsak Erdély, hanem Magyarország sérelme is. Wesselényi s a megsértett szólásszabadság mellett pedig, ha a pert csak-

¹ Metternich: *Nachgelassene Papiere*. V. 623. 1. *Történelmi Tár*. 1904. 292. 1. Wesselényi *Naplója*. 1836. febr. 6.

ugyan megindítják, fel fog szólalni szintén; de nem kegyelem útját fogja indítványozni; hanem azt, a mit a szólásszabadság szentsége s az országgyűlés méltósága megkíván. Az így kivívott felirat felment ugyan augusztus 19-én, mint láttuk, de válasz rája nem érkezett.

Messze vezetne a túlságos részletezésben Deák e kitartásra ösztönző vezérszerepének aprólékos rajza a sérelmek nagy tömegének fentartásában, melyekkel kapcsolatban a görögkeleti hívek erőszakos térítése ellen, a protestánsoknak Horvátországba bebocsátása érdekében, majd a praesidiális parancsok ellen emelte fel szavát, majd törvényjavaslatot fogalmazott a közmunkákról. Midőn mindezek néhány pont kivételével 1836 márczius 28-ikán végre fölterjesztettek és csak néhányra érkezett április 12-ikén megnyugtató válasz: az ő vezetése alatt a kedvező válaszokat törvénybe iktatták, a többire április 26-ikán azt határozták, hogy összegyűjtve, a következő országgyűlés kezébe teszik le őket. Deák azonban az eljárást még határozottabban formulázta a nemzet számára *Követjelentés-ében*. Ugyanis külön kiemelte a lényeges pontokat s kivált a törvénytelenül kiadott praesidiális parancsokra külön is fölhívta Zala és az összes vármegyék figyelmét, azt ajánlván, hogy az alispán mindenütt mutassa be őket a megyegyűlésen és tegye ez által a megye közgyűlési határozatának tárgyaivá; mert így 52 megye tiltakozása és ellentmondása fogja őket erőtlenné tenni. Nem ajánlta tehát egyenesen e parancsok megtagadását; hanem kitette a megyei közgyűlések mellőző végzésének; mert Deáknak most és utóbb is az volt politikája, hogy a törvénytelenséggel szemben, kivált ha ezt egy más ország által is támogatott kormányi hatalom követi el, csak az egész nemzet közérzülete

és meggyőződése küzdhet sikeresen; a részleges ellenállás csak martyrokat teremt.

Ez volt célja s ebben mutatkozik működésének legnagyobb sikere a szólásszabadsági kérdés harczaiban, mely éppen ezáltal az 1832 6-iki, 1839/40-iki országgyűlés és a közbeneső évek legfontosabb tárgya lett, mely körül a nemzet és kormány, mint Hektor holtteste körül a trójaiak és görögök, döntő harcot vívtak. Ezért e kérdés, különféle kormányi botlások által bonyolítva, az 1835/40. évek történetének főlényegét teszi; benne Deák politikai bölcsesége és szilárdsága azelőtt soha nem tapasztalt győzelemre vezette a nemzetet, melynek még nagyobb jelentősége az lett, hogy az alkotmányos átalakulás iránt hasonló győzelmi reményt ültetett minden hazafi keblébe.

A szólásszabadsági kérdés a Wesselényi ügyéből eredt, a kit 1834 december 9-ikén N.-Károlyban. Szatmármegye közgyűlésén, az örökváltság érdekében tartott beszédéért Magyarországon és az országgyűlési naplónak kőszajton való „törvénytelen“ kinyomatásáért Erdélyben, tehát egyszerre két helyt, hűtlenségi perbe fogtak. Wesselényi ekkor 1835 február 6-ikán, az erdélyi országgyűlés szétosztatása napján, Pozsonyba indult, mint a főrendiház tagja; hosszabb betegeskedése Pestre kötvén le, csak márczius 12-ikén éjjel ért föl; de még Pestről felkérte Deákot védelme elvállalására, a mit Deák megígért. Deák és Beöthy Ödön már megérkezése estéjén fölkeresték s magyarországi pere megszüntetése érdekében nádori közbenjárást ajánlaltak. Ezt Wesselényi meg is próbálta; de a nádor nem fogadta el; mert Wesselényi s az erdélyi dolgok siettették — mint mondá — a király halálát; sőt ezért utóbb még a per abbanhagyása végett be-

adott kérelmét sem fogadta el, minek hír szerint főleg az volt az oka, hogy a kormánykörökben 1831 óta a nádort Erdély elszakítása, sőt a magyar királyságra törekvés gyanújával illették, melyekben főszköze Wesselényi.¹ így tehát kérelmének sikere nem csak nem volt, sőt pere megindítását főleg a nádor sürgette; s május 5-ikére meg is idézték. Ekkép az 1832—1836-iki országgyűlés második felében a Magyarországon is fellépett kormányi reactio első kísérlete a Wesselényi póré lett.

Ezekben a napokban, melyek megidéztesét megelőzték és követték, majdnem naponként együtt volt Deák és Wesselényi. Közben Erdélyből elfogatási parancsot adtak ki ellene; de a nádor nem hajtotta végre; május 5-ikén pedig az idézésre személyesen jelent meg, a hol kiadták ellene a vádlevelet s magára a megidézésre nézve Deák írt számára még május 4-ikére egy replikát. Most az volt a kérdés: részt vehet-e a főrendi üléseken, vagy eltávozzék Pozsonyból vagy pedig maradjon ott, de ne vegyen részt; mert a nádor azt mondta, hogy míg nóta alatt van, úgy sem túrné meg az ülésben. Wesselényi arra hajlott, hogy ha *salvus conductus* kap a nádortól, kész Pozsonyból távozni; de Deákék nem helyeselvén, lemondott e kísérletről s Pozsonyban maradt, hol mint királyi hivatalos, a legnagyobb biztosságot kaphatta.

Közben a *fiscus* válaszolván beadványára s Nagy-Károlyból is megérkezvén a többnyire nem kedvezőtlen tanúvallomások, újra Deák tanácsa szerint szer-

¹ E kérelmet maga Wesselényi írta a Deák, Széchenyi, Benyovszky Péter latin és német fogalmazványai alapján; egy ágenssel adatta be április 22-ikén, elutasították vele július 2-ikán.

készítette meg a választ Kovács ügyvéddel a Benyovszky Péter dolgozata alapján s egyszersmind június 9-ikén Beöthy Ödön kedvező utasítást kapván Bihar megyéből a szólásszabadság mellett azonnal való felszólalásra: Deákkal abban állapodtak meg, hogy tovább nem várnak; mert van már több kedvező utasítás; az ellenzéki megyék követeinek úgy sem kell utasításra várnok s több követre jó, ha nincs semmi utasítása.

Ekkor előbb Deáknál tartott több ellenzéki követ értekezletet. Itt Deák elve szerint azt határozták, hogy nem, mint személyi, hanem mint országos szólásszabadsági sérelmet fogják tárgyalatni. Majd Ragályinál akartak újabb értekezletet tartani; de ő nem tartván most időszerűnek a kérdést, kitért előle, noha előbb nagy részvétet mutatott s így nélküle értekeztek.

E megállapodások eredménye volt Beöthy Ödön lelkes beszéde és indítványa a június 15-iki kerületi ülésen, midőn Wesselényi nevét háromszoros éljennel üdvözölték a követeik. Beöthy indítványa felírásra szól a sérelem kettős oldala miatt; t. i. a kormány megsértette a szólásszabadságot, továbbá notaper indítása által elvette a megye feleletre vonó jogát; indítványozta ezen kívül, hogy a felirat felküldéséig is fejezzék ki tiltakozásukat e két leglényegesebb jog megsértése miatt. Az általános helyesléssel fogadott indítvány ellen csupán Aczél tette azt az észrevételt, hogy be kell várni az ítéletet s csak akkor folya-
modjanak orvoslásért, ha ez sérelmes. Ebben őt Kajdacsy és Pfanschmied pártolták csupán; végül is a felírás ellen rajtok kívül csak Szluha, Torkos, Friebeisz, Rutkay, továbbá Pozsega-, Szerémmegye, Horvátország és a kath. papság szavazott.

A nagyon élénk vitában Deák, szokása szerint, a vita előrehaladt állapotában szólalt fel és a szólásszabadsági sérelmet a megyei intézménynek alkotmányunkban elfoglalt közjogi fontosságával világította meg. Ekkor mondta az azóta oly sokszor idézett szavakat: „a megyei municipium azon institutio, melynél fogva mindazok, kik az alkotmányos jussok osztályosai, szabad tanácskozásukban úgy a közigazgatásba, mint a törvényhozásba személyes és közvetlen részvételt gyakorolhatnak.“ Tehát Deák az önkormányzatba e személyes befolyást fontosabbnak tartotta, a hogy ezt utóbb az önkormányzat feletti elméledők általában is hangsúlyozták, mint azt a csupán elméleti súlyt, melyet az egyes szavazó a képviselőválasztási jog által a törvényhozásra gyakorolhat.

Ezért — mondá Deák — a szólásszabadság a megyének csaknem szükségesebb létfeltétele, mint magának az országgyűlésnek. Ez az oka a törvényhozás intézkedésének a szólásszabadságról a meg}’ékben, mely szerint: „a gyűléseken mondott illicitus szavakért nem fiscalis vagy criminalis vagy más büntetésnek“; hanem csak a széksértésről szóló 1723: LVII. t.-cz. intézkedésének van helye, mely a gyűlés által azonnal végrehajtandó megtorlást rendeli el. Ha tehát ennél bármely irányban tovább megyünk, vége minden határnak. Mivel pedig Wesselényi nevezett beszédében a kormány eljárását róttá meg, a mit a per a király személyére vonatkoztatott: Deák tehát már ekkor élesen elválasztotta törvényeink és a gyakorlat szerint a király és kormány közjogi fogalmát. A kormány bírálata alkotmányos országban kikerülhetetlen; a király bírálatát könnyű kikerülni, csak nem kell említeni. Ha a kormányt sem lehetne bírálni, akkor tanács-

kozni sem lehetne hűtlenségi bűnbeesés veszélye nélkül. Ámde a kérdés valódi lényege az, hogy „gyűlésbeli szólásért notaperbe vonatni törvény s alkotmányos szabadság sérelme nélkül nem lehet.“ Ezért kiemeli Aczéllal szemben, hogy a sérelem nem az, hogy a bíró ítélni fog; hanem hogy egyáltalán törvénytelen per indított.

E „czáfolthatatlan logicájú“ beszéd fölállította tehát a per két alaptételét: kormány és fejedelem nem egy és közgyűlésen mondott beszédért notapernek helye nincs. Ezek győzelmétől függött a kérdés. Ámde magokat a rendeket is habozóvá tette az, hogy sérelemnek vágj’ aggodalomnak adjanak-e kifejezést a feliratban? — Nem lehet közgyűlési beszédért hűtlenségbe esni? — monda Ragályi — hiszen ott van a számos szerencsétlenek példája, kik pallós alatt véreztek. — „Hogy sok áldozatai hullottak a szabadszólás és egyebek miatti üldözéseknek hazánkban is, az igaz; — viszonzá Deák, — de hogy ezeknek sóhajtásai megczáfolnák állításomat, mely szerint törvényeinkre támaszkodva állítom, hogy közgyűlésben mondott beszédért hűtlenségi pörbe vonatni nem lehet, vagy hogy ezen állítás azon sóhajtásokat szaporíthatná: be nem láthatom. Sőt azt tartom, kötelességünk alkotmányos úton provideálni, hogy azon áldozatokhoz mások sóhajtásai ne csatoltassanak. Ha oly gyáva lesz a nemzet, hogy ezen törvényes gondoskodásunkban minket elhagy s ennek következtében a felírást annak ellenzői ellen ki nem fogjuk vívhatni; ha oly gondatlan lesz, hogy jussait kezéből kiragadtatni engedi, arról mi nem tehetünk; de fegyvert legalább ne adjunk a maradék ellen az önkénynek kezébe“.

Ezek lettek a sérelmi felirat alapelvei, melynek sorsát a főrendeknél előre lehetett látni; de még jobban ítélnünk sorsáról, ha mindazokat a pletykákat ismerjük, melyeket Wesselényi *Naplói* ebből az időből élénk tárnak. Ezekből világos, hogy Bécsben Reviczky, a kit megbántott volt, itt lenn a nádor és nádorné egyaránt ellenségei voltak. A nádor azt mondta, hogy inkább leteszi a nádorságot, hogysen a feliratot át bocsássa; különösen bosszantotta, hogy az országgyűlés beleavatkozott s még jobban azért, hogy az egészről a szólásszabadságra nézve elvi kérdést csinált, a melyről megtudta, hogy Deáktól eredt és kész volt még népszerűsége feláldozására is, csak-hogy győzzön s előre hangoztatta, hogy a törvény szigorát végre már másokkal is éreztetni kell s fogják is tenni.

Mindez még jobban meggyőzte Deákot, hogy a kérdés tárgyalása nagy óvatosságot kíván s személyi oldala helyett igen helyes volt magát az elvet emelni ki és a törvényre alapítani. Éppen a Deák törvényes elveit támadta meg tehát a személynök, midőn a sérelem ügye június 22-ikén országos ülés elé került; de ezzel elárulta magát, mert ő volt a királyi tábla elnöke s a rendek siettek őt e miatt, nem csekély bosszúságára, kinevetni.

Ezen az ülésen a tíz hét óta távol volt Balogh János, Bars tüzes, de hiú követe, a többek közt azt is mondta, hogy ő Wesselényi Szatmárban mondott szavait nemcsak nem kárhoztatja, hanem helybenhagyja s talán nem is vétne, ha magáévá tenné „öket. A személynök azonnal „szabadosság“-nak nevezte szavait; de ez meg nagy vihart keltett, mert — mint Beöthy monda — ezzel elárulta, hogy mint vélekedik Wesselényi

beszédéről; Deák meg óvást vétetett jegyzőkönyvbe, mintha az elnök vagy kormány helyeslése zsinórmértékül szolgálhatna a követek nyilatkozataiban. E jelenet után pár napra, június 27-ikén, a kormány Baloghot is notaperbe fogta s megidézte augusztus 22-ikére.

Ez új bonyodalmat jelentett. Alig tudták meg a követek június 25-ikén. több értekezletet tartottak a teendőkről. Ezeken két kérdés volt a fő: Balogh ügyében nádori közbenjárás kérése és Balognak pere daczára, az országos üléseken való megjelenhetése.

Deák azonnal kijelentette, hogy a nádori közbenjárás nem fogadható el; mert veszélyezteti az elvet s a szabadszólás ügyét kegyelem útjára tereli; kijelentette, hogy Balogh megjelenése az országos üléseken sem törvénybe, sem gyakorlatba nem ütközik s ennek megvédése csak tőlök függ; mert a kérdés nem tartozik a főrendek elébe. Ezt a két elvet az ellenzék magáévá tette.

Midőn ennek híre ment, a kormány elhatározta, hogy inkább eloszlatja az országgyűlést, mintsem ezt megengedje. A levegő újra provisoriummal volt tele. A nádor e napokban több követtel értekezett s június 29-ikén Deákot is felhivatta, a ki egyenesen előhozta a szállongó híreket. A nádor azt felelte: »nem kell hinni, az uralkodásnak nincs olyas szándéka; nem akarja az országgyűlést rögtön eloszlatni“; de utána tette: „csak ne adjanak a követek rá okot“.

Deák a nádornak is megmondta álláspontját; de látva a kormány elhatározását, nem vélte helyesnek, hogy az országgyűlésnek lehessen felróni a szakítást s legkivált az ellenzéknek, akkor, midőn az urbér még szentesítve nincsen. Az ellenzék bére csak kár-

hozatás lesz; a közvélemény megérteni nem fogja s csak a sikertelenséget látva, neki fogja felróni az urbér bukását. Ennélfogva Wesselényi, Deák és Pázmány június 30-ikán rábeszélétek Baloghot, hogy noha nem kérdéses az elv győzelme, a harcztot ne idézzék fel; de hogy az elvet ne veszélyeztessék, távozzék el egyelőre fia betegségének ürügye alatt, a mi végre is igaz volt. Így Balogh július 1-én Pozsonyt odahagyta; de közben az ellenzék nagy győzelmet aratott Barsban; mert június 27-ikén a megye sérelemnek mondván ki a kormány eljárását Balogh ellen, feliratot határozott s védőjéül a megye ügyvédét küldte ki. Ezt Pozsonyban már 28-ikán megtudták s nagy örömet okozott.

Ily előzmények után vették elé Balogh ügyét a kerületi ülésben július 1-én; de éppen a föntebbi okokból a megjelenhetés kérdését nem érintették. Deák itt megint kifejtette, hogy nádori közbenjárás veszélyeztetné a szólásszabadság lényegét, a törvényes gyakorlatban letett jogot; tehát sérelmi felirat intézendő az uralkodóhoz. De új veszély állt elő; mert Nagy Pál hosszabb beszédben az e tárgyi régi, homályos törvények helyett újak alkotását és „melleleg“ oly kérelmet indítványozott, hogy a király a törvény homályosságából eredt kedvetlen lépéseket szüntesse meg. Ez az indítvány a mily tetszetős, éppen olyan veszélyes volt a törvényesség elvére; mert ez nem kegyelmet, hanem igazságot kívánt, egy nagy nemzeti és emberi jog győzelmét. E pont élesen választja el Deákot és Nagy Pált s ez a különbség nemcsak nézetbeli, hanem alapelvben gyökerező. „Különböző kérdés az, — felelte Deák, — miként kell a fennálló törvényeket, ha nem lennének célirányosak, megvál-

toztatni, attól, hogy miként kell az élő törvények sér-
tését orvosolni. Azt mondják, homályos ez az állapot,
mert nem tudnak törvényt mutatni, a mely világosan
kimondaná, hogy korlátlanul szabad szólni. Ez az
okoskodás fonák tanítása a statutudomány elveinek,
mert a szabadszólás oly kétségtelen s elidegenít-
hetlen jussa minden embernek, melyet úgy, mint a
gondolkodás szabadságát, a természettől nyerve viszi
magával a társaságba, s akkor és annyiban lehet
annak tilalmáról szólam, ha és mennyiben positivus
törvények által korlátoltatok. “ A kérdést tehát meg
kell fordítani; már pedig oly törvény nincs, melynél
fogva közgyűlési beszédért hűtlenségi per volna kezd-
hető. O ugyan kész új törvényt alkotni, ha a régi
homályos; de előbb a régin esett sérelem orvoslandó.
Ő kész továbbá egész Európa színe előtt is megmutatni,
hogy a kormánynak nemcsak joga, de politikai oka
sincs így bánni ezzel az országgyűléssel, melyet
számtalan engedményei daczára, „zabolátlan indulat
és anarchiára törekvés“ vádjával illet, holott a kormány
az országgyűlés egyetlen feliratára sem válaszolt. Elhiszi
ő, hogy a nádori közbenjárás talán hatásos volna e
kérdésben; de érte oly áldozatot kell hozni, mi meg
nem adható; nekik annak a biztosítása kell, hogy a
szabad szó oda nem ajándékozható nemzeti jog; ezt
pedig közbenjárás ki nem vívhatja.

Ez a harc a két férfiú közt a feliratnak a főren-
dekhez és vissza tett vándorútja alatt többször meg-
újult; megújult magára a per kezdetése alapelvéről
is. De míg Deák egyetlen szóban sem engedett, Nagy
Pál eljutott a nádori közbenjárás lejtőjére; Ragályi
pedig, ki időközben mind jobban a kormányhoz pár-
tolt, merészen hirdette, hogy a perkezdeés jogos volt.

Deákot elvei ellentétbe hozták még Wesselényivel is, a ki szintén nem bírta egészen helyeselni, hogy Deák mért csinál az ő és Balogh személyi ügyéből országos szólásszabadsági elvi kérdést. Wesselényi például nem lett volna e nádori közbenjárás ellen sem a saját, sem a Balogh ügyében; nem is kötötte volna össze az elvvel, nehogy együtt bukják mind a kettő s rá akarta bírni Deákot, hogy ne a kettőt együtt bocsáttassa szavazás alá, csak a közbenjárást. De Deák nem engedett s július 9-ikén, a mint Wesselényi meglehetősen keserűen írja naplójában, a kerületi ülésen éppen a kettő szoros kapcsolatából kiindulva beszélt a nádori közbenjárás ellen. „Ezt nagy parlamentáris baknak tartom“, — írja Wesselényi. Kár Deákban, hogy entitirt (önfejű) s ellentmondást nem szeret, de nem is tűr; ez őt vezetőségre alkalmatlanná teszi. Nem hiszem, hogy valaha benne csalódnám; lelke nemes és tiszta; de ki oly barátságban csalatkozott, mint én, ki egy Ragályit és Somsichot oly mélyre látott süllyedni, annak bocsásd meg, szent barátság s erkölcsi érdemnek méltatása, ha keblébe magát olykor a jövő felőli kétségeskedés férgé befúrja“.

Wesselényi e helyen olyasmit is sejtet, mintha kétsége volna nemcsak Deák politikai bölcsességében, hanem némileg czélzatában is; de utóbb ezt soha nem említi, csak Deák ragaszkodását az első megállapodáshoz. Július 13-ikán újra említi, hogy Deákot kérte: ha a nádori közbenjárást nem akarja az elv fenntartása mellett sem, inkább tegyék félre a kérdést, hogysen az elv bukják; mert a főrendek úgy sem fognak engedni. „Deák erre sem akar állani — teszi hozzá — s nyakasságból a kormány előtt is minden hátulsó ajtót elzárván, parlamentáris vétket fog az

oppositio elkövetni, mert kérdés alá állítván egy oly elvet, melynél fontosabb bajosan lehet, ha elesik, ő lesz oka; mivel fennálló elv, ha nyilván ki nem fejeztetik is, állva marad; csak nyilván kimondva le ne rontassék“.¹

Ebben Wesselényinek volt is némi igaza; de a jövő Deákot igazolta, különösen abban, hogy csakis a szólásszabadság elvi védelme egyesítette és egyesíthette az egész országot egy zászló alatt; míg ha ez csak a Wesselényi és Balogh személyi ügye marad, elbukott volna.

Kiemelve a körülményt, láttuk, hogy Deák sarkalatos elve szerint a per megkezdésének törvénytelenége azon alapult, hogy a kormány, melyet Wesselényi és Balogh bíráltak s a fejedelem, kiről nem szóltak, az uralkodó körök felfogása szerint ugyanegy; éppen ezért a rendek felirata e kettőt törvényeink és a gyakorlat szerint élesen megkülönböztette; ámde a főrendek a nádor egyenes kijelentésére július 16-ikán teljesen erre alapították válaszukat, a mit Wesselényi nemzeti szerencsétlenség gyanánt iktatott naplójába. De hiszen, — jegyezte meg erre a nézetre gúnyosan Deák, — a rendek éppen azért nem fogadhatják el, hogy kormány és fejedelem ugyanegy; mert nemcsak ellenkezik törvényeinkkel,

¹ W. más helyt is említi Deák ú. n. nyakasságát. Írja, midőn Balogh július 13-ikán másodszor utazott el, hogy 14-ikén Beóthynél elolvasták együtt a Balogh számára irt nyilatkozatot, melyet Baloghnak a barsi, július 20-iki közgyűlésen keüett felolvasnia s hozzátészi: „Deák írta, igen jól, de némely igazítást óhajtottam; — a jó Ferim oly nyakas, mint egy bika.“ Igen; de ne feledjük, hogy Wesselényi éppen olyan volt. Említi még Deák állhatatosságát július 15-ikén.

hanem ők a király személyét sérthetetlennek óhajtják, a milyen pedig a főrendi felfogás szerint, a kormány kikerülhetetlen bírálása miatt, nem volna és nem is lehetne.

Közben Barsmegye július 23-ikán, a kormányi nyomás daczára, újra megválasztotta követnek Baloghot, a ki székét a házban most el is foglalta; azonban ezalatt négy megye adván követeinek a nádori közbenjárásra pótutasítást; tehát a kerületben a Nagy Pál által vezetett középpárt július 27-ikén annál is inkább győzött; mert Somsich július 22-ikén újra provisoriumról szóló híreket hozott forgalomba. E hírekre Wesselényi 25-ikén újra beszélt Deákkal, hogy ne állítsa élire a kérdést; de most sem engedett s csaknem összetűztek, noha Nagy Pál kijelentette Wesselényinek, hogy ő a közbenjárást nem az elv mellőzésével, hanem fentartásával kívánja érteni.

Midőn Deák a kerületi ülésben látta, hogy a többség a közbenjárásra hajlik, hosszabb beszédben öntötte ki lelke egész keserűségét; mert e lépés a kegyelem útjára vezet s inkább az egész kérdés letevését kívánta. Midőn pedig több napi vita után augusztus 1-én győzött a közbenjárás elve, Deáknak és társainak sikerült legalább azt kivívni, hogy a Nagy Pál indítványánál határozottabban fejeztessék ki benne a sérelem fogalma s így a rendek elveinek teljes fentartásával történjék a közbenjárás. Erre ismételt felszólalások és heves vita után végre Nagy Pál is kijelentette, hogy ő is így kívánja értelmezni; ez diplomatikai lépés és nem kegyelem útja.

A négy napi kerületi vita után az ügy augusztus 5-ikén került országos ülésre; de midőn ekkor a személynök előadta véleményét a nádori közbenjárásról, vilá-

gos lett, hogy a nádor ezt a rendek által óhajtott alakban nem fogadja el. Megdöbbsentek erre a közbenjárás barátjai; Deák pedig, Ígérete szerint, mindjárt a személynök fejtegetése után szolt a felirat mellett; s ekkor tartotta az egész országgyűlés alatt leghosszabb beszédét. Újra kifejtette a kormányi eljárás törvénytelenységét, ezután ennek a józan politikával való ellenkezését mutatta ki. És mi célja volt a kormánynak ezzel az eljárással? — kérdé. Vagy bosszú — vagy megfélemlítés. A bosszú rossz eszköz, mert ezzel adott Wesselényi fellépésének országos jelentőséget; a félelemgerjesztés még rosszabb, mert a kormány támasza csak a közbizalom lehet. Végre a főrendi válasz két alaptétele ellen fordul, hogy ebbe az ügybe avatkozni ne lehetne és hogy a kormány és fejedelem ugyanegy.

Ez a beszéd majdnem a felirat javára döntött, a közbenjárás csak hogy éppen győzött; de mint előre látni lehetett, a nádor nem fogadta el. Ekkor közben több megye, a barsi erélyes választás hatása alatt, mint Ugocsa, Sopron, Nyitra, Abauj jó utasítást küldvén, Deák indítványára a rendek még nagyobb többséggel (28 megye) visszatértek a sérelmi felirathoz s mint-hogy Baloghgal egyszerre két borsodmegyei hamispénzcsinálót is megidéztek, holott országgyűlés alatt notaperek nem folyhattak, szeptember 5-ikén ebben is sérelmi feliratot határoztak. Időközben az ellenzék még erősült Arad, Torna és Pest megyékkel, mely utóbbi Péchy-t visszahíván, Fáy Andrást küldte követül. Most már minden érv ki volt merítve, az egyes izeneteket csak egyszerű szavazással döntötték el s noha október 31-ikén a Balogh elleni pert egy királyi decretum megszüntette, a rendek fönntartották a sérelmi elvet.

Mindezekhez szeptember 14-ike óta a békésmegyei szólásszabadsági sérelem járult. Ugyanis Békés a jobbágyok örökvltsága s személy- és vagyónbiztossága pártolására körlevelet intézett a megyékhez, melyeket a kormány elfogott s királyi biztost küldött Békésbe, a ki több rendbeli vizsgálatot ejtett meg e körirat megszavazol ellen. Gúnyosan mutatták be az országgyűlésen az elfogott körlevelet, melyben a kormány lázítást talált. „Ha ez is lázítás, — mondá Deák, — úgy csak rakják a karok és rendek egyenként és összesen béklyóba karjaikat; mert aligha csak egy is van közöttök, ki egy vagy más tárgynál ne szólott volna ily szabadon vagy ennél szabadabban is.“ Valóban a közfelháborodás akkora lett ezek hallatára, hogy e megyei, különben ártatlan körlevelet, köriratra bocsátották, hogy minden követ bírhasa.

A főrendek e sérelem átküldése alkalmából szokatlaní éles választ küldöttek a rendekhez, a kik Deák felszólalására, hasonló élességgel feleltek nekik. Ez teljes mértékben mutatja a két tábla közt az országgyűlés végén beállott szakadást. Mindezen, akkoriban egy szóval szólásszabadsági kérdésnek nevezett ügyeknek még nevezetesebb fordulatot s a közvélemény előtt szokatlan erőt adott a Wesselényi párbaja Wurmbbranddal. Ennek eredete röviden az, hogy az erdélyi országgyűlés alatt Wesselényi szigorú bírálatall szólt egy alkalommal Nopcsáról, mire fia, László, párbajra hívta; de Wesselényi a kihívást csak a diaeta végére fogadta el, azt mondván, hogy ő ülésen jogos bírálatot mondván hivatali eljárásról, egyéni jellemet sérteni nem kívánt. Utóbb közmegegyezéssel a párbaj elmaradt s e miatt Wurmbbrand 1835 nyarán Mehádián kicsinylő és sértő nyilatkoza-

tót tett Wesselényiről, ki erről csak 1836 februárjában értesült s Wurmbrandot azonnal kihívta, a ki híres vívó hírében állt. A hosszas levelezés eredménye a két fél párbaja lett április 20-ikán Elesden, hová Wesselényi április 14-ikén egy bucsúlakoma után indult el hajón, azzal a tudattal, hogy itt élet és halál kérdése van szóban; ezért megírta végrendeletét és Deáktól, Kossuthtól április 13-ikán úgy búcsúzott el, mintha sohasem találkoznának többé.¹ A párbaj oly nyilvánossággal történt, hogy az egész országot felizgatta; kivált mert általános volt a meggyőződés, hogy Wesselényit ezen az úton akarják láb alól eltenni. A párbajban Wurmbrand súlyos, Wesselényi könnyű sebet kapott; róla egész kis mesekör támadt, emelve úgy Wesselényi népszerűségét, mint a rendek kitartását.

Ez a kitartás nyilatkozott meg a szólásszabadsággal kapcsolatos szabad újság ügyében is. A rendek már 1833 január 10-ikén kimondták, hogy a sajtószabadság nemzeti jog, a cenzura jogbitorlás s ezért a sérelmek kapcsán 1835 június 9-ikén egy szabad újság és sajtótörvény kidolgozását határozták el. A bizottság, melynek Deák is tagja s a törvényjavaslat szerkesztője volt, a szabadsajtót vette alapú; ezért 1836 január 23-ikán a cenzura felett vita támadt e javaslat tárgyalásakor. Deák hosszabb beszédben fejtette ki a nemzet jogait s ez után úgy itt, mint az országos ülésen, január 26-ikán, megszavazták az első sajtótör-

¹ Wesselényi írja e napról s a kaszinói bucsúlakomáról: „Deák s Kossuth elfogódva távoztak. Ha örülni kell is annyi nyomorújt teremtés társaságából, mennyit ezen átoktermelt föld hordoz, menekedni; de oly emberektől válni el s örökre válni el, mint Deák, valóban keserű“.

vényt; de a főrendek csak április 27-ikén adván rá tagadó választ, ez is abban maradt. Ezalatt 1836 április 30-ikáig a szólásszabadság ügyében 17, a békésiben 9, a bankóhamisítókéban 8 izenetet váltott a két ház s már itt volt az országgyűlés vége. Ekkor Deák indítványára mindezekre s a még netalán ismétlődő többi esetekre kimondták a rendek, hogy őket törvényteleneknek, önkény és erőszak szüleményeinek tartják s fogják tartani. Ezzel május 2-ikán megoldatlanul átadták őket a jövő országgyűlésnek, mint elidegeníthetetlen nemzeti jogot és súlyos örökséget; addig is a megyék kezébe tették le.

Deák nem is feledkezett meg rólok követjelenésében; sőt összefoglalva őket a szólásszabadság sérelme fogalmában, ezeket az akkoriban sok magyarázatra alkalmat adott férfias, erős szavakat mondta: „E sérelem sokkal érzékenyebb, mintsem, hogy annak meggátolt orvoslását felejthetné nemzetünk, tetteleg kell használnunk köztanácskozásainkban a szólásnak és vélemények nyilvános kifejtésének törvényes szabadságát, szabadon és a törvényes korlátok között tartózkodás nélkül kell a kormánynak minden törvényteleniségei, a közigazgatásnak minden hibái ellen felszólalnunk; a jövő országgyűlésen pedig ismét föl kell venni a most félbenhagyott tárgynak sürgetését és úgy kell azt más tárgyakkal összekötni, hogy a méltóságos főrendeknek ellenkezése abban ismét gátot ne vessen.“ E szavakban benne van a következő országgyűlés jóslata s ez egyszersmind Deáknak mintegy fogadalma.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák vezérszerepe az excerptákban.

DEÁK A JOBBÁGYTELKEN LAKÓ NEMES JOGAIRÓL ÉS KÖTELESSÉGEIRŐL. — DEÁK ÉS A DEPERDITÁK — DEÁK TÖBB RÉSZLETKÉRDÉSÉN. — DEÁK A KISAJÁTÍTÁSRÓL. — A KIRÁLY VÁLASZA. — DEÁK BESZÉDE A JAVASLAT MÁSODIK TÁRGYALÁSÁKOR. — A MAGYAR NYELV ÉS NAGY PÁL INDÍTVÁNYA. DEÁK ELLENZI. — A NÁDORI KÖZBENJÁRÁS. — DEÁK A TÖRVÉNYJAVASLAT TOVÁBBI TÁRGYALÁSÁN. — A NÁDORI KÖZBENJÁRÁS EREDMÉNYÉNEK MEGMENTÉSE. — A KÖZMŰVELŐDÉS ÉS LUDOVICEUM ÜGYE. — DEÁK AZ ORSZÁGOS BIZOTTSÁGI TAGSÁGRÓL. — DEÁK ÉS AZ ADÓ ÜGYE. — DEÁK MEGMENTI A „NON ULTRA“ ELVÉT. — DEÁK ÉS A CONCERTATIO.

Ezek a kiterjedt köz- és alkotmányjogi viták, melyek alatt a kormány egyesek, országgyűlés, megyék jogát egyszerre megsértette és a melyek miatt újra felébresztette az összes nemzeti bizalmatlanságot: oly mértékben szorították le a javításra s újításra célzó törekvéseket, a mily mértékben látták a rendek fenyegetve hazánk alkotmányos függetlensége feltételeit, így történt, hogy az országgyűlés néhány oly részleges törvényjavaslatot (excerpta), melyeket részben a kor sürgető követelése, részben a megalkotott urbér a többi munkálatból kiszakítva tett szükségessé, csak 1835 szeptember 23-ikán kezdett tárgyalni. Közülök időrendben első volt a jobbágy telken lakó nemesség terheiről szóló, melyben Deák s a szabadelvűek nézete az volt, hogy a jobbágy telki nemesnek, személyi jogai épségben

tartása mellett, dologi terhei éppen azok legyenek, mint a jobbágyéi; mert a terheket nem ő, hanem a telkek hordozza. E szerint részesülnie kellett volna az átvonuló katonaság terheiben is. Ugyanez alapon Deák indítványozta, hogy a pusztává lett jobbágytelkektől a terhet mindaddig a földbirtokos fizesse, míg újra jobbágyot nem telepít rájuk; mert az ily telkek nemcsak az adóalapot kevesbítnék; hanem általában sem méltányos, hogy a jobbágytelki szegény nemes fizessen s a gazdag úr ne. Mindezek némi megszorításokkal bekerültek a javaslatba; de minden pontnál oly szenvedélyes viták folytak, mint az eddigi három év alatt soha; mert mindez a nemesi jogok megszorítását célozta s ezért kivált a nemesi adózás esküdt ellenei küzdöttek ellenök minden erővel. A vita még hevesebb lett, midőn Deák az országos ülésen október 13-ikán hosszabb beszédében ezt a törvényjavaslatot össze akarta kötni az átvonuló katonaság terheinek az állam által való hordozásáról szóló törvénycikkkel, hogy így ennek is elfogadását biztosítsa. Ez az ú. n. „deperditák“ kérdése volt, mely abban áll, hogy az átvonuló katonaság nem piaci, hanem szabott áron vehetett minden szükségest; minthogy pedig e szabott árt 1747-ben határozták meg, jóval kisebb volt az 1835-iki piaci árnál s e kényszer-eladás miatt a jobbágy rendén túl sokat vesztett. A kitört vitában többen, kivált Luka, azzal vádolták Deákot és társait, hogy ezzel az összekapcsolással a jobbágytelki nemesség megadóztatását is meg akarják buktatni; mert tudják, hogy a deperditákról szóló pontot a kormány sohasem fogadja el. Deák közhelyeslés mellett utasította vissza a különben is lehetetlen vádat. Azonban az élelmezési pontra ki volt adva az a jelszó, hogy meg kell buktatni;

tehát a főrendek nem fogadták el, csak mint külön felterjesztést, hogy a kormánynak módja legyen a másikat megerősíteni s ezt visszavetni. Most is csak Deák kitartásának sikerült megmentenie a deperditák-ról szóló pontot; így a kormány sem zárkozhatott el előle. Nem erősítette ugyan meg; de beleegyezett egy vegyes bizottságba, mely a jövő országgyűlésre okvetlenül javaslatot adjon be. Deák ugyan most sem mondott volna le róla; de a többség e megoldást elfogadta. A nemesek e megadóztatásáról szóló törvény fontossága különösen abban áll, hogy első volt, mely némileg lerontotta a jobbágy és nemes közti válaszfalat, magában hordva egy későbbi fejlődés csiráit.

E közben az országgyűlés vége rohamosan közeledett; a gyűlések megszorodtak s a következő törvényjavaslatok tárgyalásairól a fennmaradt adatok nem adják azt a részletes képet, mint az eddigi tárgyalásokról; pedig ezekben, ha lehet, még inkább kivilágított Deák vezető szerepe, kitartása, óvatossága és sokoldalúsága. Egyetlen ülést s egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy nézeteit érvényesítse; de beszédeiről többnyire csak rövid kivonatok maradtak. A közös haszonvételek arányosításáról 1835 október 22-ikén tárgyalni kezdett javaslatban különösen a telek pontos meghatározása s a közös haszonvételek kulcsainak szabatos körülírása érdekében szólalt fel; amabban sikertelenül, ez utóbbi kérdésben javaslata szerint alkották a törvényt. Nevezetes beszédet tartott a dézma örökös megváltásáról alkotott törvényél. Ennek kötelező megváltása ellen a személynök azt hozta fel, hogy a tized éppen oly tulajdona a papságnak, mint a kilenced a nemeseknek. Nem olyan! — felelte Deák — a papság az állam szolgálja s így róla a gondoskodás is az állam

joga; a személynök felfogását ünnepélyesen tagadja, mert a papi javak államjavak és ő mindig azoknak fogja tekinteni, mire egy általános „mindnyájan!“ kiáltás töltötte be a termett. Azonban az itt szépen kimondott elvet utóbb a főrendi ellenállás miatt mégis elejtették s Deák csupán a kilenczedről szóló úrbéri intézkedéseknek a dézmára kiterjesztését bírta megmenteni. Így ez a t.-cz. sokkal kedvezőtlenebb lett, mint mikor a polgári törvénykönyv tárgyalásakor megállapították. Nagyobb súlyjal lépett fel Deák a nem-nemesek büntető pereinek föllebbviteléről szóló javaslatnál abban, hogy a föllebbvitel joga, mint természeti jog, kiterjesztessék a jobbágyra is és minden esetben; de a főrendi ellenkezésem ez is megtört. A megyei hivatalnokok büntető hatóságáról szóló javaslatban, melyet a főrendek különösen azért nem fogadtak el, mert a földesurat minden büntető hatalomtól megfosztja: Deák fényesen mutatta ki, hogy ily joga nálunk a nemességnek sohasem volt; mint gyakorlat sem volt általános, csak itt-ott elnézett bitorlás. A főrendek ez ellen a természeti törvényre s apai hatalomra hivatkoztak. Deák így felelt nekik legnevezetesebb beszédei egyikében 1836 márczius 17-ikén: „Én nem tudom, melyik kiadását bírják a főrendek a természeti törvénynek; az ő kiadásukban ez is és még sok egyéb is írva lehet, a mint ezt hosszú századok véres tapasztalásai borzasztón bizonyíthatják; de azon természeti törvényből, melyet isten eltörölhetetlen örök betűkkel vésett az embernek szívébe, ama bitorlott hatalom bizonynyal nem következik“. De hiában hivatkoznak más nemzetek példájára s az apai hatalomra is; mert ily büntető joga a nemességnek sehol sincs; ez mindenütt az állam joga. Tehát kitarásra hívja

föl a rendeket; mert ha megbukik is most a javaslat, ő bizik a megyék statutarius jogában, hogy megmentik a törvényben gyökerező elvet. A javaslatot megvédte ugyan a rendeknél; de a főrendek miatt törvénynyé ez sem lehetett. Sikertült azonban a személynökkel szemben megvédelmeznie a nem-nemeseknek saját személyükben való pereskedési jogát 1835 november 23-ikán; kivivta a szóbeli perek bíróságainál a városokban a bírácoknak az összes polgárság által való szabad választását, mi ellen, jellemző, hogy a királyi városi követek is felszólaltak.

Mindezeknél nagyobb és kiterjedtebb volt a küzdelem a kisajátítási törvényjavaslat miatt. Ezt a láncz-hid kérdése vetette föl; de már ott kimondták a főrendek elvileg, hogy nem fogadják el s ezt gróf Cziráky országbíró nyílt ülésen is hangsúlyozta. A nádor megpróbálta a kérdés oly megoldását, hogy a hid megépíthető legyen e törvény nélkül is. De a rendek a közhasznú magánvállalatok, valamint a hid érdekében nemcsak nem mondtak le róla; hanem az éppen ekkor Bécsből Lembergbe tervezett vasút valósággal felriasztotta őket s kivált Deákat, hogy minő veszély fenyegeti hazánkat, ha ily vállalatokat hazánk is meg nem könnyít. Ezért mindkét kérdésben javaslatot készítettek; annál inkább, mert kivált Deák kiemelte, hogy mi csak magánosok és szövetkezetek vállalataira támaszkodhatunk; sem az országra, sem kormányi kedvezésre nem számíthatunk. Mindezek miatt a kisajátítási javaslat a legkeserűbben vitatott ügyek egyike lett, melyet megint csak Deák elszánt kitartása juttatott, noha megcsönkítva, győzelemre. Az ő szempontja kivált az volt, hogy ha kiépül a lengyel vasút, ez hazánk búzakereskedelmét tönkreteszi; mert a len-

gyei és orosz gabona sokkal gyorsabban, olcsóbban jut Bécsbe és nyugatra, mint a magyar a vontatóhajókon és tengelyen. Tehát vasutakra van szükségünk; ezt nem annyira hazánk java, mint a fenyegető veszély megelőzése kívánja. Ezek nálunk csak magánvállalatok lehetvén, tehát a kisajátítási törvény szükséges és akadálya nincs; mert a kisajátítás „a statusnak tagadhatatlan jussa“. A kisajátítás módjára elvei ezek voltak: vagy megjelölendők előre a közhasznú vasutak és csatornák s csak ezekre adatik meg a kisajátítás; vagy általában mondják ki a kisajátítás elvét, de az országos munkálattól annyiban eltérőleg, hogy az engedély megadása a kiküldendő országos bizottságtól s ne a kormánytól függjön. Deák tehát, midőn 1836 február 3-ikán ezt az egyértelemmel elfogadott indítványt tette, a két mód közül egyik mellett sem foglalt állást; csak követi jelentéséből tűnik ki, hogy ő csak az országgyűlésen megszabott útírányokra korlátozta volna a kisajátítást; nehogy az általános engedély mellett kereskedelmünkre nézve káros vasutak is létesüljenek. A vitában kiemelte Deák, hogy az ily magánvállalatok tarifáit sem országgyűlés, sem országos bizottság nem szabhatja meg; ez a vállalat joga; az országos bizottság csak a kisajátítást rendeli el s a kárpótlást állapítja meg. Továbbá világosan a Kotsckildnak éppen ekkor (1836 márczius 4) adott bécs—bochniai, 50 évre szóló kizárólagos vasúti engedély alapján, azt indítványozta, hogy e vállalatok meghatározott évek múlva az államra szánjanak, a minden esetben külön megállapítandó szerződés és megváltás szerint; mert ez az egyetlen mód utóbb a viteldíjak mérséklésére; s ezért nagyobb megváltási összeget és kevesebb privilegizált évet jobbnak vél az államra nézve. Világos

tehát, noha kijelentette, hogy e nézetéhez nem feltétlenül ragaszkodik, hogy ő a társulati vasutakat és csatornákat csak a körülmények kényszere alatt helyezte; a végczél e vállalatok államosítása. Ezt az országgyűlésen már határozottan kiemelte s mellette kétszer is felszólt. Azonban a megváltásnak ez az oldala akkor még nem volt tisztázva. Külföldön voltak példák, hogy noha ily vállalatok kisajátítás alapján épültek, mégis a privilegizált évek után is a társaságéi maradtak s azoké ma is. Deák nézetében is a megváltás természetére nézve van némi ingadozás. Örökösen nem hagyná a vállalatot magánkézben; de az átadást szabad alkura bízna; egyszersmind azt teszi fel, hogy a megváltásnak csak az anyagra kellene vonatkozni; a kisajátított terület s az ingatlanok kárpótlás nélkül az államéi; de kész arra is, hogy „a fundus árát is a státus fizesse ki“, midőn a beruházást megváltja.

Mindebből főleg az világos, hogy Deák minden engedményre kész volt, csakhogy ily vállalatok létesüljenek; ezért Anglia és Franciaország gyakorlatával ellentétben, a tarifakérdést teljesen a vállalkozó tettségére bízta volna s a törvényjavaslat csakugyan ezt az elvet mondja ki.¹ De a vállalkozás megkönnyítésén működött az egész vonalon is. Mikor a főrendek a kisajátítást országos bizottság helyett a rendes bíróságokra kívánták bízni, a király felügyeleti jogát ki- mondatni s jogot adni, hogy a privilegizált évek lejárása után földjét becsáron bárki visszavehesse: Deák a legnagyobb kitarással harczolt e pontok ellen.

¹ Fenyvessy Adolf. *Deák F. nemzetgazdasági nézetei.* Buda- pesti Szemle. XXXII. 14. s. köv. 1.

Március 22-ikén a személynök azt vetvén az országos bizottság ellen, hogy benne a közigazgatási és bíró eljárás össze van zavarva: igaz, — felelte Deák, — de kormányrendszerünkben így van a nádortól elkezdve minden fokon. Különválasztása jó volna; de mért kezdjük éppen ott, hol némi hasznát veszszük; mert rendes bíróságaink csak elijesztenék a vállalkozót. Végre a javaslatot a főrendek fölengedték; de az április 23-iki leirat úgy megcsonkította, hogy így nem lett volna semmi értelme. A rendek ekkor, hogy ne veszélyeztessék a fontos javaslatot, de mégis megmentseék az országgyűlés befolyását, meghatározták azt a tizenhárom vasútvonalat, melyekre e törvényt értették s belenyugodtak, hogy a kisajátítást a fő-kormányzók s törvényhatóságok intézzék. Ámde az országgyűlés jogkörét ebben az alakban kifejező első pontra a személynök újra azt felelte, hogy így megint csak azt mondja a törvény, mit a király nem fogadott el; így a törvényből s a remélt anyagi előnyből semmi sem lesz. Ekkor megint Deák mentette meg úgy a törvényt, mint e fontos elvet. Beszéde határozott, keserű és kemény volt; de fent és lent megértették. Midőn ők — mondá — az országgyűlés jogkörét fenn akarják tartani; ezzel éppen az ösztörvényhozás jogát védik s ellene a kormány kifogást nem tehet, különben ellentétbe jön azon mondással, melyet „gyakran szeret száján pengetni“, hogy a közboldogságot az biztosítja, ha a király és nemzet jogai épségben tartatnak. Szomorú ellenvetés, hogy ily alakban nem lesz belőle törvény, ám jó; de akkor „hinnünk kell, a mit sokszor hinni nem akarva hallottunk, hogy t. i. azért nem lesz semmi belőle, mert Magyarországot boldogíthatná. [Úgy van! úgy!] Ha elesik ez is, mint

sok egyéb elesett, a mit hő kebellet szorított nemzetünk karjai közé a közvélemény: egy édes álomtól válunk meg, melyet a múlt időkre tekintve, talán nem is kellett volna táplálnunk. De lia így hullnak el legszebb reményeink, elviszszük a keserű érzést kebleinkben, be fog az szivárogni küldőink sziveikbe, erős gyökeret verend a közvéleményben; s ha nyere ezáltal a kormány valamit? megmutatja a következő. Én mindenesetre kinyilatkoztatom, hogy nagyon csatlakoznak, kik azt hiszik, hogy csak egy kis materiális nyeremény csalóka reményét kell előre tartaniok s mi azt minden áron, bármely morális áldozattal is megvásároljuk. Mi nem fogjuk megvásárlani, a nemzet jussainak feláldozásával bizonyosan nem; senki a nemzet közül s mi ezen jussoknak őrizői legkevésbbé sem^u. Erre a kifakadások egymást követték, melynek Somsich személynök többé gátat vetni nem bírt; így a javaslat némi módosítással törvény lett, egyelőre csak a jövő országgyűlésig terjedő hatálylyal. De hiában nyújtott tág kaput a vállalkozóknak, azok nem jelentkeztek; így a törvény jótékony hatása sem mutatkozott, de legalább kimondta az ősiséggel szemben a kisajátítás fontos elvét s megóvta az országgyűlés jogait az anyagi érdekek e fontos terén.

E keserű hangulatban s elkeseredett küzdelem alatt tárgyalták a rendek a magyar nyelv ügyét. A rendek kívánata kezdet óta e három volt: magyar felírások, magyar királyi válaszok és magyar nyelvű törvény. A sok sürgetésre 1835 október 5-ikén kiadott királyi válasz egyet sem fogadott el; csak annyit enged meg, hogy a törvény két nyelven terjesztessék fel; de hiteles a magyar legyen. A rendek e meglepő tagadásra azt határozták, hogy a feliratokat terjesz-

szék az 1805: IV. t.-cz. szerint két nyelven fel; de a törvényeket csak magyarul, mert ezt tiltó törvény nincs. E tárgyban tartotta november 24-ikén az országos ülésen Nagy Pál történelmileg is ismert híres beszédét s mégis, midőn a főrendek ezt nem fogadták el, ő, a középutak nagy barátja, indítványozta december 9-ikén ebben is a nádori közbenjárást s kívánatuk minimuma legyen a magyar nyelvű törvény. Deák megint hosszabb beszédben indokolta, hogy e közbenjárásnak sikere a régi alapon nem lehet; mert föltételek nélkül kevesebbet kaphatnak a semminél s ha e minimumot elfogadják, magok mondanak le elveikről. Erre Nagy Pál mellőzte a minimumot s a rendek elfogadták a nádori közbenjárást a felirat elvei alapján; noha Deák figyelmeztette a december 12-iki országos ülésen, hogy e közbenjárás könnyen eredményezheti azt a képtelenséget, a mi inkább hátralépés volna, hogy a király mindkét nyelvű szöveget hitelesnek fogja mondani.

A nádor hosszabb betegeskedése miatt a különben elvállalt közbenjárás végett csak 1836 február 10-ikén ment Bécsbe s 18-ikán magával hozta a minimumot, t. i., hogy a törvények két nyelven terjesztessenek fel, de az eredeti hiteles szöveg kétség esetén a magyar. Midőn ezt február 19-ikén vegyesülésben kihirdette, valódi örömmáorban úsztak a rendek e kis eredményre is, úgy, hogy Deák figyelmeztetése ellen, a Nagy Pál és Somsich Miklós rábeszélésére, kiket a nádor erre külön megkért, február 20-án belementek a már kész törvényjavaslatoknak s így az urbérnek egyenként való felterjesztésébe, a mi a junctimról a teljes lemondást jelentette. Elhatározván egyszersmind, hogy a magyar nyelvre nézve többi kívánataikat

tovább is fogják sürgetni: Deák elvei szerint elkészült a felirat; de midőn erre április 26-ikán válasz jött, Deák tüstént figyelmeztette a rendeket, hogy ebben csakugyan ki van fejezve a kétnyelvű hiteles szöveg elve; mert nem nevezi a magyart eredetinek s a latint fordításnak. Ez csakugyan így történt s az április 29-iki országos ülésen a személynök a javaslatot ebben az értelemben kívánta átalakíttatni. Deák gúnyosan jegyezte meg rá, hogy méltán kinevethetné őket a világ, ha két nyelven hoznák törvényeiket; de most már világos, hogy a kormány megbánta engedékenységét s szeretné szószerint visszavonni. Ez csakugyan kitűnt a május 1-sei királyi válaszból, mire Deák május 2-ikán óvást fejezett ki a nádori közbenjárás ily értelmezése miatt s e pont kihagyását kívánta; mert további tárgyalásokra nincs idő. Némelyek indítványára azonban még egy kísérletet tettek a concertation s ekkor végre sikerült a pontot megmenteni a magyar eredeti szöveg javára.

De ez volt az utolsó győzelem, melyet a rendek elhatározottsága kivívhatott a magyar nyelv és közművelődés ügyében. A kormány még oly kívánatot is megtagadott, mint a közoktatás (polytechnikum, tanítóképezdek) érdekében kiküldendő országos bizottság, minek azonban mélyebb alapja az volt, hogy a közoktatást királyi intézkedésnek kívánta fenntartani. Erre a rendek keserű szavakkal válaszoltak; kijelentették, hogy a népnevelés ügye országgyűlési és nemzeti jog s felhívták a nemzetet, hogy a kormánytól mit sem várva, önmagában keressen erőforrást. Deák majdnem ugyanazon szavakkal rajzolta e leirat elkeserítő hatását a közvéleményre, mint a kisajátítás ügyében, hozzátéve, hogy ez az érzés fogja áthatni

a legközelebbi országgyűlést is. Ezért bukott meg a Ludoviceum ügye is; mert a rendek az 1808-iki elavult oktatási tervezetet országos bizottság által át-dolgoztatni és magyar oktatást akartak. A személynök egyiket sem helyeselte s arra hivatkozott; hogy az oktatás megváltoztatása az alapítók alapítványaival ellenkezik. Deák általános helyeslés közt azt felelte, hogy az oktatás megszabása állami jog, melyet semmi alapítvány meg nem csorbíthat. De noha az országos ülés még engedett is egyben-másban, a kormány a hazafias és szabadszellemű neveléstől tartva, szigorú álláspontján maradt; s a rendek, minthogy „halálos bűnnek“ tekintették volna, hogy még áldozzanak is a „nemzetiség meggyilkolására“, inkább visszavonták ajánlataikat.

Mind e leiratokat, a részek visszacsatolását meg-megtagadó válaszszal együtt, 1836 április 30-ikán hirdették ki, csak pár nappal az országgyűlés bezárta előtt. Az ingerültség és közelkedés általános volt miattok; de a mily oktan eljárás volt ez, éppen oly hasznos volt a nemzeti elhatározás ébresztésére. Most azonban felháborodott még oly nyugodtabb kedély is, mint Deáké s ez annál nagyobb hatást tett, minél inkább ismerték önuralmát és túlzásoktól való idegenkedését. Ez a felháborodás kivált az országos bizottságok tag-ságáról szóló beszédét jellemzi. Kívívta ugyanis, hogy ezentúl ezek tagjai elnöki kinevezés helyett választassanak s 1836 április 27-ikén, a választás előtt indítványozta, hogy senki se lehessen két bizottság tagja és azok, kik utóbb királyi kinevezéstől függő hivatalt foglalnak el, bizottsági tagok lenni megszűnnek, ha csak újra meg nem választatnak. A főrendek nem fogadták el; erre több izenetváltás után a rendek

kimondták, hogy ehhez nincs köze a főrendeknek; ők e szerint fognak eljárni. Én sem törődöm, — monda Deák május 1-én, — hogy ez tetszik vagy nem tetszik a főrendeknek; elég, ha a rendeket kötelezi s e kemény szavakat tette hozzá: „én legalább ünnepélyesen ki nyilatkozatom, hogy az országos küldöttségnek azon tagját, a ki a kormány kinevezésétől függő hivatalt vállal, országos deputatusnak többé el nem ismerem (Mi sem! senki! volt az általános felkiáltás) s nem hiszem, hogy oly szemtelen ember találkozhatnék, a ki hivatalt vállalván, ezen határozatnak ellenére, az országos küldöttségekbe toladokjék s azokban részt venni akarjon. Ha mégis találkoznék, nemcsak, hogy országos küldöttnék el nem ismertetik; de a közvélemény egész életén keresztül ujjal is fog rá mutatni, hogy ez az ember az, a ki az ország bizodalját eléggé szemtelen volt ily gyalázatosán megcsalni“.

Ugyanezek magyarázzák meg Deák s az általa vezetett ellenzék küzdelmét az adó ügyében. Itt az első elvi kérdés az volt, hogy mivel az országgyűlés 1830-ban csak 1831 október 31-ikéig ajánlta volt meg az adót, ezt azóta törvénytelenül szedik. E kérdés már 1833 szeptember 21-ikén előkerült, Deák pártolta is vitatását; de a kényes ügyet kormányi befolyásra mindig elhalasztották. Midőn végre 1836 január 15-ikén határozott indítvány történt az adó tárgyalására, ekkor meg az ellenzék azt határozta, hogy csak a többi ügy elvégezte után veszi elő; Deák pedig hosszabb beszédben kifejtette, hogy az adót össze kell kapcsolni a deperditákkal és ő a maga részéről leszállítja az adóösszeget, ha a kormány a deperditákat el nem törli. A többség most megint elhalasztotta tehát az adó ügyét; az ellenzék még várt egy pár megye

kedvező utasítására, mint a Gömörére, melyet nagyon szontyolodott kedélyben olvasott fel a kormánypárti Szilasy az 1836 február 18-iki országos ülésen és várt az excerpták legalább egy részének kivívására. Ezért csak február 24-ike után kezdtek az adóval foglalkozni, midőn már Deák sem ellenezte, ha már a függő tárgyakat úgy is befejezhetik.

Deák, mint láttuk, az adókérdést fel akarta használni félig kivívott elveik teljes győzelemre juttatására s kivált a deperditák eltörlésére. Ezért február 27-ikén nemcsak ezt az összekapcsolást indítványozta, hanem pártolta az adó felhasználására nézve a képviseleti rendszerből folyó feleletre vonást, továbbá az adóösszegnek 3.800,000 forintra leszállítását mindaddig, míg a deperditák el nem töröltetnek s végre az 1839 október 31-ikét, mint határnapot, a „non ultra“ egyenes kitételével. A kormány azonban a deperditák eltörléséről egyelőre hallani sem akarván, kivitte, hogy a többség már február 29-iki országos ülésen, kivált a tiszavidéki megyék szavazatával, az adó és deperditák összekapcsolását elejtette. Deák ekkor a márczius 9-iki országos ülésen újra részletesen indokolta javaslatát, fölvetette a katonai vezénylet magyarságát s magyar tiszték alkalmazása kérdését (circulatio); de egy jegyzőkönyvi határozatnál egyebet, hogy t. i. e kérdésekben csak éppen most nem kívánnak határozni, nem bírt elérni.

A király sem az adóösszeget, sem a „non ultra“-t nem fogadta el. Deák ekkor újra előadta mind a kerületben márczius 21-ikén, mind a márczius 24-iki országos ülésen a deperditákról s a leszállított adóösszegekről szóló indítványait; de a két ügy összekapcsolása most is megbukott; továbbá az éjszaki megyék, melyeket

közben megnyertek, most éppen oly nagy többséggel szavazták meg az adót az 1830-iki összegben, (4,395.244 frt 38 $\frac{4}{8}$ kr.), mint a mily többséggel előbb megtagadták volt. Deák most hosszabb polemikus beszédben felelt a többségnek, kiemelve, hogy míg közügyekben vagy sérelmeikre évek alatt sem kapnak választ, az adóban három nap alatt megérkezik az és hogy az éjszakai megyék bizonyára nagyon gazdagok, hogy íme, éppen ők s a királyi városok buzgó barátai a nagyobb adónak. Reméli, hogy az adókivetésben tekintettel lesznek e körülményre. A katonai élelmezés megoldása tehát megbukott ugyan ezen az országgyűlésen; de nem maga az elv, melynek helytelenségét a kormány is elismerte s igaz, hogy a megváltás alapjára állt, mit a rendek elismerni nem akartak, mert ezzel az ország nem tartozik, sőt nem tartozott soha, úgy, hogy a szélsők éppen a kormánynak a múltban felhalmozott adósságául tekintették; de világos volt, hogy az eszme érésnek indult s a jövő rövid időn helyesebb megoldást fog találni.

Mostamárczius 27-iki leirat megnyugodott az összegben s csak a „non ultra“ volt hátra. Tényleg volt az országgyűlésen már ekkor oly többség, mely a szoros határnapot nem helyeselte. Ezt a személynek úgy hozta össze, hogy felhasználta az utasítások kétféleképpen magyarázható szövegét s rábírta a követeket a szoros határnap elejtésére. Deák újra hosszabb beszédben, „a dolog mélyére ható tiszta logikának győzhetetlen fegyverével“, mutatta ki, hogy az adó mennyisége és ideje egyaránt megszabandó. „Mit érne az 1827: IV. t.-cz. s nem változnék e nyilvános hazugsággá az, hogy az adó tárgya in tota sua extensione diatára tartozik“: ha erről lemondanánk? A fő kérdés tehát

nem az, hogy melyik napig; hanem, hogy egyáltalán megszabassék az adó határnapja. A rendek azonban a határnapot elejtették s csak azt mondták ki, hogy ha időközben országgyűlés nem tartatnék, három évre és „nem tovább“ szól az adó. Ekkor a személynök és hívei azt akarták becsúztatni, hogy a jövő országgyűlésig és nem tovább; de Deákék siettek tisztázni a kérdést s így a „non ultra“ e némileg változott alakban győzött. Ennek törvényességét aztán a kormány sem tagadta, csak váratlannak nevezte, mert bizalmatlanságot lát benne. Deák gúnyosan fejtegette a bizalom kérdését, melynek tárgyalása nem volna kellemes a kormányra; de a „non ultrá“-t ebben az alakban is veszély fenyegette volna, ha Deák bölcs taktikája meg nem menti. Ő ugyanis, midőn már ingadozott a kérdés, a vita pontját megváltoztatva, azt fejtette ki, hogy a király elfogadván az adójavaslatot, a kérdést a törvényhozás mindkét tényezője megerősítette s így további tárgyalásnak nincs helye; mert azt a válasz sem mondja, hogy a rendeknek nincs igaza a „non ultrádban. Ezt a rendek csakugyan belátták s egyhangúlag elfogadták. Így Deák a nehéz vitában, egy különben jól alkalmazott taktikai fogással, megmentette e fontos nemzeti jogot, melyet eddig feliratban soha ily határozottan nem érvényesítettek.

Még egy végső nehéz küzdelemben vezette győzelemre a rendeket Deák, t. i. a törvények szövege feletti vitában, az ú. n. concertatióban, melyet egy bizottság a cancelláriával közösen végzett s ebben a cancellária nem egy kivívott előnyt bírt megghiúsítani. Ezen az országgyűlésen a rendek azzal akarták ezt kikerülni, hogy felirataikhoz mindannyiszor pontos szöveget is mellékeltek; de a kormány a magyar szöveg miatt a

concertatiót mégis szükségesnek jelentette ki s Deák minden ellenzése daczára, az országgyűlés többsége is elfogadta. Ekkor Deák csak azt kívánta, hogy a concertatio csupán a két szöveg egybevetésére szorítkozzék s minden kétes esetben ne vegyes ülésen, hanem külön üléseken határozzanak. Így Deák belevitte legalább az eljárásba a legteljesebb ellenőrzést s azt, hogy alsó táblai tagok titkos szavazással válasszassanak a bizottságba. E két pont a concertatio halálát jelentette, mert Deák a legkisebb irányi változtatásnál is, hivatkozva a megállapodásokra, még a nádor külön felszólítása után is, ragaszkodott az elvi határozatokhoz s külön üléseken tárgyalatta őket, miben a rendek, szerencsére, vezérségét elfogadták. Ezt a sikert Wesselényi e „diaeta szebb gyümölcsei“ közé sorozza április 29-iki soraiban.

TIZEDIK FEJEZET.

Deák követi működése 1833/36-ban.

DEÁK FÖLLÉPÉSE AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. VEZÉRKEDÉSE ÉS WESSE-
LÉNYI TUDÓSÍTÁSA. ELŐTANULMÁNYAI. — ALKALMAZÁSUK.
NEMZETGAZDASÁGI NÉZETEI. — DEÁK 8 A MAGYAR NYELV. — IRÁLYA.
— KÜLSŐ MEGJELENÉSE. — DEÁK ÉS KÖLCSEY. — BIZALMAS NYI-
LATKOZATAI. — CSÜGGEDÉST NEM ISMERŐ KITARTÁSA. — MÁS JEL-
LEMZŐ TULAJDONAI. BÁNÁSMÓDJA KÖVETTÁRSAIVAL. — SZOKÁSAI.
— HELYZETE KÖVETTÁRSAI KÖZT. — AZ ELLENZÉK KIVÁLÓBB FÉR-
FIAI ÉS DEÁK. — SZÉCHENYI DEÁKRÓL. KÖVETJELENTÉSE.
ENNEK FŐ ELVELI. — E JELENTÉS KINYOMATÁSA. — HELYTARTÓ-
TANÁCSI LEIRAT ÉS A MEGYE TILTAKOZÁSA.

Deák több életrajzában olvasható az, hogy a mint ő Pozsonyban megjelent, azonnal az országgyűlés vezére lett. Semmi sem tévesebb ennél s nem más, mint a későbbi eredmények áthelyezése a múltba. Ez nemcsak azért téves, mert Deák még nem is ápolhatott ily vezérkedő ambíciót; hanem azért is, mert mint új embert, úgy fogadták, mint új embert szokás: várakozással és kételkedéssel, kit azonban márcsak utasítása is meggátolt, hogy mindenben az oppositio élére állhasson. Hamar feltűnt és tekintély lett ugyan; de vezéri szerepe csak 1835 óta kezdődik az erdélyi, a szólásszabadsági kérdéssel és a kormány leiratai által fölidézett köz- és alkotmányjogi vitákkal. Széchenyi is csak ez időből jegyzi fel, hogy felsőbbségét minden oldalról elismerik. De a mellett, hogy

parlamentari vezérkedéshez parlamentari gyakorlat kell: Deáknak még föllépésében sem található semmifeltűnésre vágyat vagy számítást. Ha valaki rohammal akar a közvéleményre hatni, először is holmi népszerű tárgyat szemel ki, mellette megrázó, csillogó beszédet tart, mely meglepi és felizgatja a figyelmet. Deáknál semmi ilyes; felszólal ott, hol a kérdés találja őt május 2-ikán a falusbirák botozása ellen. Minő más volt pl. Széchenyi ragyogó, de kiszámított fellépése 1825-ben.

De később is vezérkedésének természete más volt, mint ma legtöbbször értik. Az akkori országgyűlés a pártok elvi szoros elkülönítését, a pártfegyelmet és pártértekezleteket alig ismerte. Az országgyűlés elején Wesselényi próbált ilyesmit; de az ő távoztával csak alkalmilag s fontos esetekben tartottak hol itt, hol ott értekezleteket. Wesselényi is írja 1835 április 7-ikéről: „Voltam Deáknál arról szólni, hogyha lehet, a holnapra kitűzött erdélyi indítvány még haladjon; kevés utasítás érkezett még s az emberek is készületlenek; ő is óhajtáná, de beteg lévén, nem járhat a dologban. Itt most nem úgy áll a dolog, mint régen; akkor én meglehetősen concentratiót tartottam fel s minden nevezetes dologban egybegyűltünk; de most a nagyon kevésre olvadt igazi oppositio sem igen értekeződik együtt; itt sem igen van ember, — mi általjában ritka, — ki tudván az emberekkel bálni, lenne elég buzgósága, ügyessége, mozgósága az embereket egyesípolni, trombitálni, ostorozni; többet lehet ily úton tenni s használni, de bajosabb szerep, mint az ülésben oratiókkal“.

Ebből megítélhetjük Deák vezérkedése természetét oly kérdésekben, mint az említettek vagy mint az V. Ferdinánd címkérdése. Ez a közelismerésen, önkény-

télén tiszteleten és bizalmon alapult; ő vezérkedett, nem, mert minden áron akart; hanem mert önkénytelenül vagy öntudatosan követték; a nehezebb közjogi kérdésekben, kétes ügyekben, a kormány által összekúszált szálak lebonyolításában, a valódi értelem és szándék kihéjazásában önkénytelenül neki adták át az első szót s követték azzal a bizalommal, hogy az másként nem is lehet, mint a hogy ő magyarázza.

Azt is szokták továbbá mondani, hogy Deák, mint teljesen kész ember jelent meg Pozsonyban, ki élte végéig ugyanaz maradt. Bizonyos, hogy nagy jelleme alapvonásaiban és a maga előtt a jövőben szemlélt nagy nemzeti cél kitűzésében nem változott; ámde éppen ez az országgyűlés volt az, mely befejezett férfiúvá, a megyei emberből, a megyegyűlés szabadelvű szónokából őt szabadelvű államférfiúvá tette, ki képessé vált nemcsak egy kérdést, egy pártot; hanem egy nemzet hajóját is bárminő bizonytalan és kétes vizeken kormányozni. És erre a feladatra senki sem jelenhetett volna meg az országgyűlésre jobb előkészülettel és nagyobb természeti adományokkal. Készültsége, mint tanulása éveiből láttuk, egy teljes magyar jogi készültség volt. A *Corpus juris-t* s a magyar országgyűlések iratait tökéletesen ismerte; magyar jogász volt s akart lenni minden tekintetben, ezért tett ügyvédi vizsgálatot is; a megyei tiszteletbeli hivatalokban begyakorolta magát jogi életünk minden aprólékos részleteibe; mint nagyobb birtokos, megismerte a nép helyzetét, a kisenemesség bajait. De ezek mellett történelmi mély tanulmányai állami életünk, közjogi viszonyaink, belkormányzati bajaink összes titkaival megismertették, melyek felett államférfiúi látókört bírt szerezni gondolkodásának philosophiai ereje által és e látókör határait

szemléletének élessége kiterjesztette. Ez utóbbiban különösen elősegítette az, hogy nemcsak hazánk jogviszonyaival ismerkedett meg; pozitív jogi ismeretei kiterjedtek Európa legnevezetesebb államai törvénykönyveinek ismeretére. Ő éppen úgy ismerte elméletből és könyvekből a porosz, osztrák vagy francia polgári törvénykönyvet, mint a gyakorlatból s az életből megismerkedett a mi jogunkkal. Míg tehát a magyar köz- és magánjog, az országgyűlési előzmények alapos ismeretével méltán meglepte azon idősebb követőinket is, kik jóformán csak ebben voltak jártasok: addig a jognak magasabb, bölcséleti felfogása, hazánk egész köz- és magánéletének az újkor eszméi szempontjából való áttekintése és felfogása, az erős történeti érzék mellett a reformok szükségére iránti mély meggyőződés és elhatározás és a számtalan fölmerült kérdésekben tanúsított sokoldalúság: őt nemcsak magasra kiemelik a tisztán sérelmi ellenzékiek közül, hanem élesen megkülönböztetik az első sorban elméleti philanthropoktól és fölhevült theoretikusoktól is; az ő álláspontja egyszerre volt gyakorlati, mert a magyar törvénykönyvre támaszkodott s a magyar jogszokások alapján állt; egyszerre és együtt volt elméleti, mert az általános európai állami élet fejlődésének és eszmenetének hatása alatt állott.

Midőn tehát például arról volt szó, hogy a Wesselényi személyében megsértett szólásszabadságban megállapítsák a felirat jogi alapjait: ő azonnal készen volt vele, hogy az 1723: LXVII. t.-cz. intézkedésénél más nincs, egyebet alapul venni nem szabad; csalhatatlanul bebizonyította törvényeinkből, hogy kormány és fejedelem nem egy s ezekkel a hat évre terjedt ügy dönthetetlen alapjait letette. De másrés-

ról ugyanő, midőn arról volt szó, hogy a megyei élet nálunk és egy francia praefecturában miben különbözik; minő viszony az, mely a kormányzati forma természete és iránya egyfelől és másfelől a mi megyénk s a francia megye közt itt és ott létezik: egyszerre meg tudta államiságunk szempontjából világitani a kérdést annak az egész szükségnek kifejtésével, mely miatt mi megyéinket praefecturákká átalakíttatni nem engedhetjük. Ilyen példát bármennyit idézhetnénk. De ha ezek némileg magyar jogi szempontból és tudásból is megfejtethők; ugyanez fog szemünkbe ötleni, ha az általa hangoztatott más eszmék körében csodálatraméltó sokoldalúságát figyeljük meg. Noha, mint láttuk, az ő alaptudománya a jog volt s politikájának alapja a törvényesség: mégis pl. a beszédeiben elszórt nemzetgazdasági elvek e tudomány szokatlanul széleskörű ismeretére vallanak. Így pl. élesen figyelte meg a jogi és nemzetgazdasági intézmények kölcsönhatását; ezért az urbérben, a kisajátítási törvényben, a nemesség megadóztatása kérdésében nem mulasztotta el ezekre terelni a rendek figyelmét. Ő volt az első, a ki figyelmeztette a nemzetet arra, hogy a hol nagyszámú a nemesség, ott szegény is; midőn a jobbágyok legelői illetményét, kereskedési szabadságát, pálinkafőzési jogát védelmezte: szempontjai nem csupán emberbarátiak, hanem jogiak és nemzetgazdaságiak is voltak. Még inkább kiviláglik ez, midőn felszólalt 1834 október 21-ikén a zsellérek és negyedtelkesek érdekében, azt mondván, hogy ezek nemcsak legszegényebb, de egyszersmind leghasznosabb osztályát alkotják a népnek s kívánja, hogy szolgálatra alkalmatlanság esetén ezek is elnézésben részesüljenek; de kiemeli azt is, hogy e ki-

méletet az észszerűség is diktálja, „mert látjuk, hogy a hol zsellér nincs, mily nehéz munkásokat kapni“. Őt tehát a munkásosztály védelmében nemcsak emberbaráti, hanem nemzetgazdasági szempont is vezeti s annak az osztálynak fentartásán, megmentésén munkál, mely a legnehezebb és legszükségesebb munkát végzi. Valóban az úrbéri törvényben kimondták a rendek a zsellér e védelmét. Hasonló helyes nézeteket hirdetett, melyeket a legújabb idők is éppen ily helyeseknek bizonyítottak, midőn az adóalapról szól, melynek kibővítése nem áll a nemzet érdekében; ezért helyesli a jobbágytelki nemes megadóztatását; mert itt dologi és nem személyi adóról van szó. Ugyancsak más alkalommal így nyilatkozott 1834 október 16-ikán: „a kormánynak érdekében fekszik, hogy a mennyire lehet, több fundusból fiztessék ugyanazon adó, mert ez által az a materiális haszna lesz, hogy jobb erőben lévén az adózó, kevesebb lesz a restantia“. Igaz ugyan, — mond — hogy segíthet magán a kormány a közvetett adó felemelésével, de a fogyasztási és forgalmi képesség határvonalára czélozva, hozzáteszi, hogy „az indirecta adónak határvonala van, melyet az önkényhatalom sem hághat át.“ A kisajátítási törvénynél pedig volt alkalma a vasútépítésről s ennek feltételeiről nyilatkozni. Láttuk, hogy a privilégium mellett épített vasutakra nézve elve volt, hogy az állam mentői kevesebb évre adja az előjogot és akkor vegye át őket állami kezelésbe. Tehát midőn hazánkban még vasút sem volt, ő már ismerte az ezek építtetésében irányadó állami elveket s a külföldön több helyt követett eljárásokat, melyek közül néhányra egyenesen hivatkozik is.

De nemcsak ezek, a követre és államférfiúvá a

viszonyok hatalmánál fogva készülõ férfiúra, fontos tanulmányok jellemzik Deák sokoldalú készültségét; hanem még oly részlet is, melyet Kölcsey mond el. Köztudomású ugyanis, hogy az úrbéri törvény eredetileg latin szövegû volt, ezen alapult a vita s csak midõn kerületileg készen voltak vele, fordította le egy bizottság. Mikor ennek I. cikke 1833 július 3-ikán kerületi ülésre került, egész nyelvészeti vita keletkezett; mert a maradiak fennakadtak az új kifejezéseken. „Deák, ki a nyelvet tanulá s a felsõ megyeiek, kik örömetest tanulnák, — mond Kölcsey — védelmére keltek a fordításnak: s a két fél harcra szállván, az országgyûlés, hallatlan példával, philologiai versenynyé változott“.

Valóban úgy van. Deáknak nemcsak tanulmányai, eszméi, hanem prózája is már az új idõké. Olvassuk csak ott õt, a hol beszédei eredeti alakjukban maradtak ránk s nem az országgyûlési napló avult, hosszadalmasai] körülíró szövegezésében, mely oly gyakran elferdíti nemcsak a kifejezést, hanem zavarosan adja a tartalmat is: és mindenütt ráismerünk az újabb, művészibb magyar nyelvre, mely míg egyfelõl a classicusok ókori tömör styljának és gondolatbeli gazdagságának mély tanulmányára mutat; másrészrõl ismeri azt a művészi fordulatosságot is, melyet egy Kölcsey prózájában találunk s egyszersmind magán hordja egy rendkívüli, egy nagyszabású egyéniség bélyegét és eredetiségét.

Figyeljük meg kissé ezt az egyéniséget is; mert hiszen ez õt vezéri szerepre éppen oly, sõt még nagyobb mértékben tette képessé, mint elõtanulmányai és gyakorlata. Külsejében ugyanaz az egyszerű férfiú áll elõttünk, milyennek láttuk az ifjút. A tisztaságon

kívül teljes egyszerűség jellemzi; fekete francia nadrág, fehér mellény, fekete attüa, nagy fekete nyakra való, ünnepi alkalommal, vagy országos ülésen vaskos ősi kard egészítette ki ruházatát. Ez az egyszerűség jellemezte még legünnepibb szónoklataiban is. Mondják, hogy híres beszédét a lengyel ügyben úgy mondta el, hogy felállva, egyik térdét székére tette, kardját rátámasztotta s baljával markolatát szorítva beszélt. Egészen, noha fiatalabban, de úgy nézett ki, mint későbbi éveiben. Erős domború homloka s bozontos, dús szemöldökei némileg keményebbnek és zordabbnak mutatták arcát, mint minő valóban volt; de mindenesetre helyesen mutatták akarata szilárdságát, meggyőződésében jelleme kajthatatlanságát és következetességét. Fényes szemeiben tűz, nyájasság és erő váltakozott s borotvált, gömbölyded arczán állandó derű és jóság tükrözött. Az egész fej az erő és hatalom benyomását tette; de a mellett páratlaní rokonszenves és nyílt volt. És ilyen benyomást tett egész megjelenése. Mint a fény, mely mindent megvilágít, a mi környezi: így vonta be a jóság derűjével szive mindazokat, kik hozzá közelítettek. Ezért mondja minden kortársa, hogy éppen úgy tisztelték őt, mint szerették; követársai már most az országgyűlésről azt a mondatot vitték haza róla, hogy olyan az esze, mint egy ókori bölcsé s a szive, mint egy jó gyermeké.

Deák csakugyan éppen oly mértékben volt a szív és képzelet embere, mint az észé; ezért szellemileg senkivel sem állott nagyobb rokonságban, mint Kölcseyvel. A Deák hazaszeretetében is volt valami múlt iránti epedés, valami borongó bánat; az ő hazaszeretete is ismerte a titkos epedést s a jövőre nézve nem volt eltelve nagy reményekkel. Azonban

Kölcsey keserű lemondását nem osztotta s nem is fogadta el. Ő még akkor is férfias kitartással küzdött és még árnyát sem mutatta a csüggedésnek, midőn Kölcsey fájdalomtól feldúlt kebelrel hagyta el az országgyűlést. „Mert tudnotok kell, — mondja Kölcsey, — hogy a mi kinézéseink el vágnak hornálysítva, a mi reményeink feldúlva s kebleinkben minden gond, minden aggodalom az ország jövődjé miatt felriasztva.“ Deák a csüggedés, a lemondás ily keserű hangulatának sohasem engedett. Nem mintha nem ismerte volna; de mint érzelmileg kevésbé expansiv természet, szívébe rejtette, belsőleg gyötörődve, égve és csak bizalmasan nyilatkozva meg. Így, midőn a három felirat ügye volt soron 1834 elején s a sérelmi feliratban már kilencz, a barsi ügyben öt, a május 20-iki felíratra érkezett kir. válaszra adott felíratban két izenetet váltottak a főrendekkel, ezt írta márczius 4-ikén Wesselényinek: „Helyzetünk naponként komolyabb s noha kilátásink fényesek soha nem valának, remegve látjuk mégis naponként jobban enyészni reményűiket. Számunk fogy, mert haszon és mellékes tekintetek sokat elvontak már körünkből; erőnk csügged, mert siker nélkül küzdünk azokkal is, kiknek talán nincs kevesebb okuk szeretni a hazát, mint nekünk, s így a jövődjé csak sötét borúval fenyeget.“ Még nagyobb csüggedés tanúja az a levél, melyet az úrbér erkölcsi elveinek bukása után írt 1835 január 9-ikén, melyben így szól: „Bőven akarám festeni nyomorult állásunkat, el akarám mondani, hogy e nemzet az *előítéletek* sorvasztó kötelékiből kivergődni soha nem fog, s noha te, ki nemzetünknek éltél mindenkor, ezeket nálamnál jobban tudod, jól esett volna nékem is rokonkebelbe önteni a pa-

naszt, ámbár jól tudom, hogy minden panasz csak erőtlenség szülte pusztá sóhajtás, mely csak pillanatig enyhíti a fájdalmat, de a bajt nem orvosolja; idődet azonban panaszokkal nem lopom, — elég legyen azt mondanom, hogy állásunk naponként terhesebb, számunk fogy, a megyék részvétlensége növekedik és legszebb reményeink porba omlanak. Kölcsönyk elvesztése oly súlyos csapás, melyet pótolni semmi nem fog. Szatmárnak viselete oly alacsony, hogy azért a józan észnek és becsületnek ítélőszéke előtt felelni ugyan sohasem tudnak Szatmárnak elcsábított rendei, és éppen ez az, a mi leginkább csüggesztő; mert ha csak a követek volnának rosszak, ha csak azok közt találna pártra a kormány, bajunk sem volna orvosolhatatlan; de a megyék gyávasága vagy erkölcsi romlottsága ellen honnan reményíhetünk segédet? Hidd el, barátom! gyakran közel vagyunk az elcsüggedéshez és csak azon édes remény, hogy a kimondott szó, a kifejezett igazság talál mégis fogékony kebelre s egykor talán felébred önjavára mostani tompa részvétlenségéből a nemzet, tartja fel egyedül csekély, igen csekély erőnket.“ Ugyancsak Wesselényi 1835 május 2-ika délutánján Deákkal sétaközben a helyzetéről beszélgetvén, ezt írja róla: „Elszomorodva tévők megjegyzéseinket a zsibbadó s annyira lankadt nemzeti érzés és részvét felől s gyengeségünk annyi példái iránt, melyek minden oldalról gúnyolva mutatják magokat szép álmaink s reményeink megsemmisítésére. — Két esztendővel ezelőtt minő buzgóság, minő hév mutatkozott a lengyel ügy iránt, lelkesedéssel fogták azt fel a vármegyék, elragadtatással szólották itt mellettök, s most a saját test együttlétező tagjának, Erdélynek rongált sorsa korántsem

talál annyi rokonérzésre: a minapi indítvány átmenése kétes volt s lankadtan történt s még mindazóta hever“. Hasonló rajzot ad a megsértett szólásszabadság lanyha támogatásáról s Deáknak erről való nézetiről.

íme, pár nyilatkozat és tájékoztató Deák belső életéből. Azonban, mint követ, legyőzte csüggedését; „azon szent kötelesség, melylyel hazánk közjavát előmozdítani tartozunk“ és a melylyel követjelentésében megyjét buzdítja: megőrizte őt minden külső erőtlenségtől; ez a szent kötelesség ellentállt a megpróbáltatásnak, erejét és kitartását megaczelozta. Soha és semmi körülmények között az ügyet elveszettnek nem mondta s nem volt oly csekély előny, hogy érte küzdeni ne vélte volna érdemesnek. Ezért egyformán harczolt követtársai, „az önhasznát imádó és a réginek azért, mert régi, ha rossz is, vakon bókoló sokaság“ ellen, mint a főrendek kitartó rideg vétójával, vagy a kormány elnyomó törekvéseivel szemben. Az urbérben, a míg lehetett, az anyagi és morális kedvezményekért egyaránt sikra szállt és midőn minden kitartás, minden nemes törekvés daczára emezek elvesztek: az anyagiakért éppen oly buzgalommal, éppen oly hévvel, éppen oly körömszakadtig harczolt s ha nem győzhetett, csak lépésről-lépésre engedett és hogy a javaslat e tekintetben folyton kedvezőbbé vált, csaknem egyedüli érdeme. Ha ugyanaz a kérdés, mint faizás, legelő stb. tízszer került elő, tízszer harczolt meg a jobbágy érdekében s elvéül választotta, hogy a legkisebb előrelépés megérdemli a követ és férfi küzdését; ellenben a legkisebb hátralépés is kimondhatatlan veszély, már csak a példa miatt is. Ezért, ha a főrendek ellenállása, a kormány merevsége az utolsó sánczokból is hátranyomta, akkor az előrehatolásra

új réseket keresett, az elvesztettet más úton visszavivta, kimeríthetetlennek látszó erőforrásaival, bölcs körültekintésével, olykor taktikával is megmentette a veszendővé vált előnyt, mint az úrbér VIII. t.-cikkének bukásakor, a barsi ügyben tett felirat elejtésekor vagy az adóügyben. Éles tekintete, tárgyismerete, vitakozásbeli ereje, melytől távol állt minden sértés vagy erőszakolás, a törvénynek kétes esetekben találó alkalmazása, vagy új oldalról való megvilágítása, az elv szabatos körülírása: oly erőt adtak fellépésének, mely e mellett mégis minden túlzástól ment vala, hogy önkénytelenül hódított fönt és alant. Ezért kétes pillanatokban a rendek figyelme magától feléje irányult és az első szót neki engedte át a közvélemény, kimondott elveit fogadván el a föliratok tartalmául.

Ki nem számítható, hogy Deák e fontos belső tulajdonságának mit köszönhet ez az országgyűlés és mit utóbb a haza; mert a közéletben élete végéig uralkodni bírt minden csüggedésen, a körülmények és rossz irányzatok minden kedélyi hatásán; ezért sikereket bírt elérni ott és akkor is, midőn körülte minden összeomlani látszott. Ennek ez az országgyűlés is fényes jeleneit mutatja. Kögzőttség, fonákság, sőt vesztegetés és ijesztgetés állotta útját a legfontosabb kérdésekben; de elszántsága és okossága a nagyszámú jóból legalább némelyeket kivívott és csakis ezek vívhatták ki. A teljesített kötelességnek egyetlen és egyedül boldogítható önézetével egy követ sem távozhattott inkább Pozsonyból s a felébresztett remények, a nemzet lelkébe hintett csírázó magvak szemlélete senki- nek sem növelhette inkább öntudatát és senki sem üdvözölhette nagyobb meglelégedéssel ősei hajlékát, mint ő; s mindenestre ezeket érezte volna is, ha a

felvetett nagy kérdések árnya és a felelősség súlya nem nehezedett volna lelkére, melyeket nem hiúságból, mint Balogh, sem nem vakmerőségből és elbizakodott erőtudatból mint Wesselényi, vett magára; hanem, mint a haza kijelölt vezére, hőse, ki magasabb hatalmak által kijelölve a pályára elhivatott.

Mert Deák éppen nem tartozott a merész kezdeményezőkhöz s még inkább került a csillogás alkalmait. Ez az országgyűlés néhány ú. n. fényes alkalmat adott népszerű indítványokra, minő volt az erdélyi kérdés, a szabadszólás ügye s több ilyes. Deák, noha kedvező volt utasítása, sohasem igyekezett a kérdés föl vetője lenni. Megvárta, míg mások elmondják a magokét, sőt megadta nekik a helyes szempontot, megjelölte az elvi kiindulást; ő rendesen a vita előhaladott menetén szólalt fel, midőn aztán nemcsak álláspontját írta körül a legnagyobb szabadsággal, hanem az ellenvéleményt is megczáfolta érvei súlyával, melyek többnyire kerültk a nyelv minden fényesebb, minden kápráztató eszközét. Mély, erős, férfias hangja betöltötte a termet, az érvek és okok, mint gyöngyszemek peregtek le ajkairól, minden egyszerre világosnak, határozottnak, czáfolhatatlannak látszott; e mellett mélyen belemarkolt a szívekbe előadása melancholikus árnyalatával vagy néha főséges haragjával; de leggyakrabban nyugodt árjával töltötte el a hallgatók lelkét, mint a mély, széles folyam, melyet természetes esése visz tovább.

Ha tehát kellett, nem hiányoztak e szónoki hatalomból a kérelem és esdeklés meleg hangjai, a tréfát vagy melléktekintetet nem ismerő keménység, a harag fellegei és villámai. Nézzük pl. csak a vallás, szólás-szabadság, népnevelés érdekében tartott beszédeit

vagy azt, melyben azoknak felel, kik országos ügyben a nádor vagy a király személye iránti melléktekintetekre hivatkoztak az engedékenység kieszközlése végett. Éppen az „V. Ferdinánd“ címkérdést tárgyalták, midőn egyszer a nádor is nyilatkozott Széchenyinek Deákról, még pedig az említett esetek miatt oly formán, hogy becsüli nagyon az új notabilitást; de sajnálja, hogy nincs elég nevelése és elég publicistái képzettsége. Ha Deák határozott kijelentéseit ismerjük, melyek éppen nem keztyűs kézzel nyúltak bele némely személyi kérdésbe, nem fogjuk csodálni a nádor megjegyzését; de a címkérdés elmérgesedett állapotában mégis Deákot hívta magához s az ő tanácsára tett magánúton fölterjesztést, hogy mivel a rendek engedni nem fognak, az uralkodó fogadja el felterjesztésöket. Ez volt az első eset, hogy Deák közbenjárt a nemzet és a király közt»

De volt Deáknak még egy kiváló egyéni tulajdona, mely őt különösen alkalmassá tette a vezérkedésre: ez az emberekkel bánni tudása, az a rokonszenv és tisztelet, melyet maga iránt ébreszteni bírt. Mert tudni kell, hogy ő nemcsak érintkezni kívánt az emberekkel; hanem szerette is őket s általában szerette a társaságot. Ha gyakran órákat töltött gondolkodó elmélyedésben oly kitarással, mely meg van győződve, hogy gondolkozva nem vesztegeti az időt, hogy ezalatt benne az eszmék érettebb alakot öltenek s végül világos és határozott megoldást nyertek: másfelől szüksége volt az állandó eszmesúrlódásra és senki szívesebben nem hallgatta meg mások véleményét, melyek megannyi új alkalmat adtak, hogy saját gondolatai, érvei annál gazdagabban buzogjanak fel. S e közben nyájassága sohasem hagyta el, türelme soha-

sem apadt ki, hogy meggyőzzön, felvilágítson, érveket csoportosítson; szellemi fölénye oly vonzó alakban jelent meg, hogy elismerni s magát alája rendelni senkinek sem esett rosszul.

Voltak többen, kik a bátyja érdekes megjegyzése miatt nagy várakozások közt fogadott Deákot kezdetben kicsinyelték. Ezek közé tartozott Pázmándy Dénes, Komárommegye követe is, ki a sorrend ügyében így szólt Deák beszédére: „tisztelen Zala ifjú követének szép igyekezetét”; de később az ilyenek szintoly tisztelettel szóltak róla s az egyik legnagyobb elismerést mindjárt követi pályája elején a kormánypárt egyik legállandóbb hívétől, Rohonczytól kapta. Pozsonyi életmódját is teljesen úgy rendezte be, hogy a komoly munka mellett megfeleljen a társalkodó érintkezés szükségének. A „Vörös ökörében lakott; reggel 5 órakor nyári időben már rendesen az utcán volt s 8 óra tájig sétált; ekkor reggelizett, azután az ülésbe ment, melynek szorgalmasabb látogatója senki sem volt. Délután otthon maradt; olvasott, tanult vagy ismerősei keresték fel s már most egész udvara támadt, melyet előbb meleg kedélye vonzott, majd a szeretet és tisztelet csatolta hozzá. Ő maga nem igen járt másokhoz; de szerette, ha hozzá jönnek. Legtöbbet érintkezett Kölcseyvel, Beöthy Ödönnel, Bezevredy Istvánnal, Klauzál Gáborral s rajtok kívül Balogh, Bárczay, Eötvös Mihály, Sárközy voltak gyakrabban vele, kikkel esténként a kaszinóban is eltöltött egy-egy órát. Billiárdozott s néha kártyázott is; csak 1848-ban hagyott abba minden kártyajátékot, Kölcseyvel tartott legnagyobb szellemi rokonságot. Személyesen mindjárt megismerkedtek, hogy Deák Pozsonyba ment. Kölcsey kereste fel először, de nem találta

otthon. Deák Bertha Sándorral viszonzni akarván a látogatást, szemben találta őt és Palóczyt s a két „Ferkó“ együtt menyén sétálni a ligetbe, ezóta belső barátságban éltek, melyet a gondolkozás rokonsága tett erősebbé. Számos kérdésben elől jártak s együtt küzdöttek. Deák ifjúsága, humora, derűje jótékonyan hatott Kölcsey borongó kedélyére; nem egyszer megvigasztalta, sőt felvidította. Szellemi rokonságukra jellemző, a mit Kölcsey egyik levelében ír: „Sok ember nem néz egyebet, hanem hogy Wesselényi, vagy Deák, vagy Kölcsey javallanak-e valamit s azonnal kész a kárhozat“. Deák senki iránt nem érzett melegebb és állandóbb barátságot, mint e két férfi iránt, kik a meggyőződés erejében és elvhűségben hozzá annyira hasonlítottak. Mondják, hogy Klauzál szerette még ennyire; vonzalma iránta egészen testvéries volt. Lassanként, de annál biztosabban s a mi legjellemzőbb, minden különös törekvés nélkül megnyert tekintélyét, különösen Kölcsey távozása után, osztatlanul elismerte az egész ellenzék; még Beöthy Ödön is, ki sem előbb, sem utóbb tekintélyt el nem ismert s 1843-ban valódi versengést folytatott Klauzállal az elsőségért, a mi a pártot többször megosztotta. Bizonyára szép látvány lett volna Kölcseyt és Deákat együtt látni az országgyűlés végéig, mint kik nemcsak kedélyileg, de szellemileg is kiegészítették egymást. Kölcsey bizonyos elméleti idealismus által vezette magát a reformok ügyében; Deák természeténél, tanulmányainál fogva nagyobb súlyt helyezett a jog történelmi alapjaira s emezeket sohasem tévesztette szem elől. Bezerédytól különösen abban különbözik, hogy emez inkább volt emberbarát, mint politikus. Deák éppen oly emberbarát volt; de minden haladási

mozzanatban vagy reform-indítványban figyelemmel volt ennek politikai vagy közgazdasági előnyeire is s ezek éppen úgy vezették, mint amazok. Bezerédy a reform s különösen a jobbágyságot illető kérdésekben valamely állandó lelkesülestől látszott vezettetni, mely minden részlet iránt egyenlő tüzet mutatott és mindenikről oly hévvel beszélt, mintha tőlök mind egyformán függne a nép és a haza üdve. Mintegy nem bírta az eszméket és intézményeket kellő távlatból nézni. Ezért, ha tiszta erkölcsi jelleme és becsületes meggyőződése, valamint beszédeiben a hév, melylyel a nemes ügy mellett szólt, az „örök igazság“ nevét szerezték meg neki: egészben véve benne a vezérséghez hiányzott a bölcs számítás és önmérséklet, a mi Deákot éppen annyira jellemzi, mint kiemeli. Beöthyt némileg ellenkező tulajdonok tették a vezetésre alkalmatlanná; de ugyanő egyébként az ellenzék legjobb katonája volt. Alacsony, izmos termetű férfi, arczán életerő, egészség, határozottság és kihívó dacz; jelleme elárulja az egykori katonát, mely természetből merész, hajthatatlan. Ő kezdeményezte ez országgyűlés két legfontosabb kérdését: a vallásit és szólásszabadságit s mindkettőt bátor, kemény és tüzes beszéddel. De éppen mert ilyen volt, gyakran a kellőnél tovább ment; pedig a ki túllő a célon, az sem talál. Támadásai élesek voltak s ilyenkor heve elragadta; a politikai taktika iránt nem volt érzéke, nagy törvénytudó sem volt; a század eszméi inkább őt vezették, mint ő uralkodott rajtuk s meggyőződését a törvény alapos ismerete nem támogatta és nem korlátozta. E mellett, a mit pedig akkor egy magyar politikus nem nélkülözhetett, nem volt szónok a szó magasabb értelmében sem ő, sem Bezerédy.

Íme, pár vonásban az akkori ellenzék legkiválóbb alakjai. Ezek megmagyarázzák Deák szellemének és egyéniségének súlyát és befolyását azonkívül is, miket rólok összehasonlítás nélkül elmondánk. Széchenyi is, ki följegyezte Gosztonyinak azt a mondását, hogy Deáknak is „csak olyan vége lesz, mint Ragályinak“, más helyt 1835 végéről azt írja róla: „Deák magasabban áll, mint a többiek mind; de üldözik is már érte. A bárgyú magyar nemes ember semmit sem akar maga felett elismerni“. E hely ugyanazt tanúsítja, hogy voltak neki is tán inkább irigyei, mint ellenei; de hogy ebben az időben már az általánosan elismert vezér volt, a kit szívesen ismertek el annak, ezt a fennmaradt följegyzéseken kívül legkivált az bizonyítja, hogy az összes fontos ügyek vezető szálai kezében egyesültek; indítványait közbekiáltás kísérte és neki köszönhetőek az elért sikerek.

Deák e fontos követi működés eredményeit híres követjelentésében tette le, mely egyszersmind legnevezetesebb okirata ennek az országgyűlésnek; ebből, ha az összes követi jelentések, naplók, egyéb iratok, sőt az *Országgyűlési Tudósítások* is elvesznének, tömör vonásokban megismerhetnék az országgyűlés eredményeit, küzdelmeit s melynek méltó párja az, melyet az 1839/40-(lik országgyűlésről bírunk tőle.

E jelentését élőszóval adta elő Zalamegye 1836 június 22-iki közgyűlésén, másfél hó múlva az országgyűlés bezárása után, ugyanakkor, midőn gr. Batthyány Imre főispáni helyettest is, mint már kinevezett főispánt, beigtatták. Az ülés lefolyását Deáknak két leveléből is ismerjük (Kossuth-hoz július 18 és 30-ikáról), melyek közül amabban rövideen, ebben bőven írja le a történetet. „Én három óráig szólottam, — írja

Deák, miután elbeszéli, hogy az ülésen $\frac{1}{2}$ 11 órakerelőbb a főispánt miként igtatták be — hetet-havat összehordottam, míg a szám el nem fáradott; mit mondtam, azt már nem tudom, mert nekem leírva előadásom nem volt; de azt tudom, hogy tartalmára s a dolog érdemére nézve beszédem is azt foglalta magában, mit írott jelentésünk; csakhogy néhol tágabban és inkább kiereszkedve. Előadásomat meglegedve fogadták a rendek s minthogy az idő már későre haladott, az ülés eloszlott. Másnap az írott jelentésünket pontról-pontra felvették s annak minden pontját helybenhagyták, minden javallatainkat elfogadták“.

De az ülésnek az a része, mely a követek működésének elismeréséről szól, nem folyt le oly egyszerűen, mint Deák szerénysége a levélben érinti. Ellenkezőleg: a jegyzőkönyv ékes szavakkal emeli ki az ő és Hertelendy, valamint Deák Antal és Horváth János szolgálatait, melyeket az egész hazának tettek; továbbá azt, hogy a megye bizalmát nemcsak kielégítették, kötelességöket nemcsak híven és buzgón teljesítették; hanem kétes esetekben a rendek legmesszebbmenő várakozásának is megfeleltek. Mindezért Zala rendei hálás hazafiúi köszönetöket, melyet úgy is csak érezni, de kifejezni nem bírnak, az utókor számára jegyzőkönyvbe iktatni „és ez által hazafiúi szent tartozásuk csak némű teljesítését is elhatározták“, Erre a volt követek egymás után kérték ennek a jegyzőkönyvből kihagyását; mert ők csak kötelességöket teljesítették s szabad nemzetnél a polgártársak bizalma a legszebb, legédesebb, sőt az egyetlen jutalom; de Zala rendei egyhangú lelkesedéssel megmaradtak határozatuk mellett.

Deák követjelentése, melyet mindenütt az ő egy-

szerű nemes, de határozott és erős irálya jellemez, röviden, azonban minden lényegest kiemelve rajzolja az országgyűlés lefolyását. Ámde, ha ez nagy érdeme, a fő benne mégsem ez; hanem az, a mivel a nemzet erkölcsi erejének megszilárdítására kíván hatni; az, a mint a szigorú törvényesség hangsúlyozásán kívül, a haladás szükségét hangoztatja. Mindez ajelentést mintegy a nemzet számára készült parainesissé teszi. A haladásnak ez az elve — mond — azt követeli, hogy tartsunk lépést az európai fejlődéssel; közelebről pedig a megyére nézve azt, hogy éljen jogaival s törekedjék a jó eszközölésére országgyűlésen kívül, kormányi befolyás nélkül.

Valóban, a megye megértette az intést: erről tanúskodnak a magyar nyelv, a népnevelés ügyében már most hozott határozatok. A szigorú törvényesség pedig nyilvánuljon — mondá Deák — mind tettben, mind elmulasztásban. Tettben, hogy a rendek szigorúan ragaszkodjanak a törvényhez és tegyék meg mindazt, a haladás érdekében, mit törvény nem tilt; elmulasztásban, hogy a törvénytelen parancsokat ne teljesítsék. A mi a törvényekkel ellenkezik, kötelező erő nélkül valónak kell tartani s a jövő törvényhozásnál az orvoslást hathatósan sürgetni: ebben áll Deák elve. Továbbá az országgyűlésen a rendszeres munkák tárgyalásából nyert tanulságot az excerptákra alkalmazva, kimondja a megye közhelyeslése mellett, mint elvet, hogy „jövendőben is csak úgy lehet a hasznos javításoknak ösvényén biztosan haladni, ha a törvényhozás a legszükségesebb pontokat, melyek vagy halasztást nem szenvednek vagy fontos következeiseik miatt kitűnőleg hasznosak és azokat, melyeknél az óhajtott siker inkább remélhető, kiemelve, külön veszi tanács-

kozás alá, mert minden előrelépés nyereség a haladni akarónak.“ A megye ezt is már most utasításul adta a jövő országgyűlésre s a rendszeres munkák közül csak a büntető törvénykönyv letárgyalását jelölte ki.

Kifejezte Deák, hogy „századunkban nem szűkebbre szorítani, hanem inkább szélesíteni kell a képviselői rendszernek alapját; mert csak ott erős a polgári szabadság, hol minden polgár védi azt, mint köztulajdonát“. Ugyanerről e gyönyörű szavakat mondja: „az elnyomás csak gyávaságot szül s csak a szabadság boldogító érzete képes független elhatározást ébreszteni a szabad polgárok keblében“. O ezzel kapcsolatban a jövő országgyűlés legelső teendőjének nyilvánítja az országgyűlés s elsősorban a rendek táblájának reformját; mert ha ennek alapját kiterjesztik, ereje is növekedni fog. Zala rendei ebben is megértették őt; kimondták utasításul, hogy „a nem-nemesek a képviselői s polgári jussokban szintén részesíttessenek“.

De minden sorában kifejezi Deák azt a mindennél fontosabb intést, hogy az igazságnak és közügynek barátai csüggedést ne ismerjenek; mert a csüggedést nem ismerő állhatatosság és munkás iparkodás biztosan célra vezetnek. „Sok függ önmagunktól, sok a körülményektől s legtöbb attól, ha a körülményeket okosan használni tudjuk.“ Újra és újra küzdöttek — mond ugyanerről Deák — az igazság és közügy barátai csüggedetlen bátorságukkal az előítéletek ellen az igazság és közügy mellett a lefolyt országgyűlésen s ezt kell tenni a jövőben is. Ez volt az ő jelszava; de ez a szó nála tettet jelentett és nemesebb példát nemzetének nem adhatott volna.

Még csak pár szó tartozik e jelentés történetéhez. Zala rendei egyhangúlag kinyomatását határozták el

s meg is jelent Szammer Alajos veszprémi nyomdásznál, ki a megye számára Zala-Egerszegen fióknyomdát állított. A jelentés országos föltűnést ébresztett s legnagyobb részét Kossuth is kiadta a *Törvényhatósági Tudósüásolc-b&ii*; de több helyt kivonatosan, a végét éppen nem, mert közben tudósításait letiltották. Ajelentés országos hatása miatt a helytartótanács majdnem egy félév múlva rosszaló leiratot intézett a megyéhez, hogy cenzura nélkül adta ki; minthogy pedig az egerszegi nyomdát az 1821 április 17-iki királyi engedély csak tisztí iratok kinyomatására hatalmazta fel; megintí, hogy jövöre ilyest ne tegyen. Ugyanekkor az egerszegi r. k. gymnásium igazgatója, mint cenzor, hasonló utasításból Szammernél a még készletben levő példányokat lefoglalta s vele egy nyilatkozatot íratott alá, hogy 300 példánynál többet nem nyomott; egyszersmind nyilatkozatot vett tőle, hogy többé senki parancsára nem nyomatja ki, továbbá „e titkos és a legfelsőbb helyen nagyon rosszait kiadás körülményeit“ írásban beadja és nyomdájának elvesztése terhe alatt többé a jegyzék szerinti hivatalos iratokon kívül egyebet nem nyomat.

A megye rendei 1837-ben tavaszi közgyűlésökön kijelentették, hogy e helytartótanácsi rendelet elveit sem a könyvvizsgálatra, sem a megye hatóságára nézve el nem fogadják és tiltó tartalmát tudomásul nem veszik. Ebben a határozatban tehát újra Deáknak a sajtószabadságról való nézete lelt kifejezést.

MÁSODIK KÖNYV.

1836—1849.

ELSŐ FEJEZET.

Deák és a szólásszabadsági perek.

1836—1839.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS HAGYATÉKA. — DEÁK FELADATA. — A KORMÁNYI ELJÁRÁSBÓL EREDT NEMZETI HANGULAT. — CSALATKOZÁS, MINTHA A WESSELÉNYI PÖRÉT MEG AKARNÁK SZÜNTETNI. — AZ IFJAK ELFOGATÁSA ÉS ELÍTÉLÉSE. — VÁLTOZÁSOK A KORMÁNYBAN. KOSSUTH ELFOGATÁSA. — A PESTI ÉS ZALAI KÜLDÖTTSÉGEK BECSBEN. — WESSELÉNYI PÖRÉNEK FOLYAMA. — KOSSUTH ELÍTÉL TE TÉSE. — DEÁK LEVELEI. — DEÁK TANÁCSOLJA WESSELÉNYINEK, HOGY PÖRÉT KÖZÖLJE TELJESEN A MEGYÉKKEL. — A MEGYÉK RÉSZVÉTE. — DEÁK VÉLEMÉNYE A KORMÁNY ELJÁRÁSÁRÓL. — RÉSZVÉTELE A WESSELÉNYI PÖR VÉDELMI IRATÁBAN. — RÉSZVÉTELE KOSSUTH PÖRÉBEN. — E PEREK ÉS A MEGYÉK. — A KORMÁNY ÉS A MEGYÉK. — AZ 1838-IKI ÁRVÍZ HATÁSA A KÖZVÉLEMÉNYRE. — A KORMÁNY A KEDVEZŐ ALKALMAT NEM HASZNÁLJA FEL. — DEÁK KÍSÉRLETE WESSELÉNYI BÜNTETÉSÉNEK ELHALASZTÁSÁRA. — DEÁK BÉCSBEN. — NYILATKOZATA A HELYZETRŐL. — KIESZKÖZLI WESSELÉNYI BÜNTETÉSÉNEK ELHALASZTÁSÁT. — HATÁSA A KORMÁNY NÉZETEINEK MEGVÁLTOZTATÁSÁRA. — DEÁK A MEGYÉBEN. — MINT FŐISPÁNT FŐLESKETŐ. — NÉPNEVELÉSI ÜGY. — PÁRTVISZONYOK. — SZABADELVŰ IRÁNY. — DEÁK MEGYEI MŰKÖDÉSE. — KÉT FELIRATA. — A VEGYESHÁZASSÁGOK ÜGYE. — ZALA-MEGYE UTASÍTÁSA.

Az országgyűlés a megoldatlan kérdések egész sorát hagyta, mint súlyos örökséget, a megyékre s a következő országgyűlésre. Ezek terhe azonban első sorban Deák vállaira nehezült; mert a legfontosabb ügyekben ő fejezte ki, az ő tekintélyére fogadták el az alapelveket s ő volt bennök a nemzet vezére; ez egész közéleti szereplésének országos és történelmi fontosságot adott a függő nagy kérdések megoldásá-

hoz fűzött várakozás miatt. Mindezek legfontosabbika, mely mintegy magába foglalta a többit, a szólásszabadság volt s az egész ország figyelve arra irányult, hogy miként fogja Deák kivívni alapelvei győzelmét. Az egyenlőtlen küzdelem a nádorral, a főrendekkel, a kormányval mintegy előre lehetetlennek mutatta a sikert. Senki sem érezhette jobban, mint Deák, hogy a győzelem csak egy nemzeti összetartás jutalma lehet; ezt ápolni a jövő országgyűlésig a megyék s első sorban megyéje által, volt első, de nagy feladata.

Szerencsére, a kormány hibái megkönnyítették ezt. Azok a kormány iránti kemény szemrehányások, melyek az országgyűlés utolsó heteiben betöltötték az országgyűlés termét, visszhangot keltettek az egész országban; megsokszorozták erejét a *Törvényhatósági Tudósítások*, a megyék egymással közölt határozatai s a követi jelentések. E mellett Wesselényi notapöre, hogy közgyűlésen, hol szólnia joga, sőt kötelessége volt és éppen utasítás tárgyában tartott beszédért, fej- és jószágvesztést maga után vonó pörbe fogták: azelőtt oly hallatlan eset volt, hogy ez már magában elég lett volna az egész ország megrázkódtatására s a mindig gyakorolt szabadszólás alkotmányos jogának védelmezésére; mert méltán ébresztette föl az alkotmány végleges elvételének gondolatát.

De ez a kormány részéről hazánkat ért csapásoknak csak kezdete volt. Nyomban követték az országgyűlésen a békési ügy, a Balogh pere s benne az országgyűlés szabadságának veszélyeztetése; ámde az országgyűlés bezárása után még nagyobb próbák kísértették a nemzetet, melyek súlyosak voltak ugyan, azonban megmentették úgy a nagy elvek iránti el-lanyhulás, mint a véleménymegosztás veszélyétől.

Midőn Wesselényi 1835 márczius 12-ikére Pozsonyba felsietett, czélja az volt, hogy pörét vagy vonassa vissza, vagy legalább járassa le, míg az országgyűlés együtt ül; de sem sürgetés, sem kérés nem bírta egyiket sem kieszközölni. Közben Balogh pőrének s a Békésmegeye elleni lépéseknek abbanhagyása majdnem azt képzellették, hogy az ő pere is elalszik. Azonban ez csupán tévhit volt, melyben Wesselényi és barátai hiában ringatóztak; csak Deák sejtette, hogy semmi ilyes történni nem fog. Valóban alig tértek haza a követek, még Reviczky kancellársága alatt, de mint Wirkner írja, tudtán kívül, Metternich kezdeményezésére, kitől a „bolond“ szellem elleni megfélemlítés taktikája eredt: a királyi ügyigazgató katonai erővel fogságba hurczoltatta május 22-ikén Gyulán Tormássy Jánost, N.-Szalontán május 23-ikán Lovassy Szakái Ferenczet, május 30-ikán N.-Váradon Lovassy Szakái Lászlót, mint olyan ifjakat, kik Pozsonyban az 1834 július 14-ikén alapult „társalkodási egyesületnek“ tagjai voltak és ott felségsértést követtek el. Ebben Lapsánszky János volt árulójuk, kit színleg szintén elfogtak, sőt el is ítélték, hogy a figyelmet róla eltereljék, még pedig éppen úgy tíz évre, mint Lovassy Lászlót. Ez ifjaknak csupán fiatal lelkesedésből eredt eljárása és nyilatkozataik ma már eléggé ismertek; jegyezzünk itt meg csupán annyit, hogy őket a szabad védelem megtagadása s a nyilvánosság kizárása mellett, peröknek aránytalanul gyors lejárataival, a királyi tábla már 1837február 27-ikén elítélte; még pedig hallatlan szigorral Lovassy Lászlót a kihirdetéstől számítva 10, Tormásyt 1½ évre s Lovassy Ferenczet az eddigi kilencz havi börtön beszámításával szabadon bocsátotta. Könnyű belátni, hogy ez az eljárás sokkal

nagyobb visszahatást s több nyugtalanságot ébresztett, mint a mennyit ez ifjak bármily tervszerű gonoszsággal évek alatt bírtak volna okozni.

Ennek e reakciónak bevezetője volt Reviczky felmentése 1836 július 7-ikén s helyébe Kolowrath gróf államminiszter befolyására gr. Pálffy Fidél kinevezése. Első alkancellár lett gr. Majláth Antal. Ők, de főleg Pálffy voltak hivatva az új eljárás életbeléptetésére, a kikben Metternich, nevének naplójegyzetei szerint, megbízott s velők a magyar ügyeket kezébe vehette; de mivel az egésznek vezetője Metternich volt, a történelem előtt őt illeti a tulajdonképeni felelősség.

Még alig bírt az ország föleszmélni az ifjak elítélése miatti megdöbbenéséből és alig bírta még megérteni sérelme nagyságát: midőn Kossuth elfogatásával 1837 május 4—5-ike közti éjjelen s a budai József-kaszárnyába záratásával a szabadszólást még nagyobb sérelem érte. A megyék új megdöbbenése annál nagyobb volt, mert Kossuth pártolásukkal folytatta a *Törvényhatósági Tudósítások-va*, s így elfogatását rajtok elkövetett tettelegességnek kellett nézniök.

Pestmegye volt az első, mely már 1836 június 13-iki üléséből felírt az ifjak ügyében s róla értesítvén a megyéket, ezek kevés kivétellel követték példáját. Midőn aztán Pestmegye választ nem kapott s azt látta, hogy a pert titkon, lényeges törvényes formák megsértésével folytatják: 1836 augusztus 30-ikán líjabb feliratot és ennek küldöttség útján átnyújtását határozta. A küldöttség október 11-ikén fel is ment Bécsbe; de csak Pálffyval beszélhetett. Neki azonban nem adta át a feliratot; hanem november 15-ikén jelentést tett eljárásáról a megyének, mely a közben

leérkezett királyi válaszra új feliratot s ennek is a megyékkel közlését határozta el.

Pestmegye eljárása irányadó lett a kérdésben. Zala 1836 augusztus 8-ikán küldte fel első feliratát; de válasz erre sem érkezett. Ekkor Deák indítványára, a ki Pestmegye eljárására hivatkozott, Zala is küldöttségre bízta második felirata átadását, melynek Deák is tagja volt. November 12-ikén megjelenvén Zala küldöttsége Bécsben, kihallgatás kieszközlését kérte Pálffy-tól, ki d. u. 1 órára Ígért választ. Midőn ekkor díszbe öltözve megjelentek, latin dorgáló beszédet tartott nekik s át akarta ő venni a feliratot; de a küldöttség nem adta át. Deák tudván, hogy a titkos rendőrség minden lépését őrzí, már másnap haza jött; megyéje pedig a küldöttség jelentésére 1837. január 9-ikén egy második, illetve harmadik föliratot intézett a királyhoz s köriratban szintén értesítette róla a megyéket. Hasonló volt a sorsa még pár más megyei küldöttség eljárásának is.

Már említettük volt, hogy Wesselényi védőül Deákot kérte meg, ki ezt elfogadta. Közben, míg 1836 május 2-ikáig az országgyűlés a főrendekkel válaszokat cserélgetett a szólásszabadság ügyében; a perben semmi fontosabb mozzanat nem történt. Ugyanis Wesselényit megidézték először 1835 május 5-ikére; ő ekkor kifogást jelentett be a királyi tábla illetékessége ellen s az ebből eredt felelgetések kapcsán már augusztusban e kérdést ítélet alá bocsátotta. Ezekben kivált Deák tanácsaira hallgatott. Deákhoz küldte Eötvös Mihály is Szatmár-megyéből május 24-iki levele szerint az addig gyűjtött tanúvallomásokat és Kubinyi Miklós is a bíróság illetősége kérdésében 1835 szeptember 11-ikén adott véleményét.

Azonban a felperes vádjaira és feleleteire a válaszokat mégsem Deák, hanem Wesselényi ügyvédje, Benyovszky Péter írta.¹ Midőn azonban Wesselényi most az illetőség kérdésében ítéletet kért, a bíróság és fiscus egyszerre elhallgatott s közben 1835 október 9-ikén Balogh pórének megszüntetése csakugyan alkalmas volt annak a hitnek ápolására, hogy az ő perét is megszüntetik. Ámde a kormány, midőn Balogh perét, a ki amúgy is jelentéktelenebb ember volt, beszüntette; csak a közvéleményt akarta megnyugtatni; Wesselényi perével pedig éppen az országgyűlés végét akarta bevárni. Ezt Deák, mint említettük, mondta is és ezért ő és Kovács Lajos a fiscust válasza megadására felhívták 1835deczember elején; de a királyi ügyigazgató azt felelte, hogyha Wesselényinél lehetett a per négy hónapig, lehet nála is; „különben is nem látja által, miért sűrgetik“.

A királyi ügyigazgató nem is adta be válaszát, noha Wesselényi 1836 február 2-ikán törvényesen is megsűrgette; sőt február 23-ikán a personalis útján a királyi táblához is folyamodott e végett, azonban a personalis ezt a kérelmét elő sem terjesztette. Az országgyűlés eloszlása után azonban már augusztus 25-ikén titokban meghozták az első ítéletet, melyben a királyi tábla a maga illetékességét megállapította. Erre világos volt, hogy a pert folytatni akarják. Most Wesselényi tiltakozást adott be; mert országgyűlés alatt a táblán semmiféle pör, tehát notapör sem folyhat. Újabb

¹ Wesselényi naplójában írja, hogy Deák megírt egy replikát augusztus 13-ikára s ezt elküldte Kubinyinak és Benyovszky-nak Pestre; de Benyovszky nem találta kielégítőnek és sértve is érezte magát s ezért Wesselényi belenyugodott, hogy a Benyovszkyét átdolgozva adják be. V. ö. 149. 1.

válaszolatásokra 1837 április 13-ikán a második ítélet ezt a kifogást is elvetette s a felperesi tanúk hitelesítését elrendelte. Most Wesselényi felfolyamodást adott be ez ítélet ellen; mert az ő esete nem notapör tárgya. Erre az ítélet 1838 január 16-ikán úgy szolt, hogy notaperben kifogásnak helye nincs s felhivatott velős védelme beadására.

Ekkor már Wesselényi kívánta volna a per halasztását s a fiscus sürgette. Ezért május elején az ítélőmester oly meghagyást adott Wesselényi ügyvédjének, hogy a választ két hét alatt nyújtsa be s midőn kijelentette, hogy ez lehetetlen, a határidőt augusztus 21-ikére tűzték ki. Ekkorra elkészült az egész, kötetre menő válasz, melynek alaptételei a következők: 1. A fiscus nem perelheti őt; mert országgyűlés alatt, törvényellenes időben fogott hozzá. 2. Közgyűlésen mondott beszéd nem lehet per s annál kevésbbé nem notaper tárgya. 3. Ha lett volna is a fiscusnak joga a perre, ez megszűnt, midőn a király a Balogh elleni ugyanez ügyben indított pert félbenhagyatta. E mellett a válasz kitérjeszkedik a terhelő vádak minden részletére: bebizonyítja, hogy a vád alapját tevő beszéd-töredéket úgy s e formában Wesselényi nem mondta; hogy ő csak a kormányról szolt, már pedig kormány és fejedelem nem egy; hogy országos törvényjavaslatot védvén, nemcsak nem lázított, hanem célja éppen ellenkező volt; hogy a fiscusnak terhelő bizonyítéka egy sincs; a pozsonyi ifjakkal összeköttetésben nem állt, mert 1834-ben, midőn az ifjak neki üdvözlő levelet írtak, az ifjúság kaszinója még nem létezett s midőn 1835 január 29-én megtisztelték arczképe átadásával, már feloszlott. Mindezek daczára a fiscus föntartván a vádat, 1839 január

8-ikán beadott velős védelme daczára, 1839 február 1-én a nóta alól ugyan felmentette; de három évi fogságra ítélte s ezt február 9-ikén a hétszemélyes tábla is jóváhagyta.

Ezzel csaknem egyidejűleg a királyi tábla Kossuthot a *Törvényhatósági Tudósítások*-ért 1839 február 23-ikán addigi fogságán kívül szintén még három évre ítélte, melyet a hétszemélyes tábla márczius 1-én négy évre emelt.

Míg e perek folytak, Deák állandó levelezésben állt Wesselényivel és Kossuthtal s minthogy a rendszert jellemzőleg, a postán e leveleket mind elfogták volna, bizalmas férfiak által küldötték el őket. Deák leveleinek némely részeit Kossuth a *Törvényhatósági Tudósítások* bán is kiadta s midőn őt 1837 május 4—5-ike közti éjen elfogták, a házkutatás alkalmával Deák leveleit is lefoglalták és nemcsak mellékelték őket a Kossuth-féle perhez; hanem ezek alapján szó volt több másokkal együtt a Deák pörbefogatásáról is. Az ügyészség azt jelentette róla, hogy országgyűlési beszédei, követjelentése egyaránt veszélyes érületűnek mutatják; 1836 szeptember 10-iki levele pedig azt tanúsítja, hogy Kossuthtal kezét fogott az ősi állami intézmények felforgatására. Jobb megfontolás ugyan lemondatta a perről őket; de megfoghatatlan módon éppen e levelekből még erősebb lett a kormány hite, hogy hazánkban forradalmi titkos társulatok működnek. Röviden ugyanazt hitte, mit a Martinovics ügy alkalmával, melyre nemcsak számtalanszor hivatkoztak ekkor; hanem az abban követett eljárást vették alapul a perek folytatásában is.

Wesselényi hosszú perében állandó részt vett az egész ország. Először a követi jelentések alapján az

összes ellenzéki megyék felírtak miatta, azután Wesselényi a per folyamáról állandóan értesítette őket levelekben, kivonatokban, műveket már az országgyűlés alatt adott barátainak. Zala szintén először Deák követjelentése alapján, 1836 június 22-ikén írt fel. Részletesen tárgyalta a pert Wesselényi Deákkal, midőn Lombardiába és Tirolba tett pár havi útjában menet 1836 május 23-ikától, visszatérőben július 23-ikától kezdve több napot töltött vele Kehidán és B.-Füreden.¹ Ez alkalommal figyelmeztette őket Deák újra, hogy az ifjak elfogatása éppen nem mutatja, hogy perét meg akarnák szüntetni.

Wesselényi ezért augusztus 3-ikán Pestre tért vissza s az augusztus 25-iki ítéleten jelen volt. Az ítéletet

¹ Pestről elindult május 22-ikén és 23-ikán d. u. 3-kor Kehidára ért Deákhoz, a kit sok vendégtől körülvéve talált. Másnap d. u. meglátogatták Csányban Csányi Lászlót és Istvánt. Ez alkalommal 26-ikáig ült Kehidán, a hol Deák és Csányi segítségével egy külön szekeret szereltek fel W. számára, melylyel Fiúmég utazott. Május 26-ikán d. u. Csányi, Deák és Wesselényi Pusztaszentlászlóra indultak Oszterhueberékhez. „Ferkó nénye derék asszony“, írja Wesselényi A'apZó-jában. Május 29-ikén indult el Fiume felé, honnan Lombardián, Tirolon, Grácson át július 23-ikán ért vissza Kehidára. Innen együtt mentek Edericsre Nedeezky Lajoshoz, július 26-ikán B.-Füredre, hol éppen Annabál volt s 27-ikén alig bírtak kitérni egy fáklyászene elől. Augusztus 3-án Wesselényi Pestre, Deák haza ment. Füreden, írja Wesselényi, két nap hajón vacsoráztak szép holdvilágon; második este a tihanyi kompot is áthozatták, melyre a hölgyeket is meghíván, mintegy 30-an vacsoráztak a vizen, míg a hajón s a parton zenekar játszott és az egyetlen füredi hajóról röppentyűket eregettek. Vacsora után partra tették a hölgyeket, ők újra beljebb eveztek, pezsgőztek s a palaczkokat a vízbe dobták, melyekbe Deák által irt homályos tartalmú czédulákat fojtottak, hadd törje fejét, ha netalán valami rendőri kézbe kerülnek.

Kubinyitól azonnal elküldte Deáknak, ki jegyzetekkel kísérte s tanácsokat adott a replicára;¹ egyszersmind 1837 január 9-ikén az ítéletet és mellékleteit bemutatta Zala közgyűlésén, hol egyelőre irattárba helyezték. Deák ebből az alkalomból még január 4-ikéről írta Wesselényinek, hogy a megyéknek neilyes kivonatot, hanem az egész pert küldje meg teljes másolatokban az összes mellékletekkel; mert most is csak így értette volna meg mindenki még jobban az ellene indított per nevetséges alaptalanságát. Ez annál szükségesebb, mert az ily perek különben rejtve maradnak a kúria levéltárában; igazi tartalmukat senki sem ismerheti meg, mert az ítéletekben látszólagos okokkal könnyű a valót elfödni; így pedig a megye levéltárában mindenki s az utókor is tanulmányozhatja s „el volna vágva az útja azon mesés híreknek és hagyományoknak, melyek az efféle pereket mindenkor kísérik s követik.“ Ezt kívánja a nyilvánosság, ezt a kormánynak is helyeselnie kell, ha meg van ügye igazságos voltáról győződve; de éppen ez is az egész pör megküldése mellett szól; mert akkor nem mondhatja róla a fiscus, hogy a kivonatban részrehajlón közlötte.

Deák e tanácsát, melylyel messzebb néző célja az ország figyelmének összpontosítása, a nézetek egyesítése is volt, Wesselényi követte és pöréről számos teljes másolatot készíttetett; 1837 febr.-márcz. havában már 13 megyének küldte meg. Az 1837 április 13-iki ítélet után, április 19—20-án újra Pozsony, Zala, Vas, Szatmár és Borsod megyék kaptak tel-

¹ Ezenkívül tudjuk W. naplójából, hogy két, ma ismeretlen levelet írt Deáknak és november 2—3-ikán újra meglátogatta.

jes másolatot; a Zalamegyéhez szólót Kimoss vitte el Deáknak, ki megint benyújtotta megyéje közgyűlésén.¹ Deák e tanácsa következtében a megyéknek alkalm volt a per különböző állapotában is fölírni s e mellett állandóan érdeklődhetett iránta az egész ország. Természetesen a megyék ebben, valamint az ifjak és Kossuth ügyében intézett felirataikat folyton közölték egymással; ha kellett, külön lovasemberek által küldték el őket, melyekből számos nyomtatott példány is megmaradt.

Ugyanebben az időben Deák nem egyszer fakadt ki keményen azok ellen, kik „minden bokorban revolútiót látnak és keresnek”; ezek közt nem egy hazánkfia is. „Furcsa látni s hallani — írja Kossuthnak 1836 szeptember 10-ikén — a kormánynak s kormány embereinek nevetséges félelmét; még a kisebbek is rémképeket alkotnak magoknak s azzal ijesztgetik magokat is, egymást is; ők makacsul hátat fordítanak a felkelő napnak s önárnyékukat iszonyú rémnek nézik; pedig ha ismernék a hazát, ismernék az embert és embereket, szintűgy tudnák, mint mi tudjuk; hogy alig van ország Európában, hol kevesebbet lehessen revolútiótól tartani, mint jelenleg nálunk; csak majd ők féltőkben olyan balgatag lépéseket ne tegyenek, melyek (nem zendülést), de zavart okozhatnak. De ők félnek s a bokrokban mozgó nyulat is rablóknak nézik, pedig: est genus unum stultitiae nihilum metuenda timere, azt mondja Horatz“.

Még erősebben ír december 31-ikén: „Az esztendőnek utolsó napján írok, azon esztendőnek, mely annyi

¹ Wesselényi pöréből e tanács következtében ma is több másolat ismert. A Wesselényi-levéltárban is van egy pár.

súlyos csapással ostromozott bennünket. A göröcsmirigy életünket fenyegette, vagyonunkat a marhavész, reményeinket a tavaszi fagyok tették semmivé, veszélyeztetve van a szabad polgárok személyes biztonsága s a szebb jövőtígérő nemzeti kifejlődés gyenge csemetéjét a rémkórságos tudatlanság a hatalomtól kölcsönzött erőszakkal akarja feldúltni. Átokkal teljes év volt ez, súlyos, de méltó büntetése sok százados vétkeinknek, melyet elismerni, megbánni s jóvá tenni, fájdalom! oly kevesek hajlandók.“

Kissé nehezebb annak megállapítása, hogy midőn az 1838 január 16-iki ítélet fölhívta Wesselényit a „velős védelem“ beadására, mennyi e védelmi iratban Deák része? E védő művet, mint egészet, az irodalom annyira Kölcseynek tulajdonítja, hogy Jakab Elek kiadása alapján újabban felvették összes művei közé, míg az előbbi kiadások csak úgy adják, a mennyit Kölcsey iratai között letek. Az eredeti kézirat ma ismeretlen; Jakab Elek is 1876-ban csak egy több helyt hibás másolatot adott ki.

Deák előbbi részvételéről a perben volt szó. Most midőn Wesselényi 1837 november 30-iki levelével Horváth Eduárdtól elküldte Deáknak a fiscus válaszát, melyet ez a Szent István-napi terminusra beadott replicára a Szent Márton-napi terminuskor (nov. 11) adott: felkérte, hogy pontonként írja meg észrevételeit, közölje vele mindazt, a mi eszébe jut a kormány és fejedelem közti különbségről és küldje el hiteles másolatban Zala összes határozatait, feliratait. Deczember 3-ikán ezt újra megsürgetvén, különösen az 1723: Lili. t.-cz.-re vonatkozó fiscusi czáfolatra nézve kéri bizonyítékait. Erre Deák még az év vége előtt elküldte Wesselényinek *A kormány és fejedelem közti különb-*

ségről szóló iratát, mely a Wesselényi-levéltárban megmaradt Wesselényi e jegyzetével: „A kormánynevet illető D.-tól“. Ez tehát Deáktól való. Elküldte továbbá Csapody István útján, a mint Wesselényi 1838 február 17-iki levele mutatja, észrevételeit is, melyek felhasználásáról ír; de ma már nem ismerjük őket.

Az első irat a következő hét pontból áll: *a)* Werbőczy II. r. 3-ik címjének 2. pontja szerint a törvényhozás, a nemesi javak adományozásának joga és minden bírói hatalom „simul cum imperio et regimine“ a királynak adatott át; de nem mondja, hogy a kormány és kormányzás gyakorlása a király személyétől elválaszthatatlan; tehát a királyi fiscus erre alapított okoskodása, hogy kormány és fejedelem egy, helytelen, *b)* Hivatkozni kell mindarra, mit az országgyűlés 1835-ben a harmadik izenetben elmondott e tárgyban.¹ *c)* Felhozandók mindazok, miket Palóczy László e tárgyban elmondott a 342-ik országos ülésben.² *d)* Hivatkozni kell arra, hogy 1837-ben az erdélyi országgyűlésen kiadott királyi hitlevélben egy lényeges pont kimaradt s ezt a hibát Ferdinánd főherczega kormánynak s nem a királynak tulajdonította, e Midőn 1741-ben Mária Terézia férjét, Ferenczet, a rendek uralkodótársnak tették, a IV. cz. szerint a kormányzásban rész engedtek; de nem a király személyétől elválaszthatatlan jogok gyakorlatában.) Midőn III. Ferdinánd 1656-ban kiadta a „praxis criminalis“-t, ismételve megkülönbözteti önmagát, mint királyt, a kormánytól. (I. r. 52. ez. 1. 2. §.) *g)* Az az elv, hogy

¹ *Irományok.* IV. 372. 1. „Előadhatnák a KK. és RR. állításuk támogatására azt is“ stb.

² *Jegyzőkönyv.* XI. 289. 1.

kormány és király egy, ellenkezik a képviseleti és alkotmányos monarchiái elvvel; de ha jövőre ily értelemben döntené is el a nemzet a kérdést, a mai általános értelem szerint ezt a kettőt összezavarni nem lehet s nem szabad; sőt, ha az értelem ingadozó, akkor abban az értelemben kell venni, mint a szóló kívánja; már pedig Wesselényi már az 1834 december 9-iki szatmári ülésen, nyomban beszédje végén kijelentette, hogy a királyt nem támadta beszédében és ugyanezt vallják az összes tanúk is.

Deák e jegyzeteit Kölcsey sok más adattal együtt a védőiratban felhasználta; de mivel a vádbeli tény ezen fordult meg, a védelem éppen ezt a részt dolgozta ki legbővebben; úgy, hogy a kimerítő közjogi tanulmánynak Deák munkálata mégis csak kis része, mely a Jakab Elek kiadásában az egész 155—195. lapot elfoglalja.

E részen kívül, noha nem ismerjük, de kétségtelen, hogy Deák elküldte Wesselényinek a fiscus válaszára tett összes megjegyzéseit. Ez annál lényegesebb; mert a fiscus e válasza érdemlegesen tárgyalta a perbeli tényeket. Tudjuk továbbá, hogy az 1838 január 16-iki táblai ítélet és indokolás, valamint a vádirat elküldetvén újra Deáknak, ő azt a pontot, hogy notapörnek csak tettleges feltámadás esetén (lázadás) van helye, alig pár nap alatt oly részletesen dolgozta ki, hogy Kölcsey január 24-iki levelében adatait „kimerítőknék” nevezi s július 11-ikén újra írja, hogy éppen ezért felhasználta őket. Ebben a részben Deák különösen azt fejt ki, hogy a fiscus vádirata tervszerűleg összekeveri a felségsértést és hűtlenséget, melyeket Werbőczy s utána összes törvényeink úgy különböztetnek meg, hogy amaz a

király, emez az állam ellen elkövetett bűn; és teszi a fiscus ezt azért, hogy Wesselényit bármily minősítés esetén elítéltesse; másodsor azt bizonyítja be törvényeinkből, hogy nóta bűne csak tetteges felkeléssel (evidenter se erigere et opponere) követhető el!¹

Továbbá Deák jegyzeteit használta fel Kölcsey abban a végső részben is, melyben azt bizonyítja, hogy Wesselényi titkos társaságokkal összeköttetésben nem volt és nem lehetett; mert Magyarországon ilyenek nemcsak nincsenek, hanem ilyek szervezése sincs semmi lehetőség.² Különösen pedig Deáktól ered ebben az a rész, melyben Lovassy László beszédéről van szó, melyet Wesselényinek tartott, midőn 1835 elején Pesten nála néhány ifjú tisztelkedt és neki saját arczképét emlékül adta át.

Ennyi a pontosan kimutatható Deák részvételéből a védelemben. De ehhez veendő, hogy maga az egész védőirat Deák 1835 június 15-ikén tartott országgyűlési fontos beszédének következő két főelvén alapul: közgyűlésen tartott beszédért notapörnek helye nincs; kormány és fejedelem nem ugyanegy. Ezeken kívül, mint láttuk, a per minden mozzanatához adott jegyzeteket; közreműködött az okok csoportosításában; továbbá, mikor 1838 április 29-ikétől május 11-ikéig Pesten volt, maga Wesselényi írja, hogy együtt átdolgozták a replicát, mely ekkor 36 írott ívre növekedett s július 3-ikán elküldte Kölcseynek, hogy öntse össze azzal, a mit ő írt. Ezután Wesselényi május

¹ Jakab kiadásában e rész I. 144—154. I. Ezt a tényt eldönti Wesselényi egy jegyzéke is, hol így ír: „Opponit“, lásd Deákban. — E szó fejtegetése is e részben van.

² L. Jakab Elek: *B. Wesselényi Miklós védelme* 268. laptól kezdve.

14-ikétől augusztus 17-ikéig időzött Erdőszádán és környékén; ezalatt május 28-ikától 31-ikéig, augusztus 9-ikétől 14-ikéig Kölcseynél volt Csekén s miután itt újra átdolgozták az egész védelmet, magával vitte Pestre, a hol többekkel s első sorban Deákkal is közölte. Közben Kölcsey 1834 augusztus 24-ikén meghalt; de a védelmen még mindig javítottak többen s maga Wesselényi is. Az ő hívására 1838 végére Deák is Pestre jött, magával hozta jegyzeteit s 1839 január 8-ikáig együtt tették meg rajta az utolsó javításokat, míg végre e napon Wesselényi beadta.

Ha tehát ez az irat, mint részben szónoki mű, főleg Kölcsey műve; egészben még inkább gyűjtő műnek mondható, melyben számos jeles ügyvéd és politikus vett részt. Ezt mutatja az egésznek irályi egyenetlensége is; de hogy mi és kitől származik, sohasem lesz pontosan kimutatható; mert jegyzeteit mindenki névtelenül írta s a felhasználás után megsemmisítették őket; minthogy minden beavatkozás legalább is mindenkit gyanússá tett volna.

Hasonló részt vett Deák a Kossuth ügyében is, mire bizonyítékok a Kossuth elfogatásakor lefoglalt s a periratokhoz csatolt levelei. Ezekből világos, hogy Deák Kossuthnak hosszabb időn át részletes tudósításokat küldött a zalai eseményekről és több politikai érdekű kérdéstről. E mellett Kossuth minden lépésében kikérte Deák tanácsát s ő is több, ma már ismeretlen levelet irt. Midőn 1836 május 15-ikén kibocsátotta előfizetési felhívását a *Törvényhatósági Tudósítások*-ra s a nádor ezek megindítását betiltja, Kossuth ez ellen, mint sérelem ellen fordult a megyékhez s Zalához intézett folyamodványát egyenesen Deáknak küldte el, hogy ő nyújtsa be a megye közgyű-

lésén. Deák ezt a június 22-iki közgyűlésen beszéd kíséretében tette meg s a megye az ő előadása alapján sérelmi feliratot intézett. Továbbá ugyanekkor kikérte Deák véleményét a tudósításokról úgy a törvényesség, mint gyakorlati haszon szempontjából, melyeknek különben Deák is egyik előfizetője volt. „A *Törvényhatósági Tudósítások* folytatása iránt csak annyit mondhatok. — írja Deák július 30-ikán, — hogy hasznok nagy, a vállalat szent és én sikerét óhajtom, mert törvény ellenit benne nem látok, folytatásának gyakorlati nehézségeit, melyek különösen részvétlenségből vagy a közlendő tárgy-ak hiányából eredhetnek. az elkezdett félév majd kifejti, addig próbálni kell; már nyereség az, hogyha nem gátolja tetteleg a kormány annak folytatását; pedig bizonyj' maga ellen tesz az erőszakos gátlásokkal, mert nyilvánosság mellett a véték lehetetlen, titkos szövetkezések pedig, miket a kormány minden ártatlan dologban is gyanitgat, szentül hiszem, hogy hazánkban nincsenek és nem lesznek soha veszedelmesek.“ Deáknak küldte el végre Kossuth azt a második folyamodását is, melyben a megye pártfogását kérte a nádor október 2-ikán kelt eltiltó rendelete ellen s ő 1836 január 9-ikén benyújtván, a megj' e másodszer is felirt.

Ez a három ügy, a hányszor csak újabb mozzanat állt elő bennök, ugyan annjiszor zaklatta fel a megj'ék legnagyobb részét s minthogy ezek a lehető legelénkebb levelezést hozták létre egyrészt magánosok és a megyék, másrészt megyék és megyék közt s minthogy ezek egymással végzéseiket mindannyiszor közölték, melyek nyilvános közgyűléseken gyakran pár ezer nemes előtt felolvastattak: mindez e kérdésekben, a legnagyobb nyilvánosságot idézte elő s meghatvá-

nyozta az ellenzéki érzelmek és kitörések számát és erejét. E tekintetben addig lehetetlennek hitt élénkség és egyetértés állott elő, a mi természetes ellenhatásként megsokszorozta a kormány ellentálló szándékát is. Pálffy kancellár mind e mozgalmakat Reviczky elnézésének róttá fel s állítólag azt mondta egy főispáni helytartónak s egy helytartósági tanácsnoknak, hogyha nyolczszáz évig tudott bírni a király Magyarországgal, a kilenczedik században is fog vele bírni tudni. Megnövelték tehát a kancelláriát a megszaporodott tennivalók miatt s Metternich két ízben is véleményt kért 1836-ban, hogy a vármegyék sűrű levelezését miként lehetne meggátolni s csak Bartalnak lehet köszönni az első kikerülő választ s a második esetben azt a véleményt, hogy beavatkozás csak különösen veszedelmes esetben történhetik. Ily beavatkozás számos esetben ismert, viszont ismert eljárás volt a vármegyék leveleinek lefoglalása is; úgy hogy külön lovasemberrel, néha küldöttségek útján érintkeztek egymással. Hasonló s még fontosabb beavatkozás volt az 1836 szeptember 23 iki királyi rendelet a főispánokhoz, mely nem kisebb hatalmat ad nekik a rend fentartásának ürügye alatt, mint az önkormányzat meghíúsítását; mert felhatalmazza, hogy korteskedés esetében a hivatalokat ők töltsék be, a korteskedőket ne jelöljék s a rendetlenkedők ellen széksértési keresetet indítsanak.

Ezzel kapcsolatban mennyi a kemény, a dorgáló leirat, melyekre az illető megyék állandóan ugyanazt felelték, t. i. a leiratot megértették, de hibától mentnek érezvén magokat, újra felírnak; ezt meg követte a felirat közlése a megyékkel kéziratban vagy nyomtatásban. E mellett Wesselényi s a szólásszabadsági

kérdés népszerűségét és fontosságát még növelte Wesselényi csodával határos hőies bátorsága és áldozatkészsége az 1838 márczius 14—18-ika közti pesti árvíz nyomorának enyhítésében, melyet az egész ország közvéleménye s a költészet egyaránt magasztalt. Enapok emlékéül Deák neki egy sajátkezüleg készített botot ajándékozott, melynek fogantyúja egy víziszörny feje volt. „Ez ama napokért egyetlen, de méltó díszjelem; —írja Wesselényi Csapody Pálnak 1845 márczius 18-ikán — mert olyan adta, kit méltónak tartok, hogy engem megjutalmazzon“.

Minő alkalmat szalasztott el ekkor a nádor s a kormány Wesselényi megkegyelmezésére és saját népszerűsége visszaszerzésére! Semmi ilyes nem történt, sőt a kormány mintegy húsz megyei szónok ellen indított hasonló pereket. Elmozdította ugyan 1838 december 4-ikén a gyűlölt Pálífyt s helyébe gr. Majláth Antalt nevezte ki; de 1839 február 1 sején mégis elítéltette Wesselényit, február 23-ikán Kossuthot; tette ezt pedig akkor, midőn pár hétre rá, április 9-ikén kihirdette a királylyal az országgyűlést június 2-ikára. Világos tehát, hogy a kormány nagyon bízott magában s merészen szállt szembe a viharral; a megyék mozgalmaival pedig éppen nem törődött; határozataikat minden következmények nélküli demonstrációknak tekintette. Mindebben kétségtelenül az egész nemzet kicsinylése nyilatkozott.

Wesselényi elit éltetése még egy, utóbb még nehezebb körülmények között ismétlődő, mindennél súlyosabb feladatot rótt Deákra; t. i. kieszközlését annak, hogy büntetése megkezdése előtt Grafenbergbe mehesen szemének és köszvényének gyógyíttatása végett. Ugyanis ő még a húszas években szembajt kapott s ez az évek hosszú során annyira elhatalmasodott, hogy

egyik szemére, mint mondják, főleg az 1838-iki árvíz alkalmával kifejtett erőfeszítés és az e miatt növekedő köszvényes baja következtében, már 1838 végén teljesen megvakult és másik szeme is kezdett elhomályosulni. A fenyegető vakság ellen, mint egyetlen eszközt, a Priesnitz hidegvíz-gyógymódját ajánlták neki orvosai; s ezért ő már 1838 július 30-ikán adott be a nádor útján folyamodást, hogy Gráfenbergbe mehessen; de augusztus 2-ikán elutasították. Most, hogy elítélték s büntetését a budavári József-kaszárnyában [Bécsi-utca] kellett volna kitöltenie, világos volt, hogy nemsokára teljesen megvakul. Midőn tehát február 1-én a királyi tábla ítéletét közzétették, az egyetemes megdöbbenés hatása alatt Deákkal s más Pesten volt barátaival azon tanakodott, hogy nem volna-e észszerű oly kérelmet nyújtania be, mely szerint büntetését teljesen engedjék el? Deák készített is számára február 2-ikán egy folyamodást, melynek azonban némely, a kegyelemkérés színét sejtető kifejezéseinek sehogysem bírtak megengedezni; sőt némi összeszólalkozás volt köztök, mire ezt a kérelmet teljesen elvetették. Ugyanez időtájtban, valamint előbb is, úgy Deák, mint Wesselényi, sűrűn érintkeztek ebben az ügyben Széchenyivel is és Deák már előbb, január 25-ikén járt barátja fölmentése ügyében még a nádornál is. Most február 3-ikán újra kihallgatást kért, hogy Wesselényinek engedjék meg büntetése elhalasztását. A nádor, mint mindig, részvétellel szólt Wesselényi sorsáról s végre elhitte, hogy megvakulás fenyegeti; mert udvari körökben azt mondták, hogy csak teteti magát. Most is február 1-én az a hír terjedt el a nádor környezetéből, hogy a bécsi körök felfogása szerint Wesselényi kérése nem teljesíthető.

A nádor a kihallgatáson azt mondta, hogy nem

ő dönt e kérdésben s ezért Deák február 4-ikén Wesselényi folyamodványával hajón Bécsbe ment. Erre a keserves útra őt csupán az a barátság bírhatta rá, melyet Wesselényi iránt érzett, a melynek Deák utóbb is annyi jelét adta. E kérelem magában foglalta azt, hogy Wesselényi e bajt azzal az önfeláldozással szerezte, melyet az árvíz alatt kifejtett; egy féleves haladékokat kért és szavát adta, hogyha meggyógyul vagy egy idő múlva a gyógyulás reménye meghiúsul, magafogjelentkezései büntetésekiállásavégett. Mellékelve volt a folyamodványhoz Pest legjelesebb orvosainak consiliumon adott véleménye, mely szerint örökre meg fog vakulni, ha büntetése előtt Gráfenbergbe nem mehet.

Deák bécsi útja, mint az természetes, egész Pesten nagy feltűnést okozott s mindenki feszült várakozásban volt az eredmény iránt; annál is inkább, mert február 6-ikán Wesselényi is volt a nádornál, kérve, hogy a bécsi válasz megjöttéig ne hajtsák végre rajta az ítéletet, még ha a kúria közben elítélné is; de a nádor kitérőleg válaszolta, hogy sem Kufsteinba, sem Munkácsra nem viszik, mi azonban nem zárta ki sem Spielberget, sem Brünnt. Azonban nemcsak Pesten, Bécsben is tudták pesti bizalmas közlésből már február 5-ikén, hogy Deák Bécsbe megy s még e napról Metternich a rendőrség fejéhez bizalmas levelet küldött, mely szerint megbízható forrásból értesülvén, hogy Deák még az nap Bécsbe érkezik Wesselényi megkegyelmezése végett; felhívja tehát, hogy feltűnés nélkül őriztesse s míg Bécsben lesz, naponként tegyen jelentést ennek eredményeiről. E szerint Deák mindenestre téved, midőn azt írja, hogy megjelenése Bécsben meglepetést okozott; udvari

körök csak kérelmének valódi tartalmát nem tudták jól; de útja és célja elutazása előtt ismert volt. Az nap estve már Bécsben volt, a „Zum wilden Mann“ vendéglőbe szállt; de úgy látszik, ő is értesítve volt, hogy ügyelnek rája; mert minden léptét a legnagyobb óvatossággal tette. „Ez a követ, — mond a február 12-iki jelentés — kinek meglehetősen kifejező az arca, többet beszél jelekkel, mint szókkal, ha br. Wesselényiről van a szó“.

Kezdetben az „ellenzéki koryphaus“-tól az udvarnál mindenki óvakodik; de hihetőleg Wirkner befolyása barátságosabb fogadtatást készít elő számára a magyar kancellária magasabb hivatalnokainál, kik ebédekre s vacsorákra is meghívják; de legtöbbet érintkezik Kis Lajos udvari ágenssel. Így ki bírta vinni ezek segélyével, hogy Ferdinánd király, Lajos főherceg, Metternich és Kolowrath is fogadták; sőt Lajos főherceg s a miniszterek vele politikai beszélgetésekbe ereszkedtek. Különösen fontos az a nyilatkozat, a melyet Deák nekik tett, hogy az uralkodóház mindig támaszkodhatik Magyarországra; de a monarchikus érzelmek erősítésére tanácsosnak tartaná, ha Magyarország szellemi kifejlődését további erőszakos eszközökkel nem gátolnák; hazánk középkori állásban maradását ma már csak a magát conservatívnak nevező olygarchia óhajtja' a saját önértékéből; ellenben a rendek legfontosabb kívánságainak teljesítése győzheti csak le az ellenzékét s bírhatja együttműködésre a kormánylyal.

E nyilatkozatokból Deák nem csinált titkot és Orosz Józseffel, a kormány szolgálatában álló pozsonyi *Hírnök* szerkesztőjével, mintha csak tudta volna, hogy a kormány kémje, a ki sietni fog nyilatkozatait

beszolgáltatói, bővebben is beszélt a helyzetről. E nyilatkozatai, a mint Orosz körülbelül elég híven feljegyezte, nagy részben azonosak azokkal, melyek az ez időkből eredő feliratokban olvashatók, melyeket ő irt és melyeket utóbb az országgyűlés elején, mint általa mondottakat, valaki a nádor számára is följegyzett. Ezek szerint Deák azt mondta, hogy néhány fanatikust kivéve, nincs hazánkban a monarchikus iránynak ellensége s a monarchia egyszersmind a mai megyei szervezet miatt, melyek megannyi kis köztársaságok, a hon egységének egyetlen biztosítéka. De annál szükségesebb volna a kormányzat egységét biztosító főispánoknak az eddigieknél helyesebb megválasztása, kik sem nyelvünket, sem viszonyainkat nem ismervén, több bajt okoznak, mint jót tesznek. Ezek helyes megválasztása legjobb óvószer volna a túlzók ellen is. Elismeri, hogy az ellenzék olykor túlmegy a határon; de ez első sorban abból ered, mert a nemzet sohasem ismeri a kormány céljait; sőt, mint a múlt országgyűlés tanúsítja, maga a személynök sem ismerte s így a rendeknek való állandó ellenszegülést tartotta kötelességének. Legyen a kormány nyílt s az országgyűlés higgadt nagyobbik részére mindig számíthat, mely már csak Oroszország miatt is át van hatva az Ausztriával való szilárd egyesülés szükségétől. De ézt az érzést ápolni lehetne, ha a kormány teljesen szakítna a hazánkat önérdékből haladásában gátlani akaró olygarchákkal, kiknek vezetője gr. Cziráky Antal; s ezért az ő belépése a minisztériumba rossz előjel volna, sőt valódi veszély. Ez annál inkább megbonthatná a nemzet és kormány közti összhangot; mert tehetsége és ismeretei könnyen irányadó befolyáshoz juttathatnák a magyar ügyekben. A kormány-

nak tehát sohasem volna szabad magát e párttal azonosítani. A múlt országgyűlés jelszava volt a jobbágy sorsának javítása; a következőnek lennie kellene: „hitel és jóllét“. Ő kötelezné magát ez irányban a többséget maga körül csoportosítani, legyenek az egyesek bármily pártállásúak; de ne gátolja a kormány a nemzetet az ország gazdasági, nemzetiségi és törvényes szabadsága kifejtésében; sőt tegye az ellenkezőt; mert csak így számíthat rá a veszély pillanataiban.

Mindez oly benyomást tett Oroszra, hogy megjegyzése szerint Deák bécsi tartózkodása láthatólag nagy haszonnal lesz a Magyarországgal szemben táplált hangulatra s Deákot, mint írja, nagyon könnyű volna a kormányhoz közelíteni.

Míg Deák Bécsben Wesselényi ügyében s a magyar nemzet iránti felfogás megváltoztatásában működött, Pesten az a hír terjedt el, hogy őt szemelték ki a következő országgyűlésre személynöknek. Ekkép alehető legkedvezőtlenebb vélemény terjedt el róla s főképen az, hogy az udvar sima emberei behálózták s ezzel „az alattomos politika dicső művét“ hozták létre; de, tették hozzá, Deák csak az ellenzék élén volt hatalmas s ha átlép a kormányhoz, befolyásának vége; az ellenzék pedig könnyen pótolja őt, mert az a legkiválóbb fejek szülője. Természetesen elég volt Deák visszatérése, hogye mendemondáknak vége szakadjon; ő Bécsben talán nem is hallott rólok. Ott ezalatt állandó gondban élt Wesselényi ügye miatt; mert noha a király elrendelte, hogy sürgősen, elnökileg tárgyalassék s gr. Majláth Antal kancellár, Bartal és Stettner udvari tanácsosok együtt kedvező élőterjesztést tettek az államtanácsshoz: az ügy mégis lassan haladt,

mert leküldték a nádorhoz is; ezalatt pedig őt Bécsben állandón a legellentmondóbb hírekkel nyugtalanították vagy érthetetlen titokba burkolóztak, mint ő maga írta Pestre, egy, a cabinet noirban felbontott levélben. Megnyugodva írja itt, hogy a nádornál már nem soká fog késni az ügy; azonban mennyire csalódot ebben a jóakaratan! A nádor azt írta, hogy óvakodjék a kormány e kérés teljesítésétől; mert való, hogy Wesselényi szeme fáj; de ha enged, akkor elveszti összes előnyeit, miket ebből az elítélésből szerzett. Téves hit, hogy Wesselényi visszalép a politikától; ellenkezőleg, Deák csak azért akarja megmenteni, hogy együtt izgassanak a megyékben; e kérés teljesítésével tehát a kormány iszonyú vihart készít elő maga ellen a következő országgyűlésre.

A nádor tehát teljesen félremagyarázta Deák törekvését. Szerencsére, Bécsben nem hitték el a mesét s maga Metternich járt közben, hogy az állam- és minisztertanács is kedvezőleg döntsön. Wesselényi, ki az ítélet után körilbelől két hetet töltött már a budai József-kaszárnyában, február 23-ikán kiszabadulva, Grafenbergbe ment, ott Freywaldauban telepedett meg, hol némi megszakításokkal 1843 őszéig maradt; mert, mint meglátjuk, Deák 1839 őszén büntetése további elhalasztását kieszközölte másodszor is. Így tehát egyenesen Deák tekintélyének és bölcs közbenjárásának tudható be nemcsak ez az eredmény; hanem általában az is, hogy a kormány eljárása a legközelebbi jövőben hazánkkal szemben lényegesen megváltozott.¹

¹ L. Wesselényi kézirati naplóját; Horváth: *Huszonöt év* 61.1. és Széchenyi naplóját 1839-ről, ki sziDtén írja márcz. 25-ikén,

Mindazok, a mik az országgyűlésen és azóta e pár év alatt történtek, Deák tekintélyét nemcsak növelték; hanem az egész ország tisztelete és szeretete már az országgyűlés befejeztekor megyéje első férfivá tette. Ennek egy érdekes bizonyítékát nyújtja a követ-beszámoló megyegyűlés 1836 június 22-ikén, melyen történt egyszersmind gr. Batthyány Imre beiktatása is a főispánságba, ki már 1824 óta volt a megye administratora s általában szerették. Most is készséggel egyezett bele, hogy esküjét magyarul tegye le. A beiktatásra királyi biztos kiküldve nem lévén, az volt a szokás, hogy egy kiválóbb egyházi személy olvasta fel az esküt; ámde a rendek azt kiáltozták, hogy mivel ez nem egyházi, hanem polgári eskü, tehát a főjegyző olvassa s nem a hahó ti apát, ki közben a főjegyzőtől már át is vette az esküformát. „A kiáltozás közben — írja Deák — a főispán általvevén a hitformát, azt nekem nyújtotta által azon felszólítással, hogy én olvassam azt előtte; mire a rendeknek helybenhagyó hangos kiáltása következén, én kénytelen voltam a reám bízott tisztet elfogadni s ő excellenciáját, mint főispánt, magyarul megesküdtettem.“ „Aligha én nem vagyok az első hivatal nélküli polgári személy, ki főispánt magyarul eskettem hivatalának elfoglalásakor“.

A követbeszámoló ülés eredményeit ismerjük. Ezóta Deák szelleme vezette a megyét úgy a szólásszabadsági feliratokban, mint a reformok terén. Az augusztus 8-iki közgyűlés a követjelentés alapján e reformokat

hogy a nádor nagyon ellenezte Wesselényi elbocsátását s végre kivált Wertheimer: *F. Deák in Wien im Jahre 1839. Pester Lloyd* 1900. 77. sz.

meg is kezdte a népnevelés ügyében tett intézkedésével. Kimondván az országgyűlés, hogy a megyék a magok körében tegyék meg ebben a lehető; tehát Zala egy választmányt küldött ki, melynek elnöke Deák lett, hogy adjon véleményt a teendőkről. A választmány komolyan vette munkáját, felosztotta t. i. tagjai közt a megyét, hogy a kiküldött vizsgálja meg a kijelölt falvak iskoláit, rájuk felügyeljen s ha kell, segílyt eszközöljön ki számukra a földesúrtól, vagy községtől s hogy általában a népnevelés ügye iránt közérdeklődést ébreszsen. Ezenkívül célja volt egy népoktatási pénzalap gyűjtése, ebből iskolák segítézése és egy tanítóképző felállítása. Erre első alapul Inkey Ferencz egy hagyománya szólt, ki végrendeletileg, egyéb ide nem tartozókon kívül, egy mázsánál többre menő ezüstjét a vármegyei alispáni hivatalra hagyta. Ezt a megye nem fogadta el; de a megboldogultnak leánya, Károlina (Horváth Eduárdnéj, népnevelési czélokra visszaajándékozván, ebből 4—5000 pforint alap került ki.

Azonban e szépen megindult mozgalmakat veszély fenyegette már most az úrbéri törvények miatt. Horváth Miklós igyekezett pártot szervezni a megyében a reform-mozgalmak ellen mindjárt e közgyűlés után; sok párthívet talált, mert az úrbéri törvények általában nem tetszettek. Deák erről 1836 augusztus 18-ikán Kossuthnak a következő érdekes rajzot adja: „Az új törvényekkel sokan, igen sokan nincsenek megelégedve s fájdalom! nem azért, hogy keveset adhatunk a népnek, hanem a robotbeli feljebbszolgálást és a botozás megszüntetését sajnálják; nyilván nem mernek szólani, de magok közt panaszkodnak, szidnak bennünket, átkoznak s minden bokrban revolútiót látnak és keresnek; egyik nem kapott aratókat;

mert nem adta volna meg a munkabért s már azt az új törvényeknek tulajdonítja; a másik nem kapott kaszásokat, mert keveset akart fizetni; harmadiknak hajdúját a korcsmán megverték bor közben; a negyediknek kocsisa szökött meg, mert több botot kapott, mint kenyeret s mindezek az új törvényt okozzák; s talán, ha mernék, a májusi fagyot, az azótai szárazságot, egyszóval minden bajt nekünk tulajdonítanának“. Horváth éppen ezért, midőn 1836 szeptemberében a megyei választmány az úrbér behozataláról tanácskozott Z.-Egerszegen, a melyben Deák is részt vett, mindent elkövetett, hogy a törvényeket a földesúr javára magyaráltassa. Midőn ez nem sikerült s általában kérdezték, hogy mi a célja, azt felelte, hogy a szabadelvűség terjedését akarja meggátolni s úgy látszott, hogy Kerkápoly, az alispán is, pártolta. „Személyemre nézve mindezekkel nem törődöm, — teszi hozzá Deák; — sőt némileg örülhetnék neki, mert nemcsak ürügyet, de just adnak annyira óhajtott független magányomba vonulni, ha elveink elbuktak; de ezen elvek bukását vérző szívvel sajnálnám, mert igazaknak s a haza boldogítására szükségeseknek vélem azokat“.

Íme, e pár sorban benne van Deák 1843-iki eljárásának jóslata; de most még aggodalma alaptalan volt. Zalamegye Deák vezetése alatt még sokáig maradt a szabadelvűség útján és Pest mellett az ország vezető vármegyéje lett. A szabadelvűség vívmányai voltak már most is: az októberi közgyűlésről az ifjak ügyében Bécsbe kiküldött választmány; a megye pecsétének a helytartóság ellentmondása daczára magyar köriratúvá változtatása 1837 január elsejétől, a mit körlevélben közölt a megyékkal; a *Törvényhatósági Tudó-*

sítások megrendelése a megye számára és állandó tudósításokkal való ellátása a főjegyző által; az a kitarás, melylyel a szólásszabadság ügyét minden mozzanatában pártolta a megye s a feliratok egész sora, melyeket a királyhoz e tárgyban intézett; és végre az az élénkség minden haladási kérdésben, mely a megyét ebben az időben minden irányban kitünteti.

Mindebben Deák nemcsak vezető, éltető szelleme volt a megyének; hanem fáradhatatlan munkásságával példát adott, hogy mint kell haszon és fizetés nélkül a megyei kötelességekben eljárni. Mondhatni, hogy ez években csak a függő országos kérdéseknek és megyéjének élt. Alig végződött az 1836 augusztusi közgyűlés, szeptemberben már, mint úrbéri választmányi tag, tölt pár hetet Z.-Egerszegen; azután az októberi közgyűlés foglalta el, november 11-ikére Bécsbe ment a küldöttséggel, 1837 január 9-ikén egy hétig újra közgyűlésen van, utána, mint helyettes alispán vett részt egy határkijelölő és arány-pörben számos kisnemes ügyében; azután a törvényszéki ülések foglalták el; majd elnök néhány, az alispán előtt folyó perben, mi pár hetet vett igénybe; erre az árvái gyámi ügyeknek négy év óta elmaradt rendezése következett, szintén az ő elnöksége alatt; „legalább kétszáz jelentés, számadás, összeírás és osztály felveendő, megvizsgálandó és elintézendő “ — írja Wesselényinek 1837 január 4-ikén, mi ismét vagy két heti munka; ezután a népnevelési ügyben kiküldött választmányban elnökölt. Ez Deák megyei életének tükré.

Ezeken kívül a megye legfontosabb feliratait vagy az ő elvei szerint írták vagy egyenesen ő fogalmazta. Két feliratot ismerünk tőle ebből az időből. Ezek egyike az 1837 május 29-iki közgyűlés felirata, mely-

ben az ifjak elítélése és Kossuth elfogatása össze van foglalva, mint ebben az időben rendszeren a megyei feliratokban. E felíratra Pestmegye körlevele adott alkalmat, mely 1837 márczius 21-iki felirata alkalmából felhívta a megyéket, hogy ha meg nem hallgattatnak, október elsejére jelenjenek meg együtt Bécsben küldött-ségileg orvoslást és országgyűlést sürgetni. Ez ugyan nem történt meg; de közbejövén Kossuth elfogatása, annál több felirat ment fel.

Zalamegye rendei ebben a felíratban előadják, hogy az ifjak ügyében ők is, mint a megyék legtöbbje, már egyszer küldtek felíratot s noha az 1836 október 14-iki leírat biztosította őket, hogy az ítélezésben a törvények meg fognak tartatni; mégis, valamint elfogatásuk, úgy a curia eljárása és ítélete a törvényt megsértette. Ennek bizonyítása a felírat e része, mely más alakban a pesti felírat tartalmát ismétli; de sokkal mérsékeltebb és mondhatni hatásosabb logikával. Nem a curia ítéletét hibáztatják ők; hanem azt, hogy eljárása módjára mintegy törvényt szab magának; s ha ez szabad, „akkor az ítélszékek nem szolgálai volnának a statusnak, hanem zsarnoki hatalmú törvényhozói“. Elsorolván a curia eljárásának törvénybe ütköző részeit, kéri a királyt, hogy az ifjakat bocsássa szabadon; ha más bűnben vétkesek, ítéltesse el rendes úton és a veszélyeztetett személyi biztonság, valamint a bírák feleletre vonása végett hívjon minél előbb országgyűlést össze. Ezután a felírat Kossuth ügyére tér. Öt három dologért fogták el katonai erővel: hogy a *Törvényhatósági Tudosítások* kiadására engedélyt nem kért, hogy e levelezéstől kétszer is eltiltatván, mégis folytatta s hogy e tilalom ellen a megyék oltalmát kérte. Ámde a magánlevelezés nem lehet tilalom tárgya,

a kétszeri eltiltás módja nem volt törvényes; tehát nem az az elfogatás sem. E mellett neki a törvényhatóságok védelmét kérni nemcsak joga, hanem ily esetben kötelessége is volt; mert őt a megyék e levelezéssel megbízták, a minőt különben az előbbi országgyűlés alatt három és fél éven át folytatott. Törvényeink a rögtöni elfogatási csak felségsértés és hazaárulás bűnében engedik meg; ha pedig Kossuth bűne felségsértés vagy hazaárulás, akkor ezt követett el a megyék legnagyobb része, midőn érdekében fölírt; már pedig a megyék állandó hűsége mellett ilyet gondolni is lehetetlen. Kérik tehát szabadon bocsátását s ez országos sérelem orvoslását.¹

A másik felirat, mely nemcsak terjedelmesebb, hanem a lefolyt események történetét okaikkal és eredményeikkel összefoglaló valóságos emlékirat, mely mélyebb bepillantást nyújt az 1836—39-iki évek történetébe, mint bármi, a mit ez időkről szóló művekben olvashatunk, az 1838 április 15-iki közgyűlésből kelt 1245 szám alatt, midőn egyszersmind a szólás-szabadsági sérelem orvoslását követi utasításba igittatták.

„Őszinteség mindig illő, gyakran szent kötelesség; — így szól a bevezetés — de sehol sem illőbb, sehol nem szentebb kötelesség, mint nemzet s fejedelem között; és soha nem természetesebb és nem szükségesebb, mint a szenvedések megsokasultsága közt s a veszély óráiban. Ezen okokért van jelen most azon pillanat, mely nem javolja csak, de parancsolja azon őszinteséget, miszerint már nemcsak a kapott sebek s azoknak égető fájdalma rajzoltassék

¹ Kiadva *Történeti Lapok*. I. 700.1. a Wesselényi levéltárból.

Felséged szent színe előtt, hanem azon sebek ejtésének okai fedeztessenek fel, s vonattassék le azokról ama lepel, mely azt eddig a fejedelem s nemzet közti nyilatkozásokban fedezte. Minden, ki látni tud s akar, már rég ismeri azon okot; de nemzetül s törvényhatóságul, részint tartózkodás, részint jobb jövő reménye miatt ki nem mondatott. — Most sem egyik, sem másiknak többé helye; s azért hallgatni szégyen is, vétek is. — Ki kell tehát Felséged s az ország előtt mondanunk, s tudtára adnunk jelen s jövőkor-nak, miszerint már több évvel ezelőtt tudva nem lévő s meg sem fogható körülmény vagy emberek mesterkedései azon képzetet idézték elő, miszerint hazánkban uralkodó házunk elleni törekvés s az annak uralkodása alatt lévő többi tartományoktól elszakadásra célzás létezik; és hogy e végre nemcsak készültek történetek s történnek, sőt kész terv van s titkos társaságok s szövetezések, bel- és külföldre terjedve, csak kitörésre s cselekvés alkalmára várva munkálnak. E szerencsétlen képzet elfogadásra s hitre talált; s meggyőződés erejére nőtt azoknál, kik Felséged boldog emlékezetű atyja s később Felséged királyi székét körülvették. E tévedett hit s meggyőződés szerint tekintettek minden esetet, erre magyaráztak mindent, mi az országban történt vagy mondatott. Az ország s a törvényhatóságok nyilván s királyi leiratokban a törvénytelenég s féketlenség vádjával illettettek; egyszersmind nem nyilván ugyan, de elég láthatólag tápláltatott a forrongásra törekvésnek hite és gyanúja. És nemcsak tápláltatott ezen hit és gyanú; hanem a teendőket zsinórmértékévé tétetett“.

E bevezetés után a felirat történetileg fejti ki,

hogy e vád mennyire képtelen s hogy a nemzet részéről semmi újítási vágy tettelegességre s törvényelleni törekvésre egyetlen megyét sem bírt. Röviden előadja az 1823 óta történeteket; elmondja, hogy az akkori erőszak miatt az 1825-iki országgyűlés alkotmányunkat újra biztosította; akkor a nemzet törvényesebb s így boldogabb kort remélt. Ezt ápolta a rendszeres munkálatokba vetett hit; e várakozásban nyugodtan folyt le a három év 1830-ig. Az ez évi országgyűlésen, noha nem vétettek elő e munkálatok, a jövő reménye még biztosabb alapot nyert abban, hogy 1831-ben összeül a régóta várt országgyűlés. Ez év első felében egész nemzetünkben mély részvétet ébresztett a lengyel nemzet sorsa; de noha a megyék számos feliratban kérték a király közbelépését, sem ez, sem az évnek közepén hazánkban dúlt kolera őket törvénytelen újításokra nem ragadta; sőt nem ragadta az sem, hogy az országgyűlés összehívása a törvénytelen időnél egy egész évvel elhalasztatott. Midőn az országgyűlés összeült, úgy az országgyűlés e halogatása, mint a sorrend kérdése élénk vitákat szült, de nem törvényteleneket; sőt a sorrend kérdésében engedett a királyi óhajnak s az urbért vette elő a sorban elsőnek. De ezenkívül a vallás és nyelv kérdésében, noha a szenvedélyt könnyen felrázó tárgyak kerültek szőnyegre s az elsőt a rendek még föl sem terjeszthették, a másodikban pedig a legkisebb engedménnyel voltak kénytelenek megelégedni: sehol az országban a törvényes rend meg nem zavarthatott. Ily körülmények közt történt az úrbéri V. t.-cz. elbuktatása a kormányi praesidiális parancsok által a vármegyékben s midőn Wesselényi ennek érdekében Szatmárban beszédet tartott, titkos feladás követ-

keztében, — „minek példája addig hallatlan volt“, — notaperbe vonatott.

„E notakereset alá vetés leve kezdete s gyászos előpostája azon fájdalmas csapásoknak, melyek már csaknem három év óta hazánkat — nyugalmát fel-dúlva — egymást követve s szakadatlan érték“. Ez az eset megrázkódtatta az országot, szokatlan élénk-séget és ingerültséget szült. Ugyanakkor ugyané tör-vénycikk miatt Békésmegye ellen tett a kormány hasonló lépéseket s ez által úgy a személyes, mint tör-vényhatósági szabadságot végveszély fenyegette; még e miatti panaszukkal foglalkoztak a rendek, midőn szintén a szabadszólásért Balogh Jánost is notapörbe fogták.

Az országgyűlés végén azonban e két utóbbi per megszüntetése s a Wesselényiének halasztása már-már jobb reményt ébresztett, midőn az ifjak elfoga-tása újra fölrázta az országot. Ezóta valóban zajos és elkeseredett közgyűlések voltak a megyékben; de alig volt még idejök felfogni e sérelmek tömérdeksé-gét, midőn Kossuth Lajost is elfogták s ezt az eljá-rást az ő tettét helyeslő minden törvényhatóság ellen intézettek kellett érezniük. „E keserű és sértő érzés-nek égő kínjai még első elevenségükben marczango-lák kebleinket, midőn hasonlólag törvényhatóságok ellen intézett, azoknak méltóságát meggyalázó s jus-saikat csorbító új eseteket kelle szemlélnünk abban, miszerint több megyék ellen királyi biztosi vizsgálat, határozataik megsemmisítése s törvény melletti fel-szólamlásuk kárhoztatása intéztetett. Törvényhatósági lételünket részint kisebbitő, részint fenyegető ezen történetekhez, azokat súlyosítva járula, újra egyes hazafiaknak szólásbeli jussukkali élésök s határozattá

vált beszédeikért s így az egésznek tettéért egyeseknek üldözésük s perbe vonattatásuk. Ez történt jelen most közelebbről önnön keblünkben oly hazánkfian, kik csak annak voltak tolmácsai, mi a nagy többségnek volt érzeménye s mit annak következtében, mint önnön nézetünket, határozatul ki is mondtunk“.

Ez szomorú képe a lefolyt három, vészterhes évek. „Az Istennek szent színe előtt — ki a nemzetek és uralkodók nagy bírója — hivatkozunk az örök igazságra, annak elítéléséért, hogy ezen eseményekre nézve lehet-e e nemzetet valamiről alaposan vádolni? Követett-e el e nemzet egyéb bünt, mint hogy a rajta ejtett sebek égő fájdalmában jajszavát hallatta? De ezen panaszát nem törvényes fejedelméhez intézte-e; s nem kérő szavakkal járult-e ahhoz, kinek sérelmeket orvosolni felséges jussa s szent kötelessége?“

A törvényhatóságokat éppen ezért az ez években gyakorolt eljárásukért a törvénytelenység, rendbontás, féketlenség s törvénytelen újítások vádja nem illeti. A nemzet 1827 óta az 1832/6-diki országgyűlés végéig egyebet, mint törvényes úton haladást létesíteni nem akart. Azóta a sűrű csapások a megyéket haladásukban meggátolták; csupán ezer éves alkotmányunkat kívánták védeni; de ez minden, csak törvénytelenység s rendbontás nem. Éppen ily valótlan a törvénytelen újításokra törekvés vádja is; mert törvényes előkészülés nem nevezhető ilyennek. Kimondja, hogy ezekben az években a törvénytelen ellenkező újítások a kormánytól eredtek s a mi a megyékben történt, csak ezek visszahatása.

Nem kevésbé alaptalan, mint a megyék ellen szórt vádak, az a nemzetünk egészére sújtott vád

is, hogy hazánkban titkos társulatok működnek s ezek külföldi társulatokkal össszekötöttesben állanak a királyi trón megdöntésére; csakhogy ez a vád még képtelenebb s eredményeiben veszélyesebb. Mert valóban e mindig hű nemzetről ilyet állítani vétkes képtelenség; e nemzet forrón óhajtja a haladást, de csak uralkodóházával egyetértve. E hűségen kívül, a nemzet összes belső viszonyai ellentmondanak ily gyanúnak; nincs itt a forrongásnak semmi igazi eleme, semmi igazi eszköze. S a mily képtelen e vád, következményeiben éppen oly veszedelmes; mert egy tévedésben élő kormánynál, éppen nagy hatalma miatt, több jajt semmi sem okozhat. Nálunk ez történt a lefolyt évek alatt. A nemzet minden törekvését a kormány balul magyarázta; „holott nincs e széles világon nemzet, mely a magyarnál készebb lenne köszönni ott, hol arra okot adnak s szívesség és kegyesség bármely kis jelére is az elragadtatásig hálára lelkesül“. E balértelem okozta e szükségtelen keménységet. A kormány erejét akarta megmutatni; de ez éppen gyöngegség jele.

Kérik tehát a rendek a királyt, hogy győződjék meg e gyanú alaptalanságáról s adja vissza a nemzetnek bizodalját. Ok készek a múltra fátyolt vetni s a történeteket elfelejteni; de felejtse el a király is és a perbe idézettek bocsássa szabadon. E kölcsönös bizalom új korszakot fog nyitni a nyugalomra és törvényes haladásra, a mi a közelebbi országgyűlés feladata leend.

„Bízunk a mindenható nagy Istenben, — szól a felirat befejezése — kinek kezei közt van a népek sorsa s a fejedelmek szíve, miszerint nem lesz süketlen ezen őszinte nyilatkozásunk s buzgó fohászunk.

Ezen biztató sugár egy szebb jövő reményét deríti keblünkben. Hogyha pedig még most sem hajolna kegyelemmel hozzánk Felségednek szíve, s ha jelen könyörgésünk célta nem érve hangzanék el: ezen gyászos esetre ezennel mostanra s jövőre, jelen s jövő kor előtt nemzeti törvényes jussaink hív érzetében ellene mondunk mindannak, mi akárhogy s akármikor törvényeink s jussaink ellen tétetnék; mindazokat erőnélkülieknek, nem kötelezőknek s erőszak szüleményének nyilatkoztatjuk. — Egyszersmind azt is ünnepélyesen jelentjük ki, miszerint minden felirataink hasztalanok maradván, sőt a reánk mért csapásokat még kettőztetvén; bármi történjék is, fentebbi ellenmondásunkra hivatkozva s elidegeníthetetlen jussaink, igazságunk s ártatlanságunk érzetébe burkolva, néma hallgatással fogjuk a jövőt várni annak tudásában, hogy erőszak boldogságot felgázolhat ugyan, de just meg nem semmisíthet s azon meggyőződéssel, hogy bármi súly alatt is csak vállaink, de lelkeink soha is roskadni nem fognak.“

Az eredmény ismert. E nemesen esdő, de a mellett fenkölt nemzeti önérzettel írt szavak nem változtatták meg a rendszert; egyelőre a néma türésnél és óvó tiltakozásnál egyéb nem maradt. Azonban, a mi minket e helyt első sorban érdekel, az, hogy e felirat hangjában, nemes méltóságában, meggyőző, higgadt, de határozott kijelentéseiben már benne van a passiv ellentállás elve és az 1861-diki felirat szelleme.

Mindazon nehézségekhez, melyek ebben az időben a kormány részéről nyomták a nemzetet, váratlanul csatlakozott a vegyesházasságok ügye. Ugyanis az 1832/6-iki országgyűlés vallásügyi tárgyalásainak az lett eredménye, hogy a vármegyék a törvény ellenére

követelt reversálisokat több helyt a múltra is érvényteleneknek nyilvánították s ha megszegték őket, a vármegyék a r. kath. papok panaszait félretették. E körülmények közt Lajcsák Ferencz, n.-váradí latin szertartású r. k. püspök, 1839 márczius 15-ikén, a kölni érsek ismert példája szerint, egy körlevelet adott ki püspöki megyéje papjaihoz, melyben elrendeli, hogy a reversálisok nélkül kötendő házasságoktól a papi áldást tagadják meg s a tridenti zsinat rendelete értelmében, csupán mint szenvedőleges tanúk vegyenek részt és az ily házasságokat csak a paplakban vegyék tudomásul minden egyházi szertartás nélkül. E körlevél s az április 22-ikén hozzácsatolt részletes utasítás csakhamar követőre talált a roznói püspökben s igen alkalmas volt a megyék egy részének nyugalmat felzavarni. Egyszersmind az összes protestánsok közt nagy mozgalom támadt; mert a törvény értelmében a vegyesházasságokat csak r. k. pap előtt lehetett megkötni. (1791: XXVI. t.-cz.) Természetesen Biharmegye tüstént felírt e tárgyban a királyhoz, a ki nem akarván a más esetek miatt úgy is izgatott nemzetet még jobban elkéséríteni, április 30-ikán a m. k. helytartótanács útján egy rendeletet adott ki, melyben az 1791-ik évi vallási törvény szoros megtartását elrendeli.

A megyékre ez a rendelet csakugyan megnyugtatóig hatott; de minthogy a rövid időn összeülnendő országgyűlés miatt feliratokra idő úgy sem volt; csupán az utasításokba vették be e sérelmes pásztori levél visszavonását, valamint az 1832/6-iki országgyűlés vallásügyi javaslatának törvénybe igtatását. Ezt az utasítást adta Zalamegye is, midőn április 15-ikén külön bizottságot küldött ki a sérelmek összegyűjtésére s a követi

utasítások kidolgozására, melynek úgy Deák Antal, mint Ferencz tagjai voltak. A vallási bajok és nehézségek orvoslása módjára az utasításban Deák ismert s az országgyűlésen és azután e kérdésben is többször kifejtett elvei jutottak kifejezésre, melyekről a magok helyén lesz szó; mert véleménye ebben az ügyben is döntő lett s jóformán az egész nemzet magáévá tette.

MÁSODIK FEJEZET.

Deák vezérsége és közvetítő működése a szólás- szabadság ügyében 1839/40-ben.

DEÁK KÖVETÉ VÁLASZTÁSA. — VÁLTOZÁSOK A KORMÁNYBAN. ELŐKÉSZÜLETEK. DEÁK A PÁRTOK KÖZT ÉS NÉZETE A HELYZETRŐL. — KIRÁLYI ELŐTERJESZTÉSEK. — A PESTI SÉRELEM. — SZENTKIRÁLYI INDÍTVÁNYA. — DEÁK BESZÉDE A KERÜLETBEN ÉS ORSZÁGOS ÜLÉSEN. — ELVI ELLENTÉT A KÉT TÁBLA KÖZT. — DEÁK A JUNCTIM ELLEN. A ZÁRADÉK ÚJ ÉRTELMEZÉSE. LEÍRAT. ÚJ ZÁRADÉK. DEÁK A NAGY PÁL KÖZÉPÚTJAI ELLEN. RÁDAY LEMOND. — AZ ELV ÓVÁS MELLETTI LETEVÉSE. — FONTOS ELVI VÍVMÁNY. — SZENTKIRÁLYI INDÍTVÁNYA A SZÓLÁSSZABADSÁGRÓL. — DEÁK BESZÉDE ÉS NAGY PÁL. — ORSZÁGOS ÜLÉSEN. — DEÁK AZ ÚJ TÖRVÉNYEKRŐL. ÓVÁSA AZ ÜLÉSEK MEGSZAKÍTÁSA ELLEN. A JUNCTIM MEGBUKIK. FÖRENDI NÉZET. DEÁK VÁLASZA. BESZÉDÉNEK HATÁSA. — DEÁK BÉCSBEN. — LEÍRAT. — JUNCTIM AZ ÚJONCZJAVASLATTAL. — NAGY PÁL ZÁRADÉKA. — DEÁK BESZÉDE. — VÁLASZOK. — FÖRENDI JAVASLAT. — A RENDEK KITARTÁSA. — AZ ÚJONCZSZÜKSÉGLET MEGKÉRDEZÉSE. — DEÁK JAVASLATÁRA A MEGAJÁNLÁS ELHALASZTÁSA. — ÚJ ZÁRADÉK. — A KORMÁNY KÍSÉRLETEL. — WIRKNER ÉS DEÁK. — LEÍRAT. — A ZÁRADÉK ELEJTÉSE. — DEÁK BESZÉDEI. — AZ ADÓ. — NEHÉZSÉGEK A SZÓLÁSSZABADSÁGI ÜGY MEGOLDÁSÁBAN. — DEÁK KÖZVETÍTŐ SZEREPE. — MEGOLDÁS. — A KÉRDÉS LETEVÉSE A NEMZET KEZÉBE. — DEÁK NÉZETE AZ EREDMÉNYRŐL.

Az előzmények után azt lehetne gondolni, hogy az 1839 június 2-ikára kihirdetett országgyűlésre Deákot és Hertelendyt a megye a legnagyobb lelkesedéssel választja követneivé. Azonban néhány év óta a conservatívek itt is, már 1832 óta kemény harcokat vívtak a szabadelvűek ellen s Deáknak eredetileg

conservatív utasítását csak kortesfogások által lehetett az országgyűlés alatt folyvást javítani. Most Forintos György és pártja már egyenesen Deák személye ellen izgatott; ürügyül használták az urbéren kívül a követek napi és szállásdíját. Ekkor a szabadelvűek értekezletet tartottak; mert félték, hogy Deák nem fog követséget vállalni s ő tett is ily nyilatkozatot, ha az utasítások kedvezők nem volnának. Ezen az értekezleten oly fogásban állapodtak meg az ellenfél megnyugtatósa végett, hogy az ő jelöltjeiket is felszólították a követség elfogadására, mintha közönbös lett volna, hogy melyik párt győz. Elérkezvén a választás, Deák reggel korán, három óra tájt kijelentette, hogy csak a követi napi és szállásdíjak elvállalásának feltételével fogadja el a követséget. Minthogy a Deák neve alatt begyűjtött és Kaszaházán táborozó nemesség is a választás előtt sürgette az utasítások letárgyalását: tehát előbb ezeket nagy erőfeszítéssel megszavazták s ekkor mintegy 2000 nemes Deákot és Hertelendyt ellenmondás nélkül kikiáltotta követeknek.¹

Wirkner azt mondja, hogy a triumvirátusból álló államtanácsnak nem volt semmi politikai irányzata az országgyűléssel szemben, melyre nálunk az ellenzék oly nagy erővel készült; de kellemetlen kitörésektől tar-

¹ 1839 május 6. 1644. közgy. jegyzők, szám. *Deák F. beszédei*. I. 261. 1. és Zalam. közgy. jk.-e 1839 május 6-ról. E szerint, mond a jegyzőkönyv, a népes közgyűlés „azon határtalan bizodalomtól vezetettve“, melyet Deák és Hertelendy iránt érzett, „közakarattal s minden legkisebb ellentmondás nélkül“ választotta meg őket. A választás részleteit Csányi László leírta 1844-ben a *Pesti Hírlap*-ban. A pótlóutasításokat ugyanakkor 1645. 8z. a. tárgyalták le s a későbbiek előleges megbeszélésére áUandó bizottságot küldtek ki.

tott. Ezért nevezette ki Pálffy helyett 1838 december 4-ikén főkanzellárnak gr. Majláth Antalt, kissé utóbb gr. Cziráky országbíró helyébe Majláth Györgyöt, Som-sich Pongrácz személynök helyébe Szerencsy Istvánt, ki nálunk is nagyon népszerű volt; nádori ítélőmestér s egyszersmind a főrendi válaszok fogalmazója lett Szögyény M. László. Ezek jó hatással is voltak a közhangulatra, ha ezt nem ellensúlyozta volna az, hogy a főispánok intéseket kaptak a szólásszabadság elleni utasítások kieszközlésére s hír szerint a kormánynak 33 szavazata, tehát többsége volt e kérdésben.

Ez növelte az ellenzék határozottságát; úgy hogy egészben Metternich neje, ki a megnyitásra szintén Pozsonyba jött, helyesen ítélte, midőn ott az ellenzéken csak radikálisokat látott; „a régi oppositio teljesen eltűnt“. Ugyanis ezen az országgyűlésen első ízben történt, hogy a pártok elvi alapon szervezkedtek; az alaki közjogi viták helyett államférfiúi szempontok érvényesültek, melyek a magyar parlamenti és politikai életre nemcsak állandó befolyást gyakoroltak, hanem azt magasabb színvonalra is emelték. Nemcsak Deák tartotta össze a rendi ellenzékét, nemcsak ő tűzte ki a sérelmi politika fentartása mellett a haladás elveit; hanem vele kapcsolatban s az ellenzéki értekezleteken való részvétellel, gr. Battyány Lajos vezetése alatt, a kormány nagy rémületére, egy ugyan állandó kisebbségben maradt, de elszánt főrendi ellenzék is alakult. E mellett némileg a nádor ellenére, gr. Dessewffy Aurél és társai megalapították az ú. n. haladó conservatív pártot, mely sérelmi kérdésekben a nádorral egyetértve, de egyebekben már nem maradt a rideg tagadás vagy a folytonos compromissu-

mok talaján; hanem elvek szerint kívánt a modern állami kifejlődés élére állni s visszaszerezni az arisztokráciának a nemzet haladásában azt a tért, melyről merev tagadása által leszorított vagy önkényt átengedett.

Tulajdonképen két nagy párt szervezete már ekkor befejezettek mondható: a rendi ellenzéké, melyet némelyek ellenszenve vagy irigysége daczára Deák vezetett; másik a sérelmi ügyekben a főrendi kormánypárt, melyben mindenki alárendelte nézetét a többségnek, kivéve a vallási kérdést, melyben az egyéni meggyőződés volt irányadó. Ebben az alakban ez a párt szintén új tünemény országgyűlésein. E szervezet nélkül a rendi ellenzék győzelme még teljesebb lett volna; de másrésről szerencse, hogy a táblán a kormánypárt nem volt szervezve, elismert vezére nem volt és tehetségben főbb emberei nem versenyezhetek az ellenzék fejeivel.

A rendi ellenzék elismert feje memcsak Deák volt, hanem neki köszönhető az országgyűlés sikeres lefolyása is. Azt az új ellenzékét tehát, melyet Metternichné oly helyesen ismert föl, az ő önkénytelenül elismert vezérsége hozta létre, melylyel már az előbbi országgyűlés végén megadta a következő évek politikai küzdelmeinek irányát és súlyát. Pártja valóságos lelkesedéssel ragaszkodott hozzá, főleg Wenckheim Béla, Bezerédy István, Szentkirályi Móricz, Beöthy Ödön, Klauzál Gábor; vezérségét nem tehetette kétségessé Pázmándy Dénes, Bernáth Zsigmond és Som-sich Miklós titkos vagy nyílt ellenszenve. Pedig nem ő volt, ki idő folytán átalakult, nem ő, kinek csak a sérelmi politika feküdt szívében; hanem a rendek alkalmazkodtak az ő felfogásához, mely a közjogi elvek

biztosítása mellett, a reform eszméinek kiküzdésében s Magyarország középkori intézményeinek az új idők szelleméhez idomított átalakításában állott. Deák e befolyása annál fontosabb volt; mert az országgyűlés megelőző három évi események a sérelmi politika iránti hagyományos hajlamot nemcsak még inkább feltűzelték; hanem egyszersmind az ezen túl fekvő haladási eszmék s más hasonló törekvések útjait mintegy bezárták, az egész eszmekört összeszorították.

Deák ugyan ennek jogosságát nemcsak elismerte, sőt midőn jogi meggyőződésről volt szó, senki sem volt kitartóbb, senki sem tudta jobban összegyűjteni a kérlelhetetlen logika bizonyítékait, senki sem alkalmazta oly bőven az ostromlás érveit; ámde nála az ügyvédi szempont csak másodrendű volt az államférfiúi törekvés mellett. Ezért éppen oly nemzeti csapásnak tartotta volna, ha jogaink védelme minden erőnket felemészténé s a haladás iránt érzéketlenné tenne; mintha jogaink valamelyikét könnyelműen a kormánynak odadobnék vagy gyáván feladnék. A törvényes jogi alap megmentése és összegegyeztetése a haladás elveivel: ez volt a Deák által képviselt szabadelvű politika lényege. De az előbbi elv szempontjából Deák nemcsak el volt készülve rá, hogy esetleg ez az országgyűlés eredménytelen lesz, s a nemzet várakozásai megghiúsulnak; hanem ezt nem is tartotta valami nagy nemzeti szerencsétlenségnek a jogfeladáshoz mérve; sőt pár nappal az országgyűlés előtt egy bizalmas értekezleten a helyzetről szólva, meg is mondta, hogy a haladó eszmék érvényesítésének megkezdését ő nem ez országgyűléstől várja. Ugyanekkor lényegében ismételte a kormány hibáiról azokat, melyeket az ismer-

tett feliratokban kifejtett s utóbb maga Bécsben elmondott. A nemzet és korona közti ellentét oka a kormány, mely behajtott a nemzetet a demokratikus eszmékbe; de mihelyt eljárását megváltoztatja, a veszélynek vége; mert a magyarnál nincs aristokratikusabb nemzet s ha a kormány demokratikus javaslatokat tenne, tüstént heves oppositio támadna ellenőb. Az urbér is csak a kormány habozása miatt lett oly szabadelvűvé és anyagiakban oly kedvezővé a jobbágyokra. Az országgyűlés kezdetén maga Reviczky ösztönözte anyagi kedvezményekre a rendeket; mert számított makacsságukra, hogy csak azért sem fogják tenni; mikor elszámítva magát, látta, hogy elsöprik a Mária Theresiaféle úrbért, megijedt s a kellőnél is szőkébbre akarta szabni a haladás határait. Hogyan tudhatták volna a rendek, hogy mit akar, holott maga sem tudta? így történt, hogy míg az öreg Balogh János szerint azelőtt az ellenzék kétszáz szekérral jött az országgyűlésre s kettővel ment haza; a múlt országgyűlés végén már erősebb volt az ellenzék, mint az elején; mert a kormánynak nem egyes eljárásait, hanem egész rendszerét, illetve rendszertelenségét kellett megtámadnia. Ha tehát a kormány irányán nem változtat, hiában várja most a helyzet javulását; hiában ringatja magát abban a tévhitben, hogy az ellenzék, mely egész rendszerét ostromolja, megsemmisítheti. Azzal az ellenzékkel, mely mint az 1825-iki, csak egyes tetteit támadta, könnyen elbánhatott; ezt, mely rendszerét ostromolja, el nem némíthatja. Elvárja tehát tőle, hogy békejobbot nyújt a nemzetnek; ekkor az országgyűlés hamar végezhet; mert nincs egyéb tennivalója, mint ezt a békejobbot elfogadni s az ügyeket rendes kerékvágásukba terelni. A jövő ország-

gyűlés aztán belefoghat a rendszeres munkálatok alapján a haladás elveinek megvalósításához.¹

Így körvonalozta Deák a legközelebbi jövő feladatát és jósolta meg a történeendőket. Nyilatkozata súlyát emelte az, hogy egy fültnú feljegyezte a nádor számára. Így a harcz mintegy nyílt taktikával folyt le, a mit legkevésbé Deáknak volt oka banni.

Ekkép állt a pártmegoszlás s ezek voltak a kilátások. Magok a királyi javaslatok általában igazolták a békülékeny irányt. A király t. i. Ígéri bennök a régi s a most felterjesztendő sérelmekre a választ, ezenkívül három javaslatot tűz ki: újonczok megajánlását az elbocsátandók pótlására, az alimentatio és katonai beszállásolás czélszerűbb megoldását s a Duna szabályozását. Mindez valóban azt mutatta, hogy a kormány meg akar felelni a nemzet óhajának; sőt utolsó javaslata annak bebizonyítására czélt, hogy végét akarja vetni a rendek azon szemrehányásának, mintha az országot az örökös tartományok miatt állandóan elhanyagolná vagy kizsákmányolná. Az is jó kezdetet ígért, hogy a rendek kivihették június 6-ikán a megnyitáson a király magyar nyelven üdvözlését. Talán minden más lefolyást vehetett volna a pesti sérelem nélkül; ha ezzel a kormány nem ébreszt új bizalmatlanságot, nem tüzeli fel a legszenvedélyesebb ellentállást és nem ad vele alkalmat az ellenzék elszánt tömörülésére, miáltal csak annál jobban előtérbe állított a szólásszabadság, mely ezt az előbbi országgyűlés folytatásává tette. E miatt — írja gr. Majláth János egy bizalmas jelentésben a királynak — az ellenzéki töredék erős phalanxként tömörült, mely okosan és központi-

¹ Ballagi: *A nemzeti államalkotás kora.* 459. 1.

lag vezetve, csaknem az országgyűlés végéig paralizálta az összes kormányi törekvéseket.¹

A pestmegyei sérelem abban állt, hogy gr. Ráday Gedeon 1837 márczius 21-ikén, Pestmegye közgyűlésén, keményen megtámadta a királyi táblát az ifjak elitélése miatt s feliratot indítványozott az igazságtalan bírák elmozdítása és az országgyűlés azonnal összehívása érdekében. A kormány ekkor leírt a nádornak, hogy Ráday követté választását gátolja meg; egyszersmind őt is perbe fogta s midőn a megye mégis megválasztotta, 1839 május 8-ikán királyi decretumot küldvén a megyéhez, ebben e választást törvény elleni merénységnek nevezte, elrendelte új követ választását s Rádayt az országgyűlésen megjelenéstől eltiltotta. De a megye nem engedelmeskedett; az ügyet az országgyűlés kezébe tette le s köriratban értesítette róla a megyéket, melyet a kormány többnyire lefoglaltatott.

Most a rendek annál inkább siettek a Ráday-ügy, mint Pestmegye sérelme elővételeivel; mert a Wes-selényi ügyét úgy sem tárgyalhatták a kedvezőtlen utasítások többsége miatt. Szentkirályi Móricz, Pestmegye másik követe, már a június 5-iki első ülésen indítványt tett, hogy mert Pest és Tolnamegye, meg a kapcsolt részek követei nem jelentek és nem jelenhettek meg: addig, míg az országgyűlés kiegészítéséről nem gon-

¹ A jelentés szószerint: „E Perez óta lépett fel az ellenzéki töredék, vált szilárd phalanx-szá, mely okos és központi vezetéssel, kevéssel ez országgyűlés végéig, gyakran merészségig és elkeseredésig fajulva, űzte gonosz játékát s felséged atyai terveit, ha egészen nem paralizálta, de legalább is törekedett teljesülésüket a kimerülőség meggátolni s az egész ország előtt ferde világitásba helyezni“. Wertheimer Ed. *Bér ung. Reichstag von 1839/40. Pester Lloyd.* 1901. 23. sz.

doskodnak, semmit ne tárgyaljanak. Ezt Deák is úgy június 5-ikén, mint 8-ikán a legelsőnek s legfontosabbnak nyilvánította. Június 10-ikén aztán előleges meg egyezés szerint Szentkirályi az indítványt határozott alakban így tette fel: itt s ez által az országgyűlés függetlensége forog szóban; a kormány határozott kijelentésével szemben teyenek ők is határozott kijelentést; mondják ki, hogy Rádayt követnek ismerik el, előleges felírásban orvoslást sürgetnek s addig semmi más tanácskozásba nem kezdenek.

A követeknek e kérdésben utasítása nem volt. A vélemények kétfelé ágaztak, t. i. részben teljesen elfogadták a Szentkirályi indítványát; részben úgy nyilatkoztak, hogy a sérelmet felterjesztik, közben tovább tárgyalnak; de míg orvosolva nincs, királyi megerősítés alá semmit nem terjesztenek. Deák a vita előrehaladott állapotában szólalt fel egészen Szentkirályi indítványa mellett. Figyelmeztette a rendeket, hogy ne vegyék egykedvűen e sérelmet; mert nem közönbös, hogy a követek itt vannak-e mind vagy nincsenek és mért nincsenek itt? Ezután az 1791: XIII. t.-cz. magyarázatát adja, mely szerint a királyi előterjesztések tárgyalása előtt a sérelmek felterjesztésének van helye; ezt mutatja a múlt országgyűlések gyakorlata is; most az alkalom annál szebb, mert erre a királyi előterjesztés is felhívja őket. E sérelmek közt pedig első a pesti, utána az országgyűlés további kiegészítése s Kővár meg nem hívása. Első a pestmegyei sérelem azért, mert törvény- és alkotmány sértés, hiszen Balogh János is actio alatt állt 1835-ben, mégis ott ült az országgyűlésen. Megváltozott azóta alkotmányunk? Ő több logikát lát azok okoskodásában, kik sérelmet itt nem látnak, mint

azokéban, kik a sérelmek daczára tovább dolgoznának. Ő tehát tovább nem tárgyalna, míg orvoslást nem nyer; de a haladéktalan felírást mindenesetre szükségesnek látja.

Deák előadása meggyőzte ugyan a rendeket a felírás szükségéről, de a többség mégis azt határozta, hogy tovább tárgyal; csakhogy királyi megerősítés alá semmit föl nem terjeszt, míg ez a sérelem orvosolva nincs. Ez a határozat azonban így is megszabta az országgyűlés irányát, noha lényegesen kevesebb volt, mint Deák indítványa. Midőn ez a felírat a Tolna, Közép-Szolnok, Krasznamegyék meg nem jelent követei, meg a főrendi napló ügyében elkészült iratokkal együtt június 17-ikén országos ülés elé került: Szerencsy, a személynök, első sorban is azt a tételt állította fel, hogy az 1791: XIII. t.-cz. első helyen a király előterjesztéseit jelenti ki tárgyalandóknak s ezért hosszabb beszédben ajánlta ezek elővételét; másodszor világos Ígéretet fejezett ki, hogy ha ezek után vagy ezekkel együtt fölterjesztik a sérelmeket, a szólásszabadsági sérelem miatt bezárt foglyok hamarább szabadulnának ki s a könyvek hamarább letöröltetnének. Így tehát beszédében jól kivetett csalétek és fenyegetés volt egyszerre; egyszersmind az országgyűlést az elé a alternatíva elé állította, hogy vagy megmentve az ország valódi jogát, a foglyok kiszabadulását bizonytalan időkig halasztja; vagy, csakhogy ne tűnjék fel szívtelennek, a jog fenntartása s kivívása helyett a lemondás és kegyelem útjára térjen.

Így belevonatott a vitába a szólásszabadsági sérelem is és élére volt állítva az országgyűlés egész helyzete. Ekkor Deák első sorban az 1791: XIII.

t.-cz. helyes értelmezését adta, mely szerint ez éppen nem jelenti azt, hogy a sérelmek csak a királyi előterjesztések után tárgyalhatók; másodsor az annyit hangoztatott nemzet és kormány közti bizalomról már most kifejtette azt, a később a húsvéti cikk alapját tevő elvét, hogy a bizalom helyreállítására az első lépést, mint erősebbnek, a kormánynak kell tennie; mert az országgyűlésnél szomorú következtetéseket vonhatna maga után, a kormány részéről pedig lelki nagyság jele volna. Ámde a kormány éppen az ellenkezőt teszi. Az országgyűlés nem engedhet; mert ha nincs képviselési szabadság, nincs alkotmány. Végreakciók letörlését' ő is óhajtja; de „úgy hiszi, hogy mindennek előtt a haza java első cél s erről még akkor sem szabad elfelejtkezni, mindön könyeket lehet letörlölni; az ember nem szűnik meg ugyan ember lenni és valóban polgári erény kell ahhoz, hogy az ember minden társas kapcsolatot föláldozza a hazaszeretetének“.

E beszéd után többé szó sem lehetett róla, hogy Rádayt követnek el ne ismerjék és a sérelmet föl ne terjeszszék. Itt csak a záradék forgott szóban, mely végre két napi vita után, Zarka János indítványa által némileg módosúlva, következő lett: legelőször fölterjesztik a pesti sérelmet, utána a szólásszabadságit, a Kővár-vidéke meg nem hívásából származót s végre az 1836-iki még nem orvosolt sérelmeket; tanácskoznak ugyan egyébről is; de míg ezekre orvoslás nem jön, semmit többé föl nem küldenek. Ezt nevezték akkor „vasi záradéknak. Deák és társai, kik az eredeti indítványt pártolták, kénytelen-kelletlen elfogadták ezt is.

Ámde a főrendek úgy most, mint a kérdés egész tárgyalása alatt azt vitatták, hogy sérelem a királyi

előterjesztések előtt elvileg sem tárgyalható, mert az 1791: XIII. t.-cz.-kel ellenkezik. Így e kérdésen s az egész országgyűlésen végigvonul ez az elvi ellentét és e t.-cz. grammatikai meg tartalmi értelmezése. A rendek így szóltak: a törvény azt rendeli, hogy a követek „sine impedimento compareant, legali cum libertate consultant“: ámde ők nem jelenhetnek meg szabadon, tehát ez a sérelem mindennél előbb. A főrendek így szóltak: A törvény másik pontja szerint „pertractatis propositionibus regiis omnia justa regni gravamina inomisse tollantur^a, már pedig ez szószerint a királyi javaslatok tárgyalását teszi első helyre. Nem; — felelék a rendek — ennek ellentmond az 1825., 1832., sőt az 1790. évi gyakorlat is; a törvény valódi értelme a kölcsönösség alkotmányos elve.

Ez volt Deák szabatos formulája. Zsedényi erre azt mondta: az izenetet módosítaniok kell vagy teljesen zsákutczába jutnak s junctimot javasolt a királyi javaslatok és a sérelmek együttes felterjesztésére. A helyzet nem ez; — felelte Deák — régi törvények sérelmeinek orvoslása sürgetőbb, mint új törvények alkotása. E mellett a királyi javaslatokra készült új törvények, szokás szerint, az országgyűlés végén szoktak fölküldetni; a sérelmek az országgyűlés alatt bármikor orvosolhatók. A junctimnak itt nincs értelme; az teendő előbb, a mi sürgősebb; már pedig a pest-megyei sérelem az alkotmány sérelme; ezzel nem lehet az országgyűlés végéig várni. A főrendek okoskodása tehát meg nem állhat s ezért kell őket csatlakozásra hívni fel, hogy ne ragaszkodjanak a formákhoz. „Éppen az fáj szívünknek, hogy oly férfiakkal találjuk a fájdalmunk elfojtására vezethető szándékot, kiknek velünk együtt kellene szeretni hazánkat.“

Azonban a Zsedényi junctima tetszetős volt; mert módot nyújtott a kormánynak kijutni a hínárból; pártolói szaporodtak is; mert a szokott befolyás működött a pótutasításokban. Július 18-ikán, éppen Deák és Zsedényi elnököltek a kerületi ülésen, midőn többszöri győzelem után újra a záradékra került a sor. Zarka most ennek oly értelmezést kívánt adni, hogy mivel kimondták a többi tárgy feletti tanácskozást, ez nem zárja ki az adatok lekérését a Dunaszabályozás és újonczállítás ügyében; különben nem tárgyalhatják őket. Ez azonban a záradéknak oly értelmezése volt, melyre sem felállításakor, sem sokáig utóbb senki sem gondolt s mely nemcsak nem folyt a záradékból, hanem azzal egyenesen ellenkezett. Deák és pártja ki is fejtették, hogy itt győzelemre csak állhatatosság vezethet; ilyen országgyűlésen, melyen katonát kérnek, a helyzet éppen ezáltal kedvező. Így csakugyan megmentették a záradékot, de már csak egy szavazattal; ezóta azonban az új értelmezésről többé nem volt szó, Zarka kijelentette, hogy lemond róla.

Így maradt a pesti sérelem július 28-ikáig. Látván a nádor, hogy a kérdés e módon meg nem oldható, közben Bécsbe ment s onnan e napról hosszú tanácskozás után a következő tartalmú leiratot hozta: A király kedvetlenül vette, hogy a rendek a pesti sérelem miatt a királyi javaslatokba nem fognak; kijelenti, hogy a megyéket törvényes és szokásos hatóságukban korlátozni nem akarja; de nem kétli, hogy a rendek sem akarják elmulasztani azt a gondoskodást, melyet őseik önként gyakoroltak az ország becsülete és dísze megőrzésében azok ellen, kik a Rádayéhoz hasonló perben álltak. Végül inti a rendeket a tárgyalások siettetésére.

E leirat, mely megnyugtatóra, de a rendek megbontására is volt szánva, annál jobban elérte célját; mert el nem fogadása esetén újra provisoriumról s elosztatásról beszéltek, mint az országgyűlés elején. Ez azonban most sem hatott Deákra. Azt elismerte ugyan az augusztus 1—6-ikáig folyt tárgyalásokban, hogy a leiratnak több jó oldala van: nem dorgál, nem mondja Ráday megválasztását törvénytelennek s jövőre biztosítást ígér; de a sérelmet tényleg nem orvosolja; a gyakorlat pedig, melyre hivatkozik, éppen ellenkező. O tehát megáll a záradék mellett, noha következményei talán súlyosak lesznek; meggyéje a pesti sérelem nélkül sem kezdett volna semmi tárgyalásba a szőlásszabadsági sérelem orvoslása nélkül. A többség azonban ennek ellenében elhatározta, hogy a már letárgyalt sérelmeket felterjeszti, a Dunaszabályozás és katonaaajánlás adatait lekéri; de elfogadott Klauzál indítványára egy másik záradékot, melyet Deák augusztus 5-ikén általános helyeslés közt így állított fel: mihelyt a katonaugyben és Dunaszabályozásról leérkeznek az adatok, tárgyalásukba fognak, de az újonczozásra nézve semmit fel nem terjesztenek, míg a sérelmek nem orvosol tatnak. Így jött létre az új junctim, melyet a személynek az augusztus 10-iki országos ülésen a réginél még elfogadhatatlanabbnak mondott s megint figyelmeztette a rendeket, hogy az általa javasolt módon már rég célzt értek volna.

A főrendek természetesen nem fogadták el az új záradékot sem. Ekkor Nagy Pál, ki ez időben még gyakrabban érintkezett kormánykörökkel, augusztus 14-ikén a záradék és junctim elhagyását indítványozta s a tudakozó felirat mellőzésével, a nádor útján kívánta lekéretni a Dunaszabályozás és az újonczállítás ada-

tait; a főrendekhez pedig oly izenetet javasolt, hogy mivel a rendek tényleg belementek a királyi javaslatokba, tárgyalják le ők is a sérelmeket és az 1791: XTTL. t.-cz. értelmezésére nézve külön értekezzenek. Ez volt az új középút, melynek, mint Nagy Pál mondta, célja volt a rendeket kimenteni a zavarból, valójában pedig a kormánynak kívánt használni. Ez ellen tartotta Deák az egész országgyűlésen leg-hosszabb beszédét. Ennek súlypontját megint az 1791: XIII. t.-cz. valódi értelmezése tette. Azután kifejti, hogy e kérdésben mint engedtek ők folyvást, miként tettek közeledő lépéseket az augusztus 28-iki leirat következtében, a mit a főrendek is elismertek; a főrendek ellenben az idézett t.-cz. egyoldalú értelmezését mereven fentartották; mert céljuk eltörölni a múlt idők ellenkező tanúságait. De ez az értelmezés ellenkezik a törvény szellemével, a nemzet élő jogaival s így ők a junctimról le nem mondhatnak. A főrendek e záradékban a tanácskozások korlátozását látják; igaz; de a szólásszabadság s követ-eltiltás tán nem még előbbi korlátozás? nincs-e a szólás törvényes szabadsága, tanácskozásaink ez egyetlen eszköze, minden oldalról anyagi és szellemi kényszer alatt? Kimutatja továbbá, hogy a záradék nem törvénytelen, nem is szokatlan; de nem is szükséges a főrendek hozzájárulása; mert ők kötelezőnek csak magukra mondták ki, mihez kezdeményező joguk teljes hatalmat ad s példátlan sérelmeink közt talán az egyetlen sikeres mód. A Nagy Pál indítványa megrontaná a junctimot s célra nem vezetne.

De mint az egykorúak egyhangúlag mondják, különösen a befejezés tett mély és kitörölhetetlen hatást. Valami ünnepélyes, fájdalmas, szent hazaszeretetet szó-

lal meg benne, mint Vörösmarty lyrájában vagy Kölcsey szónoklataiban; mintegy a történelem ítélőszékéről hangoztak e szavak, intve, figyelmeztetve, fenyegetve, kérve és esdekelve. Szól keserű panaszaikról, a bizalom tettekkel helyreállítandó szükségéről, hazánk szomorú helyzetéről, kevésbé kecsegtető jövőjéről; de éppen ezért a hazaszeretet természetes érzelméről. A beszéd, Zsedényi kifejezése szerint is, „megrendíté az érzeteket“; Palóczy azt tette hozzá, hogy e kérdésről nincs mit mondani többé s Horatius e szavait idézte:

Pindaram qmsquis studet aemnlari,
 Jule, caeratis ope Daedalea
 Nititur pennis, vitreo daturus
 Nomina ponto. [Cann. IV. Ode II.]

Valóban csak ily beszéd menthette meg a záradékot és csupán egyetlen szóval. Ezóta a főrendek és rendek újra csak egyszerűen szavaztak az izenetek fölött; de mind világosabb lett, hogy előbb-utóbb megbukik a három hónapon keresztül kitartón védett elv s így magok az ellenzéki követek szóltak Rádaynak, hogy mondjon le. Ezt tanácsolta Deák is és Pest-megye szeptember 2-iki közgyűlésén lemondását elfogadván, Dubraviczky Simon lett követté.

E lemondás megerősítette a főrendek ellentállását s ezt szeptember 9-iki válaszukban újra kifejezték. Azonban az ellenzék szempontjából Ráday lemondása csak a kérdés alaki részére s nem lényegére vonatkozott; ezért Deák a kérdés ily állásában előbb értekezleteket s pontos megállapodásokat javasolt. Ezeket meg is tartották; de most már világos lett, hogy a kormánynak többsége van a Nagy Pál-féle engedményre. Az ellenzék ezt látva, elhatározta, hogy óvás mellett

ezt is, mint 1834-ben a vallásügyet, inkább leveszi napirendről. Nagy Pál szeptember 12-ikén e szerint megújította indítványát, hogy a tudakozó feliratot küldjék fel; de csak ha a főrendek is tetteleg belemennek a sérelmek tárgyalásába. Deák kijelentette rá azonnal, hogy „ezt nem tartja engedménynek, ez az alkotmánynak megbuktatása“; a junctim elvetésével ők magok kimondanák, hogy a királyi javaslatok előtt sérelmek nem tárgyalhatók; már pedig ezzel a kormány teljes önkényének szolgáltatják ki az országgyűlést, mely csak postulatumok gyűlésévé lesz és hogy ő erre kezet nyújtson, inkább lemond.

Azonban minden hiában, a többség kimondta, hogy a felirat eredeti záradékában újra engedményeket akar tenni, noha a főrendi választ sem fogadta el. Ekkor tette meg a megbízás szerint, b. Bánffy László, Krasznamegye követe, az óvás melletti letételről indítványát. Ennek támogatására Deák másodszor is felszólalt s egyszersmind Nagy Pálnak is felelt. Jól van — mondá — tegyék le a pestmegyei sérelmet; de jelentsék ki, hogy törvéynél s a kormány által meg nem gyöngített gyakorlatnál fogva választási szabadságunkat korlátozni nem szabad s ha már a szólás-szabadsági és ez a sérelem junctim nem csatoltatik a tudakozó felirathoz, kéri a rendeket, hogy az elv megmentése végett kapcsoljanak össze vele mentői több más sérelmet, s óva tette hozzá: „vigyázzunk, hogy önhibánk miatt ne veszzen el alkotmányunk“.

Ez ily értelemben határozattá vált ugyan; de a szólásszabadság és a magyar nyelv ügyének „junctim“ való fölterjesztését úgy a kerületben, mint szeptember 18-ikán az országos ülésen is, a rendek egy szótöbbséggel elvetették. Ezt a vereséget azonban pótolta az elv győ-

zelme. Ugyanis a főrendek e szavazás hírére már szeptember 16-ikán, a nádor elnöklété alatt tartott gyűlésen, előre megegyeztek abban, hogy a többi sérelmeknek a tudakozó felirathoz kapcsolását ellenezni nem fogják, mi által tetteleg elismerték, hogy az országgyűlés tárgyalásainak nem kell múlthatatlanul a királyi előterjesztéseken kezdődniök. Így ment fel a tudakozó felirat csatolmányával együtt 1839 október 31-ikén. A főrendekkel szemben kivívott ezt a sikert Deák követjelentése is fontos és jövőre kiható eredménynek mondja.

Javában folyt 1839 júniusában a pesti sérelem felett a vita, midőn éppen a tárgyalások hatása alatt, pár megye kedvező utasítása többséget szerezvén a szólásszabadsági sérelemnek, Szentkirályi Mór június 24-ikén elősorolván a történeteket, a múlt országgyűlés 17 izenetváltását: azt indítványozta, hogy a fonalat ott vegyék fel, a hol 1836-ban meg kellett szakítani. A vitában most is éppen oly véleményeltérés mutatkozott, mint 1835-ben s most is voltak, a kik kegyelmi kérvényt s jövőre új törvények alkotása általi biztosítást indítványoztak. Deák a vélemények a szétágazásában a kérdést a maga helyes útjára terelte. A szólásszabadság — mondá — az alkotmány első feltétele és szükségszerű védelme tehát első kötelesség. Ezt így fogta fel a múlt országgyűlés is; ott kell tehát kezdeni, a hol a tárgyalás megszakadt. Elsorolván az 1836-óta történt sérelmeket, hozzá teszi, hogy a bírák függetlenségét óhajtja ő is; de ez nem terjed a törvényeken túl; különben a bírói hatalom nagyobb volna, mint a törvényhozásé. De e kérdésben meg kell különböztetni a kormány hibáit a bírák hibáitól. A kormányra nézve kívánja Zala nevében a hűtlen

tanácsosok megbüntetését Ulászló VI—VII. t.-cikke szerint; a bíróságra nézve a hatalmukkal készakarva visszaélt bírák megbüntetését, s mert bennük a nemzet bizalma elveszett, elmozdítását. E tárgyban folyamodni kell a királyhoz, de nem kegyelmet kérni. Kérni kell a sérelem teljes orvoslását; de míg a régi törvények helyreállítva nincsenek, újak alkotásába bocsátkozni nem lehet.

Nagy Pál e kérdésben is saját szerűen okoskodott. Elismerte az ítéletek törvénytelenységét; de a bírák függetlensége szempontjából ezt nem feszegette volna; sőt azt is hozzátette, hogy régi kemény törvényeink mellett Wesselényi s a többiek csak hűtlenségi perbe voltak vonhatók; Kossuth pedig megérdemelte a büntetést. Deák másodszer a három napi vitában Nagy Pál következetlensége kimutatására állt fel, azzal végezvén, hogy ha szive Nagy Pálnak nem jobb, mint elvei, hatalmat nem adna kezébe; mert azt a legnagyobb önkényre használná fel.

A rendek nagy többsége, 39 szóval, Deák elveit fogadta el; de a személynök, midőn július 3-ikán országos ülésre került az ügy, újra a múlt országgyűlési elveket hangoztatta: t. i. hogy e módon czélt nem érnek; kegyelmi kérvény és új törvények alkotása volna az egyetlen helyes út. Deák e napon különösen a kegyelmi kérvény ellen beszélt; mert a vita általában a feliratnál vagy többet vagy kevesebbet kívánók közt folyt. Deák, Klauzál és az elvi ellenzék többet, a bírák megbüntetését, elmozdítását s a hűtlen tanácsosok perbefogatását is kívánta; velők szemben a másik szélső párt a személynök elveit védte. Deák maga is elismerte, hogy a kegyelem útja gyorsabban juttatna célhoz; de „mikor sérelmeinket kívánjuk orvoslani, akkor tör-

vényeinknek igazságát s nem kegyelmet követelünk“. A mi az új biztosító törvényeket illeti, láttuk, hogy elvben Deák sem 1835-ben, sem most nem volt ellenök; sőt magánkörben előadta egyszer, hogy mit kellene e törvényekben kimondani. Ezeket valaki följegyezze a nádor számára a következőkben: A hűtlenség megállapítása egy országgyűlési bizottságra bízandó, mely a nádor elnöklete alatt jury-szerűleg működjék egyik országgyűléstől a másikig. A hűtlenségnek több foka állapítandó meg; de a közgyűléseken ejtett szó mindig csak széksértésnek tekintendő s mindannyiszor 25 pfirttal büntetendő; szabatosan ki kell mondani, hogy kormány és fejedelem nem egy s a kormányról szólni nem hűtlenség; de a kormány tekintélye megóvása végett, a kormányt bírálva, valakit megnevezni csak a legkritkább esetben, durván szidalmazni pedig sohasem szabad.¹

Deák tehát magánkörben is azt mondta, mit beszédeiben: t. i. előbb orvoslandó a régi törvényeken esett sérelem s csak akkor lehet új törvényekről szó. Azonban még az első izenet tárgyalásának befejezte előtt, július 4-ikén a nádor váratlanul megszakította az üléseket. Ez a tárgyalási és a szólásszabadság újabb sérelmét jelentette; mert kerületi ülésből megképezetvén, azt felelte, hogy bizonytalan időre elhalasztja a rendes üléseket, mivel július 3. és 4-ikén számos felszólaló megsértette az országgyűlés egyik alkotó részét, a kir. táblát és e beszédekkel közelebbről meg kíván ismerkedni; az ülések kitzúzése pedig az elnök joga.²

¹ Ballagi. *A nemzeti államalkotás kora.* 482. 1.

² A tábla sérelmét jól, lásd Id. Szögyény *Emlékiratai.* 11—13. 1.

Ekkor a rendek, Deák indítványára, ez ellen a nádorhoz beadott izenetökben óvásukat fejezték ki, kérvén őt a tanácskozások szabadságának fentartására; mert az ülések kitzzése jogkörébe esik ugyan; de a megkezdett tanácskozást félbe nem szakíthatja. Alig ment el az izenet, július 11-ikén vegyes ülésen egy dorgáló leiratot hirdettek ki, mely szerint a király a nevezett gyűléseken történeteket „rendkívül“ rosszalja és minél gyorsabb tanácskozásra inti a rendeket. A rendek e leiratra előbb külön értekezleten, majd kerületi és országos ülésen is, minden más tárgyalást megelőzve, külön ünnepélyes óvást szavaztak meg. Mindez csak megerősítette őket a szólásszabadsági sérelem ügyében s ugyané napon, július 15-ikén, midőn ez is sorra került, csaknem vita nélkül szavazták meg s mint láttuk, azt határozták, hogy a tudakozó felirattal junctim terjesztik fel.

Említettük már a pesti sérelemnél, hogy az utasítások megváltoztatásával létrehozott többség szeptember 18-ikénezt a junctimot leszavazta és a főrendek a szólásszabadsági sérelmet szeptember 23-ikán vették először tárgyalás alá, most már, mint önálló feliratot s Szogyénytől fogalmazott válaszukban ezt a négy elvet állították fel: kormány és fejedelem egy, tehát sérthetetlenek; a fiscus mindenkit, a kit bűnösnek tart, szabadon idézhet hűtlenségi perbe s a bíró büntethet ott is, hol a törvény bünt ki nem jelöl; a bírót, a Montesquieu-féle elv szerint, sem az összes törvényhozás, sem a végrehajtó hatalom felelősségre nem vonhatja; hűtlenség elkövethető beszédben, még ha vétkes cselekedet nem követi is.

Ez a válasz tehát homlokegyenest ellenkezett Deák 1835-iki alapelveivel; de ellenkezett régibb törvényeink

tartalmával is, melyek a hűtlen tanácsos megbüntetését rendelik. Mintegy ki volt tehát híva elvei védelmére. Ezért az október 2-iki kerületi ülésben e tételek czáfolására, mondhatni minden szónoki fogás nélkül, teljesen a tényekre támaszkodó, törvényeinkből vett logikával, egyikét tartotta legrészletesebb beszédeinek, mely majdnem értekezés természetű és gyakran használja is e fordulatot: a főrendek ezt és ezt állítják?... jól van, lássuk a tényeket. A dolog lényegéről újat elmondani már nem lehetett; itt csak a csoportosítás és logika lehetett új. Az ítéletek törvénytelenek, felelte Deák, mert a bíróság megsértette a törvényes formákat s oly elveket állított fel, melyek nemcsak törvényeinkbe ütköznek, hanem veszedelmesek is. A főrendek ebben a szokásra és gyakorlatra hivatkoznak; de ez sem áll; azt, a mint a bíróság az ifjak perében eljár, egy 1795-iki kir. parancs hozta be; de ez szokást nem alkothat. A bírói függetlenségnek valódi satyrája, ha a bíró felsőbb parancsra ítél és ha a curia függetlennek érezte magát, mért hagyta helybe a tábla eljárását? Azt mondják a főrendek, hogy Kossuth elfogatása helyes volt. Ámde ez annyira beleütközik az 1715: VII. t.-cz.-be, hogy ezt csak az vonhatja kétségbe, ki nem érti, vagy el akarja csavarni. E mellett a bíróság még hibás eljárásában sem volt következetes; hiszen hűtlenségi perben Balogh kifogását elfogadta, Wesselényiét pedig nem, mert szerinte kifogásnak hűtlenségi perben nincs helye s adta ezt a két ítéletet ugyanaz a tábla. Továbbá a curia ezen ítéletei által a törvényhozás fölé emelte magát s a főrendek ezt tagadják. Már pedig a curia szerint közgyűlési beszéd lehet hűtlenségi pör tárgya; ha igen? akkor hol a tanácskozás szabadsága? Akkor a ren-

dek szabadságukat átadták annak a bírói hatalomnak, melynek ítéleteit a törvények felforgatása esetében sem lehet megtámadni. Azt mondja a curia s a főrendek, hogy kormány és fejedelem egy: akkor az ítélőszék a kormányt, a kormány az ítélőszéket védi törvénytelenégeiben. Ha ez így van, akkor adjuk át egész alkotmányunkat a törvényszékeknek; mert úgy sincs haszna, ha a királynak a törvényeket megtartani nem kell. A curia másik elve az ifjak elleni ítéletében, hogy kaszinót állítottak; ámde mutassa meg az ezt tiltó törvényt s ha nincs, ki bizta rá, hogy törvényt alkosson? Nem emelte-e a törvényhozás fölé magát? Nem emelte-e akkor is, midőn Kossuthot oly magánlevelezésért ítélte el, minőt a törvény nem tilt? A curia megállapította, hogy királyi parancsok küldhetők a megye kikerülésével is. De a megyéknek joga van a törvénytelen parancsok ellen felszólalni s már most hogyan tegyék, ha nem ismerik őket? A curiának ez az elve veszélyesebb az önkény bármilyen fokánál. Súlyosbító körülménynek mondja a curia, hogy Kossuth és Wesselényi pereikben a megyékhez folyamodtak. Tiltja-e ezt a törvény? Hogy merte tehát bűnnek róni fel? E mellett mellőzte a nyilvánosságot. Mindezek miatt ő tisztán és határozottan kimondja, hogy a curia ítéletei törvénytelenek. Ezt kimondani a rendeknek nemcsak joga; hanem kötelessége. De éppen ezekből következik, hogy a főkérdés nem új törvények hozása; hiszen mit érnének, ha a bíró úgy is teljesen független? A sérelem nincs is kapcsolatban az alkotandó törvényekkel; ezt a fennálló törvényekből kell megítélni. Ha pedig a szabadszólás is elvész, akkor a rendek lépjenek le inkább a törvényhozói pályáról; mert ebben az esetben elmond-

hatják ők is Tacitussal: „dedimus profecto grande patientiae documentum, nam sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones loquendi audiendique commercio, memóriám quoque cum voce perdidissemus, si tam in libertate nostra esset oblivisci quam tacere“.¹

Ez a beszéd, melyet Stuller országgyűlési tudósításai szétvittek az egész országban, most már végleges bírálattá vált e kérdésben. A személynök a későbbi válaszlatásokban csaknem kérte a rendeket, hogy módosítsanak elveiken; de ők csak egyszerű szavazással maradtak a felirat mellett.

A kérdés e pontján Deáknak egy másik nagy feladata volt, a megvakúlással küzdő Wesselényinek a büntetés megkezdése előtt új időhaladékot kieszközölni; mert a grafenbergi időzés reményt nyújtott egyik szeme megmentésére. E miatt már júliusban Wesselényi kérelmet küldött Deáknak, hogy ő maga adja be. Néhány nap múlva Pozsonyba jővén Kiss Lajos ágens, Deák először vele közölte; ő fontos okoknál fogva azt javasolván, hogy legjobb lesz, ha a folyamatot ő adja be, magával vitte Bécsbe s a rendes úton beadta. Azonban a válasz késett és Deák még szeptember 9-ikén is csak azt írhatta Wesselényinek, hogy Kiss neki még nem felelt. Az idő telvén, október 6-ikán maga Deák ment újra Bécsbe, tehát éppen tárgyalat beszéde után pár nappal s ott vette Wesselényi jószágigazgatójának, Kelemen Benőnek levelét, melyben Wesselényi kikerülhetetlen megvakulásáról értesíti,

¹ Gróf Szécsen írja *Tanulmányai*-bán, hogy Tacitus e helye ekkor Deáktól hallva s a Domitianus korát jellemző, de hazánkra annyira illő szavai minő hatást tettek rá.

hacsak kedvező választ nem kap. Elgondolható Deák helyzete, ki ezt megható szavakkal írta le október 10-ikén Kelemenhez intézett levelében. Valóban a sors nem igen bánhatott volna valakivel keservebben, midőn oly helyzetbe sodorta, hogy éppen neki kellett „kérni, várni, sürgetni és esdekelní“, a kinek más oldalról fönn kellett tartani azt az elvet, hogy e büntetés elengedésében kegyelemkérésnek helye nincs. Ezt Deák is sejteti levele következő soraiban: „Bízom Istenben, hogy engem itt a lelki erő el nem hágy, de a sorsnak azon csapása, ha késő vagy éppen semmi sikere nem lenne a folyamodásnak, keblem nyugalmat tán feldúlná. Szomorú kénytelenség szülte ezen kötelességet, de édes nekem annak teljesítése; minden új akadály, minden új nehézség új erőt önt keblembé, mert ki őt úgy ismeri mint én, annak ő érette semmi sem nehéz, semmi sem kedvetlen“. Így Deák, ki e sorokban mély bepillantást ad saját helyzetébe e kérdésben. Ugyané levelében írja, hogy az ügy most is a nádornál késik, már majdnem két hét óta; de ő nem távozik Bécsből, míg jobbra vagy balra el nem dől. Tudjuk, hogy ez alkalommal is sikerrel járt; Wesselényi újabb félévi haladékot nyert.

Deák visszatérte után történt az ú. n. tudakozó felirat felküldése október 31-ikén s erre már november 9-ikén a király válaszolt, mely szerint örvend a rendek munkálkodásának s az újonczok ügyében felvilágosítások adása végett b. Lederer Ignácot küldi le; a többi felterjesztésre is nem sokára válaszol. A leirat tehát csak arra felelt, a mi a kormányt közelről érdekelte; valóságos satyra volt ez az ellenzék azon részére, mely Deákéktól a béke reményében elpártolt. Somsich azt mondta rá, mi akkor a kormányköröket mélyen

bántotta, hogy a tudakozó feliratot, meg a sérelmeket, mint két egyenlőtlen terhet, egy sánta paripa vitte Bécsbe; ott a kormánynak kedvező kisebb terhet levették róla s egy délczeg ménre tették, mely száguldvá hozta Pozsonyba; a sérelmek nagy terhével pedig az a sánta ló, ki tudja, mikor ér le?

A rendeket tehát általában bosszantotta a leirat. E hangulatban november 13-ikán Klauzál azt indítványozta, hogy míg a főrendek a szólásszabadsági sérelmet föl nem engedik és a legsúlyosabb sérelmek orvosolva nincsenek; addig a katonaaajánlásról ne tanácskozzanak. Deák azonnal pártolta és elősorolván a rendek eddigi sikertelen engedményeit, annál inkább ajánlta Klauzál javaslatát, mert belőle kár az újonczmegajánlásra úgy sem származik. Valóban a többség Zsedényi szenvedélyes küzdése ellenére elfogadta s így a szólásszabadságot nemcsak összekapcsolták az újonczozás ügyével, mi az ellenzék főtörekvése volt, mint egyetlen út a sikerre; hanem a kormány belekerült ugyanabba a hinárba, melyből már kiszabadultnak vélte magát. Nagy lett tehát a megdöbbenés; a kormánypártiak egyenesen azt mondták, hogy ez a határozat compromittálja a királyt, ki Lederert már leküldte s ez meg is érkezett. A bizalom kérdését így az illemével kapcsolták össze és azt is hangoztatták, hogy ez a határozat a kormány tekintélyét csorbítja a külföld előtt.

Mozgásba hozott tehát minden eszköz, hogy az új záradék megbukjék. Ezt az ellenzék úgy akarta kikerülni, hogy nem kívánta izenetbe vétetni; hanem csak, mint a rendeket kötelező határozatot tekinteni. Azonban, midőn a november 21-iki orsz. ülésen a szólásszabadsági újabb izenetet megszavazták; Szerencsy

tartalék nélkül kijelentette, hogy mennyire meglepte őt az új záradék; kérte a rendeket a szokásos tudakozó bizottság kiküldésére; mert záradékuk az előbbi országos határozattal ellenkezik s a kormány iránti igen nagy bizalmatlanság jele. Így akaratlanul is tanácskozni kezdtek a záradékról; ekkor Nagy Pál azt a módosítást indítványozta, hogy a tudakozó választmányt kiküldik ugyan; de újonczot nem ajánlanak, míg a szólásszabadsági sérelem föl nem terjesztetik.

Ez ugyan kevesebb volt a csongrádi záradéknál; de mert azt most a Nagy Pál, Trencsén, Zólyom elpártolása miatt meg nem menthették, Deák és Klauzál is elfogadták, mert — mint mondták — „jobb a semminél“. Deáknak e napi beszéde csak kivonatban maradt ránk; de lényegében Zsedényi, Andrássy s az elnök beszédeivel foglalkozva, a bizalom helyreállítására nézve, általános derűtség közt jegyezte meg, hogy ez a kormány szájában úgy hangzik, mint az egyszeri palóczasszonyéban, ki panaszkodott, hogy fia nem szereti, noha ő eleget veri. A kormányt erősenek ő is óhajtja; de csak ha a sérelmeket orvosolva, a nemzet lelkesedése teszi azzá, a mi többet ér a katonák számánál; mert ez megszámlálható, amaz mérhetetlen. E mellett itt csakis a sorrendről van szó; már pedig a szólásszabadság elsőbb, mint az újonczadás; amaz nélkül nem lehet tanácskozni, e nélkül igen; és ennek kívánása nem tiszteletlenség, nem szokatlan, nem törvénytelen. E beszéd magára a személynökre is mély benyomást tett s ezt ki is fejezte. Ez volt a Nagy Pál-féle záradék, mely végre e kérdésnek utolsó alakja volt, belőle többé a rendek nem engedtek.

Azonban nem tágítottak a főrendek sem; 1840

január 11-ikén folyt le az a nevezetes ülésök, melyen Széchenyi is hosszabb beszédben pártolta a rendeket, gr. Batthyány meg a íórendeket nevök becsületére intette, hogy ne spekuláljanak az országgyűlés másik részének elbágyadására s végre fogadják el a feliratot. Mindez hiába; végre a 21-ik izenetváltáskor február 20-ikán a főrendek azt ajánlták, hogy mindkét tábla álláspontját külön feliratban terjeszszék fel s bízzák a döntést a királyra. Ez mindenesetre megoldás lett volna a kormányra nézve; de a rendek egyik része sem pártolta, a következő okokból: ellenkezik az alkotmányval, mert a döntést a törvényhozás egyik tényezője kezébe adja; célra nem vezethet, mert a király bármelyik félnek adna igazat, a másik mégsem fogadná el s végre a királynak saját kormánya ügyében kellene e kérdésben ítélnie.

A rendeknek ez a kitartása, a megyék szilárdsága oly jelenség volt, mire előre senki s maga Deák sem számított. Ezt ő még 1840 február 11-ikén is írta Weselényinek s ismétli márczius 2-ikán is. De az is igaz, hogy a győzelem és kitartás biztosítására ő és az ellenzék minden módot s minden, az alkotmányos étellel megegyező taktikát felhasználtak.

Erre különösen az ujonczozás ügye volt alkalmas. Tudták öök és a velök együtt érző egész ország, hogyha győzelem remélhető, ezt csak az ujonczok kérdésével való kapcsolat adhatja meg. Ezért Deák, miután november 21-ikén a rendek megszavazták a már ismert újabb záradékot, november 23-ikán azt indítványozta, hogy a katonaszükséglet megtudása után is az ujonczok megajánlását ne tárgyalják, míg a megyékből erre külön utasítást nem kapnak. Ezt elfogadták. Ekkor Deák további indítványára kimondták, hogy a katonaszük-

séglet megtudásával nem fogják együtt tárgyalni az elbocsátandó katonák ügyét; mert ez a kipótlás szükségének elismerésére vezetne, mit el nem fogadhatnak. Így kezdett a rendek bizottsága, melynek Deák is tagja volt, br Ledererrel értekezni, ki a szükséges ujonczok számát 38,500-ban terjesztette elő. Deák kivált arra helyezte a súlyt, hogy a monarchia a szilárd béke helyzetében van-e? Lederer az európai helyzet fejtegetéséből az ellenkezőt vonta ki s erre ugyan a bizottság ajánló előterjesztést tett a rendeknek december 14-ikén; de tárgyalása előtt a rendek hat hetet határoztak az utasítások bevárására.

Lejárt a hat hét, eljött 1840 február 4-ike. Ekkor nemcsak a személynök figyelmeztette a rendeket az ügy elővételére, hanem Nagy Pál is. Most Deák azt akarta, hogy csak az összes többi ügy befejezése után vegyék elé; mert tartott az országgyűlés hirtelen való bezárásától, holott még egyetlen lényeges sérelem sem volt orvosolva; továbbá ez a sürgetés azt a gyanút kelté, hogyha letárgyalják az ujonczjavaslatot, majd a szólásszabadsági sérelem nélkül való felterjesztést is fogják a kormány hívei sürgetni és a záradék megbukik. Erre Nagy Pál sietett kijelenteni, hogy ő középutat ajánlani nem fog; így a többség aztán elhatározta az újonczkérdés elővételét február 5-ikén. A tárgyalás kapcsán most Klauzál az ellenzék megbízásából újra felelevenítette régebbi indítványát, hogy míg a szólásszabadsági sérelem orvosolva nincs, egyetlen katonát se adjanak; mert az országgyűléshez kötött nemzeti remények, sőt kormányi ígéretek egyike sincs teljesítve. Deák is hosszabb beszédet tartott mellette, mely oly hatást tett, hogy az utána felszólaló Fráter, Nógrád követe, polgári imádságnak ne-

vezte. Tömören rajzolván Deák a történeteket, hozzátette: „Mindaddig tehát, míg a belső bátorság helyere nem állítatik, míg a törvények szentségét a kormány vissza nem állítja, míg maga példát nem mutat rá, hogy a törvényeket ő is tudja tisztelni s azokat teljesíteni: mindaddig károsnak és időelőltinek tartom más tárgyakról tanácskozni és addig ugyan egy ujonczot sem adok, ajánlást nem teszek. És ha a többség elütne ettől, hódolni fogok ugyan annak, hanem azt mondom: a mely nemzet elhagyta magamagát, sorsát megérdemlette“.

E beszéd körül forgott a vita, mialatt a magát mentegető Nagy Pálnak egymásután vetették szemére, hogy az ő középutai voltak az országgyűlés megrontói s ezek vezették a többséget a folytonos engedésre. Most sem lehetett tehát többet kivívni a Nagy Pál-féle záradéknál, melyet most úgy állapítottak meg, hogy míg a szólásszabadsági sérelem föl nem terjesztetik, határozatukat a főrendeknek nem küldik át. Deák azonban elveit előadta a február 20-iki országos ülésen is; sőt midőn a személynök a rendek által megajánlt 38,000 ujoncz helyett a 38,500 ujoncz megadását kívánta: Deák újra hosszabb beszédet tartott e szám ellen s kifejtette, hogy ő 20,000 s a haza bocsátandókkal együtt 28,000 ujoncznál nem adna többet. E mellett a legnagyobb kitartással küzdött a szolgálati időnek 6 évre leszállítása érdekében s legalább a 8 évi szolgálati időt 10 év helyett kivívnia sikerült; végre a fogdosás helyett a sorshúzás elve is győzelmesen került ki a keserű vitából és megmaradt majdnem általános felkiáltással a záradék is.

Látható, hogy a záradéknak ez az új alakja szí-

gorúbb, mint a régi volt s így nem kevésbé döbben-
tette meg a kormányt, mely még nem mondott volt
le a győzelem reményéről. Ma már tudjuk, hogy a
nádor 1840 februárjában többször értekezett a magyar
állami méltóságokkal a kibonyolítás módja felett.
Ezeknek volt eredménye a főrendeknek az a kísér-
lete is, hogy terjeszszék fel a szólásszabadsági ügy-
ben mindkét tábla nézetét s bizzák a döntést a ki-
rályra. Ez nem sikerülvén, az értekezlet azt ajánlta,
hogy a király, mint már nem egyszer, lépjen közbe
most is egy megnyugtató leirattal. A kormány ezzel
szemben egyelőre úgy akart hatni az országgyűlésre,
hogy márczius 16-ikán a váltótörvény és a magyar nyelv
ügyében kiadott leirattal együtt leküldött egy másikat
is, melyben a király megsürgeti az ujonczmegajánlás
felterjesztését s az országgyűlés határnapját május
2-ikára tűzi ki.

Ez azonban nem változtatott a helyzeten. Deák
indítványára a rendek erre azt határozták, hogy ragasz-
kodnak az 1791: XIII. t.-cz. elveihez, mely a királyi
javaslatok mellett a sérelmeknek okvetetlen orvoslá-
sát szabja meg s tehát addig az országgyűlés elosz-
latását törvényesnek el nem ismerik.

Így nem maradt, csak a másik út; mert a ren-
dek határozott utasításai miatt minden további enge-
dékenység ki volt zárva és ha nem történik valami
a kedélyek megnyugtatóására, világos volt, hogy a
rendek nemcsak ujonczot nem ajánlanak meg; hanem
a szólásszabadság ügyét leteszik a jövő országgyűlés
kezébe s ez az újabb három év alatt megint bő
anyaga lesz az izgatásnak. A kormány végre annál
is inkább elhatározta egy megnyugtató leirat kiadá-
sát; mert Deák nemcsak nyíltan, országos ülésen,

hanem magánbeszélgetésekben s a nádornak is, ki e tárgyban magához kérette, megmondta, hogy itt csak a király segíthet, ha egy leirattal közbelép. Így történt, hogy Wirkner, mint a kormány bizalmas embere, megbízást kapott, hogy Deákkal személyesen értekezve, találják meg a kibontakozás módját a kormány kompromittálása nélkül.

Ekkor, 1840 márczius második felében, Deák nagy titokban, reggeli négy órakor Zsedényi Edénél értekezett Wirknerrel, kinek szintén azt mondta, hogy a békére az első lépést a kormánynak kell kezdeni. Wirkner biztosította Deákot, hogy erre megvan a jó szándék s felkérte, hogy szerkeszse meg ő a leirat szövegét; csakhogy nem szabad benne megközelítőleg sem olyasminnek lennie, hogy a kormány magát bűnösnek ismeri el vagy a mi a bírói függetlenséget csak legkevésbé is kétségbe vonná. Deák nem vélte a nemzetnek nyújtott békejobbot visszautasítandónak. Kifejezte ugyan, hogy ezzel a sérelem orvosolva még nincs és hogy ő utasítását, elveit s a sérelmi feliratot fenntartja, míg csak a sérelem okai és következményei orvosolva nincsenek; de elvállalta oly leirat fogalmazását, mely nem sérti az országgyűlést s mégis alkalmat nyújt a kormánynak e nehéz helyzetből való kiszabadulásra. A leirat szövegét másnap Zsedényinél éppen oly titokban átadta Wirknernek, ki azt olyanak találván, hogy szó szerinti elfogadását megígérhette, Deák is megígérte, hogy ebben az esetben közbenjár, hogy a rendek a záradéktól elállván, az újonczügyben végzősöket, a fölirat föntartása mellett, a főrendekhez átküldjék. Wirkner, mint írja, nem sok fáradsággal kieszközölte márczius 24-ikén a leiratot, márczius 25-ikén kihirdették és lényeges tartalma ez:

A király a szabadszólás törvényen és az ősi alkotmány védelmén alapuló jogát mind a törvényhatóságok, mind egyenként azok részére, kiket illet, menten és épen akarja fentartani; de a kormányzás kötelességénél fogva, a korlátot átlépők ellen a törvényes lépés megtevése az ő joga. Viszont fenn kell tartani a közügy és alaptörvények épsége szempontjából a bírák függetlenségét; de biztosítja a rendeket, hogy kegyelmi jogánál fogva a megbocsátásban nála fogyatkozás nem lesz.

Látható, hogy e leirat a szólásszabadság elvét biztosítja; de különben nem felelt meg az ellenzék elveinek. Azért a rendek előbb értekezleten tárgyalták s ennek eredménye az volt, hogy a többség a leirat biztosítása daczára, a záradék fentartása mellett nyilatkozott. Deák az Eisenbründl mulatónál találkozik Wirknerrel s mondja a határozatot. Wirkner meglepve, sőt megdöbbenve fogadja a hirt. „Deáknak egész őszinteséggel kinyilatkoztattam, hogy engem ezen tudósítása fölötté fájdalmasan érint, a mennyiben én politikai ígéretében bízva, Bécsben az eredményre nézve szavamat kötöttem le^u. Deák erre biztosította őt, hogy „mindenesetre s minden áron gondoskodni fog ígérete beváltásáról“. Ekkor Deák megvizsgálta követársai utasítását, melyek rendkívül szigorúak voltak e pontban; de Lipovniczky Vilmos barsi, Laczkovics temesi és még egy más követ utasítását elég enyhének tartotta, hogy engedhessenek. E három megye pedig biztosította, noha kis többséggel, a záradék elejtését.

Így kezdték tárgyalni a márczius 25-iki leiratot márczius 30-ikán, s kimondták, 26 szóval, hogy az újoncz-javaslatot átküldik a főrendekhez; de határo-

zaluk megváltoztatását nem tudatják.¹ Ez Deák indítványa volt.

Deák ezen az ülésen kétszer is beszélt. Helyzete éppennem volt könnyű; mert legbizalmasabb barátai, mint Klauzál, Beöthy, tudták, hogy mi történt. Klauzál, ki utána beszélt, ezt elég nyíltan meg is mondta. Hozzátette, hogy vannak, a kik ezt is sokallják; de ő nincs vele megelégedve. Mégis méltányolja, hogy egy láthatatlan kéz munkája tündöklék le róla, mely keserű fájdalomokat enyhíteni kívánja s óhajtja, hogy ugyané jeles férfiak folytassák munkájokat és vezessék a kormányt törvényeink útjára. Deák azonban, mint előre is megmondta, utasítása és elve szerint nem fogadta el a leiratot; sőt fentartandónak kívánta az eredeti záradékot vagy legalább legutóbbi alakját; mert őt a leirat, noha általános elveit helyesli, ki nem elégíti; ezek az elvek erre az esetre nem alkalmazhatók. A leirat vége, mint embert, örömmel tölti el, de nem mint törvényhozót; sőt a mely napon a leirat elvei a bírói függetlenségről elfogadtatnának, az volna a legszomorúbb nap hazánkra nézve. Miután a szavazás megtörtént a záradék elejtéséről, ekkor szólalt fel Deák másodszer, hogy a szólásszabadsági feliratot tartsák fenn, szöjjék beléje a leiraatra adandó válaszukat és elveik teljes fentartását, a mi határozattá vált.

Az újonczmegajánlás ekkor minden gát nélkül haladt a maga útján; de a márczius 24-iki leirat miatt némileg mámorossá lett rendek úgy a teljes létszám,

¹ Wirkner: *Élményeim.* 107 — 109. 1. Ugyanő azt is mondja, hogy a királyi leirat után is volt a főrendekkel egy izenetváltás. Ez tévedés; márczius 25-ike után csak egyszer tárgyalták a rendek a záradékot, midőn t. i. elejtették.

mint a 10 éves szolgálati időre nézve engedtek a kormánynak. Ezalatt újra tovább folyt az izenétváltás a szólásszabadsági feliratban, a főrendek állhatatos ellenzése mellett.

Midőn a rendek határozatából április 8-ikán sorra került az adó ügye, Deák még egy próbát tett s azt indítványozta, hogy az adó megajánlásába ne fogjanak, míg a szólásszabadsági és előleges sérelmek nem orvosoltatnak; de csak 16 megye pártolta. Másnap Zsedényi egész röviden a régi adómennyiség megszavazását ajánlta. Ekkor Deák újra hosszabb beszédet tartott s éppen ellenkezőleg, a korona jövedelmeinek szaporodása miatt, az adó leszállítását javasolta és ismételte föltételeit. „Előbb föltételekről kívánván szólni, — mondá — az említett sérelmek orvoslását kívánám az adóajánlás nélkülözhetetlen föltételévé tenni, s ha ettől elüttetem, fokról-fokra fogom védelmezni a tért, melyen a nemzet részére valamit kikötni lehetne. Ez okból előbb azon kérdést kívánám szavazással eldönteni, ha akarják-e a rendek a szólásszabadságbeli sérelmek orvoslását nélkülözhetetlen föltételül kötni az adó megajánlásához?” A többség azonban sem ezt, sem az előleges sérelmeket nem kívánta vele összekapcsolni. Ekképen csak az adó némi leszállítását sikerült megszavaztatni a határnap (1840 máj. 2. — 1843 máj. 2.) pontos megszabásával; valamint Deák javaslatára hozzákapcsolták a kereskedelem akadályainak elhárítását, a só ára és a harminczadvám leszállítását, a megyék igazságos követeléseit kiegyenlítését, Horvátország adójának az anyaországéhoz való arányosítását s végül óvásukat, hogy a király az országgyűlést egy hóval később hívta össze. Ezek voltak azok a nemzeti előnyök,

melyeket Deáknak megmenteni sikerült; hozzáveendő még annak a kérdésnek eldöntése a horvát követekkel szemben, hogy az országgyűlésnek Horvátország adója és felosztása tekintetében határozni joga van.

A szólásszabadsági kérdés tehát magára maradt s a nehézségek még mindig tartottak. Ugyanis a márczius 24-iki leirat ugyan kifejezte, hogy a király a foglyok megkegyelmezését elhatározta; de itt még meg nem oldott csomók maradtak. Az első az volt, hogy noha Majláth, a kancellár, nemcsak maga meg volt győződve ennek szükségéről, hanem az egész kormányt is meggyőzni törekedett: gr. Cziráky és Somsich Pongrácz, a két legfelsőbb ítélőszék volt elnökei, folyvást elleneztek a foglyok s legkivált Kosuth szabadon bocsátását. Ez volt Metternich véleménye is. Vörös Antal, mint köztudomású dolgot irta már április 5-ikén Wesselényinek, hogy a szenvedő polgárok, „habár kegyelem útján is“, szabadok lesznek; mégis egy hónapnál is tovább tartott, míg végre csakugyan igaz lett. Másik nehézség meg az volt, hogy éppen a kegyelmet ebben a kifejezett alakban sem Deák, sem az országgyűlés nem fogadhatta el; miközben Majláth György, Jósika Samu és Dessewffy Aurél is a nádorral együtt folyton fáradoztak a megoldás módján. Erre nézve is a nádor többször értekezett Deákkal s a béke megkezdett útján tovább haladva, különösen Deák szilárd magatartásának volt eredménye, hogy a perek megszüntetésének szükségét általában elfogadták. Deák ugyanis azt mondá, hogy ők éppen csak azon ígéret következtében mentek bele az újonczügy átküldésébe, mert az összes politikai perek megszüntetése megígértetett. Mondják, hogy ez alkalommal

a nádor azt is említette, hogy Metternich erőszakhoz is készebb nyúlni, mint az ellenzék minden kívánságát teljesíteni; de látván, hogy őt meg nem ingathatja, maga ígérte meg közbenjárását. Szögyény azt írja, hogy gr. Dessewffy Aurél bírta rá Metternichet ennek elfogadására. E miatt dőlt el a foglyok kiszabadulásának kérdése csak április végső napjaiban a minisztertanácsban, még pedig Cziráky távollétében.¹

Eötvös Károly Deák elbeszélése alapján kissé másképen adja elő a történeteket. E szerint a nádor április 27-ikén, tehát mondhatni a végső pillanatban, hívatta őt a foglyok s a teendők ügyében. Deák azt felelte, hogy a kérdés megoldásának csak két módja van: ha a fölirat fölmege vagy ha a király újra közbelép saját elhatározásából. A nádor erre azt felelte, hogy a főrendeket Metternich s Majláth vezetik, velők a feliratot el nem fogadtathatja; de ő maga Bécsbe megy s megkísérti a másik utat. Másnap felutazott s április 29-ikén kieszközölte a kegyelmi kéziratot. Április 30-ikán este újra Pozsonyban volt, hívatta Deákot s közölte vele a kéziratot, mely nem az országgyűléshez, hanem a nádorhoz szólt, mint azt több követi jelentés s így a Szentkirályié és Dubraviczkyé is említi; úgy hogy éppen ezért országgyűlésen nem is tárgyalták.

Deák elolvastván a kéziratot, azt felelte: Fenség, ez rosszabb minden eddigi leiratnál, rosszabb a már-

¹ Bcnyovszky azt írja 1840 május 3-ikán Bécsből Wesselényinek, hogy a múlt csütörtökön és pénteken dőlt el. Ebben valami tévedés van; mert ez a csütörtök és péntek április 30. és május 1.; pedig a leirat április 29-ikéről szól. Vagy a még az egy héttel régiebb április 23—24-ikére eső csütörtök és péntek napokat értené?

cius 24-ikinél is. Ebben a király kegyelmezési jogát gyakorolja s kegyelemből engedi el a jogerős bírói ítéletek következeit. De mi a bírói ítéletek, sőt az egész bírói eljárás törvényességét tagadjuk; ha e leiratot elfogadják, hűtlenek lennének az alkotmányhoz és saját meggyőződésünkhöz; magunkra vennék azt a súlyos vádat, hogy egy év óta bűnös könnyelműséggel gyakoroltuk törvényhozói kötelességünket.

A nádor belátta, hogy igaza van; de mélyen elszomorodva, mégis kegyetlennek találta Deákék ellenállását és latinul azt felelte:

— Én öreg ember vagyok, többet nem tehetek. Tekintetes urak, ez az ügy holt emberré tesz engem.

Deák megsajnálta az öreg nádort; továbbá a már kész törvényjavaslatok sikerét is óhajtotta; kevés gondolkozás után ezt mondta tehát:

— Ha fenséged a királyi leiratot örökre félreteszi, senkinek nem mutatja, hanem holnap vegyes ülésben tartalmát előszóval kihirdeti, de a királyi kegyelemről egy szót sem szól: akkor fenséged nyilatkozatát jegyzőkönyvbe vesszük s oly értelmet tulajdonítunk a királyi elhatározásnak, mi megfelel az alsó tábla véleményének s ekkor teljes lesz a korona és nemzet közt a béke.

A nádor nagy örömmel fogadta a tanácsot s Deák a kihirdetés szövegét latin nyelven meg is fogalmazta és a nádor másnap előszóval kihirdette, melyben tehát a kegyelem szó nem fordul elő.¹ Tényleg, mint előszóval tett hirdetményt igatták be a jegyzőkönyvbe is s még az nap kinyomatva szétosztották.

Nem kétséges, hogy valóban ilyes volt az ügy

¹ Egyetértés. Eötvös adomái. 1899. 22. sz.

lefolyása s Eötvös csak a napokban téved. A nádor már 29-ikén újra Pozsonyban volt; Széchenyi is bejegyezte naplójába, mint nagyfontosságú dolgot, hogy Deák április 29-ikén este és 30-ikán reggel a nádornál járt. Kár, hogy az okát elhallgatja. A belsőbb részletekről hallgat Szógyény is, a ki megőrizte azt az eredeti lapot is, melyről a nádor a május elseji hirdetményt felolvasta. Ezt megnéztük mi is; nem Deák írása. Bizonyára a szöveg hosszas tanácskozás eredménye, melyben Szógyény s talán mások is részt vettek; ő a maga részéről szerényen hallgat; de hogy a békében s ebben is része volt, a követek előtt nyert nagy népszerűsége is bizonyítja. Az bizonyos, hogy sem a rendi, sem a főrendi ellenzék legnagyobb része nem is sejtette akkor a történeteket; talán éppen ezért a hirdetmény leírhatatlan lelkesedést okozott; a legkomolyabb férfiak örömkönyvekbe törtek ki, a távol álló pártvezérek kézszorítással üdvözölték egymást s Szógyény írja, hogy Deák, Klauzál, Bezerédy becsülésökről is rokonszenvökről biztosították őt.

Ez volt a tizenegy havi küzdés eredménye, melynél ugyan a felirat többet követelt; azonban ez is több volt, mint puszta kegyelem és ha nem ismerte el a rendek elveit, de nem is tagadta. Ezek tehát sértetlenül maradtak s Deák május 5-ikén, a 23-ik izenetsváltás után, általános helyeslés közt újra kifejezvéen tiltakozását a főrendi álláspont ellen, hozzátette, hogy véleményöket oly nyomósnak, mint a rendekéit nem tarthatja és a márczius 24-ik leirat sem gyengíti meg feliratuk elveit. Most végéhez közeledvén az országgyűlés, két út áll előttök: folytatni a válaszolást vagy a jövő országgyűlés kezébe tenni le. Ő ezt az utóbbit javasolja: „nyilatkoztassák ki tehát, hogy

noha e részben sérelmeink tettleges következései meg vannak szüntetve, ők elveiktől ezután sem állhatnak el s így ez ügyet nem le, hanem a nemzet kezébe teszik, alkotmányos buzgóságába ajánlják s a jövő országgyűlésnek, a talán szerencsésebb jövőkornak általadják“. Ezt általános helyesléssel fogadták s ugyancsak elhatározták Deák javaslatára, hogy a főrendekkel e végzősöket nem közlik.

Így mentette meg a múlt idők e súlyos örökségében Deák bölcsesége és kitartása a megmenthetőt. A foglyok kiszabadultak, ők elveiket nem adták föl; és így megnyugvással tekinthetett vissza erre az évre, melynél, mint maga mondta, eddigelé még keserűbb esztendeje nem volt; de most a siker öröme és egy békésebb haladás reménye megnyugtatja. Magáról a kérdésről b. Wesselényinek május 14-ikén ezt írta: „Befejeztük az országgyűlést sokkal szerencsésebben, mint hihetőséggel reményleni lehetett: a szólás-szabadságra nézve a múlt országgyűlésen felállított s ezen alkalommal bővebben kifejtett elveinket sértetlenül megőriztük, s ámbár a főrendek felírásunkat fel nem bocsátották: mi az elvektől el nem állottunk, s e részben minden bukás nélkül, azokat az országgyűlésének végóráiban sértetlenül adtuk által a nemzet buzgóságának s a jövő törvényhozás gondosságának; erre nézve tehát állapotunk semmivel nem rosszabb, mint volt, jobb pedig az által, hogy a sérelmet okozott eseteknek tettleges következései meg lettek szüntetve és pedig oly módon, hogy ez a kormánynak is becsületére válik s a nemzet méltóságát sem sérti“.

HARMADIK FEJEZET.

Deák s az excerpák és az országgyűlés eredményei.

EGYÉB KÉRDÉSEK. — A MAGYAR NYELV ÜGYE ÉS DEÁK. — DEÁK NEVENAPJA. — EBBŐL AZ ALKALOMBÓL A MAGYARNYELVI JAVASLAT TÁRGYALÁSA. — DEÁK AZ EXCERPTÁK MELLETT. — A VALLÁSI JAVASLAT. — DEÁK BESZÉDE. — A JAVASLAT SORSA. — DEÁK A VEGYESHÁZASSÁGOK ÜGYÉBEN. — DEÁK ÉS AZ ELNÖK KINEVEZŐ JOGA. — DEÁK A DUNÁMELLETTI VASUTAKRÓL. — DEÁK AZ ÖRÖKVÁLTSÁGRÓL. — A PÉNZBELI ELMARASZTALÁSOKRÓL. — A KERESKEDELMI HITELRŐL. RÉSZVÉTELE A VÁLTÓ- ÉS KERESKEDELMI TÖRVÉNYEKBEN. — AZ ALIMENTATIO. — AZ EGYKORÚAK VÉLEMÉNYE DEÁKRÓL. — TÓTH LŐRINCZ ÉS MISS PARDOE JELLEMRAJZA 1840-BŐL. — KÖZÖRÖM. — DEÁK MEGTISZTELTETÉSE POZSONYBAN. — ANEKDOTA DEÁKRÓL ÉS SZÉCHENYIRŐL. ÉRINTKEZÉSÜK AZ ORSZÁGGYŰLÉS ALATT. — DEÁK KÖVETJELENTÉSE. — JELSZAVA. — KÖVETJELENTÉSÉNEK KI-NYOMATÁSA.

Az eddig tárgyalt két fő s a velők kapcsolatos kérdések annyira igénybe vették a nemzet érdeklődését, hogy ezekhez képest az országgyűlés minden más kérdése háttérbe szorult. Pedig Deák vezérszerepe ezekben is annyira előtérbe lép, hogy éppen úgy magyarázzák helyzetét, mint törvényhozó pályája sokoldalúságát és befolyását a nemzet életére.

Ilyen első sorban a magyar nyelv ügye. Az erről szóló törvényjavaslatot július 1-én kezdték tárgyalni s 16-ikán szavazták meg. Fő elvei voltak, hogy a főherczegek magyarul tanuljanak, a megyék csak magyar számadásokat fogadjanak el, a helytartótanács és udvari kancellária csak magyar iratokat bocsássonak ki, a magyar ezredek nyelve magyar legyen s magyarul

folyjon a közoktatás. Ezekből az első és régóta sürgetett óhaj volt, hogy a feliratok nyelve csak magyar legyen. Azonban az országgyűlés kezdetén úgy látszott, hogy minden, a nemzeti nyelv érdekében ápolt ily óhaj sikereden marad s Deák szeptember elején egy levelében ezt írta: „A magyar nyelv, úgy hallom, rosszul áll Bécsben. Ebből nagy zavar lesz, s megtörténhetik, hogy ezen fog hajótörést szenvedni az ország gyűlése, mert alig hiszem, hogy a karok és rendek más nyelven felírást készítsenek, mint magyarul“. E pár sor töredéket Deák az ülésteremben felejtette s valaki sietett a nádornak átadni. Erre következett, hogy a rendek szeptember 12-ikén közbenjárásra kérték a nádort, hogy a feliratok nyelve csak magyar legyen s ő e sorok hatása alatt ezt nemcsak örömmel vállalta el, hanem a közbenjárás nagyobb sikere végett Deák e pár sorát közölte szeptember 21-ikén a kancellárral is.¹

Nem kétséges, ha a tények összefüggését megfigyeljük, hogy a nádori közbenjárásnak október 24-ikén kihirdetett kedvező eredménye Deák e sorainak műve.

De hozzájárult egy más körülmény is. Ugyanis Deák a szólásszabadsági sérelemben legnevezetesebb beszédét ez országgyűlésen október 2-ikán tartotta. Ez oly lelkesedést ébresztett, hogy október 4-ikén, nevenapja alkalmából, az országgyűlés és az országgyűlési ifjúság vetekedve igyekeztek őt megtisztelni. Október 3-ikán az ifjúság fáklyás-zenét adott neki, 4-ikén reggel küldöttség által köszöntötte, a kerületi ülésen pedig Palóczy László tartott hozzá beszédet. Erre Andrassy József, az elnök, üdvözölte s felhívta a rendeket, hogy a nagy férfiú tiszteletére a magyar nyelvet vegyék tanács-

¹ Ballagi. *A nemzeti államalkotás kora.* 490. 1.

kozás alá, mint a melyért Deák annyit küzdött s kinek e tárgyban az eddigi sikereket is leginkább lehet köszönni. Így hoztak a főrendi izenetre egyhangú határozatot s Deák névnapjának ily alakú megünneplése szintén befolyt a közbenjárás eredményére, melyből már november 11-ikén törvény lett. Kiválóan jellemző Deák álláspontjára az, hogy midőn a király a csak magyar nyelvű felírásokra nézve a törvény szentesítését megígérte: a rendek egy része már a szentesítés előtt élni akart e joggal. Deák erre azonnal kijelentette, hogy az ily *via facti* lépést nem helyeselné; mert ugyan a törvény elvben el van fogadva; de a szentesítés előtt fennáll a régi törvény uralma a feliratoknak két nyelven való szerkesztéséről s a rendek elfogadták érvelését. Kivált ennek a törvénynek lett eredménye, hogy az akadémia legkiválóbb tagjai ajánlására, november 21-ikén. Eötvössel egy napon, akadémiai tiszteleti tagul választották, mint szónokot, törvényszerzőt és a magyar nyelv harcosát.

Az egész magyarnyelvi törvényjavaslatra az 1840 márczius 16-iki leirat már kevésbbé volt kedvező s hogy a törvény és a leiratok nyelve is csak magyar legyen, kivívni most még nem sikerült; mégis Deák abból az elvből, hogy minden előlépés hasznos és végre sikerre vezet, a megegyezésre jutott pontok törvénybe iktatását javasolta s ez meg is történt.

Deák volt továbbá az, a ki meggátolta, hogy valamely nagy, rendszeres munkálatot vegyenek elő. A múlt országgyűlés intő példa volt ez ellen; de most rendszeres munkákba kapni, annál kevésbbé lett volna helyes, mert az országgyűlés egész állása bizonytalan volt. Így és erre az indítványra határozták el a rendek 1839 szeptember 29-ikén, hogy ú. n. excerptákat,

azaz egyes javításokat célzó törvényeket alkotnak és összesen 21 excerpta letárgyalását tűzték ki.

Közülök október 5-ikén első helyen a múlt országgyűlés hagyatékát, a vallási javaslatot vették elő. Természetesen a clerus az ú. n. kényes pontok ellen vitát kezdett; azonban Deák a javaslat változatlan fentartását indítványozta. „A statusnak — mondá ez alkalommal — egyik legnagyobb hibája az, midőn a vallás dolgába avatkozik; elég neki arra ügyelni, hogy a status céljával ellenkező vallások ne legyenek “ Ámde Európa majdnem minden állama elkövette e hibát. A múlt országgyűlés javaslata a vallásügyben, nem a protestánsok sérelmeit, hanem az országéit kívánja orvosolni; mert a lelkiismeret szabadsága világos törvényeink ellenére korlátoztatik; ezért kell azt egészében fentartani. A derűst kivéve, az egész kerületi ülés egyhangúan hozzájárult az indítványhoz; ugyanekkor a görög-keletiek és unitáriusok érdekében is külön javaslatot határozott s mindezt változatlanul elfogadta a november 11-iki országos ülés is.

Így indultak meg e tárgyban az izenetváltások, melyek folyamán Deáknak különösen az a nézete emelendő ki, hogy ő a javaslat egyik legfontosabb pontjánál, a vallásváltoztatásnál, a teljes szabadságot indítványozta; de ez még a rendeknél sem nyert többséget, sőt alább úgy ezt, mint vegyesházasság esetén a protestáns fél teljes elválhatását ki is hagyták; mert megegyezésre nem volt kilátás. Végre a megegyezésre jutott pontokat felterjesztették; de az 1840 május 12-ikén leérkezett királyi válasz a sérelmek orvoslását ígervén, a javaslatot a jövő országgyűlésre halasztotta.

Ezzel kapcsolatban vették elő a Lajcsák nagyváradi és Scitovszky János, előbb rozsnyói, most pécsi püspö-

kök körlevelei miatt a vegyesházasságokat érintő sérelmeket 1840 január 20-ikán. A sérelmeket Bihar, Gömör, Békésmegye követei adták elő. Deák elsőnek szólalt föl és nézete e kérdésről nemcsak most, hanem a kérdés végleges megoldásáig, a legfontosabb ellenzéki nyilatkozat maradt. Első sorban is kijelentette, hogy ő csak törvényeink szempontjából tekinti e kérdést s ezek szerint az állam a történeteket némán el nem hallgathatja. Minden súlyosabb politikai hiba századokon át s gyakran századok múlva boszúlja meg magát. Ilyen politikai hiba volt a vallások közül egyiknek a másik fölé helyezése s jogokkal felruházása; de ez a hiba majdnem mindenütt megtörtént. Most nincs más, mint lehetőleg orvosolni a következményeket. A vallás kettős csapással sújthatja a polgári társaságot: a fanatizmussal és vallástalansággal. E kettőnek alapján veti össze törvényeinkkel a szóban forgó körleveleket. Ezek a vegyesházasságokat kárhóztatják s így bűnnek minősítik; tehát ellentétben állanak az 1791: XXVI. t.-cikkkel, mely megszabja, hogy a vegyesházasságokat a kath. pap előtt kell kötni, de nem szabad gátolni. Félszázadig nem is volt semmi baj; most e két főpásztori levél bűnnek minősíti őket s így a törvény ellen lépve fel, fölzavarja sok ezer házaspár lelki békéjét. Ez dogma nem lehet; ha pedig csak theologiai kérdés, annyi békét feldúlni iszonyú cselekedet volt. E körlevelek áldás helyett átkot szórtak a hívekre; mert egyrészt fanatizmust, másrészt vallástalanságot okoznak; de a törvényt is önkényesen magyarázzák; mert az áldás megvonása egyszersmind a törvény megakadályozása. Ezenkívül a két főpásztor a királyi placetum ellen is vétett; éppen azok, kiknek a törvény őreinek kellene lenniök. Ő

tehát sérelmeseknek tartja a körleveleket és felírást javasol, de büntetést nem kémeik ellenök; mert közálladalom elleni fellépés nincs a körlevelekben; csak azt sürgetné, hogy a király szerezzon érvényt a törvénynek, e leveleket vonassa vissza, semmisítse meg s a polgárok megzavart nyugalma állítsa helyre.

E javaslatát a rendek elfogadták s az ő szónoklata lett a felirat tartalma. Ennélfogva kivált ő védte meg a javaslat legfőbb pontjait is a február 18-iki országos ülésen úgy a személynök, mint Bezerédy Miklós veszprémi káptalani követ ellen; utóbbival szemben különösen azt bizonyította be, hogy e pásztori körlevelek tényleg a királyi placetumba ütköznek. Azonban bármily buzgón védtek is a rendek a sérelem elvét, a negyedik izenetnél kénytelenek voltak május 5-ikén ezt is a jövő kor lelkesedésébe ajánlani s elvök fentartása mellett letenni; mert a főpapság solidaritást vállalt a két püspök eljárásával és a főrendek sem láttak sérelmet benne; legfőlebb a protestáns felet biztosító oly törvényt fogadtak volna el, hogy a gyermekek mind az apa vallását kövessék s a vegyesházasságokat lehessen a férj vallásán levő pap előtt kötni. E kérdéssel tehát újra találkozunk a megyegyűléseken; mert a rendek ugyan helyeselték volna ezt a törvényt; de nem a sérelem elvetését vagy mint ennek pótlását.

Nagy alkotmányvédő és közvetítő szerepe mellett, Deáknak minden más kérdésben is állandó része volt; éber figyelmét ki nem kerülte egyetlen körülmény, melylyel a nemzeti jogok számára valamit nyerhetett. Éppen ő volt az egyik kerületi elnök, midőn 1839 július 15-ikén, a sérelmi bizottságnak kinevezés helyett választás útján való kiküldését indítványozta s ezt

általánosan helyeselték. De ő volt, a ki e napon meg is védte a rendek választójogát az 1832/6-iki példára hivatkozással; mert ez a küldöttség nem a nádoré, nem a személynöké, hanem a rendké s tehát megválasztása is az ő joguk. Midőn az elnök tovább is védte az elnök jogát, Deák azt felelte: „Az elnöknek nem lehetnek más jussai, mint melyeket azon testület nevében, melynek elnöke, gyakorol; a testületnek pedig az a jussa, hogy ha akarja, az elnöke által gyakorolt jussokat ezentúl maga gyakorolhatja^u. Már pedig ebben a rendek már döntöttek.

E sérelmek és kívánatok tárgyalásakor, melyek összeszedésében maga is választmányi tagként munkált, számos közgazdasági kérdésben is felszólalt s így a Dana jobb- és balpartján épüendő vasút ügyében is. E kérdést Pozsonymegye hozta elő, mely a pozsony—nagyszombati tervezett vasútépítés alkalmából kérte az akadályok elhárítását, hogy e vonal össze legyen köthető az osztrák északi vasúttal, a mire engedélyt hiában kért a kormánytól. E kérdésből erős érdekharc fejlődött; mert a jobbpárti vasutat Sina akarta építeni Bécstől Budáig s ezt pártolta Széchenyi is, a balparti vonalat Ullmann Bécstől Pestig s innen Debreczenig. Deák e kérdésben feltűnő óvatosságot tanúsított. Valójában egyik vonal létrejöttében sem bízott; de ha mindkettő megvalósulhat, akkor a hosszabbikat pártolná; óhajtja azonban mindkét vonal létrejöttét. Ő tehát addig, míg biztos adatokat nem kap, hogy melyik építésére van több kilátás, Pozsony kérését e különös eset kapcsán nem pártolhatja. Ebből rendkívül heves vita támadt; mert a balparti vasút védői az Alföldet kívánták Béccsel és az északi vasúttal összekötni s még a rendeknél is Szluha Imre a jobb-

parti vonal pártolóit zsebük körül forgolódnak nevezte és Széchenyi is kiemeli, hogy a főrendeknél mily magasra szálltak a szenvedélyek az 1840 márcz. 21-iki tárgyaláson. Végre az 1836: XXV. t.-cz.-ben kijelölt balparti vasút győzött; de a sok ellenzés miatt Ullman csak 1844-ben nyerte ki rá az engedélyt. E tárgyalás egyébként tanúskodik arról, hogy e tisztán szakkérdésekben ő sem bírt oly határozott nézetet alkotni, mint az alkotmány, a tételes törvények és a politikai irányelvek körében. Vasúti kérdésben ez annál természetesebb, mert sem jövedelmezőségükről, sem a vasúti politika más ágairól akkoriban nem voltak és nem lehettek sehol megállapodott nézetek.

Annál határozottabb állást foglalt el a birtokviszonyok rendezésében s ezáltal a hitel javításában, a melyre mindig különös súlyt helyezett. Ő, mint Széchenyi, meg volt róla győződve, hogy hazánk jövője éppen oly mértékben nemzetgazdasági, mint politikai kérdés. A jogi és emberbaráti szemponton kívül nemzetgazdasági meggyőződés vezette most is az örökváltság kérdésében, midőn az úrbéri törvény átnézésekor 1839 szeptember 7-ikén újra rákerült a sor. Ezért mindannyiszor kiemeli, hogy a megváltás legfőbb haszna a földesúré s ugyanekkor a nemzeti gazdaság is nagy hasznát veszi. Ekkor is példaképen felhozta a muraközi, már negyven év óta megváltott helységek sorsát, hol egy hold 8—900, sőt 1000 frtot ér, míg ugyanott a nemesi birtokok holdjának ára 80—90—100 forint. De az újabb megváltások is azt mutatják, hogy a megváltás összege nagyobb, mint a megváltott jobbágyi adózások tőkéje. „Ki vészit tehát? — kérdi Deák. — Sem a jobbágy, sem a földesúr. Vagy talán azt hiszi valaki, hogy utóbb az adózások ára neve-

kedni fog? Én az ellenkezőt hiszem, sőt azt mondom, hogy a statusnak a legnagyobb kára a roboterő elpazarlása, ez idő- s erővesztés; a status oeconomiajának pedig egyik főelve a kettőnek jó és célirányos használata.“ Nem is szolt jóformán senki ellene; az örökváltság érett gyümölcs volt. Jellemző, hogy Deák e nap tartott szónoklatát Kölcsey emlékének felidézésével kezdte, mint a ki már 1834-ben kimerítette ezt a kérdést. A törvényjavaslatot a király is elfogadta és Deák a főrendekkel történt válaszolgtatás alatt a jobbágnak minden más sorra került anyagi kedvezmény megadását is védelmezte.

Hasonlóképen küzdött a hitel s általában egészséges nemzetgazdasági elvek érdekében, midőn a pénzbeli elmarasztalásokat magokban foglaló ítéletek végrehajtásáról volt szó, mely az 1836: XV. t.-czikk módosításáról és kiegészítéséről szolt. Deák volt az első felszólaló. Eddig — mondá ő — az árverésen eladott földbirtok csak mint bírói zálog maradt a vevő kezén s ez káros volt mind a vevőre, mind a hitelezőre; mert a vevő a visszaválthatás következtében nem tett beruházásokat, az adós pedig kevesebbet kapott birtokáért, mint ért. Ő ezért az örökös eladást helyeselné olyformán, hogy egy év és egy nap legyen a visszaválthatás határideje vagy aztán legalább 32 évig maradjon a birtok a vevő kezén.

A javaslat ez utóbbi alakját általános helyeslés követte. Midőn aztán arról volt szó, hogy ha nemesi jószágot árverésen nem-nemes vesz meg, fizessen-e adót vagy nem: Deák a kérdést az adórendszerre kívánta halasztani vagy inkább megnyugodott az elhalasztásban. Jellemző Deák tekintélyére, hogy Bonis (Szabolcsmegye követe) hozzátette: az elhalasztásnak

annál inkább örvend, mert ha Zala követe kívánja az ily nemesi birtokok megadóztatását, ők bizonyosan azt is megszavazták volna.

Midőn a vita november 2-ikán országos ülésen is megindult, a visszaválthatás kérdésében Deák újra előadta nézetét, hogy a hitel javítása a földbirtokosra nézve csak örökös eladás vagy hosszú zálog útján gondolható. Amaz mindenesetre jobb volna; mert a földbirtok értéke jobban nevedednék, mint az utóbbi módon. Az ösiség minden anyagi előhaladásunk gátja s így folyton javítani kell rajta, mert ez a fő akadálya minden más irányú fejlődésünknek is. Nem segít ez a régi nemzetségek fõntartásában sem; hiszen Németországban több régi nemzetség maradt meg, pedig nincs ösiség — felelte ugyanakkor Nagy Pálnak. A törvényt itt az ő indítványa szerint, de csupán a 32 évig való visszaválthatatlanságra fogadták el.

A kereskedelem és hitel kérdésében Deák az akkoriban népszerű szabad kereskedelem elvét vallotta, a Smith-féle elvek szerint; tehát hogy az egészséges önérdék ennek legjobb irányítója. Ha a törvényhozás nagyon sok törvényt elavatkozik be a kereskedésbe; éppen azt dönti meg, a mit építeni akar, t. i. a kereskedelmet. Midőn tehát a boltnyitást általában ki akarta venni a földesúri jogok közül; ugyanakkor a kereskedésnek bármely qualificatióhoz kötését is rosszalta. A kereskedés legerősebb rugója nem a vagyon, hanem a hitel; de a személyi hitelt nem lehet törvényt elparancsolni; mert az csupán személyi képesség lehet. Éppen így szükségtelen a qualificatio is; mert az ügyetlen és tanulatlan kereskedő csak magának árt; „Hagyjunk föl az egyoldalúság anomáliájával; s higyük el, nem szükség törvényt eltilalmazni, hogy a

kinek se pénze, se ügyessége, az ne kereskedjék“.

Az első magyar váltótörvény, mely ennek az országgyűlésnek érdeme, nem Deák műve ugyan, mert ezt az 1827-iki bizottsági munkalat, a gr. Sardagna és Wagner Vincze 1833-iki váltótörvényi terve és német törvényhozási, meg jogtudományi források nyomán az erre szakértőül Bécsből lehívott Wildner Ignác készítette; de ő lévén megyéje nevében a váltótörvény s ezzel kapcsolatos törvények indítványozója és az ezeket kidolgozó bizottság egyik tagja, tehát nemcsak része van benne, hanem sokban közreműködött jobbátételére is. Így a váltófogság kihagyását ő vitte keresztül. Annyira tanulmányozta továbbá kivált a német államok váltótörvényeit, hogy egy alkalommal fejtegetéseire Wildner így szólt: ő azt hitte, tanítani jött le s most azt kell látnia, hogy ő tanul. A bizottság 1839 november 1-én kezdte meg munkáját s három és fél hónapon át elkészítette a váltótörvénykönyvet, a gyárak, közkereseti társaságok jogviszonyairól, a kereskedői testületekről, alkuszokról, fuvarosokról, adóssági elsőbbségi betáblázásokról s a csődületről szóló javaslatokat. A rendek 1840 február 15-ikén kezdték tárgyalni a kerületben s már márczius 2-ikán az összessel elkészültek; mert jelességek miatt rajtok alig változtattak. A vita a váltótörvény miatt a márczius 13-iki királyi válasz után keletkezett; mert ez kivált kettőt kívánt; t. i. a váltó törvény széki bírák királyi kinevezését, mert a kincstár fizeti őket és a hét elsőfokú váltótörvénytészék székhelyének megváltoztatását, t. i. Kassa és Temesvár helyett Aradot és Eperjest s Szeged kihagyását. Kivált a bírák királyi kinevezése felett folyt a vita. Az eredeti javaslat t. i. ebben

a váltótörvényszéki kerületbeli megyék kijelölését s csak a jelöltekre korlátolt kinevezést foglalta magában.

A rendek e válaszszal szemben Aradot elfogadták váltótörvényszék helyéül, de Szegedet és Kassát megtartották s meg a bírakra vonatkozó határozatokat is; azonban a május 8-iki leirat újra kívánta a királyi kinevezést s a váltótörvényszékek helyének megváltoztatását. Deák hosszabb beszédben most is megvédte Zsedényi ellen a rendi álláspontot, noha csak egyetlen szótöbbséggel; de a május 11-iki újabb tárgyaláson már a királyi kinevezés egy szóval győzött; mert a rendek nem akarták a törvényt e miatt kockáztatni; azonban Deák indítványára óvást fejeztek ki, hogy ebből semmi következtetést vonni a törvényszékek rendezésére nézve ne lehessen. Ugyanekkor elfogadták a váltótörvényszékek székhelyeire nézve is a leiratot ugyanazon okból. Ebből lett az 1840: XV. t.-cz. két főrészből: anyagi váltójogból 12, váltótörvénykezésből 15 fejezetben; a 16-ik fejezet a díjszabásról intézkedik.

Ez a törvény, melyet az 1844: VI. t.-cz. némileg javított és 1850 január 25-ikéig volt érvényben, az anyagi részben az előbbi munkálatokhoz képest újat igen keveset tartalmaz, a miért akkoriban Pusztay nagyon szigorú ítéletet mondott róla. Az eljárási részben sok az eredetiség is benne; egészben oly gondosan szerkesztett törvény, hogy Mittermaier elismerőleg foglalkozott vele (*Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes* XIII.) és Nagy Ferencz azt mondja róla, hogy a váltójog akkori állásában igen előkelő helyet foglal el; nálunk pedig jelentősége annál nagyobb, mert az első rendszeres codex volt azok közül, melyekhez a valódi haladást a közvélemény kapcsolta.

Kevésbé rendszeresek a többi kereskedelmi jogi törvények. Ezekből lettek az 1840: XV-XX (kereskedőkről, gyárak jogviszonyairól, a közkereseti társaságok jogviszonyairól, kereskedői testületekről és alkuszokról, fuvarosokról), XXII. (csődületről) t.-cikkek, melyek minden hiányaik mellett is nagy vívmányok voltak, az előbbi rendezetlen állapotokhoz képest, bár a jogilag egységes rendszer hiányzik belőlök.

Ezek mindenestre nagy eredmények; de még nagyobbakat érhetek volna el a rendek, ha a junctionhoz ragaszkodva, nem lépnek a fokozatos engedés terére, a mit Deák annyira ellenzett. Ez az engedés buktatta meg az alimentatio ügyét is. Ebben, midőn 1839 augusztus 23-ikán tárgyalni kezdték, Deák indítványára ezt a három alapelvet mondták ki: a katonaság természetényekben való élelmezését megszüntetik; az eddigi elszállásolás helyett kaszárnyarendszert alkalmaznak, végre a törvényes terhek megváltására nézve a kormány nyal alkudozni kívánnak. Ezek az elvek a kérdést helyes útra terelték; mert a czél az volt, hogy e terhek országosakká legyenek és egyenlőn elosztott adózásra alapittassanak, melyek eddig főleg a határszéli megyéket sújtották. E terhek országos megváltására egy bizottságot határoztak; ezt több válaszolgatás után a főrendek is elfogadták; de midőn nem kapcsolták össze az újonczozás ügyével, Deák előre megjósolta, hogy a királyi válasz kedvezőtlen lesz és igaza volt. Az 1840 január 4-iki válasz beleegyezik egy polgári és katonai tagokból álló vegyes bizottságba; de egyébként a rendek feliratának elveit nem fogadta el. Legkivált, mint Deák kifejtette, a válasz három elburkolt elvet fejezett ki: hogy az élelmezési teher törvényes, tehát helyette a kormány

teljes pénzbeli kárpótlás biztosítását kívánja s végre, hogy a teher felosztását nem az egyetlen helyes alapra, t. i. nem a portákra kívánja kirovatni. Ő tehát helyesli ugyan a vegyes bizottságot, de csak kötött utasítással, t. i. csak arra, hogy az országgyűlésnek javaslatot adjon. Ennyi volt, a mit el lehetett érni. A bizottságot kiküldték, a munkálat el is készült, de sikerre nem vezetett.

Ez nem az egyetlen kérdés volt, melyben az országgyűlés hiában fáradozott; de az eredmények, a teljes reménytelenséghez mérve, így is akkorák lettek, hogy Deák érdemeit mind a két párt nemcsak elismerte, hanem elismerte azt is, hogy e sikereket egyenesen az ő működése vívta ki. Wenckheim Béla Wesselényinek 1840 január 26-ikán ezt írja: „Diaetánk folyamáról és az ezt képző elemek felett, hiszem, informálva vagy; hogy eddig is ennyire vihettük az ügyet, azt leginkább Deáknak, ezen mindenek felett minden erényekben oly méltán ragyogó férfiúnak köszönhetjük; a haza áldja meg őt, kire oly méltán büszke lehet“. Benyovszky Péter 1840 május 3-iki levelében pedig ezt olvassuk: „Elénk, érdekteljes országgyűlése volt ez, hasonlót hozzá nemzetünk még nehezen ért. Deák Ferkó, kit mind a két párton lévők tisztelnek, kibem mindnyájok vélekedése pontosul, vala vezére s csak ennek köszönhetjük szerencsés lefolyt át“.

E pár jellemző sorból hiányzik a későbbi tudósítók nagy szavú dicsőítése; de annál megbízhatóbb rajzai a köztudatnak, mert nem voltak nyilvánosságának szánva. A kortársak közül kivált Tóth Lőrincz érdekes és a Miss Pardoe még találóbb jellemfestése ismeretes Deákról. Tóth rajzából, ki utóbb írta meg, nem hiányzik a hatásvadászó érdekkeltés, midőn Deá-

kot nagyon sokoldalú s többek közt szalonférfiüként is akarja bemutatni; de pompásan rajzolja azt a hatást, melyet követtársaira tett, a módot, melylyel rajtok uralkodva, önkénytelenül vezette őket s azt a szeretetet, melylyel körülvették. Ha kora reggel vagy esti órákban a ligetben sétált, mindig követek környezték; lesik ajkairól a szót s az örvend legjobban, ki legközelebb van hozzá, vagy izmos karjába kapaszkodhatnak. „Látjátok azon egészséges kinézésű, erőteljes testalkatú, piros, szabályos arcú, jámbor, de eszes arczkifejezésű, lelkes szemű, 30—40 év közti férfiút, fekete öltönyben, mely tiszta, csinos, de távol áll a divatos szabástól, hófehér mellényben, mely széles, magas mellét mindenkor fedezi, szájában illatos szivarral, kezében elefántcsontfejú vastag sétabottal. Ez Deák Ferencz, Zala követe“. Majd az ellenzék esti értekezletére vezet Tóth, hol valami pythiai értelmű királyi leiraton vitatkoznak. Belép Deák, szokása szerint a pamlagra ül, mert kényelmet szeret s midőn már a legtöbben kibeszélték magokat, szólni kezd egyszerűn, világosan, olykor tréfásan; „kezei alatt gyönyörű rendben pereg le a bonyolult gombolyag, világos szavaira oszlik a kétértelműség köde, a sophismák csalárd szürkülete; feltűnnek a biztos, határozott álláspontok, a jól meggondolt csatarend, megmondja, mi téren kell kezdeni a támadást s folytatni a vitatkozást, minő pontokat kell tartani s feladni, mi rendbe kell állítani a csapatokat és ütegeket. És a zaj elnémul, a rendetlen tömeg csendesen hallgat, s nyugodtan széled vacsorához, miután „mindent lehető legjobban eligazítottunk“. Majd bemutatja őt, a mint a cukrásznál fagyalatozva adomázik, szalonban úrhölgyekkel társalog, otthon az éjjeli gyertyánál tanul.

a mint jótékonyt gyakorol, s a mint az ellenzék-
ket összetartja. Emezt főleg azzal érte el, hogy ő
nem nyomta el követérsait, mint utóbb Kossuth.
Hagyta, hogy érvényesüljenek s rendesen az indítvá-
nyozást nekik engedte. Ez általában igaz; de láttuk,
hogy ha rendesen csak a vita előhaladott pontján
szólt fel, mintegy helyes mederbe vezetve a szét-
folyó ereket: fontos alkalmakkor gyakran első-
nek állt fel, hogy a kérdéseket azonnal szabatosan
formulázva, dönthetetlen alapra állítsa. Még jobban
hatott társaira erős haza- és fajszeretetével, meg azzal,
hogy mindenki elismerte bölcseségét, a túlzást kerülő
mérsékelttségét; „tudta mindenki, hogy hozzá, mint
becsületes és okos, méltányos és kiméletes emberhez,
a kormánynak s azt képviselő országgyűlési egyének-
nek is bizalmuk és személyes szeretetreméltóságánál
fogva vonzalmuk van“. Ő minden párt tiszteletét bírta
s még a conservatív párt is meghódolt neki.

Miss Pardoe sokkal egyszerűbben és találóbban
jellemezi. Deák — mondja ő — nagyon szép férfiú,
körülbelül 35 éves, külsejében teljesen magyar; nagy,
igen csillámló barna szemei és erős, férfias hangja
van, melyet nagy ügyességgel tud használni. A mód,
a mint kifejezi magát, valóban classikus és joggal
elmondható, hogy állhatatossága egyenlő tehetségé-
vel. Evekét töltött kehidai magányában, előkészülve
törvényhozói pályájára s a mint megjelent az előbbi
országgyűlésen, azonnal csodálatot keltett maga iránt
és a szabadelvűek vezéréül ismerték el. Bármilyen legyen
a vita tárgya, mindig három szempontból tekinti.
Először a törvényesség szempontjából. Halkan és nyu-
godtan kezdve a szóhoz, a mint halad, megvitát és meg-
világít minden pontot. Aztán egy pillanatnyi szünetre,

melyet a ház mindig megragad, hogy elhalmozza tesszésével, a kérdést politikai szempontból taglalja újra; és ez szónoklatának legerősebb oldala. Végül rendesen, mielőtt végzi beszédét, oly megindító melancholia hatja át szavait, hogy lehetetlen megindulás nélkül hallgatni. Hangja suttogássá válik, még imént fénylő szemei elhomályosulnak; nem taglal többé, csak *érez* s kényszeríti hallgatóit a vele együttérzésre; sohasem ragadtatja magát sem gúnyra, sem szemrehányásra; nem izgatja fel hallgatói rossz szenvedélyeit, de sohasem szól a nélkül, hogy ne ébressze maga iránt a legmelegebb részvétet s a legbensőbb bizalmat. Ez előnyökhöz járul nagy parlamenti tapintata és föltétien becsületessége. Mondják, hogy a kormány hivatalt s hatalmat ajánlt fel neki, de állhatatosan visszautasította; magánélete egyszerű és példás, munkája, tehetsége egyaránt hazájáé. Végül kiemeli Pardoe azt a mintaszerű testvéri egyetértést, melyben Antallal az osztatlan kehidai birtokon élnek.

De ha lehet, mindezeknél még jelentősebbnek mutatja be Deák hatását az az egyetemes öröm, mely kivált 1840 május 1-én minden kebelből kitört, midőn a nádor vegyes ülésben kihirdette a szólásabadsági perek megszüntetését s a foglyok szabadon bocsátását. Mindenki meg volt a királyi elhatározás e módjával elégedve; mert tartalma oly kíméletes, hogy sem a bíróság, sem az amnestia nincs benne említve. Mindezt követték a király és nádor iránti lelkesedés nyilatkozatai, a pártok őszinte kézfogása. Híre még az nap Pestre is eljutott s az öröm oly általános volt, hogy csak természetesnek találjuk azokat a nyilatkozatait, melyekben mintegy kielégülést kerestt. Midőn a nádor 14-ikén megérkezett, kivilágították az egész

vároست, 15-ikén az oda érkezett Klauzált, Kossuthot, 16-ikán Lovassy Lászlót és az országgyűlésről hazatérő Palóczy Lászlót tisztelték meg fáklyás-zenével.

De mindenek felett, a mint az természetes, Deákot ünnepelték Pozsonyban az országgyűlés végnapjaiban; mert a pesti ünnepeltetés elől kitérve, egyenesen Kehidára ment. A köztisztelet és lelkesedés egy, hozzá különösen találó módon fejezte ki érzelmeit. Az országgyűlés vége előtti napon a követi és főrendi tábla tagjai s az országgyűlési ifjúság egy emlékkönyvet adtak át neki vörös bársonyba kötve, egyik tábláján zöld zománczú tölgykoszorúval, másikon az örökéletet ábrázoló aranykigyóval díszítve s benne a következő emlékirattal:

„Neked, a fáradhatatlannak, kinek ereje súly alatt nőtt, veszély közt bátorodott, kísértetek közt nemesedett; Neked, a bölcsnek, kit törvényhozóvá a természet szült s a nép azzá választott; Neked, a szilárdnak akaratban, a feddhetlennak szándékban, ki eszed s kebled rendkívüli hatalmával ellent s barátot magadhoz hódítva, a törvényhozás hajóját szikla s örvény között óhajtott révbe vezérléd: tiszteletünk s hálánk jeléül nyújtjuk ez egyszerű emlékkönyvet, hervadhatlan leveleit a tölgykoszorúnak, mely neved körülsugározza; tett-dús napjaid folytában egyenként magad gyűjtéd, mi itt azokat csak egybefűzzük s az öröklétet ábrázoló kígyó, jövendőnek általunk nem önkényesen választott, de múltadból szükségképen eredő jelképe. — Azonban, ha egykor a nyugalom napjaiban, melyből a haza dicsőítő szava még gyakran ki fog szólítani, vagy éltednek estvéjén, midőn tetteid hosszú sora emlékezeted egén napok és csillagok számával, fényével és halhatatlanságával fog tűn-

dökleni, e könyvbe esik pillantatod, itt még azon tisztelőidnek is, kik kitűnő pályádnak közvetlen tanúi valának, csak egy részét fogod látni; — tisztelőid mindnyáját egy rövid szó fejezi ki, — ez: *Nemzet*, mely egyedeiben egy nagyobb, egy élő könyvben van elszórva, ebben: *Haza*.“ Ezt követi, kezdve Széchenyi Istvánnal, ezer aláírás.

E kitüntetés mellett igen jellemző az aránk maradt, némileg anekdóta-szerű jelenet is, mely állítólag akkor történt, mikor a május 13-iki elegyesülésen az országgyűlést bezárták. Széchenyi ugyanis Deákhhoz menvén, kezét megszorítva szól:

— A te érdemed, hogy az országgyűlés eredmény nélkül el nem oszlott. Isten áldjon meg, barátom, öröködjél ezentúl is a haza java fölött. Ügyünk vezérlete, hála Istennek, kezekben lévén, e búcsúzó szavakat intézem hozzád: Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam.

— Krisztus mondja Péternek, — felelte rá szerényen Deák.

Igaz-e ez a történet? ma már nem ellenőrizhető; az bizonyos, hogy a két férfiú nem tegezte egymást; de érdekes, hogy a közfelfogás szereti nagy embereit valahogyan kapcsolatba hozni. Annyi igaz belőle, hogy Széchenyi ebben az időben Deákra nem csak úgy nézett, mint a nemzet vezérére, hanem számított is rá s pontosan kijelölte helyét a maga politikai számvetésében. Ennek nem egy bizonyítékát fogjuk találni a következő évekből; de bizonyítéka ennek az a sűrű baráti érintkezés is az országgyűlés alatt, melyről Széchenyi naplói értesítenek. Gyakran órákat töltött Deákkal, ebédre hívta vagy ő ment oda, a hol Deák szokott ebédelni. Beszélgetések tartalma majd-

nem kizárólag politikai volt s véleményük nem egyszer tért el Széchenyi ismeretes, kiegyenlítő modora miatt; nem egyszer el is ítéli Deák merevségét, mint ő hiszi; de mindannyiszor újra közeledik, keresve az érintkezés alkalmait; viszont Deák is nem egyszer fölkeresi Klauzálal a helyzet megbeszélése végett.

Haza térvén Deák, az 1836-iki követjelentéséhez mindenben hasonló terjedelmes jelentést dolgozott ki maga és követtársa nevében, a július 27-iki közgyűlésre, melyet ott egész terjedelmében felolvastak. Ez is kiterjeszkedik az országgyűlés összes kérdéseire, a viták lefolyásának, ezek politikai megvilágításának és következményeinek rajzával. Nem lehetne az országgyűlésnek ennél hívebb és találóbb képét adni s éppen e jelentés meggyőző, hogy ennek az országgyűlésnek szintén nem 55. t.-cikke adja meg valódi jelentőségét, hanem a fölvetett s a nemzet leikébe dobott és megérlelt kérdések százai; a kormány és nemzet kibéküléséből származott az a meggyőződés, hogy a kormány az alkotmány formáinak megtartása mellett, haladni együtt kíván a nemzettel s új áldozatokat többé nem követel; végre az a megnyugvás, hogy azt a reménytelenséget, melylyel az országgyűlés megnyílt és az első hónapokban folyt, az eredmény jóval meghaladta.

E kibékülés jótékony hatását minden ellenzéki követjelentés kiemeli. Deák inkább feltételesen hangsúlyozza, midőn így szól: „Mik lesznek a történeteknek következései, csak az idő fogja kifejteni. De ha ezen országgyűlés meggyőzte a kormányt arról, hogy hazánkban a veszélyes ingerültséget nem azok terjesztik, kik a józan haladásnak békés ösvényén törvényeink számos hiányait pótolni, s az előítéletek

zsibbasztó lánczait lerázva, a szunnyadó nemzeti erőt munkásságra ébreszteni, kifejlődésre vezetni törekednek, hanem azok, kik a törvényszerű haladásnak természetes mozgását is közalkotmányt veszélyeztető mozgalmaknak nézve, hatalommal s a hatalomnak törvény elleni rémületes eszközeivel is kívánnák gátolni a nemzet kifejlődését, — ha meggyőződött a kormány, hogy hazánkban sem lehet már az igazságos közvélemény hatalmas szavát elfojtani, vagy elmellőzni, — ha másrésről megtanulta a nemzet, hogy azon polgári jussok legbiztosabbak, melyek nemcsak a törvény tábláira vannak holt betűkkel írva, hanem minden polgárnak kebelében kiolthatatlanul élnek; ha megtanulta, hogy morális erő a nemzetek legnagyobb kincse, s a nemzetnek csak azon felszólalása hatalmas, melyet csüggedni nem tudó morális erő támogat, ingadozó, változékony vélemények ellenben pusztán és nyom nélkül enyésznek el; — ha kormány és nemzet meggyőződtek arról, hogy erejüket a törvénynek s igazságnak ösvényén egyesítve, szebb jövődőt deríthetnek honunk egére, de azon ösvényt elhagyva, kétes küzdelemben egymást emészti fel a két erő s könnyen veszélybe döntheti a hazát és fejedelmet, — ha kormány és nemzet megtanulták ezeket, akkor a nyereség nagy, mert jövődönk biztosítva van“.

E morális erő az, a mit Deák valamint 1836-iki, úgy ebben a követjelentésében is, leginkább és állandón hangsúlyoz. A csüggedést nem ismerő kitartás, szilárd elhatározás, mely nemcsak megállt elvei mellett, de mindig újra kész értök küzdeni: ez az a morális erő, melyet követjelentésében Deák most is, mint legfőbb üzenetet, nemzetének küldött. A siker a jóban élném marad, csak kitűrni-tudás kísérvé. „De a hanyag-

ság, csüggedés, ingatagság azon súlyos átkok, melyek minden kifejlődést lehetlenné tesznek. A ki az elkezdett munkában már kifáradt, s ezentúl henyén akar vesztegelni, nézzen előre, s ha látni fogja, mennyi még a teendő, hanyagsága múlni fog, vagy nem lépett tiszta szándékkal azon pályára, melyről oly hamar lelépni készül. — A ki csügged, mert erejét s erőnkét a teendők nagy tömegéhez mérve, nem lát reményt, hogy céljt érhessünk, az tekintsen vissza honunk egykori állapotjára, tekintsen vissza a közelebb lefolyt 25 évre s látni fogja, hogy mégis haladtunk, hogy a gyengébb erő is, ha nem csügged, sikerrel munkálkodhatik; gondolja meg, hogy miénk a kezdésnek nehéz munkája, s egy ember élete csak egy óra a nemzet életében, de minden lépés könnyebbé teszi a következőt, s minden óra kevesíti a teendőket. Az ingatag és változékony pedig figyelmezzon a világ tapasztalásának a történetek évkönyveibe leirt azon tanítására, hogy az ingatag és változékony erő csak elpazarlott erő, mely céljt nem érhet soha; és hogy a sikert más nem biztosítja, mint a kitérni-tudás, melynek minden bukásnál jelszava: Csak újra és ismét újra!“

„Csak újra és ismét újra!“ — ez a pár egyszerű, de annál súlyosabb szó jellemzi legjobban Deákat; ezek fejezik ki legjobban az ő erkölcsi és a mi ugyanaz, az ő politikai jellemét. De ez a pár szó egyszersmind nemcsak oly fontos, mint Széchenyinek a nemzet leikébe vésődött jelszava; hanem lényegileg kiegészíti ezt s méltó, hogy nemzetünk melléje írva, naponként olvassa.

Zala rendei mély figyelemmel hallgatták meg Deák előadását s minden részét helyeselték; kijelentették,

hogy az el nem fogadott javaslatokat újra fölveszik az utasításokba a jövő országgyűlésre s egyszersmind megbízták a főjegyzőt, hogy e jelentést 500 példában nyomassa ki. A főjegyző már másnap jelentette, hogy az egerszegi nyomdász, az 1836-iki rendeletre való hivatkozással, megtagadta kinyomatását. Erre Zala rendei kimondták, hogy e jelentés nyilvános közgyűlési tény, benne semmi államellenes nincs, határozatok mellett megmaradnak s a kezességet érte a kormánnyal szemben elvállalják. A nyomdász erre külön beadványban adta elő a szeptember 2-ikán tartott kis közgyűlésen, hogy ő előleges vizsgálat s felsőbb engedelem nélkül nem nyomhatja ki. A közgyűlés ekkor az országgyűlés határozata értelmében a censura ellen, mint mely törvényen nem alapul, tiltakozást fejezvé ki, felírt úgy ebben az ügyben, mint b. Mednyánszky Alajos körlevele ellen, ki magát a könyvvizsgálattal egyesített tudományok commissiója elnökének nevezi a királytól nyert kinevezés alapján. E felíratra a király nem válaszolt s így történt, hogy Deák követi jelentése csak 1841 január 20-ikára jelent meg Ländler és Heckenastnál Pesten, midőn ő, mint a büntetőtörvénykönyv tárgyában kiküldött választmány tagja Pesten időzött.

NEGYEDIK FEJEZET.

Deák és a fő korkérdések 1841—1843-ban.

DEÁK VÉLEMÉNYE A TEENDŐKBŐL AZ ORSZÁGGYŰLÉS UTÁN. — SZÉCHENYI DEÁKRÓL. — SZÉCHENYI VÉLEMÉNYE A HELYZETRŐL. — KORKÉRDÉSEK. — VEGYESHÁZASSÁGOK ÜGYE. — KOPÁCSY KÖRLEVELE. — LONOVICS RÓMÁBA MEGY. — A MEGYÉK. — ESZTERGOM FELIRATA. — A ZALAI FELIRAT DEÁK MŰVE. — HATÁSA. — A PÁPAI BREVE. — A PESTI HÍRLAP ÉS A KELET NÉPE. — DEÁK A PESTI HÍRLAPRÓL. — DEÁK ÉS SZÉCHENYI. — DEÁK A KELET NÉPÉRŐL. — DEÁK BESZÉDE 1841 NOVEMBER 28-IKÁN. — A NEMZETISÉGI KÉRDÉS EREDETE. — WESSELÉNYI RÖPIRATA. — DEÁK A NEMZETISÉGI KÉRDÉSRŐL. — LÁTSZÓLAGOS BÉKE. — DEÁK KÖZVETÍTÉSE. — AZ ILLYR-PÁRT. — A LAPOK AZ ILLYR-PÁRT ELLEN. — WESSELÉNYI ÉS A PESTI HÍRLAP CZIKKEL. — SZÉCHENYI AKADÉMIAI BESZÉDE. — HATÁSA. — DEÁK ÉS SZÉCHENYI. — DEÁK NYILATKOZATA E KÉRDÉSBEN. — A VITA FOLYAMA.

Április 30-ikán, tehát azon napon, melyen Deák közbejöttével megállapították azt a szöveget, melyből a nádor május 1-én kihirdette a politikai perek megszüntetését, a pozsonyi ligetben Széchenyi hosszasan beszélgetett Deákkal a helyzetről, kifejezvé az, hogy a kormány jóakarata most azt kívántatja, hogy óvatosan történjék az előhaladás. Deák helyeslőleg így szólt:

— Most nem kell agitatio. Mi mindnyájan azon leszünk, hogy a vármegyei relatioknál semmi túlságra ok ne adassék. Félek Baloghtól, Somsichtól, de főleg Batthyány Lajostól; mert kivált ez az utolsó tán agitálni fog. — Ezt Széchenyi naplójába írta s hozzá-

teszi: „Megnyugtatta érzem magam. Deáknak kell a mi központunknak lenni. Féltre minden irigységgel, hazámfiai. Adjuk neki az elsőséget.“

Ez a pár sor mélyen világít be Széchenyi s az uralgó körök akkori felfogásába Deákról. Ők benne nem a jogok törhetetlen védőjét, hanem csak nagy agitátort láttak; de a ki Széchenyi szerint bírja a politikai bölcseségnek azt a legfőbb fokát, hogy az izgatást akkor hagyja félbe, a mikor kell. Ezt tette ő is; azonban most azért kell neki a központnak lennie; mert övé az egyetemes rokonszenv, övé a népszerűség. Valóban ekkora népszerűség eddig páratlan volt. A követi jelentések útján elterjedt vezéri bölcseségének híre; a megyék és városok, a melyeknek még nem volt táblabírája vagy díszpolgára, vetekezve siettek az akkor szokásos kitüntetésben részesíteni; több* megye, mint Nógrád, Csongrád, Sopron, Gömör, Veszprém, Tolna egyszersmind működésért hazafias köszönetét és háláját fejezte ki. Széchenyi bejegyezte naplójába is, hogy Sopronmegye július 13-ikán a Högyészi követi beszámolója alkalmából, Niczky indítványára, egyenesen Deáknak akarta kifejezni háláját s csak Nagy Pál felszólalására változtatták ezt Zalához intézett elismerő átirattá. De bárhol megjelent, mindenütt szeretet és kitüntetés tárgya volt, mint Sopronban, hol a város ünnepelte, Tolnában, hol mint Bezerédy vendégét, külön meghívták a megyegyűlésre s pár ezer ember jelenlétében eskették föl táblabírónak.¹ Maga Széchenyi is meg akarta tisztelni;

¹ Zalamegye jegyzőkönyvei szerint Deákot táblabíróvá választották vagy köszönetét szavazták neki 1840—1842 közt: Nógrád, Csongrád, Gömör, Sopron, Hont, Szabolcs, Békés,

ezért őt és „a váltótörvény alkotóit“ meghívta Czenkre augusztus 20-ikára, nevenapjára, még az országgyűlés végén. Augusztus 2-ikán levélben ismételte a meghívást s Deák augusztus 20-ikára Czenkre ment. Reggel mise után a vendégserег nevében Deák üdvözölte az ünnepltet, mint a ki világosságot terjesztett e honban, melyet kezdetben nem mindenki szeretett; de melyet ma senki sem bírna nélkülözni. Ebéd alatt Széchenyi tartott hosszabb felkösöntőt s ebben a többek közt Deákot is felkösöntötte, „kiben az anyatermészetnek annyi s oly ritka tulajdonokat tetszett egymásra halmozni, ki azonban nem azért nyéré meg a haza közszeretét, mert az istenek is látszanak szeretni őt; hanem azon okból, mert ezen tulajdonoknak de csak egyikét sem hagyá parlagon, de azokat hajthatatlan akaratára és vasszorgalma által nemzetünkre nézve valódi kincsekké nevelte!^a

Most azt hihette Széchenyi, hogy az általa anynyira óhajtott „juste milieu“ megvalósulhat, mert ő megtalálta vezérét. A békésnek remélt nemzeti haladásban tehát, melyben 1840-ben mindenki bízott, oly szerepet szánt Deáknak, melyet sem nem igényelt,

Veszprém, Arad, Szepes, Tolna, Bereg, Temes, Ugocsa, Varasd, Zemplén, Liptó, Nyitra, Zólyom, Kraszna, Árva, Trencsén. Szolnok megyék. Díszpolgára lett: Sopron, Kassa, Szatmár-Németi városoknak. Megyéje ezenkívül 7761 forint tőkével közadakozásból egy Deák-alapot létesített, melynek kamataiból egy szegény nemes és nem-nemes fiú, kiket Deák vagy jogutóda kijelöl, évenként 200—200 forintot kapjon neveltetésére, melynek irányát is Deák szabja meg. Az első kijelölést Deák 1841 őszén tette. 2299—1841. 1397—1842. jegyzőkönyvi szám. Az alap Deák beszámoló beszédének hatása alatt létesült 1840 július 27-ikén.

sem el nem fogadott és e számításában csalódása volt az oka utóbb Deák iránti elhidegülésének.

Széchenyi, a ki szerette a politikát tisztán észbeli elvekre alapítani: az államot egy gőzgéphez hasonlította, melynek erősebb vagy gyöngébb fűtése teljesen a gépésztől függ. Erre a szerepre önmagát hitte legalkalmasabbnak s így most is felállította az államgépézet vezetésének elveit. Ezek szerint összes működésünk célja kettő: a magyart, mint nemzetet, megmenteni és politikailag kifejtetni. Most, 1840-ben, eljutottunk addig, hogy nemzetiség dolgában „megvagyunk“, a lényeges tehát az, hogy e főkérdésekben mire pontosítsuk össze erőnket; ez oly fontos, hogy életünk vagy halálunk függ tőle. Szerinte a nemzetiség dolgában feladatunk a védő, szilárd állásfoglalás, az alkotmány kifejtésében minden erővel a haladás; a taktikára nézve ezelőtt 10—12 évvel mindkettőben legjobb volt a felrázás, ma legjobb a csillapítás.

Ha ebben, az akkor sokat vitatott kérdésben, az események a nemzetet nyugton hagyják, alig kétséges, hogy Széchenyi számítása bevág. De éppen most, a több évi elnyomás után föllélezett, örömjajtól visszhangzó országot azonnal különösen három esemény zaklatta fel.

Időrendben első a vegyesházasságok kérdése. Látuk, hogy a lefolyt országgyűlésen megoldása függőben maradt az 1791: XXVI. t.-cz. szerint.

Alig végződött az országgyűlés, Kopácsy József, esztergomi érsek, a püspökökkel egyetérve s ugyanazon elvekből, melyek miatt a vallásügyi javaslatok ellen tiltakozott, 1840 július 2-ikán körlevelet adott ki, miben követték őt az összes püspökök. Ennek lényege

az, hogy a kik vegyesházasságra lépnek s magokat vagy leendő gyermekeiket a r. kath. vallástól lehető eltérés veszélyének teszik ki; nemcsak az egyház, hanem a természet és Isten törvénye ellen is egyenesen és súlyosan vétkeznek. Meghagyja tehát a lelkeseknek, hogy az ily házasságokat, hacsak a nemkatholikus férj reversalist nem ad, hogy gyermekeit a róm. kath. vallásban fogja neveltetni, ne áldják meg; a szokott egyházi szertartások megtagadásával, a feleket ne a templomban, hanem a papilakban vagy más tisztességes helyen eskessék meg; nem egyházi, csak papiöltönyben és csak, mint tanúk legyenek jelen; azonban e házasságokat az anyakönyvbe írják be.

Ez a körlevél annál inkább megújította a csillapodni kezdett országos háborúságot; mert a mi addig két püspök elkülönözt eljárása volt (a nagyváradié és a rozsnyóié) most országossá vált. Egyidejűleg a r. kath. püspökök nevében Lonovics József, csanádi püspök, Rómába ment, hogy e tárgyban, Magyarországon sajátos helyzete miatt, a pápától brevét eszközöljön ki. Tíz hónapig maradt oda, mialatt e kérdés a vármegyékben élénk tanácskozás, nagyon eltérő határozatok és feliratok tárgya lett.

Köztök Pestmegye 1840 augusztus 27-én azt határozta a feliraton kívül, hogy az oly plébánust, ki a vegyesházasságot minden különbség nélkül nem áldja meg s az egyházi szertartásokat megtagadja, az 1647: XIY. t.-cz. szerint mindannyiszor törvénybe idézi s 600 írtban elmarasztalja. E végre külön megyei törvényszéket állított fel és a megyéket körlevélben értesítette. Ez a körlevél volt oka, hogy a kérdéssel 1840 második és 1841 első felében mind az ötven-

két, meg az oly megye is foglalkozott, melyben panaszok elő sem fordultak.¹

Így történt, hogy hat megye kivételével, melyek a püspökök eljárását helyeselték vagy legalább felírásra okot nem láttak, a többi mind felírt; a legtöbb elfogadta Pestmegye határozatát és a törvényszéket is felállította. Azonban, noha Pestmegye volt a kezdeményező, mégis a Zala 1841 január 11-ikénkelí felirata és határozatai váltak döntőkké; mert ez a felirat Deák műve s a határozatokban az ő szelleme nyert kifejezést.² Ezzel szemben a püspökök eljárását helyeslő megyékEsztergommegye 1841 január 14-iki körlevelét fogadták el.

Az esztergomi körlevél szerint a kérdést csak a törvényhozás rendezheti. A főkérdés az: ellenkezik-e a püspöki rendeletek tartalma a törvénnyel és a polgári társaság céljával? Az elsőre a felelet az, hogy e rendeletek nem külső akadályok s így az 1791: XXVI. t.-cikkbe nem ütköznek. A másodikra az, hogy nem belső kényszerek; mert a nem-katolikus félre nem azok a dolog természete szerint s a katolikus félre sem, ha közönbös előtte leendő gyermekeinek vallása. Tehát az áldás megtagadása nem ütközik a törvénybe s nem ellenkezik a polgári

¹ Az ez ügyben annyit idézett 1791: XXVI. t.-cz. 15. §-a: „ut matrimonia mixta semper coram parcho catolico ineantur, et iisdem qualicunque sub praetextu impedimenta ponere cautum sit *.” — 1647: XIV. t.-cz.: „ut quicunque statuta regni super religione violaverint, illi toties quoties in 600 florenis hungaricalibus puniantur“.

² Zala egyébként Vasmegeye körlevelére hivatkozva foglalkozott az ügygyel. Az egész felirat jegyzőkönybe van iktatva: 3—1841. sz. a. Az egykorú lapok is közölték teljesen.

társaság czéljával. Nem áll az sem, hogy a kath. papnak úgy kellene megkötnie a házasságokat, mint azt a törvény meghozatalakor kötötték; mert ennek módjáról a kath. egyháznak mindig joga volt rendelkezni; sőt e belső jogait törvényeink is biztosítják éppen úgy, mint a többi felekezeteknek; de az áldás megadására kényszerítés ellenkezik a vallás-szabadsággal is. Ezért az 1647: XIV. t.-cikkre alapított büntetések jogtalanok s országgyűlés nélkül itt nem alkalmazhatók; még kevésbé állhat meg némely megye hivatkozása az Ulászló VI: 8. cikkére; mert ez a hűtlenségre vonatkozik. Kéri tehát a megye a királyt, hogy a r. kath. vallásnak egyházi dolgokban a megyék által kétségbevont függetlenségét őrizze meg.

Zalamegye felirata a törvény betűi és a rendeletek külső hatásai helyett a kérdés belső lényegét és hatásait emeli ki. Az 1791: XXVI. t.-cikket a béke érdeke sugallta; gyakori megsértése miatt az országgyűlés 1832—36-ban lő törvény által akarta a békét biztosítani; de javaslatai el sem juthattak a királyhoz. Eljutottak azonban az 1839/40-iki országgyűlés javaslatai s joggal remélhették, hogy a megzavart béke helyreáll; de újra feldúlta ezt az esztergomi érsek rendelete, melyet a többi kath. püspök is elfogadott. Már pedig, midőn az 1791: XXVI. t.-cz. a vegyesházasságokat a r. kath. papok előtt kötendőkné határozta, nem azt akarta, hogy ezek a püspöki körlevelek szerint kötéssenek meg; hanem, hogy válogatás nélkül, mint szentséget szolgáltatassák ki s tehát ennek megtagadása sérelmes. A kath. papság akkoriban ellentmondott ugyan e törvénynek, mit az országgyűlés tudomásul nem vett; de ily házasságokra a szentséget 50 éven át reversalis nélkül is kiszolgáltá-

tatta. Most az egyházi rend másképen akarja magyarázni a törvényt, holott ez csak az ösztörvényhozás joga és a vegyesházasságokat egyszerre Isten és természet elleni bűnnek minősíti, a törvényt ellentétben; éppen ezért eléjük a lehető legnagyobb akadályt gördíti, midőn meg nem áldja; ezzel a polgári törvényre a bűn bélyegét nyomja s összeütközésbe hozza a törvényt a lelkiismerettel. Végül ünnepélyes és magasztos ékesszólással rajzolja e rendeletek erkölcsi és vallásos súlyos következményeit. E rendeletek csupán egyháziaknak nem tekinthetők s tehát Zala rendéi kijelentik, hogy midőn így sérelmököt kiöntik, egyszersmind kötelességeiket teljesíteni fogják törvényeink értelmében s kérik a királyt, hogy ezeket az egyházi rendeleteket semmisítse meg, a kath. főpappal vonassa vissza s így aggodalmaikat szüntesse meg.

E fölirathoz járultak a benne érintett határozatok. Ezek szerint az 1647: XIV. t.-cz. elrendelvén, hogy a vallási törvények megszegői ellen a megye rövid úton járjon el, tehát mihelyt valamely egyházi személy megtagadná a vegyesházasságokban az eddigi gyakorlatot: az alispán intse meg az 1791: XXVI. t.-cz. végrehajtására s ennek sikeretlensége esetén a törvény szigora alkalmaztassék. A bíraskodásra választottak Zala rendei egy törvényszéket, kath. és prot. tagokból, melynek tagjai voltak a két alispán, Deák Ferencz, Hertelendy György, Szabó János, Kuthy Pál táblabírák, egyik rendes jegyző, legalább két szolgabíró és esküdtársaik. Végre, míg a királytól kért s méltán remélt orvoslás megérkezik, hogy a nép aggodalma bár némileg enyhíttessék s a félreértések eloszlattassanak: a szolgabírák hirdessék ki, hogy a

törvény a vegyesházasságokat nem kárhoztatja, sőt egyenesen rendeli, hogy gátolni őket nem szabad és az ily házasságok egyházi áldás vagy egyéb szertartások nélkül is teljesen törvényesek.

Ez a felirat és a határozatok tartalma. Ily rövid kivonat nem mutathatja be azt a fájdalmas és emelkedett, azt a vallásos és hazafias ékesszólást, mely a feliraton előmlik s ezért oly mély benyomást tett a hazában. A kérdést oly oldalról, egyszersmind oly magas hazafíúi és vallásos szempontból fogta fel, mely elől nem bírt jóformán senki kitérni. E mellett az, hogy Deák írta, ezt a megyei feliratot országos jelentőségű államirattá tette; a megyék közlekedéssel járultak hozzá és midőn Máramarosban márczius 21-ikén felolvasták, a megye egy szívvel, egy lélekkel kiáltotta ki Deákot táblabírájává.

Mindez egy időre a zalai feliratot tette a vegyesházasságokról folyt kiterjedt vita központjává, melynek erejét Fejér György azzal akarta gyengíteni, hogy „exercitium rhetoricum“-nak nevezte s azt mondta, hogy írója nem tud latinul, mert a primás körlevelének szavait tévesen magyarázza. Ezenkívül politikai és szaklapokban, továbbá önálló röpiratokbaíi egy egész jellemző irodalom támadt e felirat nyomán, támadva és védve; különösen a papság megpróbált minden irodalmi eszközt, hogy hatását gyöngítse, melyekben érvei kivált az esztergomi határozatok bővebb és különböző megvilágítása módjaiban állanak; mert egyébiránt a kérdésben sem újat, sem többet mondani nem igen lehetett.

A vegyesházasságok miatti vihar 1841 július végéig minden megyében megtette a maga útját. Ezt rövid időn követte egy másik. Ugyanis Lonovics József tíz

havi távoliét után 1841 június elejére visszatért Kómából s egy 1841 április 30-ikán kelt pápai brevét hozott XVI. Gergelytől. Kihirdethetésére a szokásos királyi placetum október 12-ikén megadatván, Kopácsy érsek november 8-ikán újabb körrendeletét kapcsolt hozzá. E pápai breve, kivált pedig Lambruschini bibornoknak hozzácsatolt utasítása, különös tekintettel hazánk körülményeire, a vegyesházasságokra nézve ugyanazt az engedményt adja, melyet XIV. Benedek adott Németalföld és Belgium számára, t. i., hogy végső esetben a protestáns fél lelkésze és két tanú előtt kötött vegyesházasság a kath. egyház előtt is érvényes. Így tehát, noha más szempontból és a legnagyobb megszorításokkal, a breve is akképen oldja meg a kérdést, mint az 1839/40-iki törvényjavaslat, a mint ennek alapján Zólyom megye egy külön statútumban intézkedett és a mint végre az 1844: III. t.-cz. is határozta, mely az így kötött vegyesházasságokat 1839 márczius 15-ikére visszamenőleg törvényeseknek jelentette ki.

Nem tartozik ide a pápai breve következményeinek rajza; csak röviden jegyezzük meg, hogy a kedélyeket több okból nem nyugtatta meg; a megyéket új valláspolitikai viták színterévé tette; új feliratokat eredményezett 1842 első felében; de Zala csak azt mondta ki 1842 június 10-ikén, midőn Deák különben a büntető törvényjavaslat miatt Pesten volt, hogy előbbi határozatát fentartja s a vallási törvényt felvette követi utasításaiba. Azt lassanként a vármegyék is belátták, hogy a kérdés csak országgyűlésen oldható meg; a kormány pedig várakozó állást foglalt el, a feliratokra nem felelt, a kath. papok ellen megindított eljárásokat félretétette.

A másik, a mi a nyugalmat fölzavarta, a *Pesti Hírlap* megindulása volt 1841 január 2-ikán. Alig jelent meg négy-öt száma, Széchenyi aggodalommal látta, hogy Kossuth ragyogó hírlapírói tolla nem alkalmazkodik az általa kítűzött taktikához, t. i. a csilapításhoz; sőt oly izgató modort követ, minőt ő sohasem használt s hatása annál nagyobb, mert előfizetői 60-ról pár hét alatt 3000-re s utóbb csaknem 5000-re szaporodtak. De e mellett attól is tartott, hogy a hírlap szakadást fog előidézni a haladó mágnások közt, ezek keserű megtámadtatása miatt. Ezért már január 29-ikén megvillan a fejében, hogy Kossuth ellen cikk-sorozatot indít meg *Lélekharang* címmel, melyből február 14-ikén *A kelet népe* lett s ezóta lázas izgalommal dolgozott rajta.

Ebben az időben társaságok, politikai körök semmiről sem beszéltek többet, mint a *Pesti Hírlapról* s Kossuth szerepéről.¹ Széchenyi nemcsak szabadon nyilvánította róla véleményét; hanem Pesten már február közepén beszélték, hogy fel is készül lépni elene; sőt tudták azt is, hogy nem általában elveit, csak taktikáját helyteleníti. Széchenyi véleményét

¹ Igen jellemző, hogy a lapról a nézetek nem — mint gondolnók — a pártok szerint oszlottak meg, hanem keverve. Pl. Széchenyi, Batthyány Lajos, Zichy Ödön, Eötvös Ignác, a királyi tábla, Sztáray kárhoztatták részint irányát, részint módját; Ráday, Patay, Fáy A., Andrássy József, Zsedényi, gróf Andrássy Károly, Steinbach és Bezerédy helyeselték. [Deák levele Wesselényinek 1841 márczius 4-ikén.] Ugyanily nézetmegoszlásról ír Wesselényinek Vörös Antal is 1841 február 22-ikén, midőn véleményét kérdezte a *Pesti Hírlap*-ról. írja hogy Széchenyinek s a lágyan opponens mágnásoknak nem tetszik, nem Orosznak sem; de az országbírónak, Szerencsy István personalisnak s még Végh Ignácznak is igen stb.

mások is osztották; naplójában azt írja márczius 12-ikéről, hogy nála pálczát törtek Kossuth felett.

Alig értesül Kossuth a Széchenyi tervéről, ő is megmozdul s Eötvösön kívül főleg két, akkoriban legnépszerűbb férfiú véleményét kéri ki lapjáról: a Deákét és Wesselényiét. Deák, ki Pesten volt 1840 december 29—30-ikán, mikor Kossuth a szerkesztésre nézve Landererékkal szerződött s ezt akkor helyeselte: most tüstént és határozottan felelt s levelének ide vonatkozó részét, mely Kossuthot teljesen igazolja, 1841 június 26-ikán a lapban Kossuth szószerint közölte. „Örülök az élénk hírlapi mozgalomnak — írja Deák — s rossz következéseitől nem tartok. Izgatás, ha helytelen, ha rosszkor vagy rosszul intéztetik, ha hibás számolással vagy titkon, gonosz szándékkal történik, gyűléseken lehet káros és veszélyes következésü, mint-hogy ott az izgató szónak elragadó hatalmát azonnal határozat követi; s ez már egy lépés, mit visszalépni mindenkor nehéz és egy *positiva quantitas* a politika számolásában, mi ellenünk vagy mellettünk eldöntő is lehet, s ha rosszul vagy rosszkor történt, azonnal kárt okoz; de a hírlapok izgatása csak szabad tért nyitott a szabad vitatásoknak, miket azonnal határozat nem követ, sőt gyakran éppen az által, hogy a vitatás alatti tárgynak minden oldala vizsgálat alá vétetik a hírlapokban s ennek jó és rossz része kímélés nélkül felbonczoltatik, ritkább és nehezebb lesz a gyűléseken eddig gyakran előforduló helytelen és rosszul számított izgatás“.¹ Eötvös az első tíz szám

¹ Deák e levelét Kossuth azon *Vezércikk-ében* adta ki, melyben jelzi, hogy *A kelet népe* megjelent (június 23-ikán jelent meg) s hogy ő is könyvben fog felelni. Addig is hogy

után Szalaynak írta meg nézetét, hogy a lap köztettségét talált; de hatása nem lázító, a mérséklést azonban helyeselné s ellene, míg ilyen, fellépni nem fog. Wesselényi szintén helyeselte irányát; de már a modorra nézve tett pár észrevételt, Vörös Antalnak írt április 15-iki levelében, úgy hogy Kossuth czélszerűnek látta igazolni előtte eddigi eljárását.

Ámde Széchenyi is kívánta tudni Deák véleményét, még fellépte formájának elhatározása előtt; e nélkül akkor senki fontosabb politikai lépést nem tett. Február 1-sején írta meg levelét, hivatkozva benne múlt évi április 30-iki beszélgetésekre. Örömmel ismeri el, hogy a megyékben nem történt izgatás; de időközben a *Pesti Hírlap* oly izgatást mivelt, minőt eddig nálunk még senkisé. Kéri véleményét a lap modoráról és folytonos dorongolásairól; ő nem fogja tűrni az eddigi eredmény eltiprását s a mint eddig homlokegyenest állott a felülről jövő önkényvel szemben, így most a zavaró terrorismusnak testével kész ellene szegülni; de a fellépés módjával nincs tisztában; ezért ír s szeretné, ha maga mehetne „Kehidára tanács végett“.

E levelet Pulszky vitte el s átadásáról február 18-ikán tudósítja Széchenyit, kilátásba helyezve Deák részletes válaszát. Ez márczius 20-ikán kelt, mert biztos alkalmat kelle bevárnia az elküldésre. Ennek a felséges levélnek bevezetése körülbelül ugyanaz, mivel Deák 1840 augusztus 20-ikán üdvözölte volt Széchenyit. Azzal kezdvén, hogy a *Pesti Hírlap* újabb még, mintsem róla határozottan és szigorún ítélhessen, rajzolja hosszú, érzéketlen alvásunkat Mária Terézia

mi hatást tett a közvéleményre Deák e néhány sora, könnyen elgondolható. A levelet 1841 márczius 20—30-ika közt írta.

óta, míg Európa újjá született; azt a felriasztó hatást, melyet a *Hitel* és *Világ* tettek, a fáklya lobogását, melyet Széchenyi gyújtott, a világosságot, melyet terjesztett s a nemzet felismervén szomorú helyzetét, erős lett határozata „javítani és haladni“. Mindehhez eddig csak főkép lelkesedés kellett; most eljött a tett ideje. „Nem az már a napnak főkérdése, ha javítsunk-e, hanem inkább az: hogy mit és miképen javítsunk?“ Ámde a javítás módja nálunk igen nehéz; mert a jót megtartani s a rosszat irtogatni kell; nincs nemzet, mely ennyi teendőt tűzött volna ki; és nincs nemzet, melyben ehhez oly kevés valódi tudás volna. A közértelmesség kevés, valódi közvélemény pedig nincs. E kettő elősegítését várja leginkább hírlapjainktól, melyek, ha olykor tévedésbe ejtenek is; de ébren tartanak, erősítnek. Ezért örül ő a sajtó e némi szabadabb mozgásának s a lapok nagyobb élénkségének. A *Pesti Hírlap* irányúi a haladást tűzte ki magának; iránya szent s még eddig jó; de folytatásához idő és egyesült erő kell. Az általánosságok helyett azonban szeretné, ha a részletek kifejtését tenné feladatává. Nem elég pl. az ősiség bírálata, azt kell kimutatni, hogy ha megszüntetjük, miként alakuljanak jogviszonyaink; szeretné, ha az esküdtszékről, a nemzeti kölcsön hasznairól éppen nemzetünk szempontjából írna; csak az ily részletes fejtegetések készítinek elő a törvényhozás munkáját. Ez eddig nem történt meg; de annyiban nem csoda, mert a lap első eszméje is alig évnegyedes; hiszi azonban, hogy e részletes fejtegetések következní fognak.

A lap modora néha szigorú és keserű; de káros következéseitől nem tart s mindezt a részletekre átmenet meg fogja szüntetni. Az általános vita könnyen

lesz indulatossá, keserűvé; a részletes kifejtés már természeténél fogva higgadt. Már pedig a hírlapnak át kell mindenképen a részletekre térnie. Egyébiránt a *Pesti Hírlap* a nemzet tulajdona; tehát mindenkinek nyitva áll, hogy irányának más alakot adjon; „de harczot kezdeni a modor miatt egy oly hírlap ellen, mely még csak néhány hetes és pedig harczot kezdeni ugyanazoknak, kik a hírlapnak fő elveiben szinte megegyeznek, helyzetünket tekintve károsnak tartaná.“ Mert tartani lehet, hogy a kormány újra elkezdje ellenünk oktalán szigorát s erre ne adjunk mi tanácsot; Ausztriában úgy sem elvek, hanem személyi érdekek kormányoznak; e mellett már a nemzet közmeggyőződésévé vált haladási vágyát ő úgy sem fojthatná el; a nemzet hátralépni nem fog s nem akar; most, úgy látszik, hogy hazánk kifejtésének szükségére a kormányban is helyesebb meggyőződés támadt.

Különösen sajnálná, ha éppen Széchenyi lépne fel Kossuth ellen; mert e két morális erő, ha egymásnak ront, ez nem vélemény, hanem nevek és jel-szavak harcza volna két oly személy körül, kiknek egyike sokat tett, másika sokat szenvedett. A pártok elkeseredése ily esetben elvet felejt, mint Franciaország példája mutatja; holott a nemzet érdeke a kiváló férfiak sérthetetlen hitelének fentartását kívánja a nehéz idők számára s ily harczot éppen a *Hitel és Világ* írója nem küzdhet.

Azt írja levelében Széchenyi, hogy a *Pesti Hírlap* izgatással van telve; igaz, de minden más hírlapunk is izgat. Itt Deák körülbelől ugyanazon szavakkal fejti ki a hírlapi izgatás kevésbé veszélyes hatását, mint a gyűléseken való izgatásét; mert hiszen amaz határozat nem követi, sőt éppen alkalmat ad, hogy a

kedélyek higgadtabbakká váljanak: mint a hogy ezt főntebb Kossuthnak írt leveléből idéztük. A népre káros hatását éppen nem gondolja; bár hatnának rá hírlapjaink; mert így közelebb állanánk a míveltséghez. Még jóval kevésbbé tart a túlságos gyors haladástól ez izgatás miatt; ez nálunk nehezen megy; de addig is jó az eszmékkel ismerkedni, hogy lassan a nemzet többsége fogadhasssa el a haladás elveit.

Ez a hosszú, de rendkívül jellemző és fontos levél tartalma, melynek lényegét úgy Pulszky főntebb idézett levele adja, valamint Deák is rövidebben ismételte Wesselényinek 1841 október 12-ikén írt levelében. „írtam sokat, igen sokat — mondja Deák — szívem legbelsőbb érzetéből, nyíltan s tartózkodás nélkül; — de válaszul a kinyomatott munkát küldötte meg nékem Széchenyi, szívében, úgy hiszem, engem is azok közé sorozva, kik megölik a haza szabadságát s iszonyú zendülést, véres forradalmat hoznak a békés polgárokra csupán modor által“.

Bizonyos, hogy Deák levele, vagy inkább kérése, nem vette volna ki Széchenyi kezéből máskülönbem a tollat, a mint nem hatott rá gr. Andrássy Károly, Bezerédy és Klauzál sem, ki május 30-ikán külön is felkereste e miatt; nem Eötvös márczius 1-sejei lebeszélő levele sem, a ki azt írta, hogy Borsodban, Szabolcsban senki sem tartja a *Pesti Hírlapot* lázító-nak, természetesen ő sem és Széchenyi csak magának fog ártani. De őt egy egész csomó körülmény izgatta, hogy a tollhoz nyúljon. Egyik az, hogy már februárban Kossuth lapját Ausztriában eltiltották, Bécsben mindenki róla beszélt, hol Széchenyi könyvét kíváncsian várták; Wirknertől azt hallotta, hogy be akarják a lapot tiltani, mert nem teljesült a kormány reménye,

hogy ekkép Kossuthot censurai ellenőrzés alatt tarthatja. E mellett Pesten sokan ingerkedtek is vele; Sztáray s többen a kaszinóban azt mondták, hogy feljajdulását nem értik, hiszen Kossuth modorának ó a kezdője és apostola nálunk. Ez ellen tiltakozni kellett és tiltakozni akart meggyőződése egész erejével. Valóban *A kelet népe* e vádra oly lelki felindulással válaszol, a mi rettentő lelki harcz és belső gyötrődés tanújele.

A kelet népe 1841 június 23-ikára jelent meg. Deáknak Eötvöstől küldte el Széchenyi, a ki június 26-ikán a *Pesti Hírlap* harczszomjas vezércikkében nem megdöbbenés nélkül olvasta, hogy Deák majdnem ugyanazon szókkal irt a *Pesti Hírlap*-ról Kossuthnak, mint neki. Be kellett látnia, hogy szembe került Deákkal, a ki ezt sohasem kívánta; de azért nem mondott le még most sem Deák vezető szerepéről és a középpárról, politikai számításaiba belefoglalt kedvez eszméjéről.

Deáknak azonban az előbbieken kívül még más oka is volt nem helyeselni Széchenyi könyvét s ez az volt, hogy e mű hazánkban éppen annak a forradalmi láznak létezését hirdeti, vagy legalább létezésétől tart, még pedig oly időben, midőn a kormányban végre e hit gyengülni látszott, mely ellen oly nemesen és annyi hévvel tiltakozik Zalamegyének 1838-iki felirata; továbbá azt a sajtó- és szólásszabadságot rosszalja, melyért csak imént éppen ő megvívta és megvívatta a harczok legnemesebbikét. Ha tehát most netán helyesli Széchenyi felléptét, méltán éri őt a következtelenség vádja, őt, ki a szólásszabadság ügyében a főrendekkel váltott 23 ik izenet után közlekedés közt tette azt az indítványt, hogy „ez ügyet

nem le, hanem a nemzet kezébe teszik, a nemzet alkotmányos buzgóságába ajánlják s a jövő országgyűlésnek, a talán szerencsésebb jövő kornak áttadják“. 0 volt tehát az, kinek ajkairól szétszállt az ige az ország egyik végétől a másikig: „Szabadszólás 1 Szabadsajtó!“ s a nemzet ifjúsága chorusban tidvözlé a megváltó jelszót.

Széchenyi fellépésének a szabadsajtó elleni iránya éppen most, midőn a censura kissé enyhébbé vált, annyira szembeötlő volt, hogy nincs *A leelet népe* által mozgásba hozott irodalomnak egyetlen terméke sem, mely ezt ne hangsúlyozná. A könyvnek a forradalmi irányzat mutogatásán kívül e mindennél károsabb hatását emeli ki Wesselényi július 17-iki, Deákhoz írt levelében s ugyanezt Deák is október 12-ikén adott második válaszában.¹ Ha csakugyan annyi a forradalmi anyag hazánkban, — mond Deák, — hogy egy censurán átment lap bírna a francia forradalomhoz hasonló zendülést rövid időn támasztani: akkor a kormány terroristikus iránya a legközelebbi évek alatt politikailag legalább menthető s Széchenyi akaratlaní apológiát írt mellette. Megjegyzi továbbá, hogy nemcsak a *Világ* és *Jelenkor* helyeslik Széchenyi művét, hanem kivált sok katolikus pap is; miért, nem tudja. De nagy a mű hatása az irodalomra is; mert megjelenése óta még inkább uralkodik lapjainkban a személyeskedés és gyanúsítás; „meddig tart ez így, az isten tudja; de ha most megszorítaná ismét a kormány a kissé szabadabb, de mégis korántsem szabad sajtót, el volna veszelve mindaz, a mit jót

¹ Első válaszát augusztusból Wesselényi nem kapta meg, mi akkor gyakori eset volt postán küldött leveleknél.

lehetett volna tenni ezen rövid szabadság alatt, s a sajtó szabadságának egykori létrehozásától még megszibb esnének, mint előbb valánk; mert csak árnyékoldalát emlegetnék a sajtónak azok, kik szabadságát nem óhajtják és Széchenyi auctoritására hivatkoznának és sok jólelkű táblabíró azt mondaná: hogy bizony jobb is a sok személyeskedést elkerülni s megtiltani“.

Így gondolkozott Deák s így Eötvös és mások többen, kik e vitába beleszóltak; csak gr. Dessewffy Aurél és Vörösmarty nézték Széchenyi röpiratát egészen más szempontból, t. i., mint egy nagy magyar aggodalmainak őszinte kifejezését. Amde Deáknak meggyőződése az lévén, hogy a haza haladását csak közakarat és közegyetértés vívhatja ki: ehhez következetes maradt, midőn alkalma volt nyilvánosan is felszólalni.

Ez 1841 november 28-ikán történt, midőn a büntető-törvény könyvi választmány tagjaként Pesten megjelenvén, a város közönsége az „Angol királyné “-bán estve fáklyás-zenével üdvözölte. Erdélyi János üdvözölte őt, mint a nemzet vezérét; Deák, a *Hírnök* főljegyzése szerint, így válaszolt: „Eljött igenis átalakulásunk legfontosabb időszaka, melyben nem csupán lelkesedésre, de még sokkal inkább hideg, komoly megfontolásra s fáradhatatlan munkásságra van szükség; mert oly ponton állunk, hol egyetlen hibás lépés a nemzetet visszavethetné s jövőjét veszélyeztethetné. Nem elég tehát most már csupán a lelkesedés: komolyabb tulajdonok vannak napirenden s ha nemzetünknek hibája eddigelé az vala, hogy lelkesedésben bővelkedett, de a cselekvés órájában nélkülözte a hideg megfontolást, nélkülözte a csüggedetlen fára-

dozást, mely nélkül sikert érni nem lehet: itt az idő e fogyatkozásból kitisztulni. S e komoly megfontolás egyik legszükségesebb szövetségese a türelem egymás személye, egymás vélekedése iránt, mely ismét csak úgy létezhet, ha kerüljük a gyanúsítgatás ocsmány vétkét, a legnagyobb vétket, melyet valaki a haza ellen elkövethet. Kerülje azt egy rész úgy, mint a másik: legyünk gyanú nélkül, lakjanak szeretet, bizalom és türelem sziveinkben“.

Ez a válasz, melyet ily kifejezetten a *Pesti Hírlap* elhallgatott, egyképen szólt mindkét félnek és Széchenyi, a ki Szapáry Antallal az átelleni ház erkélyéről hallgatta a beszédet, naplójába szokott ironikus modorában ezt írta: „Deák válasza higgadt, egyszerű volt. Nem lelkesedés kell most, de munka, szorgalom, kitűrés stb. A reál exstingvisher 1 — Egy Privorszky-hős: no, ez sem kap több muzsikát. — Átmegek nyomban hozzá. Helyet, helyet! . . . Deák előmbé jó. Úgy látszik, őszinte volt; mindenesetre igen óvatos. Erkélyén minden szín látható“. E helyből megtudjuk azt, hogy Deákot tehát említett leveléért és határozott nyilatkozataiért azonosították Kossuth-tal; ez volt kormánykörökben még 1846-ban is a nézet. Széchenyi az óvatosságnak és annak rójja fel Deák feleletét, hogy nála ez alkalommal minden párt-színezet férfiai egyesülve voltak; pedig ez nem politika, hanem meggyőződése volt. Nem mondott mást, mint a mit bizalmasan megírt Wesselényinek. Mind-egy. Elég az, hogy Széchenyit újra Deákhöz köze-lítette.

Ennek Széchenyi bizonyítékait is adta. Ez főképen abban állt, hogy míg Deák 1841 november 28-ika óta, mint a büntetőtörvény kidolgozására kiküldött

választmányi tag, 1843 márczius 16-ikáig Pesten időzött, sokszor felkereste; mint Deák írja, gyakran és órákig beszélt vele a közdolgozóról; azaz ő beszélt s Deák hallgatta. E beszélgetések alatt ismételve fölvetette egy független középpárt eszméjét Deák vezetése alatt s kedvencz eszméjéről végleg csak akkor mondott le, midőn 1842 végén a nemzetiségi kérdés miatt kitört harcban Deák újra Kossuth mellett nyilatkozott és önmagában véve is elítélte Széchenyi újabb fellépését.

A nemzetiségi kérdés volt tehát a harmadik békebontó ok. A magyar nemzetnek a 20-as évek eleje óta a szellemi előhaladásra s nyelvünknek politikai érvényesítésére irányzott törekvése felébresztette a hazai szlávok féltékenységét és rosszakaratát, miben megerősítette őket a bécsi kormány által pártolt orosz propaganda, mely Nagy Péter apokryph végrendelete szellemében működött s egy „panslavia“ ábrándjában nyert kifejezést. Ennek nálunk Kollár János *Slavy dcera* (megjelent 1827, másodsor teljesebben 1832) 615 sonettféléből álló költői műve adott először nagyerejű kifejezést; részletesebben kifejtette ugyanő *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Mundarten* (1837 és 1842) röpiratában, melynek végső következtetése az, hogy minden szláv hazája egy s ennek középpontja Oroszország. Kiválóbb jelentőséget nyert a mozgalom a harminczas évek közepe óta Gáj Lajos s a horvátországi illyrismus által, mely célul egy délszláv birodalom alapítását tűzte ki. E mozgalom vezetői mindezt, mint Metternich kifejezte, „a görcsös idegességig túlzott magyarismus“ elleni reakciónak tüntették fel s Metternich ezt is pártolásába fogadta a magyar szabadelvűség elfojtására vagy leg-

alább fékezésére; mert ezt amannál félelmebbnek tartotta.

Deák 1841 márczius 25-iki levele szerint Wesselényi hívta fel először az ő figyelmét a szlávismus veszélyeire még 1839 előtt, ki most Freywaldauban elhatározta, hogy az 1840 szeptember 7-iki nagyszerű pesti fogadtatásában s annyi másban nyilvánult népszerűségét arra használja, hogy egy figyelmeztető röpirat által hívja fel e veszélyre nemzetét, mely rá most bizonyosan hallgatni fog. Már 1840 végén elkezdte művét tollba mondani. Az első és főkérdés ez volt: adtak-e a magyarok nyelvük és nemzetiségök terjesztésében való túlbuzgóságukkal okot a hazai szlávok s kivált horvátok államellenes izgatásaira? Mint ekkoriban s utóbb minden politikai kérdésben, most is 1841 február 7-ikén Deákot kérdezte meg erről, a ki a nagy kerülővel megkapott levélre márczius 25-ikén felelt s ez első ismert részletes véleménye e kérdésben.

„Honi nyelvünk iránt — írja — semmi oly törvény még eddig nem alkottatott, mit a horvátok magokra nézve nyomasztónak s igazságtalannak mondhatnának, s mi által veszélyes izgatásaikat csak valamennyire is mentegethetnék.“ Ennek bizonyítására elsorolja az 1830., 1832—1836. és 1839—1840-iki országgyűlésnek a magyar nyelvről hozott törvényeit; kiemeli, hogy noha az országgyűlés 1840-ben a VI. t.-cz. 1. §-át, mely szerint 10 év múlva a kapcsolt részek is tartoznak felirataikban a magyar nyelvet használni, az 1830: VIII. t.-cz. 4. §-át, mely szerint közhivatalokra csak magyarul tudók alkalmaztassanak, a horvátokra is ki akarta terjeszteni, a királyi leirat tiltakozása után minderről mégis lemondott. „ítélj

most magad, — teszi hozzá, — ha van-e törvényeinkben valami, a mi a kapcsolt részeket terhesen s igazságtalanul érdekli?“ Mert hiszen azonkívül, hogy a törvények magyar szövege a hiteles és hogy a tud. akadémiának egy-egy köteles példány adandó minden nyomdából, ők mindenben a régi állapotban maradtak s így reactióra okuk nincs. „Csak szint keresnek ők, melylyel szépítsék s leplezzék törekvéseiket, csak ürügyöt, melylyel izgathassanak, de meg vagyok győződve: hogy céljaik mélyebbek és veszélyesekek s az izgatásnak első forrása máshol van.“ Hazánkban csakugyan sok a szláv* együtt a határörvidékekkel öt és fél millió s így a lakosság majdnem fele, kikhez még 600,000 oláh számítandó. A vallásbeli arány az orosz befolyás szempontjából éppen ily kedvezőtlen, különösen az óhitűeket tekintve. Ehhez járul, hogy Erdélyben is van még 900,000 oláh s közülök 600,000 óhitű. „Ezen adatok már magokban eléggé hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monáchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan önérdelke ellen vétkezik, mert csak az áll őrt az egész monarchia biztossága mellett s a mely órában a magyar megszűnik nemzet és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása, — una dies utriusque ducét ruinam“.

Wesselényit e levél megerősítvén azon nézetében, hogy a nekünk felrótt elnyomás és erőszak vádjai alaptalanok: annál nagyobb buzgalommal folytatta röpiratát, mert már lapjaink is, kivált a *Pesti Hírlap*, a mennyire a censura engedte, ismételve foglalkoztak e kérdéssel s ezenkívül német nyelven egyre-

másra jelentek meg ellenünk a szlávérzelmű röpiratok.

Míg ezek történtek, mióta 1841 novemberében második kiadásban is megjelent *A kelet népe* s ezzel elcsendesült a *Pesti Hírlap* modora miatti vita; mióta a büntető törvénykönyvi választmány Pesten működött s Deák november 28-ikán elítélte a gyanúsítást: azóta Széchenyi és a *Pesti Hírlap*, de általában is a hírlapok közt nagyobb lett a béke. Deák belső megnyugvással írta 1841 december 15-ikén Wesselényinek, hogy „párt és párt között itten enyhülni kezd a keserűség, s ha nem szeretik is igen egymást némelek, azonban ki nem fakadnak. Kivétel azonban a *Világ*’nak néhány dolgozótársa, (azt hiszem, nem Dessewffy: noha ez sem barátja Kossuthnak), kik minden alkalommal Kossuth személyét támadják meg”.

Ámde ez a béke csak lappangó ellenségeskedés volt. Nem kétséges, hogy ezt a *Világ* és a *Pesti Hírlap* háborúja bontotta volna meg; de a Dessewffy Aurél váratlan halála 1842 február 9-ikén egy időre elnapolta. Az ellenkező nézetűek egymás kölcsönös kímélésére egyelőre befolyással voltak Deák szavai is. Ezeknek értelmét azonban nem úgy kell magyarázni, mintha nem kívánta volna, hogy pártok legyenek; megjegyzése csupán a pártok hazafias törekvésének és egymás tisztességének elismerésére vagy méltánylására vonatkozik. A szilárd elvekre támaszkodó pártalakulás és összetartás hiányát senki sem érezte jobban, mint ő, ki tapasztalta, hogy a parlamenti siker biztosítéka csak ez lehet. E szempontból Deák maga is közreműködött, míg Pesten volt, hogy Kossuth és Széchenyi közt némileg kiegyenlítse az ellentéteket. Így az 1842 márczius 15-iki pestmegyei

ülés után Pataynál egy ebéden azt mondta Kossuth, hogy Széchenyit ezentúl a jó ügy ellenségének fogja tekinteni s erre Deák csitítva jegyezte meg, hogy Széchenyinek mégis csak „igen szerencsés keze van!“ Valóban a nyílt támadás egyelőre elmaradt. Ily közvetítést nem egyet végzett Deák és Batthyány Lajos egyesületi és társadalmi téren egyaránt s ezért József nádor is többször érintkezett velők; de a nemzetiségi kérdés már 1842 június havában föllobbantotta a lappangó vizsályt.

Ugyanis a folyvást merészebbé váló felsőmagyarországi tótok, meg a déli illyr-párt részéről több oly tettet jegyezhetünk fel ez időből, melyek lehetetlenné tették ezek néma szemlélését. Ezek a következők: az illyr irodalmi társulat nemcsak Horvátországban, hanem hazánk más részeiből is, az összes szlávokat az irodalom leple alatt egyesülésre szólította fel; egy régi török elleni harczidal szövegét magyarelles szövegre változtatva, minden lehető alkalommal örömrivalgás közt énekelték, sőt Zágrábban a b. Gollner-ezred parancsnoka a köztéren is eljátszatta, a miért Zalamegye külön felírt s erre körlevélben a megyéket is fölhívta; 1842 május 19-ikén Fiúmében, tehát nem is horvát területen, a színházban egy magyar nyelven énekelt dalért egy operaénekesnőt kifütyültek; az illyr-párt a magyar alkotmányhoz ragaszkodó horvátokat minden alkalommal szidalmazta és bántalmazta; sőt 1842 május 31-én Zágrábban a hét év óta most először tartott tisztújító ülésen az illyr-párt vörös sapkával, vörös hajtókéval jelent meg és fegyvert ragadva, kiüzte a magyarokkal tartó túrmezei s más horvát nemeseket s így ejtette meg, ezek ki-zárásával, a tisztújítást; ugyanez év június elején

Bácskából s a felsőmagyarországi tótok részéről, Jozeffy Pál, tiszamelléki superintendens vezetése alatt, egy küldöttség egyenesen a királyhoz fordult, hogy őket nyelvük szabad gyakorlatában az üldöző magyarok erőszaka ellen megvédje.

Ezek voltak legközelebbi okai annak, hogy a *Pesti Hírlap* felhívta olvasóit a szláv mozgalmak figyelemmel kísérésére s értesítések beküldésére. Ezek alapján 1842 június hava óta a lap sűrűn adott ily tárgyú cikkeket; sőt bizonyos messzeható számítással, a közös adózást is a szláv kérdéssel kapcsolta össze; mert úgy tüntette fel, hogy ez a veszély követeli a néppel az egyesülést s ez csak az általános adózással oldható meg. E cikkek közül a *Virasszunk* című mellett június 19-ikén Kossuth közölte Wesselényinek hozzá intézett levele egy részét a szláv mozgalmakról s majd június 26-ikán *Visszapillantás* című cikke után közölte újra, most már kihagyások nélkül, melyben említi Wesselényinek e kérdéstről írandó művét is. Megjegyzendő még, hogy ebben az időben lapjaink pártszínezet nélkül foglalkoztak a szlávismussal.

Széchenyit különösen kettő izgatta fel Wesselényi levelében. Egyik az, hogy ő is elismeri ugyan a teendők sorrendjének szükséges és fontos voltát; de nem oly szörszálhasogatón, mint „némelyek“; mert nincs a teendők során kívül semmi, a mit hazafiúi és polgári kötelesség tenni parancsol; tehát kiemeli szükségét annak is, hogy hazánkat külföldi lapokban ismertessük s az ellenünk írt cikkeket czáfoljuk meg. A másik az, hogy helyeslően Kossuth törekvését, mely szerint a közös adózást a nemzetiséggel köti össze, egyszersmind a hazai szláv törekvések ismeretét és leleplezését a teendők legelsőjének nevezi;

„mert tisztán látom, — teszi hozzá, — miszerint nemzetünkre nézve a „lenni vagy nem lenni” kérdése oly éltre állítva létezik most, mint sohasem inkább.“ Fölzaggatták ezek Széchenyit azért; mert mindez nemcsak *A kelet népe* alapelvének, hanem éppen azon politikai taktikájának bírálata és elítélése, melytől hazánk föl-emelkedését vagy egyenesen bukását tette függővé. Ő a sorrendre sokat, mindent épített; Wesselényi szerint a sorrend nem oly lényeges. Ő nemzetiségi tekintetben védelmi állást javasol; itt az izgatást tartják az egyetlen helyes módnak; sőt könyv, egész röpirat készül e kérdéstről világosan ő ellene.

Közben, míg Wesselényi egyik levelét a másik után írja s gyűjti könyvéhez az adatokat, kinevezik gr. Haller Ferenczet horvát bánnak, a ki e kérdésben éppen annak az óvatos és tartózkodó iránynak volt híve, melynek Széchenyi; tehát teljesen más indokokból ugyan, de az uralkodó körök véleményárnyalatát vallotta. Wesselényi most 1842 augusztus 8-ikán levélben üdvözölte gr. Haliért; kifejti benne nemzetiségi programját s levelét beküldte a *Pesti Hirlap-nak* is. Itt is, mint előbbi levelében, főtétele, hogy a hazai szláv mozgalom célja önálló szláv birodalom alkotása hazánk és Ausztria területén s részletesebben rajzolja a veszélyeket, azt mondja, hogy ez ellen egyetlen fegyver a magyarok és a németek szövetsége; legjobb eljárási mód továbbá a hazai szlávok meggyőzése, hogy a magyaroknak nem célja nemzetiségök elnyomása.

Haller 1842 szeptember 26-iki válasza e levélre olyan volt, mi előbb említett nézetéből következett. Szerinte törvényalkotásban nem mentünk túl a határon; de túl mentünk az életben a szlávokkal való

bánásmódban, lenézésben; a helyett, hogy, mint most is, a megyék nem fogadják el a horvátok latin átiratait, a barátságos közelítés helyesebb volna.

Wesselényi említett levelét Kossuth a censura miatt nem adhatta ugyan, mert az orosz hatalmat igen világosan vádolta propagandával, a mi reclama-tiókra adhatott volna alkalmat, minek Ausztria már nem egyszer volt kitéve; de felolvasta Pestmegye augusztus 31-iki közgyűlésén a túrmezei nemesség körlevelének tárgyalása alkalmával s így legalább kivonatban közölte a közgyűlésről szóló tudósításban s hozzá egy vezércikket kapcsolt *Egyesületi pont* cím alatt.¹ E nemzetiségi mozgalmak, ezekkel szemben az ellenzéki megyéknek megtorlást sürgető feliratai, a *Pesti Hírlap*-nak a Wesselényiével azonosult álláspontja s főleg novemberben az a hír, hogy Wesselényi munkája félig már meg van írva, ezzel kapcsolatban a freywaldai remetének az a hite, hogy ő e kérdést magasabb szempontból bírja nézni, mint a hazában bárki: mindezek együtt voltak okai annak, hogy Széchenyi e nagy feladathoz nyúlt s 1842 november 27-ikén megtartotta *A magyar akadémia körül* cím alatt híres elnöki megnyitóját, megdöbentvén vele barátait s kihíva ellenesseit, sőt az egész hazai közvéleményt; de híven megállva kimondott elvei mellett.

¹ *Pesti Hírlap*. 1842 szeptember 4. és 8. (175. 176. szám.) Meg kell jegyezni, hogy e cikkek általában elég óvatosak; mert, mint Kossuth írja Wesselényiének 1842 szeptember 12-ikéről: „A szláv mozgalmak irányában kezeink kezdet óta mindig rabszolgailag kötvék; különben hiszem, jókorább ébredtünk volna; de még mindig nem múlt el az idő, melyben a magyarság ellenséges elemnek nézetik.” (Ferenci: *Kossuth levelei Wesselényihez. Történelmi Tár*. 1902. II.)

És most az események gyorsan követték egymást. A *Pesti Hírlap* rögtön rá december elsején egy Kossuth-tól magától eredő cikkben, melyet akkoriban Pesten Deáknak tulajdonítottak, elég bő, de nem egészen hű kivonatban, felháborodással és éles kifakadásokkal ismertette a beszédet. Ezt követte Wesselényinek december 8-ikáról ez ismertetés benyomása alatt írt tiltakozása Széchenyi álláspontja ellen, melyet félig kész művének egy részletével elküldött Kossuthnak azzal a megjegyzéssel, hogy ha azonban „az ördög nem oly fekete, milyennek első tekintetre látszott, ne adja ki“ egyiket sem. Kossuth mindkettőt diadalmas örömmel közölte december 18-ikán, a tiltakozást éppen vezércikk gyanánt, megfelelő bevezetéssel; egyszersmind kijelentette, hogy ha Széchenyi beszédének megjelenése késik, ő is fel fog szólalni az egész nemzetre szórt vádak ellen. Mindezekre Széchenyi már december 10-ikén levelet írt a *Jelenkorhoz*, kijelentvén, hogy hírlapíróvá lesz. Nem csinált titkot abból sem, hogy Wesselényivel szemben is tisztázni fogja álláspontját; mert az ő működését is „az ámitás és teoria“ körébe tartozónak ítéli, mely ellen föllép minden melléktekintet nélkül, mint a ki „senkinek színét nem viseli, csak saját magáét“.

Így indult meg 1843 január elsején az a nevezetes hírlapírói harc, melyet Széchenyi a német színházi botrányról írt cikkeivel vezetett be s melybe, de csak a kuliszák mögött, Deákat is belekeverték. Ugyanis Pesten annyira el volt terjedve, hogy a Széchenyi elleni első cikket a *Pesti Hírlap*-ban ő írta, hogy Vörös Antal azt Wesselényivel is így tudatta 1842 november 30-ikán és Wesselényi, midőn nyilatkozatát december 8-ikán megírta, abban a hitben lehetett,

hogy Deákkal karöltve jár el. Széchenyi maga is úgy tudta, hogy e czikk Deáké; sőt még pár más is neki tulajdonítottak. E körülmény azért fontos; mert Széchenyi belátván, hogy reményei a Deák vezérlete alatti középpárra hiábavalók, sőt ezóta őt azonosítania kell Kossuthal: elhatározta, hogy nem kíméli tovább s őt is megtámadja a Kossuth és Wesselényi ellen indított harczában. De hagyjuk, hogy ezt Deák maga beszélje el. Wesselényi t. i. 1843 február 4-iki levelében azt írja Deáknak, hogy irodalmi mozgalmainkat nem helyesli; ez az epésség, visszavonás, széthúzás csak romlásunkra lehet. írja továbbá, hogy Széchenyi már megtámadta őt, de nem fog felelni, sőt cikkeit sem olvassad; azonban kéri Deákot, hogy írja meg neki, ha Széchenyi vagy akárki más becsületbe vágó dolgot írna róla.

Ezt az alkalmat használta fel Deák, hogy a saját helyzetét és véleményét e kérdésben tisztázza s Széchenyivel való összeütközését elmondja.

»Közdolgaink, fájdalom, rosszúl állnak — írja válaszában. Az Isten átka van, úgy látszik, e nemzetben, mert sem harcz, sem béke nem képes azt boldogítani. Politikai irodalmunknak jelen állapotaival elégedve én sem vagyok. Keserűség, untató személyeskedések a vitának tárgyai s nem elvek felett, hanem modor felett. — Széchenyinek lelki állapotját sajnálom, — keblében iszonyú indulatoknak kell háborogni; mert higgadt érzelmekkel nem tehetné azt, a mit tesz. Ő széttörte a barátságos egyetértés kapcsait csaknem minden emberrel; pedig széttörte alkalmat s ürügyet keresve majdnem erőszakosan. Méltatlanul bánt vélem is, ki néki soha nem vétettem, s egy keserűen sértő levélben megtámadott azért, mert

azt hitte: hogy akadémiai beszédéről a *Pesti Hírlap*-ban megjelent első cikkeket én írtam; — harczra hívott ki levelében életre-halálra, — fenyegetőzött, hogy mindent, a mi közöttünk történt, nyilvánosságra fog bocsátani, (pedig minden, a mi közöttünk történt, abból állott: hogy ő vélem gyakran és órákig a közdolgozokról beszélt, azaz: ő beszélt s én hallgattam); fenyegetőzött: hogy ő engem meg fog támadni, miért? s miben, azt nem tudom? fenyegetőzött, hogy Európa terére viszi a harczot, — s egyszóval kifakadó indulatossággal írt egy levelet: csak az említettem pusztan gyanúból. Én hidegen válaszoltam néki: hogy én a hírlapokban még eddig soha semmit nem írtam s névtelenül nem is fognék írni. Ő erre nyájasabb kezdett lenni; de én hideg maradtam; azóta ritkán találkozunk. Ő hetekig beteg volt, én hetek óta nem láttam őt s a régi meleg, barátságos viszony közöttünk soha többé, úgy hiszem, helyre nem áll. Többekkel van ő így barátink közül, bár azokkal ily egyenesen nem került is viszálykodásba. Klauzál, Eötvös, Pulszky, sőt Bezerédy is szembetűnőleg hidegek éránta. — A *Jelenkor*-ban megjelent cikkei habozok, indulatosak, feldúlt s önmagával egyenetlen, fellázadt kebelre mutatnak, gúny és elérzékenyülés, mesterkéltszerűség és óriási büszkeség, egyszóval minden indulat egymással ellentétben kitűnnek minden szavaiból. — És mi ezen haragnak vége? ha Kossuthot s minden elleneit leverné is, ha megmutatná is: hogy csak ő az, ki a hont igazán szereti, ha meggyőzne is minden magyart arról: hogy mások hibáztak és csak neki van tapintata, csak ő bírja boldogítani a hazát, még ezek után közdolgaink csak ott állanak, hol most állanak, ha rosszabbul nem; mert pártokra sza-

kadva a vélemények személyes harcok által, alig volnának többé egyesíthetők. — Az Isten bocsássa meg néki azt, a mit cselekszik; de nékem fáj: hogy ily magas, ily fényes individualitás ily nyomorult csekélységekben veszi el magát. — A mi Széchenyinek ellened irt czikkeit illeti, van azokban sok gyengédtelesség és sok olyan fordulat, melyről nem tudja az ember, az író akar-e másokat mystificalni vagy maga bomlott-e meg elméjében? de becsületsértőt, olyant, mit a vélemény fogalma szerint túrni nem szabad, nem lehet, még nem találtam azokban s úgy hiszem, ilyeneket kerülni fog ő továbbra is“.

Ennek a hirlapi harcnak többi részletei nem tartoznak ide. Jegyezzük meg röviden, hogy Eötvös, Bezerédy, Pulszky egyiránt megígérték a *Pesti Hírlap* támogatását, a mit Kossuth büszkén ír meg december 26-ikán Wesselényinek, hozzátevén: „S csak te s csak Deák írnátok egy-két cikket lehetőleg most új év kezdetén!! Mert Magyarhonban név ellenében név is kell.“ De ezt Kossuth nem érte meg. Deák nem tért el azon szokásától, hogy hírlapba nem ír; Wesselényi pedig a vita elején nemcsak kijelentette, hogy Széchenyi ellen írni nem fog; hanem Kossuthot is erre biztatta; sőt azt is ajánlta, hogy térjen ki Széchenyi elől s mondjon le a szerkesztésről. Mennyire alkalmatlan volt Kossuthnak e tanács, legjobban kiviláglik abból, hogy már megkezdte volt Széchenyi ellen a támadást, midőn magatartására nézve Wesselényi tanácsait kérte; Wesselényi pedig, midőn az akadémiai beszédet elolvasta, kénytelen-kelletlen győződött meg róla, hogy midőn Széchenyi a szlávokkal szemben a magyaros kihívó modort rosszalja, voltaképen ugyanazt mondja, a mi az ő,

1843 elején sajtó alá adott *Szózat-ának* egyik sark-tétele. Nem is mulasztotta el Széchenyi Kossuthnak megmondani, hogy beszéde főlényegére nézve Wesselényit félrevezette. Felesleges mondani, hogy noha e harczban Széchenyi éles kritikát gyakorolt, a *Pesti Hírlap* még kiméletlenebb volt s megható az a melegség, melylyel Wesselényi Kossuthot állandón gyöngédségre biztatja; de Kossuth e hónapokban vagy nem írt Wesselényinek, vagy ha írt, tanácsot nem kért s nem fogadott el. A harcz eltartott az országgyűlésig; sőt belenyúlt az országgyűlésbe is; csak május végével szűnt meg, midőn Széchenyi utolsó hat cikkében (*Mély számoló tanítványom*) a háziadó ügyében felelt a Kossuth május 7-iki vezércikkére, melyben újra és újra felszólítja, hogy mondjon le a vezéri szerepről, melyre nem alkalmas. Az országgyűlés megnyílt a befejezte a vitát, mely Széchenyire nézve nem volt más, mint *A kelet népé*-nek folytatása s népszerűségének még mélyebb aláásása; Kossuth állását pedig annál jobban megszilárdította, mert Deákot mintegy rákényszerítette, hogy az ellenzék közös érdeke miatt vele szorosán egyesüljön.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Deák és a büntetőtörvénykönyvi javaslat.

A KÉRDÉS FONTOSSÁGA. — ENNEK OKAI. — A BÜNTETŐTÖRVÉNY AZ 1839/40-IKI ORSZÁGGYŰLÉSEN. E KÉRDÉS AZ IRODALOMBAN, SZALAY MŰKÖDÉSE. — EGYÉB ELŐKÉSZÜLETEK. — A VÁLASZTMÁNY ÖSSZEHÍVÁSA. — AZ ELSŐ ÜLÉSEK ÉS DEÁK KÜLÖNVÉLEMÉNYEI. — AZ ELVI KÉRDÉSEKRE ALBIZOTTSÁG KÜLDETIK KI. — AZ ELŐLEGES ELVI MEGÁLLAPODÁSOK. — DEÁK KÜLÖNVÉLEMÉNYEI. MUNKÁLATA AZ ESKÜTTSZÉKRŐL. ENNEK HATÁSA. — DEÁK A BÖRTÖNRENDSZERŐL. — ALBIZOTTSÁGOK. — DEÁK AZ ANYAGI RÉSZ ALBIZOTTSÁGÁNAK ELNÖKE. — ALAPELVEK ÉS ELJÁRÁS A MUNKÁBAN. — A MUNKÁLAT DEÁK MŰVE. — MITTERMAIER. — A RENDŐRI KIHÁGÁSOK. — A NAGY VÁLASZTMÁNY TÁRGYALÁSAI. — DEÁK FELSZÓLALÁSAI A BÜNTETŐ ELJÁRÁSBAN S AZ ANYAGI RÉSZBEN. DEÁK S A KISEBB-SÉG KÜLÖNVÉLEMÉNYEI. — MITTERMAIER BÍRÁLATA. — A JAVASLAT ÁLTALÁNOS JELENTŐSÉGE. — HATÁSA. — SORSA 1843/44-BEN. — DEÁK MAGÁNÉLETE ÉS MÁSFÉL ÉV ALATT PESTEN. — BÁTÝJA HALÁLA.

E harcok alatt folyt le a büntetőtörvénykönyvi országos választmány működése. Ennél nevezetesebb választmány nem ült össze abban az időben s utóbb sem sokáig. Ennek oka nemcsak a benne résztvevő egyének súlya, hanem a kérdés fontossága is volt; mert egyfelől a büntetőjogi eszmék fejlettségét méltán tekintik a polgáriasodás fokmérőjének, minthogy a büntető törvény ronthat és teremthet jogállapotokat s elvei és gyakorlata a törvény előtti egyenlőség és a személyi szabadság legfőbb biztosítékai; másfelől akkor mindenki tisztában volt azzal, hogy itt nemcsak egy büntető codexről, hanem egy nagy politikai, sőt

alkotmányjogi reformról van szó. Ezt érezte az országgyűlés is, mert a választmányt a haza legkiválóbb fiaiból alkotta, tekintet nélkül a politikai árnyalatokra s ezért az egész nemzet nagy várakozással tekintett működése elé. Ehhez járul, hogy addig még egyetlen választmány működését sem készítették elő annyira a közvélemény, megyei viták s az irodalom. Mindez a büntetőtörvénykönyvet, mint a jogegyenlőség egyengetőjét és hátramaradásunk legkirívóbb oldalának gyógyszerét, egyik uralkodó kérdéssé tette s a büntetőjogi kérdésekkel foglalkozás több kiváló politikusunk működésének kiindulópontja lett. Ugyanis nemcsak az 1790/91-iki rendszeres munkálatok közt volt egy büntetőtörvénykönyv is, melyet a rendi állapot szerinti átalakítással s így a törvény előtti egyenlőség elvének elvetésével, az 1827: VIII. t.-cikkben kiküldött bizottság újra visszareformált; hanem a börtönügy javításából kiindulva s így ugyan elsősorban nem büntetőjogi, hanem emberbaráti szempontból, 1830 óta egy elég terjedt és rendkívül érdekes irodalom támadt, melynek Bölöni Farkas Sándor *Utazása Észak-Amerikában* (1834.) és Széchenyi *Stádium*-ja még nagyobb lendületet adott, úgy, hogy a szépirodalom is többször foglalkozott börtöneink szörnyű állapotának rajzával.

Az 1839/40-iki országgyűlésre több megye adott utasítást egy büntető codex kidolgozására, mire az előbbieken kívül az 1836/39-iki politikai perek miatti alkotmányjogi küzdelmek is befolytak s az ezekből merített politikai okokra maga Deák is nagy súlyt helyezett a bírói függetlenség és elfogulatlanság, meg a törvény előtti egyenlőség előkészítése szempontjából.

Innen a nagy gond, melyet a 43-iki javaslat az úgynevezett politikai bűnök pontos meghatározására

és ezekre nézve a büntető eljárásra fordít. Az indítványt Zemplénmegye nevében Lónyay Menyhért tette 1839 szeptember 23-ikán s mellette akkor Deák oly értelemben szólalt fel, hogy mindenekelőtt a börtönrendszer állapítandó meg; mert ettől függ a büntetés nagysága vagy enyhesége és erre országos választmányt óhajtana. A felirat e tárgyban Deák szellemét tünteti fel; mert ez is azt mondja, hogy annyiféle börtönrendszer és bánásmód mellett, mint nálunk van, a büntetések igazságos alkalmazása fölötté nehéz, sőt majdnem lehetetlen. Az országos választmányt tehát elsősorban erre kéri az országgyűlés és csak másodsorban az 1827-iki javaslat pontonként való átdolgozására s a börtöni büntető és javítórendszerhez alkalmazására. Így jött létre az 1840: V. t.-cz., mely a rendi javaslattól annyiban eltér, hogy belőle a büntetőtörvénykönyv „rendszeres kidolgozása“ el van hagyva. Ez, úgy látszik, a cancellária módosítása.

E szerint a választmány hivatása a börtönrendszer megállapítása s az 1827-iki javaslat megfelelő átdolgozása lett volna. Kiküldetvén a 45 tagú választmány (30 rendi, 15 főrendi és 10 póttag), az országgyűlés befejezte után élénk vita indult meg az irodalomban a büntetőtörvénykönyvről és börtönrendszerről egyaránt. Szalay László dolgozatai voltak e nemben legkiválóbbak; ezek Deákra nemcsak hatással voltakhanem ezóta állandó összeköttetésben állt Szalayval, a ki munkatársa és barátja volt mindvégig éppen úgy, mint utána Csengery. Együtt készítették a 61-iki feliratokat is és Szalay mindig nyomon kísérte tudományos kutatásaival a nemzet politikai életébe vágó nagy kérdéseket; ezért jeles történet-politikai műveinek nagy része alkalmi mű. Így most is az

1840-ben megindított *Budapesti Szemlé*-ben (I.) a codificatióról értekezett s első volt, ki e szót kimondta irodalmunkban; ezt 1841-ben *A büntető eljárásról, különös tekintettel az eskütszékre* című munkája követte, mintha egyenesen Deák óhajára írta volna s ez valóban lényeges befolyással volt a választmány működésének irányítására, a szakbeliségre s a tudományos alapok és elvek tisztázására. Ő vetette fel már első értekezésében azt az eszmét, hogy az 1827-iki munkalat, mely a kor és a közvélemény felfogása mögött maradt, nem alkalmas az átdolgozásra, melyben az anyagi büntető jog s az eljárás egyesítve van; egyebekben is oly beható bírálat alá veszi, hogy ennek tulajdonítható e munkalat teljes népszerűtlenné tévése. Továbbá második művében a politikai eszméket el kívánta különíteni a kérdéstől s az eskütszékéről értekezik nagyon helyes elvek alapján. Tudományos szempontból kevésbé fontosak a *Pesti Hírlap* izgató cikkei; de nagyon hatottak, kivált a törvény előtti egyenlőség elvére. Ezekhez járult a bünvádi eljárásról, kivált jobbágyi bűnperekben, Pestmegye statutarius intézkedése 1841 tavaszán, melyet a király megsemmisített; de kivüle is számos megye tett egy s más intézkedést. Az akadémia is jutalmat tűzött ki a büntetés értelme és czélja meghatározásáról, melyben Szemere Bertalan lett nyertes és Sárváry Jakab dicséretet nyert. Végre az előkészületekhez sorolandó gróf Desseffy Aurél és Pulszky Ferencz külföldi tanulmányútja; Pulszky Bécsbe, onnan Heidelbergbe egyenesen Mittermaierhez ment s felkerlte a magyar büntető-törvényjavaslat támogatására, a ki ezt meg is ígérte.

Ily előzmények után hívta össze a nádor a választmányt 1841 november 28-ikára, a mely alkalom-

mai Deákot Pesten a legnagyobb rokonszenv jeleivel fogadták, mint a kiben a népbizalom és szeretet leginkább összpontosult s a *Pesti Hírlap* Washington-hoz hasonlította.

Deczember első két napján volt az első két ülés. Ezeken a megalakulás történt meg. Deák a jegyző, sőt az elnök, továbbá az albizottság tagjai kiküldésében a választmány szabad választási jogát s a tárgyalások nyilvánosságának szükségét vitatta. Ugyanis Majláth György országbíró, mint elnök, a régi gyakorlat szerint, miben a többség megnyugodott, Zarka János személynői ítélőmestert nevezte ki jegyzőnek; Deák erre nem a személy, hanem a választás joga érdekében külön véleményt jelentett be. Utóbb Deák maga nyilatkozott 1866-ban a parlamenti bizottságok tárgyalásainak nyilvánossága ellen, most ő volt egyik legnagyobb védője. Úgy ebben, mint a másik két kérdésben, leszavaztatván, a különvéleményt ő fogalmazta. A nyilvánosság mellett kétszer is felszólalt. Nyilvánosak a megyegyűlések, — mondá — azok voltak a váltó-kereskedelmi választmány ülései az országgyűlés alatt; nálunk sajtószabadság nem lévén, csakis a nyilvánosság folyhat be az eszmékérésére, a tárgyismeret terjesztésére s ez különösen hasznos volna ily elsőrendű kérdésben; mert a magyar úgy is örömebb tanul hallgatásból, mint olvasásból.

Ezek voltak az előleges kérdések. Ezután a codexet három részre osztották: büntető törvényre, büntető eljárásra és börtönügyre. Deák indítványára elhatározták, hogy kidolgozásuk előtt az elvi kérdéseket állapítják meg. Ezzel Deák eldöntötte azt, hogy az 1827-iki javaslat csak történelmi előzmény s nem lesz az új munkálat alapja. Az albizottság elnöke

lett gróf Teleki József, tagjai Deák, gróf Desseffy Aurél, Eötvös, Klauzál, Pulszky és Zarka János; munkálatuk már december 10-ikén a választmány előtt eküdt, mely 1842 január 3-ikáig tizenkét ülésen foglalkozott vele.

Deák ezeken az üléseken bőven használta szólása jogát s éppen ennek tulajdonítható, hogy e tárgyalások, pár fontos elv mellőzése daczára is, oly nevezetes elvek győzelmét eredményezték, minők: a börtönrendszerben a magánrendszer, a büntető törvény előtti polgári egyenlőség, kiterjesztve az egyházi személyekre s a nem tényleges szolgálatban álló katonákra is; kimondták, hogy a perbefogást külön eskütszék rendelje el, a büntető eljárásban a vádló rendszer alkalmazandó, a közvádlók ezután is az illető tisztiügyészek legyenek, a büntett elkövetésének helye döntse el az ítélszék illetőségét, az első büntető bíróság választott legyen; elhatározták a perbeli eljárás nyilvánosságát, a büntető eljárás szóbeliségét, de ezt oly módon, hogy a főlebbvitelt ne gátolja; továbbá, hogy az ítéző bírák tanácskozása nem nyilvános, az ítélethez a szavazatok egyhangúsága nem szükséges, úgy az alakra, mint az ítélet lényegére megadatik a főlebbvitel, a pert a közvádló és vádlott is megújíthatja, a halálbüntetés, botozás, büntetés minimuma eltöröltetnek, a rabok munkára köteleztetnek, azonban itt Deák felszólalására mellőzték a büntető kolóniákat; hogy úgy a bünkeresetre, mint az ítélet végrehajtására helye van az elévülésnek és a tettenérés kivéve, kezesség mellett a szabadlábbon védekezésnek, a kárpótlási kereset együtt járhat a büntetőkeresettel, a becsületbüntetés, rendőri felügyelet, úriszék, statárium eltöröltetnek. Ezek mellett azonban négy napi heves vita

után a többség megbuktatta a Deák által több ízben erős meggyőződéssel védett eskütszékét.

Ezek az elvek legnagyobb részben olyanok, melyek Deák elvei s egyenesen ő indítványozta, mint erről a Fayer kutatásai alapján meggyőződhetünk. Pulszky is azt írta Mittermaiernek 1842 január 8-ikán, hogy ezek kivívását, melyekre mint magyar igazán büszke, különösen Majláth részrehajlatlan vezetésének és Deák hatalmas tehetségének köszönhetik, ki a legjelentékenyebb élő magyar ember. A részletekre nem térhetvén ki, különösen kiemeljük, hogy a büntető hatalomra nézve Deák azt az elvet mondván ki, hogy ez az állam joga: tehát csak az országgyűlésen képviselt törvényhatóságoknak kívánt büntető hatalmat adni s ezért a XVI. szepességi várostól, a be nem iktatott szabad királyi városoktól, mint Arad, Felsőbánya, el kívánta vétetni. A többség leszavazván, úgy ez ellen, mint a mellőzött eskütszék mellett részletes különvéleményt adott be maga és társai nevében.

Az eskütszéki terjedelmes munkát a következő elveken alapszik. Két elv van a büntető eljárásban: a szakbíróságoké s az eskütszéké. A többség emezt mellőzte s ebben ő és társai meg nem nyughatnak. Európában folyton terjed az eskütszék; tehát a tapasztalat mellette szól; nem mondhatni azt sem, hogy nálunk természetellenes, idegen intézmény volna; noha még ez sem lenne akadály, mert nemzetünk a haladástól sohasem zárkózott el és nemcsak célszerűbb volna a rendes szakbíróságoknál nálunk is, hanem könnyű volna nemzeti intézménnyé is fejleszteni. Erre fővonásaiban előadja az eskütszéki alakítás és eljárás módját. Megjegyzendő itt, hogy midőn a perbefogó (48 tag) és bünbíróági (120—160 tag)

eskütszék megalakításában a szabadválasztást alkalmazta, ebben is nemzeti szokásainkhoz kívánt alkalmazkodni; de ezzel az eskütszék jellegét módosítja, sedria-szerüvé teszi; mert az eskütszék alapelve éppen az, hogy se nem választott, se nem kinevezett bíróság s innen függetlensége. A továbbiakban kifejti, hogy a bűnvádi eljárásban három a főkérdés: a perbefogás, a tény megállapítása s a törvény alkalmazása. Az eskütszéki rendszer e háromra három külön bíróságot kíván s ezek a perbefogó, a bűnbírósi, vagy ténymegállapító eskütszékek, végre a harmadik kérdésben rendes és állandó bíróság. Kifejti ehhez képest az eskütszékek alakítását a megyékben, szabad királyi városokban s a kerületekben; azután az eskütbíróságok eljárását, melyben a bűnösség kimondására a 12 tagú eskütszékben legalább nyolcz szavazat volna szükséges, végre az ítélet alkalmazását szakszírság végezné. Az eskütszék czélszerűségét a következőkkel indokolja: A perbefogás, az eddigi rendszertelen eljárás helyett, okvetetlenül külön bíróságra bízandó. Ezt ugyan a többség munkálata is eskütszékforma bíróságra ruházza; de a tagok kevés száma (24) és a nagy census miatt czélszerűtlenül; e mellett helyes csak az lehet, hogy a felelbbvitel a törvényes formák meg nem tartása miatt már itt is megengedtessek. A ténykérdés megállapítása, mely az eljárás legfontosabb része, azt kívánja, hogy a büntett büntetés nélkül ne maradjon; de ártatlanéi senki ne bűnhődjék. Ámde a rendes bíróságnál úgy a ténykérdést, mint a törvény alkalmazását ugyanaz a bíróság állapítja meg; tehát könnyebb úgy a tévedés, mint az elfogultság s legkivált a külön kérdések könnyen összefoglaltatnak, mi az eskütszékénél mind lehetet-

len. Továbbá a ténykérdés megítélésében csak a bíróság tagjainak egyéni meggyőződése lehet biztos alap és ez csak az eskütszéki eljárásban érhető el; nem pedig a bizonyítékok erejére és hitelességére vonatkozó szabályok, melyek szabatosak sohasem lehetnek; holott ezek a rendes bíróságot megkötik. Nagyobb biztosságot nyújt tehát az eskütszék a ténybeli megállapításra nézve, bárha ítélete ellen felebbvitel nincs, csak új eskütszékre hivatkozás. Ugyanis a felebbviteli bíróságok csak iratokból ítélnék s így a nyílt és szóbeli eljárás összes benyomásait nélkülözniök kell; vagyis oly dolgokban kell ítélniök, melyeket csak közvetve ismernek. Az eskütszéket figyelemre méltó politikai tekintetek is ajánlják; mert a büntető hatalomnak független polgárok által gyakorlása növeli az állam iránti bizalmat; e részvétel a polgárok nagy számát teszi a büntető hatalom szövetségeseivé; végre az eskütszékek függetlenebbek a kormányhatalomtól, mint a rendes bíróságok s így az alkotmányos szabadság erősebb támaszai. Nem állhatnak meg az eskütszékek ellen felhozottak, hogy tudniillik a büntett megítéléséhez törvénytudomány kell; mert a miről az esküttek ítélnék, ahhoz csak egyéni meggyőződés szükséges; továbbá az, hogy nálunk nincs meg hozzá a míveltség szükséges foka; hiszen Angliában századok óta fönáll, fön Spanyolországban, Portugallban, söt Ceylonban is.

De könnyü is volna az eskütszéki intézmény nálunk nemzetivé tenni; mert ebben alkotmányunk egyik alapelve, a szabad polgárok szabad választása nyilvánul; nemzetünk pedig úgy is szokva van résztvenni a közdolgokban. Végre kifogást tesz még a különvélemény az ellen, hogy a bünvizsgálatot csak

a szolgabíró és esküttje végezzék; mert elfoglaltságuk miatt gyakran nem fogják megtehetni; szükségesnek tartaná továbbá egy bűnvizsgálati bíróság felállítását, mely a bűnvizsgálat s vele kapcsolatos előleges kérdésekben döntsön.

Ezt a különvéleményt körülbelül ugyanaz a 17 tag írta alá, mint a többit, azaz gróf Zichy Ödön, Pázmándy Dénes, báró Eötvös, Zoltán János, báró Wenckheim Béla, Pulszky, Bezerédy, Klauzál, Deák, Hertelendy Miska, Olgvai Titusz, Palóczy László, gróf Pejácsevich János, Lengyel Pál, Fábry István, Foghtúi János.

Deák e munkálatának fontos következése lett; mert az 1843/44 ik országgyűlésen a rendek a javaslatnak a büntető eljárásról szóló részét elvetették s kimondták az eskütszék szerinti átalakítását. E munkálatban, melyet most Szemere Bertalan készített, Deák elvei győztek; mert ő alapul a különvéleményt vette; azonban törvénynyé nem válhatott a főrendi tábla ellenzése miatt. Ennek alapján 1848-ban Deák megtette az előmunkálatokat az eskütszék behozására s a sajtóvétségekre nézve május 1-én ki is adta a sajtóbíróági eskütszékek alakítására, a részletes utasítást. Ily eskütszék pár esetben ítelt; de a forradalom elsöpörte ezt az intézményt is. Utóbb 1867 május 17-ikén kormányi rendelettel, országgyűlési felhatalmazás alapján, életbe léptetve, 1900 január elsejéig maradt érvényben.

A börtönrendszerre nézve Deák ismételten is úgy nyilatkozott, hogy ő a magánrendszert helyesli; de elismeri, hogy a kérdés vitás. Az elmélet a magánrendszer mellett érvel, azonban a téboly esetei gyakrabbiak; a hallgató-rendszer ellen az szól, hogy nem alkalmazható pontosan s kivált nem alkalmaznák ponto-

san nálunk. Mindkettőben a nemzetek egyénisége is figyelembe veendő; ezért az első két új országos börtönben ki kellene próbálni a két rendszert az aggályok elosztatása végett; különvéleményt nem ad ugyan, mert nincs teljes meggyőződése; de kijelenti a téboly gyakorisága miatti aggodalmát. Indítványát kevesen pártolták, kivált azért, mert akkor kétféleképen kellett volna kiszabni a büntetéseket.

Befejeztetvén az elvi megállapodások, 1842 január 3-ikán Deák javaslatára két albizottságot küldtek ki a büntetőtörvénykönyv és a börtönrendszer kidolgozására. Az első nagyobb bizottság kétfelé oszlott s ebből az anyagi részt kidolgozó albizottság tagjai lettek: Deák, Bezerédy, Eötvös, Klauzál, Pulszky, Fábry István, Haader Pál, báró Wenckheim Béla. A bizottság elnöke előbb Tihanyi főispán, utóbb Deák, jegyzője Pulszky lett. Azt, hogy Deák ebben az albizottságban vett részt, külön indokolni felesleges. Ezé volt a legfontosabb s a legnehezebb feladat; másfelől az eskütszék elejtésével, éppen a bűnvádi eljárás kidolgozásában nem is akart volna résztvenni. Szalayt a bűnvádi eljárási bizottság vette be jegyzőül s ez a munkálat elsősorban az övé.

Az anyagi rész albizottsága mindennap 9—1 óráig Deák lakásán tartotta üléseit (Uri-utca, Horváth-ház), gyakran estve is folytatta a munkát. Deák mindjárt az első ülésen a következő elveket állította fel: a törvény szövegének még a nép által is megérthetőnek, de azért szabatosnak kell lennie; a codex célja a megsértett erkölcsi érzetnek adott elégtétel, tehát az, hogy a bűntény a büntetést ki ne kerülje. A tanácskozásban az eljárás ez volt: Pulszky minden pontnál előadta a Code pénal, a badeni, a Livingston

System of penal law for the state of Louisiana (1833), a különböző német, együtt mintegy 14 codex elveit, eltéréseit; ezeket a magyar jogszokások s a kimondott alapelvek szerint megvitatták; végül Deák összegezte az eredményt s mindnyájan megírták a szöveget. Bezeredy készült el legelőbb, utána Eötvös, Klauzál, Pulszky. Deák ekkor mindeniket szigorúan megbírálta, aztán maga is megírta, vagy lediktálta a szöveget; ezt újra megvitatták s most végleges alakban mondta tollba. „Ily módon készült — írja Pulszky a *Jogtudományi Közlöny* ben (1890. 50. sz.) — szorgalmas, szakadatlan munka után a büntető törvénykönyv javaslata, melyben minden szó a Deáké.“

Ezt a szerzőséget Deáknak tulajdonítja Szalay is; sőt 1861-ben maga Deák is elismerte az országbírói értekezleten, midőn „némileg a maga munkájának mondta.

A munkát kiegészítette végre az, hogy Pulszky a kész fejezeteket németre fordítva, elküldte Mittermaiernek, kinek levélben megírt észrevételeit újra megvitatták. Mekkora volt Mittermaier e befolyása, még mindig részletesebb kifejtésre vár. Pulszky azt írja, hogy érdeklődése annál nagyobb volt; mert a szövegezésben sem bíró, sem hivatalnok, sem tanár nem vett részt, tehát eredetit várt tőlök. Ez a várakozás annál inkább bevált, mert ez a javaslat egyfelől két megelőző, noha a kortól elmaradt javaslatra, ezek mellett a régi magyar büntető törvényekre, kivált törvényes szokásokra támaszkodott, melyek minden hiányaik és szabálytalanságaik daczára enyhébbek voltak a külföldi nyomozórendszer és eljárás elveinél, a mint ezt utóbb az országbírói értekezlet és számos régibb meg újabb hazai büntetőjogi mű is kiemeli. Mittermaier érdeklődésének kiváló tanúi azok a levelek, melyeket Pulszky-

val és Szalayval váltott s melyeknek legalább egy része ma már ismert. Ezek közt csak egy van olyan, mely a részletekről szól. Éppen ez a részvét fejt meg Deákék örömét, midőn egyik leveléből arról értesültek, hogy Mittermaier Bécsbe, onnan Pestre jön és sajnálatukat, midőn e látogatás elmaradt. Ebből az alkalomból Deák is írt 1842 október 18-ikán neki, sajnálva, hogy pesti útjáról le kellett mondania s jelezve, hogy az egész javaslat német fordítását, melyt Pulszky kész lesz vele, megküldik s róla véleményét kéri. Ennek az összeköttetésnek volt eredménye, hogy Deák 1847-iki utazása alkalmával Mittermaiert is meglátogatta Heidelbergben.

A dolgozás e módja volt oka, hogy Deákék munkájukkal csak szeptemberre készültek el; holott a büntető eljárás június 2-ikára egészen s a börtönrendszeri munkálat is nagyrészt készen volt. E napon Deákék megbízatást nyertek a rendőri kihágások kidolgozására is, a mit nem kevésbé nehezített meg az, hogy akkoriban központi rendőrségről szó sem lehetett nálunk, csak törvényhozásilag szervezett rendőrségről. Ez, mint az anyagi rész toldaléka készült el 38 pontban, kivált az angol intézmények nyomán a hazai viszonyokhoz alkalmazva.

November 14-ikén, midőn e munkálatok már ki is voltak nyomatva, kezdte meg tárgyalásukat a nagy választmány a börtönrendszerrel, folytatva a büntető eljárással s az anyagi részszel. Legtöbb időt a büntető eljárás vett igénybe (45 ülésből december 7-ikétől január 16-ikáig 20-at) s Deák nagyszámú felszólalásai is mutatják, hogy készítésében nem igen volt része. Kiemelkednek ezekből különösen azon fejtegetései, melyek érdekében különvéleményt adott be.

De ezeken kívül is számos elvet vetett föl a tárgyalás folyamán, minők a békebírák, a házkutatás korlátozása, a tanúságtevésnek ismételtetése a végtárgyaláson, a vádlott állandó érintkezésének megengedése a védővel, a kezességre kibocsátás elve, felszólalása, Mittermaierre hivatkozva, a contumaciális ítéletek ellen.

Sokkal rövidebb idő alatt folyt le az anyagi rész tárgyalása; az egészet, pár elven kívül, melyek mellett Deák különvéleményt adott be, csaknem szószerint fogadták el. Több megtámadott elvet megvédett; így, hogy a büntető törvény érvénye kiterjedjen a határőrökre is, hogy maga a bűnre előkészület még ne büntettség (Mittermaier elve). De kivált a kimaradt vagy módosított elvek érdekében küzdött. Innen a különvélemények fontossága; mert Deák bennük a saját meggyőződéseit védte s ezért legtöbbjét egyenesen ő írta. A javaslat tárgyalása február 18-ikán ért véget; az utolsó ülések márczius 9-ikén és 19-ikén voltak, a különvélemények legnagyobb része márczius 11-ikéről kelt. Ezután Deák odahagyta Pestet; az utolsó ülésen már nem volt jelen.

Különvéleményei a következők:

a) A helytartó-tanács, mely az új kerületi börtönök felügyeletével megbízatik, tegyen az országgyűlésen ezekről minden három évben kimerítő jelentést. Ezzel Deák a kormányi felelősség elvét kívánta kiterjeszteni s törvénybe igdatni legalább ebben a részletben.

b) A felbujtót az albizottsági munkálat csak határozott és bebizonyított büntett esetében kívánta büntetni; tehát nem büntetendő a bűnkísérelt nélkül maradt felbujtás, nem a bűnszövetkezet azon tagja, a ki a büntett előtt kilépett, még akkor sem, ha társai bosszújától tartva, őket nem jelentette is föl. Ezt

a választmány módosítván, Deák különvéleményt adott be s ebbe még a következő elveket foglalta bele: az egy évi elévülés kiterjesztendő a király személye elleni sértésekre is, mit a választmány tíz évre szabott; a király kegyelmezési joga a büntetési minimum eltörlése miatt korlátozandó; tiltakozik az ellen, hogy a választmány törölje az Ulászló-féle törvény és az 1827: IV. t.-cz. ellenére a hűtlen tanácsosok, az alkotmányt megszegő törvényhatóságok és köztisztviselők megbüntetését; ellenzi azt, hogy a törvényhatóságok rendőri szabályait a helytartó-tanács előleges vizsgálat alá vehesse; felügyelete csak arra terjedjen, hogy e szabályok a törvényekkel ne ellenkezzenek.

c) A vinodoli kerületet, mely büntető hatóságát elveszti, a választmány Zágrábmegye hatósága alá sorozta, holott az 1832/36-iki országgyűlés Fiúméhoz csatolta; a kisebbség e határozat ellen tehát tiltakozik.

d) A büntető eljárás 10., 29- és 52. §-aiban a választmány a pénzhamisítást a régibb magyar gyakorlat szerint a királyi tábla illetékessége alá rendelte. Deákék elismerték ugyan e gyakorlatot, mert ez akkor hűtlenség esete volt; minthogy azonban az új javaslat szerint csak a büntettek egyike, nincs oka többé annak, hogy a rendes bíróságtól elvonassék.

e) A szabad királyi városokban a választmány a büntető bíróságok választását egy oly testületre kívánta ruházni, mely a legtöbb adófizetők bizonyos számából álljon. Deákék ezzel szemben a városi polgárok összegének eredeti befolyását vissza akarván adni, kettős választást ajánltak, mely szerint a polgárok összege választana egy képviselő-testületet, mely választja a bírakat. A különvélemény kivált a census valódi értelméről tartalmaz kitűnő észrevételeket.

f) A választmány a felségsértés, hűtlenség s a király személyének megsértése büntetteiben a királyi táblát tette első bíróságnak. A Deák különvéleménye a következő elveket fejezi ki: Az államhatalom legfontosabbága a büntető hatalom; ennek köre meghatározásában minden hiba rendkívül káros, mert megingatja benne a bizalmat; ezért kivált a bíróságok elrendezésében csak a bírák szabad választása ad teljes megnyugvást; mert irántok a bizalom már a választás eszméjében rejlik; de főképen múlhatatlanul szükséges a szabad választás a politikai büntettek bíróságainál, mert itt természetes a gyanú, hogy a kormányhatalom bosszulni akar, kivált ha királyi kinevezéstől függő bíróság ítéel bennök. A bosszú gyanúját legjobban az oszlatja el, ha ez a bíróság olyan, hogy kormány-eszköznek senki se gondolhassa; már pedig a legutóbbi (1835—39) politikai perekben úgy a királyi tábla, mint kúria nem tekintettek független bíróságoknak, sőt volt rá eset, hogy a kúria maga sem tartotta magát függetlennek. Ennélfogva politikai bűnesetekben úgy a bűnvizsgálat, mint bíraskodás országgyűlési bíróságra bízandó. Választandó tudniillik egyik országgyűléstől a másikkig terjedő hatálylyal, például egy 40 tagú bíróság; ebből kijelölt kilencz tag ítéljen a perbefogás kérdésében, kik maguk választotta elnök alatt működnek a fiscus által feladott minden egyes esetben, kiknek ítélete alól felebbezés nincs; három más kijelölt tag pedig végzi a bűnvizsgálatot. Ha a bűnvizsgálat alapján a perbefogás kimondatott, a többi 28 tag összehívandó Pestre, elnököt és jegyzőt választ; a vádlott és a vádló egyaránt 6—6 tagra nézve visszavetési joggal élhet. A bíróság, beleszámítva az elnököt, 12 tagból alakul meg a fenmaradt tagokból

sorshúzás alapján; ezekből legalább nyolcz szavazat kell, hogy a bűnösség megállapíttassék, mely ellen felelbitelnek szintén nincs helye; a törvény alkalmazása aztán bízható volna a királyi táblára. Ezzel a móddal a törvény esetleges tévedések daczára sem volna politikai tekinteteknek feláldozva s az ily' perekben ítélezéstől megmentett tábla és kúria tekintélye növekednék. De megegyezik ez a bíróság alkotmányunk szellemével is, mert az első bíróság mindig s minden bűntettben, a felségsértés eseteit kivéve, választott bíróság volt; e mellett éppen ily országgyűlési választott bíróságok sem voltak nálunk ismeretlenek. Végül történetileg kimutatja, hogy a politikai büntetteket csak az 1790: LVI. t.-cz. rendelte a királyi tábla hatáskörébe, hogy idegen bíróságok alól kivegye. Ez mindenesetre javítás volt; de még sem megnyugtató megoldás, mint a legújabb politikai perek is tanúsítják.

Látható, hogy ebben a részletesen indokolt különvéleményben Deák az I. Mátyás intézkedését öntötte alakba, hogy tudniillik ily büntettek csak az ország közbejöttével ítéltessenek el és ugyanazt az eszmét fejezi ki, melyet az 1839/40-iki országgyűlés elején valami túlbuzgó az ő előadásából ellesve, a nádornak átadott, miről a maga helyén volt szó. Egyébiránt ebben és az eskütszékre nézve Deák utóbb sem változtatta nézetét s 1869-ben a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása kérdésében úgy az eskütszék, mint a parlamenti bíróság eszméjét nemcsak kifejezte, hanem hozzátette, hogy el is várja mielőbb ezekről a törvényjavaslatok betérjesztését a kormánytól.

g) Az új büntetőtörvény legalább azokra a katonákra, a kik polgári hatóság alá tartozó személyekkel vannak bűnszövetkezetben, kiterjesztendő, ha már a

katonaságot ezúttal még nem lehet is ez alá a büntető törvény alá rendelni. Ezt annál szükségesebb különvéleménybe foglalni, nehogy utóbb az ország kívánatai és jogai ellenére, könnyen fölhasználható előzményül tekintessék.

h) A rendőrségi eljárás 18. §-a szerint a választmány az összes papokat a befejezett vizsgálat után egyházi bíróság alá rendeli. Ez ellenkezik a javaslat szellemével s kivált a büntető eljárásban előre kimondott alapelvvel, hogy büntettekben az egyházi személyek is a rendes bíróságok hatásköre alá tartoznak. Az 1840-iki mezei rendőrségi törvény sem vonta ki őket a rendőri bíróság hatásköre alól.

E különvélemények jelentőségét az adja meg, hogy az 1843/44-iki országgyűlésen a rendek minden lényeges elvi kérdésben ezek elveit fogadták el; de — kivált Deák végzetes távolmaradása miatt — a javaslat csak javaslat maradt, mely pedig, főleg az anyagi részben, a külföld legnagyobb elismerését vívta ki. Elsősorban is Mittermaier beváltotta szavát s midőn Szalay és Pulszky 1843 májusában a javaslat megjelent német fordítását neki megküldték, részletes bírálatot írt róla a *Die Strafgesetzgebung in ihrer Fortbildung* (II. Beitrag. 217.1.) művében. E bírálatból csak pár helyet kívánunk kiemelni. „Egy törvényhozói mű sem hordja magán ekkora mértékben azt a törekvést, — mondja Mittermaier — hogy a kor elhaladásának, az igazságosság követelményeinek s a büntetőjog legújabb elveinek megfelelő törvénykönyvet adjon, mint a mennyire a magyar javaslatban ez megvan.“ Megemlítvén a magyar bizottság tagjainak széles ismeretkörét, hozzáteszi, hogy „egyetlen törvénykönyv sincs akkora eredetiséggel kidolgozva, mint a magyar javaslat.“ Kiemeli, hogy

helyesen kezdték a munkát a szabadságvesztés rendszerének megszabásával, hogy a becstelentő büntetéseket eltörölték, meg a magyar viszonyokat kellően mérlegelték. Az alapelvek áttekintése után ezzel zárja: „Ez a részletezés mutatja, hogy a javaslat mily gazdag sajátlagos elvekben, a minők semmi más törvénykönyvben nincsenek“. Részletesebben méltányolja ezután belőle a halálbüntetés, a becstelentő és becsületfosztó büntetések, a büntetésminimum eltörlését, a kísérlet büntetésére vonatkozó részt s e mellett több más pontról bíráló megjegyzéseket tesz. Nem helyesli tudniillik a büntettek fokozataiban azt, hogy a javaslat ezekben kelletténél többet tesz függővé némely esetleges számoktól, továbbá bírálja több esetben a nem helyes büntetésarányt s a kivételeket, melyek annál feltűnőbbek, mert a magyar javaslat oly sokat biz a bírói belátásra, tehát bízhatta volna e kivételeket is. A bírálatot Szalay sietett lefordítani s az 1843/44-iki országgyűlés figyelmébe ajánlani, mely tárgyalásaiban volt is rája tekintettel. Hasonló elismerést aratott a javaslat, főleg a Mittermaier folyóirataiban, a Szalay, továbbá a Henszlmán és Lukács tollából az *Augsburger Allgemeine Zeitung-hdM* megjelent ismertetések nyomán számos külföldi lapban, szakjelentésekben. Tarnay János és Fayer nézete szerint korábban a codificationalis munkálkodást tekintve fordulópontot alkotván a büntetőjogi codificatióban, egész Európában befolyt a későbbi munkálatokra; tehát egy újabb reformkorszak kiindulásának tekinthető, mert több alapkérdésben a mai büntetőtörvényhozás visszatér e javaslat alapelveire. Oly tény, mely neki egyetemes jelleget ad s ez a jelentősége nem időhöz kötött. Éppen azért ma már mindenki elismeri, hogy ez törvényhozásunknak nagy

jelentőségű s eredetiségben páratlan alkotása; jelentőségét növeli Fayer tanulmányának eredménye, ki a badeni javaslat befolyását, mely éppen a főbb elvekben ellenkező álláspontot foglal el, a kellő mértékre szállítja le. Ezek az érdemei és kiválóságai, de legkivált az a körülmény, hogy mint az akadémia 1896-iki felirata a képviselőházhoz mondja, e javaslatok „a régi magyar jogélet hamisítatlan tradícióit tükrözik vissza“, hogy „nem könyvtudomány van bennök codificálva, hanem élettudomány“; okai lettek nemcsak e javaslatok anyaggyűjteménye teljes kiadásának, hanem annak a kíváncsornak is, hogy 1878-iki büntető-törvénykönyvünk tervezett átdolgozásában erre a javaslatra kell támaszkodni.

Deák is oly súlyt helyezett e munkálatra, hogy 48-ban úgy ő, mint az országgyűlés tervezte átdolgozását, 61-ben is ajánlotta elfogadásra, majd 1864-ben Pauler *Büntető jogtan-k* bán használta fel elveit, 1867 nyarán Horváth Boldizsár dolgozott rajta s az általa április 29-ére összehívott bizottság is ajánlván törvényerőre emelését, októberben Csatskó Imrét bízta meg a szükséges módosításokkal, ki 1869-re be is fejezte, munkálata az akadémia levéltárában megmaradt, de törvény nem lett belőle. Deák utóbb Csemegivel is tárgyalt róla; de az ő 1873-iki munkálata már más nyomon indult.

Bármily kedvező csillagzat látszott e javaslat felett örködni, mint már említők, 1843/44-ben még sem lett egyik részéből sem törvény. A rendek ugyanis előbb az anyagi részt tárgyalták le 1843 augusztus 17-ikén s szeptember 9-ikén a főrendekhez küldték át; azután a börtönrendszert vették elő, melylyel szeptember 20-ikára szintén elkészültek. A főrendek október 28-ikán előbb a börtönrendszert vették elő s nem

egyezvén meg a magánrendszernek egyszerre leendő behozatalában, csak egy mintaintézetet kívántak alapítani s az anyagi résznek ehhez idomítását kívánták. A börtönrendszer kérdésében hat izenet után végre megegyeztek; de az anyagi részben a rendek nem engedvén, a főrendek nem is vették tárgyalás alá, a rendek pedig nem tehettek egyebet, mint elmaradása miatt „az erkölcsi ártalmakra nézve“ ünnepélyesen elhárítani magokról a felelősséget. A börtönrendszerről szóló rész feljutott ugyan az uralkodóhoz; de ezt sem erősítette meg s csupán a rabok helyzetének javításáról szóló szabályzat kidolgozását rendelte el a helytartótanácsnak. Végre a büntető eljárásról szóló részt 1844 január 27-ikén a rendek elővevén, az eskütszék alapján kidolgoztatták, de a főrendek szeptember 10-ikén elvben elvetvén az eskütszékét, a javaslatnak ez a része is elmaradt.

Deák a javaslat készülése alatt csaknem folyvást Pesten lakott s már ekkor központja lett a politikai érintkezésnek. Egyéniségének varázsa és politikai bölcsesége oly módon nyilatkozott, hogy általános lett az óhaj az ő állandó pesti lakása vagy évenként legalább is hosszabb pesti időzése iránt. Jellemző, hogy maga az albizottság sem maradt rendszeren látogatók nélkül; hanem gyakran megjelentek ülésein a többi alválasztmányok tagjai is. De kivált Deákot a vidékről a fővárosba jött kiválóbb férfiak, volt képviselők, főleg országos vásárok alkalmával, nagy számban látogatták, utasítást, tanácsot kértek vagy csak általában vele és körülte kívántak lenni.

Élete különben a lehető legegyszerűbb volt; dél előtt 9—1-ig a bizottságban dolgozott, ekkor együtt mentek ebédelni az Angol királyné-szállodába; dél-

után nagy sétákat tett, este, ha nem volt ülés, színházba ment az akadémiai páholyba, hol Vörösmartyval, Toldyval, Bajzával találkozott; színház után gyakran az írók társaságában vacsoráit a Csiga-vendéglőben a Sebestyén-téren, mely társaságból nőtte ki utóbb magát a Nemzeti Kör. Látogatásokat ritkán tett; csak Vörösmartyval tett kivételt, a kit, mint embert és költőt annyira szeretett s a ki viszont benne látta megtestesülve az önzés és nagyravágyás nélküli hazafierényt, melyekért utóbb költeményben magasztalta. Vörösmartyn kívül többször megfordult Fáy Andrásnál s kivált ennek főtí híres szüretein jelen volt többször. Ezek közül az 1842-iki arról nevezetes, hogy ott volt, midőn Vörösmarty felolvasta híres *Főtí dal-ki*.

Hosszabb időre csak egyszer távozott, midőn bátyja, Antal, 1842 június 20-ikán meghalt. Deák a betegség hírére sietett bátyja betegágyához; de az ő és Klára nővére önfeláldozó ápolása hiában való volt. Antalt június 23-ikán az egész megye részvételével tették le a kehidai sírboltba. Miként ülte meg emlékét megyéje s minő érdemek miatt, már elbeszéltük. De, ha nagy volt a megye vesztesége, még nagyobb egyénileg és kedélyileg Deáké. Ezt tudta minden barátja s gyöngéd részvétellel vigasztalták őt. Az egyéni veszteségen kívül nagy volt a haza vesztesége is abban, hogy Deák azóta gazdaságától lekötvé, sokkal kevésbé tudott a köznek élni; a megosztatlan birtokok nehéz terheire a pénzt neki kellett évenként előteremteni, küzdve a mind rosszabbodó viszonyokkal, éveken át kornyadozó egészségével, míg meggyőződve róla, hogy gazdálkodása s ez az életmódja csak a köznek árt s magának nem használ, 1854-ben meg nem vált birtokaitól és terheitől s lett egyedül Magyarországé.

HATODIK FEJEZET.

A háziadó Zalamegyében 1842—1844-ben.

A SZATMÁRI 12 PONT. — A HÁZIADÓ KÉRDÉSE. — IZGATÁSOK ELLENE ÉS MELLETE. — DEÁK JÓSLATA ÉS FOGADALMA. — IZGATÁSOK ZALAMEGYÉBEN. — A KÖVET UTASÍTÁSI VÁLASZTMÁNY. DEÁK BESZÉDE. — IZGATÁSOK A KÖZGYÜLÉS ELŐTT ÉS FORINTOS GYÖRGY. — A KÖZGYÜLÉS ÁPRILIS 4-IKÉN. — DEÁK TUDÓSÍTÁSA. — A KÖZNE-MESSÉG GARÁZDÁLKODÁSA KEHIDÁN. — HATÁSA AZ ORSZÁGBAN. — WESSELÉNYI ÉS KOSSUTH NÉZETE. — A KÖZVÉLEMÉNY DEÁK LEMONDÁSÁRÓL. SZÉCHENYI. — KÖVETVÁLASZTÓ ÜLÉS ZALÁBAN ÁPRILIS 24-IKÉN. A MEGYE HATÁROZATA. — A MÁJUS 22-IKI KÖZGYÜLÉS. DEÁK A HÁZIADÓ ÜGYÉNEK ELHALASZTÁSÁT AJÁNLIJA. IZGATÁS AZ ADÓZÁS MELLETT 1843 NYARÁN ZALÁBAN. — DEÁK KIJELENTI, HOGY A KÖVETSÉGET A HÁZIADÓ ELFOGADÁSA MELLETT SEM VÁLLALJA EL. — AZ AUGUSZTUS 31-IKI KÖZGYÜLÉS. — DEÁK VÉGLEGES LEMONDÁSA. — ÖNIGAZOLÁSA A SZEPTEMBER 2-IKI KÖZGYÜLÉSI NAPON. — DEÁK TUDÓSÍTÁSA SZEPTEMBER 3-IKÁRÓL. — LEMONDÁSÁNAK HATÁSA. — CSÁNYIÉK VÁLASZA DEÁK LEVELÉRE. — MEGYEI VISZONYOK. — DEÁK A MEGYEI ÜGYEKBE 1843-1844-BEN. — A BÉKE HELYREÁLL. DEÁK AZ 1844 JÚNIUS 11-IKI, AUGUSZTUS 12-IKI ÉS NOVEMBER 4-IKI MEGYEI GYŰLÉSEKEN.

A nemzetiségi kérdés feletti vitával egyidejűleg és ezzel, Kossuthtól nem minden számítás nélkül, összekapcsolva, folyt le 1842-ben és 1843 első felében a háziadé ügye, mely bevezető lett volna a nemesség általános adózására.

A kérdést a követi utasítások ügye toltta előtérbe és a szabadelvűek már rég meg voltak győződve, hogy a nemesség megadóztatása a nemzeti haladás első feltétele. Vasmegeye 1840 augusztus 31-ikén, hogy

a jövő országgyűlés feladatai ne lepjék meg a megyéket, az utasítások kidolgozására már most állandó választmányt küldött ki s hasonló eljárásra fölhívta az összes megyéket. Ezt a legtöbb megye követte; sőt Szatmár 1841 február 24-ikén a választmány kiküldésekor tizenkét pontban jelölte meg a legközelebbi teendőket, melyek hatodik pontja: „Mátyás 1486: LXIV. t.-cikkének föllevenítése s kiterjesztése“, fejezte ki az általános megadóztatást.¹

E pontok részleteit a választmány a december 6-iki közgyűlésre beterjesztette; de ez alkalomra, midőn már e tizenkét pont bejárta az országot, kivált Uray Bálint a tyukodi és csengeri hírhedt nemesekkel kiüzette a szabadelvűeket a megyegyűlésről, a nemesség megadóztatásáról szóló pontot, mint mely az alkotmányt és nemzeti jogokat leginkább fenyegeti, megbuktatta s ennek a megyékkal közlését kimondotta.

Majdnem sajátos látvány volt, hogy a haladás eszméit éppen Szatmármegye állítsa fel s így nem természetellenes ezek megbuktatása; annál kevésbbé

¹ A többi szatmári pont: 1. Ösiség eltörlése. 2. Hiteltörvény kiegészítése; telek- és adósságbkönyv, birtokbank. 3. Kötelező örökváltság. 4. Kereskedelmi ügy: czéhek, egyedárúság, utak vámjának stb. eltörlése. 5. Általános bírhatási és hivatalviselhetési jog. 7. Népnevelés. 8. Sajtószabadság. 9. Városok fölszabadítása és rendezése. 10. Polgári és büntető törvény új rendezése; esküszékek felállítása, faggató pör megszüntetése, vádpör behozatala. 11. Közigazgatás és törvénykezés elkülönítése megyékben és városokban is. 12. Népképviselő. Mátyás 1486: LXIV. t.-cikkre a megyei költségeket kivétel nélkül a nemességre rózza s ennek szoros megtartását rendeli az 1659: LXVIII. t.-cz. A háziadónak nevezett adó legelőbb 1723: LX. t.-cz.-ben van említve s ezzel az armalisták megadóztatását is elrendeli.

az, mert e pontok, valamint az 1840 utáni pár évben a megyék tarkabarka indítványai inkább jelezték a forrongó nyugtalanságot, mint a rendszeres megfontolást; inkább voltak saját politikai helyzetük túlbecsülésének és hatalmi túlterjeszkedésüknek, mint a helyes politikai belátásnak szüleményei. De liberalismus és haladás! e két varázsige, mint mystikus erő működött; ez a tizenkét pont mintegy országos programú lón és a megyék őszinte részvétellel hallották, hogy Szatmár rendei odahagyták a zászlót.

Mint mindig történik az eszmék rajzása közben, úgy most is a haladási eszmék köréből kiemelkedett egy, az adózás kérdése; mert a nemesség adómentességét tekintette az akkori szabadelvűség a haladás legtöbb gátjaként. Így egész sajátságos circulus vitiosus állott elő: gazdasági hátramaradás és szegénység voltak eddig az adómentesség fentartói és a nemesség adómentessége vált ekkorra a haladás legfőbb gátjává.

Ez akadály átlépése végett a közvélemény s a régi alkotmány és törvényesség fentartói általában ebben állapodtak meg: nálunk kétféle az adó, ú. m. hadi és háziadó; amaz a hadsereg, emez a megyei beligazgatás költségeire. Mind a kettő körülbelül egyenlő teher. Ámde a hadiadót a jobbágyra roví 1715: VIII. t.-cz. nem szól a háziadóról, mely akkor nem is létezett s így semmiféle törvény nem áll útjában, hogy a háziadóban a nemesség is részesedjék; vagy hogy éppen egészen elvállalja.

A közvéleményt már rég foglalkoztatta az adó kérdése, még mielőtt gróf Sztáray Antal 1842 augusztus 16-iki *Nyűt levele* a *Századunk*-ban nyilvános vita tárgyává tette volna. Általában a háziadóban való résztvevőst maga a conservatív párt is helyeselte;

itt csak a módban volt eltérés. Gróf Dessewffy Emil már 1839/40-iki *Alföldi levelei*-ben részletesen szól róla s ezért 1842 elején sietett e leveleit könyvalakban is kiadni, megható tisztelet és odaadás jelei közt Deák Ferencznek ajánlva őket, mint a nemzeti hála összegének kis töredékét, mely hála él és élni fog iránta minden hazáját szerető magyarban. Ez az oka, hogy a háziadó ellen egész 1842 végéig egyetlen felszólalás sem jelent meg a lapokban s ez év nyarán történt, hogy a néppel való politikai egyesülés parancsoló szükségét Kossuth [összekapcsolta a szlávismus elleni védekezéssel s ennek egyetlen eszközüül az adó mindkét nemében való részesedést tüntette föl.

Úgy látszott, hogy a jövő országgyűlésen nagy többség lesz a háziadó elvállalására; de a régi conservatívek már 1842 második felében megkezdték ellene titokban az izgatást s a kormány e törekvést támogatta különösen azzal, hogy a censurát megszigorítva, azt a rendeletet adta ki, hogy a sajtónak semmiről sem szabad szólni, a mi az alkotmányra vonatkozik (*quid quid in constitutionem impingit*). Az izgatás tehát a legnagyobb vagyonúaktól indult ki s a kismemességre hatván és jelszavává a „nem adózunk“-at tevén, a küzdelmet a sajtó nyílt teréről áthelyezték a megyékbe, a közmemesség kunyhóiba, láthatatlan és ellenőrizhetetlen területekre, mi által a közép- és kismemességben közvéleménynyé vált, hogy az adómentesség és szabadság ugyanegy, tehát a nem-adózás a kiváltságok elseje.

Ez volt a helyzet 1842 végén, melyet az óconservatívek a „vagyonatlanok harcának“ kereszteltek el a vagyonosok ellen. A *Pesti Hírlap* biztosra vett győzelmének reményét azonban az 1843-ik év első fele

meghiúsította; mert azelőtt hallatlan izgatásai daczára is, a háziadót, mint Deák előre látta, mindössze csak 18 megye vette be utasításába. Ezt írja ugyanis Wesselényinek Pestről 1843 február 12-ikén: „A jövő országgyűlésre sem jók a kilátások. A háziadó, mely első lépés volna a teendők során, egymás után bukik a legjobb megyékben s tán nem lesz tizenöt megye, mely azt elfogadja. Nálunk Zalában is igen agítálnak ellene, s aligha meg nem buktatják; mert hol hatezer köznemes ember van, ott könnyű pártot szerezni a nem fizetésre, — pedig az egész intelligencia a fizetés mellett nyilatkozik“.

Deák Pestről 1843 márczius közepén haza térvén, kijelentette, hogy ha Zalában az adó ügye bukik, követséget nem vállal. Wesselényi megtudván, ismételve írta neki, hogy ezt semmi körülmények közt sem szabad tennie. „Ha Zalában a háziadó ügye bukne, nagy csapás lenne; — írja márczius 16-ikán — de ezen gyászos esetre is szükségesnek s mulhatlan kötelességnek vélem, hogy az országgyűléséről el ne maradj. Éppen azon körülmény, hogy még Zalának sem lenne elég jó utasítása, bizonyítaná annak szükségét, hogy Te az országgyűlésen jelen légy.“ Ezt alább is szent kötelességnek nevezi, melynek nevében április elsején újra kéri és biztatja, hogy kedvezőtlen utasítás daczára se maradjon el.

A mitől mindenki tartott, csakugyan bekövetkezett Zalában is. A háziadó megbukott, noha már a két megelőző országgyűlésre bevette volt az utasításokba.

Zalában is 1842 második felében kezdődött az izgatás, mialatt Deák Pesten volt. Ma már világos, hogy ez Veszprémből és Zala-Egerszegről hivatali és egyházi körökből indult ki és nem a köznemesség-

bői. Világos továbbá az is, „hogyan az izgatónak nem csekély része és pedig éppen azok, kik nyilván vagy titkon legtöbb befolyást gyakorolva, ösztönt és életet adtak az indulatos mozgalmaknak, nem a háziadó miatt léptek fel; hanem leginkább Deák személye elleni gyűlölségből vagy bosszúból követtek el mindent ezen életkérdésnek megbuktatására.“ Ezt Deák írja s hozzáteszi, hogy nem is küzdöttek volna oly elszántan az adó ellen, hiszen úgy is tudták, hogy Zalával még nem lesz többsége az országgyűlésen; ha nem tudták volna, hogy ő e nélkül követséget nem vállal. Ez kétségtelen s kitűnik Forintos György 1843 június 20-iki nyilatkozatából is. A hibát e kérdésben egyébiránt maga az ellenzék követte el. Ugyanis a *Pesti Hírlap* az adózásban bizonyos népszavazatfelét javasolt az alsóbb nemesség körében és így maga is hozzájárult, hogy váratlanul az adózás lett a fő jelszó. E tanács szerint, 1842 végén, Csányi felhívta az összes megyei hivatalnokokat Zalában, hogy izgassanak az adó mellett s szavaztassák meg kivált a jobbágytelki nemességet, mely az 1836: XI. t.-cz. szerint úgy is adózni kénytelen.

Ez a szerencsétlen fogás egyszerre 6000 köznemes ügyévé tette az adózást. A szenvedélyes „nem adózók“-nak könnyű volt Deák nevét gyűlöltté tenni s ezzel izgatni: ugyan mért mondjanak le őseik e vérről szerzett szabadságáról, mikor azt maga a király sem akarja. Magok a megyei hivatalnokok is részben így gondolkodtak s így történt, hogy a nem adózókhoz még az intelligentiának az a része is csatlakozott, melynek Deák befolyása a megyében alkalmatlan vagy egy s más tekintetben korlátozott. Csakhamar az egész megyei köznemesség nagyobb része

„multságokban úgy, mint házi körökben a ‚nem adózunk‘ nótát dalolta“.

Ezzel szemben azonban 1843 elején az egész ország oly feszült várakozással tekintett Zalára, hogy mintegy követelte Deák megválasztását és az adózás győzelmét. Ekkor, nem kifejezetten ugyan, maga a főispán állt az adózók élére; ekkép az intelligencia túlnyomó része s a tisztviselők mind adózópártiak lettek s a már fölízgatott, de így odahagyott köznemesség Forintos György kiscigőrbői nem-adózó kortes vezetése alá adta magát.

Így állott a kérdés, midőn az 1843 február 13-iki zalai közgyűlés bizottságot küldött ki a követi utasítások elkészítésére, melynek Deák is tagja volt.¹ Ez a bizottság márczius 20-ikán kezdte meg üléseit. A hangulatot semmi sem jellemzi jobban annál, hogy ezeken annyi köznemes jelent meg hallgatóul, a mi rendes közgyűléseken is ritkaság volt. Az utasítások első pontjain, melyek egyébiránt megfeleltek az akkori teljes szabadelvűségnek, minden nehézség nélkül mentek át; de midőn a harmadik napon az adózásra került a sor, az izgatottság a legnagyobb fokra hágott. A köznemesi hallgatóság megdöbbsent, látva a megye legjobb fejeit egymás után az adózás mellett állani

¹ E választmányba a megye minden kerületéből 7—7 s a Muraközéből 2 nembest küldtek ki, hogy a köznemeseket felvilágosítsák. Ezt Horváth János indítványozta s ezzel akarta elejét venni, mintha ők titokban akarnának az adóügyben határozni, mint megyeszerte hirdették. Már erre az ülésre „Nem fizetünk“ feliratú zászlókkal vonóit be a nemesség egy része s éppen ezért Horváth és Csányi László felvilágosító beszédek tartottak. Az egész választmány 96 tagból állt. 325—1843. Jegyzőkönyvi szám.

fel, mint Horváth Jánost, Plander Ferencz novai espre-rest, Sümeghy Mihályt, Tolnay Károlyt, Csertán Sándort, a *Pesti Hírlap* vezércikkíróját s végül Deákat, kinek ez alkalommal tartott fényes szónoklata egyhangú győzelmet vívott ki az adózásnak.¹

De ez volt az utolsó győzelem s ezt is inkább szülte a hallgatás, mint az őszinte meggyőzés. Ez kiviláglott abból, hogy az ülésről a köznemesség most már Deák iránti haraggal távozott. Nyomban rá Forintos György körlevélben szólította fel a köznemességet, hogy csatlakozzék a szántói járás nem-adózó nemességéhez, a vérrel szerzett szabadság fentartására; mert az adó elvállalásából a következő bajok fognak eredni: az adók számának nem lesz vége; a nagyobb birtokosok megfosztják a kisnemességet szavazatjogától; a megterhelt s fizetni nem tudó kisnemesség javait elkobozzák; ezek idegenek kezére jutván, nemcsak vagyonuktól, hanem nemzetiségüktől is megfosztatnak; a ki tehát utódai átkát magára vonni nem akarja, jelenjék meg s szavazzon a közgyűlésen az adó ellen. E közben szélüben beszéltek a megyében, hogy ha a parasztnak nem tetszik az adó, szerezzenek magoknak a török széleken új országot és Deáknak, Horváth Jánosnak, Csányi Lászlónak, mint hazaárulóknak, meg kell halniok; a ki majd először szólni mer a gyűlésen, lelövik.

¹ Deák az igazságtalanság elvéből indult ki e beszédében s így végezte: „őt sem mocskolás, sem fenyegetés, sem gyilkosság elvétől el nem rettentti“. Ugyanekkor a választmányban felvilágosították a jelenvoltagekat, hogy az adó arányában való szavazásra (curiatim-votum) a személyes szavazás helyett senki sem gondolt; t. i. a megyében ez is egyik kortesfogás volt. *Nemzeti Újság* 27. sz 1S43.

Így érkezett el a közgyűlés április 4-ikén. Körülbelől 1600 Forintos-párti köznemes jelent meg; a gyűlést a megye háza előtt szabad ég alatt tartották s a zajongó tömeget csak nehezen lehetett csendre inteni. A követi utasítások első hét pontját szó nélkül elfogadták, de a 8-ik pontnál, mely a háziadó megajánlásáról szólt, kitört a vihar. Nagy bajjal lecsendesedvén a tömeg, huszonkét szónok állt fel az adó mellett, noha általános volt a hír, hogy a zöldsztal körül álló kortesek szűrujjában töltött pisztolyok vannak, hogy az adózást minden áron meggátolják. Végre Forintos állott fel s akadozva egy hihetően mástól készített beszédet olvasott fel. Mikor végül kimondta, hogy „vérrel szerzett szabadságunkat ne engedjük és ne adózzunk“, a vakon engedelmeskedő tömeg nagy kiabálással leszavazta az adó ügyét. Ekkor már fél egyre járt az idő. A lobbin aztán újra gyorsabban haladtak át, de megbuktattak minden oly pontot, melyben valami fizetésről volt szó; tehát meg a 9-iket az országos pénztár számára szükséges ajánlatról, a 23-ikat, a nemzeti bankról, a mennyiben a nemességre kivetett adót igényelne, a 27-iket, mely az országos pénztárnak a királyi kincstárból kölcsön vett 446,606 forint 29¹/_s krajczár adóssága visszafizetéséről a nemesség adójából intézkedett s végre a 29-ikre, az országgyűlési költségek és szállásbérek fedezéséről azt határozták, hogy pótló utasításban intézkednek.

Deák még az nap tudósította Kossuthot az eredményről s levelének kuszáit írása eléggé mutatja feldőlt kedélyét. A gyűlés, — írja e levélben, — noha számos fenyegetés hangzott el megelőzőleg, zavar nélkül folyt le s kihallgatták a szónokokat. Minden szólás felesleges volt a felizgatott tömeggel szemben. Forin-

toson kívül a vezér Horváth Pál, mindkettő bukott tisztviselő volt; de a láthatatlan vezérek, tudja Isten, kik; „úgy hiszik, némely veszprémmegyei papok, különösen Bezerédy kanonok“. Ezután arra kéri, hogy pestmegyei követté választását ne engedje szóba hozatni; mert úgy sem fogadná el; a zalai tudósításban ne emelje ki őt jobban, mint mást; mindenesetre kerülje úgy szólni róla, hogy bárkinek hiúságát sértse s közölje levelét Klauzállal, Bezerédyvel és Eötvössel.

Deák az április 4-iki ülésen maga is beszélt; de nem kevésbé jellemző, hogy a nagy zaj miatt rövide fogott beszédét csak alig fejezhette be.¹ Midőn másnap a terembe lépett, kitörő éljenzés fogadta s mint-hogy a köznemesség már haza tért, a gyűlés nyugodtan folyt le. Azonban az ülés végén Csányi Elek főszolgabíró bemutatta Deák kasznárjának, Horváth Jánosnak levelét Kehidáról, melyből kitűnt, hogy mintegy 30—35 hazatérő köznemes április 4-ikén este 8—9 óra közt Deák lakóházának kapuja előtt meg-

¹ *Nemzeti Újság*. 1843. 29. sz. U. o. a 33-ik számban közölve a beszéd veleje: „Szabad hazában, szabad nemzettől szabad szót kérek. Ha valaha bizodalmt megérdemlettem a T. KK. és RR.-nek, bizonyosan nem másért érdemlettem meg, hanem hogy mindenkor tiszta kebelből szólottam. Itt az Isten napja alatt mondom: nincs azon országon Istennek áldása, hol nincsen igazság. Nem akarjuk mi a nemességet portio alá vetni, a katonái kassába fizettetni, — ettől mentsen Isten; de másképp áll a kérdés. Az igazság parancsolja, hogy a háziadó fizetéséhez hozzájáruljunk.“ Minden mondatát nagy zúgás és ingerültség szakította meg s általános volt a hit, hogy csakugyan lelővi valaki; de lelki nyugalma megdöbbentő hatást tett. Tudni kell, hogy Forintos főszolgabíró volt, de visszaélések miatt elmozdították, Horváth az alszolgabíroságból maradt ki 1840-ben. Innen ezek bosszúja *Világ*. 30. sz. és *Pesti Hírlap* 240. sz.

állva, az udvarba többször belőtt, a mit különben már április 2-ikán is tettek; ezután égő taplót szórtak el az utcán, az őket megintó éji öröket elverték s közülök egyet, Mészáros Józsefet, egy Büki Kún Gábor nevű nemes agyonlőtt. Erre a község lakosai összeverődvén, közülök ötöt elfogtak s a község házába zártak; de Kún Gábor elmenekült. Csányi előadta még, hogy a kehidai malom mellett egy holtat találtak s április 4-ikén, midőn kocsin hazafelé ment, utána is lőtt valaki. A megye megdöbbenve hallotta e híreket, a másodalispán elnöklete alatt külön vizsgáló bíróságot küldött ki, Kehidára megyei rendőröket rendelt s mindazok ellen, kik bárhol rendetlenkedtek, vizsgálatot indított. Volt olyan indítvány is, mely Forintos és czimborái ellen tisztí nyomozást kívánt; de Deák közbevetette magát s az egész ügyet, mint büntettet kívánta tekintetni. Ugyanekkor a megye intelligentiája Hertelendy Károlylyal együtt fogadalmat tett, hogy ily adóutasítás mellett senki követséget nem vállal.

A zalai ülés és Deák visszavonulásának hatása megdöbbenő volt minden pártra; a haladó conservatívek, mint nemzeti csapást hirdették lapjaikban. A gyászhiért legelőbb a *Pesti Hírlap* terjesztette el április 6-ikán, a Deák levele alapján kiadott rövid tudósítással. Alig pár óra alatt általános lett az óhaj, hogy Deákot Pestmegyének kell követté választania; tüstént 3—400 nemes eljárta a megye tekintélyesebb tagjait s a már megválasztott két követ (gróf Ráday Gedeon és Szentkirályi Móricz) vetekedett, „hogy melyiköknek jusson a szerencse visszavonulni“. Azonban e tervet meggátolta Deák említett kijelentése, hogy a választást semmiesetre sem fogadná el.

Megható és felemelő látvány ezenkívül az a valódi gyász, mely a sajtóból szól hozzánk, mondhatni számtalan cikkben, rajzolva a pótolhatatlan veszteséget, mely Deák távolmaradása miatt a hazát éri. De ugyanekkor minden oldalról s majdnem egyhangúlag vádolták Kossuthot és pártját azzal, hogy az izgatásnak általok gyakorolt módja volt a zalai történet oka, mely tehát egy mélyebb és következményeiben súlyosabb politikai taniilságot rejt magában. Oly vád, melyben volt valami igaz; de a *Pesti Hírlap* a legnagyobb felháborodással utasította vissza.

De annál, a mi nyilvánosan jelent meg, még sokkal jellemzőbb az, mit magánlevelekben olvashatunk. Wesselényi április 12-ikén ír róla Freywaldauból Kossuthnak. „A zalai gyászhiót reggel vevém s látásomat azon egész napra elhomályosította. Lelki szememet is jövendőnkre nézve ború fedi.“ Rája annál mélyebben hatott a zalai eset; mert egy Bécsből jött utazó neki azt beszélte, hogy a gyűlés után Deák házát felgyújtották s két cselédjét megölték; Deák pedig erre kijelentette, hogy soha semmi közdologba többé nem elegyedik. Kifakad erre, hogy akár egyének, akár a körülmények hatása vetette fölszínre a háziadót s tette kellő előkészítés nélkül napi kérdéssé, igen sajnálandó eset. „Hogy ez a nélkül és előbb történt, ha egyének okozták: vétkeztek; ha körülmények: a ránk mért csapások nem leggyengébbike.“

Nagyon eltávolítna most célunktól annak fejtegetése, hogy mennyiben van igaza Wesselényinek; de az bizonyos, hogy ebben majdnem egyenesen vádolja Kossuthot az eléggé meg nem fontolt izgatással, akár csak Széchenyi s az akkori egész közvélemény. Ezt Kossuth, mintha előre érezte volna, április

17-ikén, még mielőtt Wesselényi levelét kapta volna, így menti magát: „A *Hírlap*-ból átlátod, mi történik, miként jutánk oda, hogy csak kettő közt kellett választani; vagy hallgatni örökre a reformkérdésekkel s elveszni pulyán, nemtelenül; vagy pedig oly erővel kifejtetni azokat, hogy holmi Uray, Eördögh, Bory, Forintos uraiméknak alkalom nyíljk a nyers tömeget felzúdítani s e dolgot oda vinni, hogy a nemeség, vakeszköz az ő rosszlelkűségök kezében, talán a hont is, de magát bizonyosan semmivé tegye. Ha minden jel nem csal, nagy dolgok előestéjén vagyunk; ámbár az országgyűléstől a királyi városok s tán egy fiumei vasút ügyén kívül keveset várok“.

Valljuk meg, hogy megdöbbentő politika, ha ugyan politika ez s nem önmisztificatio vagy csak szellemes ötlet Wesselényi számára, kit ez időben Kossuth szeretett a honi viszonyokkal ismeretlennek tüntetni fel. Wesselényi azonban annyira nem fogadta el ezt az álláspontot, hogy a zalai eset hatása alatt a megyei kicsapongásokról egy rendkívül ostorozó cikksorozatot írt, mely a *Pesti Hírlap*-ban jelent meg (1843. 256—261. szám.) Kossuth módosításaival; mert ő a kedvelt vármegyei rendszer ily szigorú elítélését, mint az természetes, csak enyhített alakban tartotta közölhetőnek.

Ugyané levelében Kossuth sem helyesli, hogy Deák más megye követe lenni nem akar; mert gyöngédség ugyan, hogy szerénységében egy más ellenzékít nem kíván kiszorítani; „de midőn agitur de republica, az embernek háttérbe kell állni a polgár előtt; s én polgárilag nem látom motiválnak ellenkezését; s attól, hogy diaetán nem lesz, nemcsak azért félek, mert most nélkülözhetlen, hanem azért is, mert a poli-

तिकai élet olyan, mint a folyó, nem szenved maga előtt úrt; hanem betölti azt, ha egyébbel nem, sárral, iszappal; — én félek, ha Feri *most* nem lesz a diaetán, helye jövendőre is betöltve marad; sárral, iszappal talán, sőt bizonyosan, de be *lesz* töltve; s az ő munkaköre aligha összeforrasztatlanul meg nem szakad. — Ez kimondhatatlan szerencsétlenség. Félek pedig, maga akadályozandja, hogy Zalában a dolog hirtelen jobbra fordulna; mert csak roppant agitációval történhetnék s ezt ő — kivált, hol személye is az érdekében van, meg nem engedi.“

Kossuth kétségtelenül a pesti általános ellenzéki felfogást fejezi ki, melyből számos rosszalás hangzott ki Deák eljárása ellen. Széchenyi is e rosszalók közé tartozott; mert nem találta helyesnek, hogy összes teendőinket és elhatározásunkat az adótól tegyük függővé; annál inkább, mert egy 1843 február 16-ikán irt cikkében ennek bukását ő is egyenesen Kossuth izgatásának tulajdonította, a mit nemcsak Wesselényi, de mint Deák február 12-ikén írja, mások is így hittek. Kossuth „irigyei s azok, kik őtet gyűlölik — mond Deák — néki szeretnék tulajdonítani a háziadó megbukását; de logicájokat senki nem érti, s úgy hiszem, ők magok sem. — Gyűlölség sugallta vád ez is, mint több más, mit ellene alaptalanul szórnak“ E vádakra Kossuth viszont vezércikkben azt bizonyította, hogy bizony az adót a főrendek s kivált Széchenyi buktatta meg.

Széchenyi ismerte Deák főntebbi véleményét, midőn *Mély számoló tanítványom* ez. cikksorozatában (*Jelen-Icor*)felelt Kossuthnak, hogy az ő „felkorbácsoló“ modora miatt bukott el a háziadó; pedig ez létkérdés, mert ettől függ, hogy bírunk-e nagyszerű beruházásokat téve,

haladni vagy el kell bukunk. Utóbb *Adó és két garas* című cikksorozatában (*Jelenkor.* 1843 június 8-ikától december 31-ikéig) éppen azért ajánlta az egy vagy két garas új telekadót, hogy a közös adó ez új nemével pótolja azt, a mit a *Pesti Hírlap* elrontott.

Az elmondottak után természetes az, a mi következett. Zalamegyében 1843 április 24-ikén tartották a követválasztó gyűlést. Ezt megelőzőleg a megyéből is többen, mint Kerkápoly István alispán, Csányi László, Horváth János fölkeresték Deákot s újra és újra kérték a követség elfogadására; de ő úgy előszóval, mint a gyűlés napja előtt az alispánhoz irt levélben megtagadta.

Megnyílt délelőtt tíz óraker a gyűlés, gr. Batthyány Imre, főispán, fölolvastatta a királyi meghívót s fölhívta a rendeket a követválasztásra. Halálos, hosszú csend következett; mindenki önkénytelen a távollevő Deák üres székére tekintett. Majd Csányi László adta okát a csendnek s ő is választásra biztatta a rendeket, kik megértvén, hogy kijelölés nélkül kell választaniok, hosszas éljenzés közt Deák nevét hangoztatták. Kijelentvén a zaj csillapultával Kerkápoly, hogy Deák a követséget semmiesetre el nem vállalja, Hertelendy Károlyt kiáltották ki; de ő szintén fogadalmára hivatkozva, még azt is hozzátette, hogy „becsületes ember becsülettel Deák Ferencz helyét Pozsonyban el nem foglalhatja.“ Most egymásután kiáltották ki Kerkápoly Istvánt, Horváth Jánost, Csányi Lászlót, Hertelendy Györgyöt, Csillag Lajos másodalispánt, br. Putheány Józsefet, Horváth Vilmost, Farkas Károlyt, Bogay Lajost, majd Babos Józsefet és Oszterhueber Józsefet, ki különben szintén nem volt jelen; de mindenik még személye elleni sértésnek jelenlette ki a válasz-

tást. Most a főispán felhívta a jelenlevőket, hogy vállalkozzanak önként a követségre; ilyen sem akadt. Ekkor kimondta a határozatot, hogy „a követválasztást kedvezőbb időre halasztani szükséges“; a megye pedig kijelentette, hogy mert oly törvény nincs, mely valakit a követség elvállalására kényszerítne, tehát a követet küldeni nem akaró megyéket 800 arany forint büntetésre ítélő törvény megsértésében magát ártatlannak vélvén, hazafias érzéssel várja el a törvény szerű ítéletet.

De ezzel a megye nem elégedett meg; hanem április 26-ikán egy választmányt küldött ki Kerkápolý István első alispán elnöklete alatt, hogy részletes, de közérthető modorban készítsen egy oly munkálatot a háziadóról, hogy „nemcsak az együgyű nép világosíthatassék föl, hanem még az ármánykodó hitegetők is a szabadság ál leple alá rejlésztett ármánykodásaik elenyészésével veszélyes mámoráikból fölébresszessenek“. Az így készült s május 10-ikén közzétett irat e négy pont kifejtéséből áll: *a)* a nemesség jogai eddig sem álltak a nem-fizetésben; *b)* a beligazgatás költségeiben való részvétel a nemességnek is hasznos lesz; *c)* ezek elvállalása igazságos; *d)* ezek nem-fizetéséből a nemességre, sőt az egész hazára biztos veszedelem hárul. Az első három pont tömören s nagyon jó összefoglalásban az ismert adatokat mondja el; a negyedik a *Pesti Hírlap*-nak általánossá vált azon nézetén alapszik, hogy ez fogja a nemzeti összeolvadást, a nép s nemesség közti bizalmat megteremteni s az orosz propaganda részéről fenyegető vihar elhárítására módot nyújtani.

Közben már április 28-ikán a nádor rendeletet küldött a megyére, hogy válaszszon követeket, külön-

ben a megye és választott követei a törvényes büntetés alá esnek. Alig jutott a levél az első alispán kezéhez május 12-ikén, már 22-ikére közgyűlést hirdetett. Híre kelt, hogy Forintos újra behozza fékevesztett nemeseit; de csak mintegy 5—600-an jelentek meg, kiknek Csányi és Horváth fejtették ki a helyzetet, mire a többség megmaradt a mellett, hogy követeket nem küld. A szakadó eső alól ezután a terembe vonult a gyűlés, hol elhatározta, hogy a főispán a háziadó kérdésében, a megye békéjének helyreállítására alkalmas időben, hívjon közgyűlést össze.

Augusztus 31-ikén tartották meg a nevezetes közgyűlést. A közbeeső idő mindkét oldalról a korteskedésé volt. Deáknak az volt a nézete, hogy halaszszák el az adó ügyét a következő országgyűlésre; addig nyugodtabban lehet előkészíteni győzelmét; erre az országgyűlésre a győzelemnek már úgy sem volna haszna. E tárgyban Deáknál egy nagyobb értekezlet is volt 1843 pünkösdjén (június 4—5-ikén), midőn Pozsonyból is lerándult Klauzál Gábor, báró Eötvös József és ott voltak a megyéből Csányi László, Horváth János, mint a zalai ellenzék vezérei. Deák itt is az izgatás ellen nyilatkozott; de kiverték minden okaiból. Csányiék azt mondták, hogy a győzelem már most szükséges a megye becsülete érdekében s ők ezt bizton remélik is, mert jobban ismerik a megyét. Erre Deák nem ellenkezett tovább, de kijelentette, hogy személyét ne elegyítsék a korteskedésbe; mert különben követséget a győzelem esetén sem vállalna. Ezt Csányi kilátásba is helyezte, midőn olyasmit ígért, a mit megtartani lehetetlen volt.

Így kezdődtek meg az izgatások nemcsak Deák részvéte nélkül; hanem úgy, hogy neki el sem beszél-

ték, sem elbeszélni nem engedték a történeteket.¹ Az izgatás módja a következő volt: kinyomva szétosztották a felvilágosító felhívást, a válaszmányból rábeszélő tagokat küldtek a falvakba aláírások gyűjtése végett, mely alkalmakkor a lehető külső nyomást is felhasználták s voltak esetek, hogy személyek, sőt egész falvak aláírásukat kétszer-háromszor változtatták; e mellett, a mint az másként nem is ment, felhasználták a korteskedés más, kevésbé kényes eszközeit is. Elsősorban is a Deák neve nemcsak szerepelt, hanem az adó melletti küzdelem inkább az ő személye miatti küzdelemmé változott, miben nagy része volt a pozsonyi és az egész országban megnyilatkozó közvélemény nyomásának, mely Deák követségét egyenesen követelte. Tehát Csányi és Horváth a Deák nevével diszített zászlókkal járták be a megyét s a mint Deák szeptember 3-ikán írta Klauzálnak: az izgatások „részünkről is nemcsak a köznemességnek felvilágosításával és némileg kapacitációjával, hanem a Magyarországon oly igen elterjedt s oly méltán kárhozott korteskedésnek szokott mesterkedéseivel; csábításokkal, vesztegetéssel, pénzzel, borral, földnek, fának ígéréseivel s néhol talán fenyegetésekkel is üzettek és pedig, fájdalom,

¹ Meg ken jegyezni, hogy az adózó párt minden áron szeretne volna a megye egykori békéjét helyreállítani. A május 22-iki közgyűlésen Horváth és Csányi igyekeztek erre rábeszélni a nemességet az adózás elfogadtatásával; de az ellentétek sokkal élesebbek voltak, hogysem sikerült volna. E kibékülést czélozta a ságodi erdőben május 23-ikán a zalai ifjúság által Deák tiszteletére rendezett májusi ünnep is, melyen Deák is ott volt s meghívták az ellenfél vezetőit is; de nem jelentek meg. Deák az egész ünnep alatt borús kedélyű maradt. *Nemzeti Tíjság* 53. sz.

reményeim ellenére, az én nevémmel, s éppen nem csekély részben az én személyemért; tábor készítette, melybe azok, kik az adó mellé leginkább az én személyem megválasztására összecsoportosítottak valának, beszállítottanak, bor és kenyér szállítottatott a táborba, pénz kéretett kölcsön és szereztetett kivételképen, az ellenfél izgatói megkergetettek stb. S mindezek az én nevem kitűzésével!“

Mindez adatokat megerősíti az ellenfél tudósítása is. Forintos György július 20-ikán azt írta, hogy az intelligencia „proclamációt nyomtatott, főnökei falunként hordozzák a nemességet, itatják, nevét erőszakkal aláíratták, a papokkal prédikáltak, a főkurátortól és superintendenstől körlevelet eszközöltek, a superintendenseket kapacitáió lejövetelre megkérték, hivatalt osztanak, bűnök bocsánatját Ígérlik, a protestánsokat biztosítják, hogy papjaikat, mestereiket az adóból fizetendik.

Könnyen elgondolható, hogy a mint közeledett az elhatározó nap, mindezek fokozódtak. „Bármerre jártam, — írja a *Világ* tudósítója augusztus közepén Zalából — mindenütt az értelmes rész főnökei vendégük a köznemességet, több százból állók élvezők ezt egy-egy helyen. Többen hívék, hogy az értelem embereinek nincs pénzök, ellenkezőt hallhatni most, mert ők mindent előre kiiizetnek.“ Valóban utóbb maga Deák is mondta nyüvában a megyegyűlésen, hogy a korteskedése 30,000 forintjába került az adózó pártnak s 9000-et Csányi is beismert.

Természetes, hogy az eszközökben még kisebb mértékben volt válogatós az ellenfél, noha ennek eljárásáról kevesebbet tudunk. Forintos is sietett a nyüvábanosság előtt védekezni, miből elég keserű hírlapi

vita keletkezett. A tapolczai és szántói járás nemesége szintén körlevelet adott ki az adó elvállalása ellen; e mellett július 10-ikén a nem-adózók harmincz kocsin indultak el a megye négy járásába izgatni s július 23-ikán Sümegen tartottak három helyen nagy lakomát; melyek költségei különböző s nagyrészt papi forrásokból gyűltek össze. A hírlapok állandó érintkezésben álltak a megyével s számos levél jelent meg, reménykedve és jósolgatva a végső eredményről s mindenesetre túlságosan is közreadva a korteskedés minden mozzanatait.¹

Míg ezek történtek, megérkezett a megyéhez az országgyűlés perbefogó levele s ezért az augusztus 7-iki közgyűlés a követválasztó ülést augusztus 31-ikére tűzte ki. Az eldöntő nap tehát közel volt. Deák értesülvén a korteskedés módjairól, melyet nevében folytattak, a mi ellen előre tiltakozott; minthogy már amúgy is lelke kétségek közt hányódott, hogy vajjon az adott viszonyok közt lehet-e, szabad-e ily követiséget elfogadnia, holott országgyűlési hatását úgy is csak megyéje tántoríthatatlan elvhűsége biztosíthatná: most, nagy belső küzdelem közt, megingathatatlanul elhatározta, hogy követiséget nem vállal még akkor sem, ha az adó tárgyában „az igazság szent szava

¹ Lásd az akkori lapokat. Egy gúnyvers-sorozat is jelent meg a nem-adózókról 12 képben: *Magyar Életképek 1843-ból*; rajzolva egy zalamegyei adózó által 1843-ból ez. a., 12 sonettből. — Említsük fel itt azt a sajnálatos esetet, hogy Deák július elején majdnem a Zalába fűlt, míg a megye azon vitakozott s korteskedett, hogy elfogadja-e az adót vagy nem? Ugyanis a zalaapáti szerzetesekkel egy nap a Zala vizén csolnakázván, a kiszálláskor a csolnak szélén igen előre hajolt s fejével a vízbe esett; de szerencséjére, a szerzetesek egyike utána kapott és sikerült kihúznia. *Világ*, 60. sz.

diadalmat nyerés a megye rendei követté választának is“. Ezt egy levélben személyesen adta át az alispánnak a gyűlés előtti napon, szóval is kérve lemondása kijelentésére; elmondta ugyanazt a főispánnak is és Z.-Egerszegről nyomban eltávozott.

Az alispán még az nap este mutatta a levelet Deák barátainak; de azok el sem olvasták, kifakadva emlegették hiábavaló költségeiket, munkájokat s végül elhatározták, hogy a követségre egyenesen kényszeríteni fogják. A közgyűlésre rendkívüli előkészületek történtek. Az adózóknak külön tanyát építettek a kaszaházi mezőn; mintegy 3500 nemes jelent meg járasonként elkülönözve. A tanyát már 30-ikán körülvette a toskániai lovagezred egy osztálya; mert a Forintos-pártiak támadásától lehetett tartani, kik Oláhban lakom áztak. Forintosék augusztus 31-ikén már félhétkor elfoglalták a megyeház előtti tért; de a katonaság féloldalra szorította őket s elválasztotta az adózó párttól. Mintegy 5—6000 nemes volt együtt, közülök alig 2000 a nem-adózó párt. Így nagy zajban, de gyorsan eldőlt a kérdés. A főispán kimondta a határozatot, mire Deákot és Kerkápoly Istvánt követekül kiáltották ki. A nemesség tudta ugyan, hogy Deák nem fogja elfogadni a követiséget; de Csányiék biztatására elhatározta, hogy mást nem választ; még a nemadózó párt jó része is őt kiáltotta ki követnek. Szeptember elsején aztán Csillagh Lajos, másodalispán vezetése alatt, egy küldöttség ment P.-Szent-Lászlóra, hol Deák Oszterhueber József sógoránál időzött, hogy a választást tudassa. Deák újra határozottan kijelentette, hogy nem fogadja el. ígérte, hogy okait másnap, személyesen adja elő, melyek, minden egyebet mellőzve, egy borzalmat keltő okkal szaporodtak. Ugyanis az augusztus 31-iki választás

után egy adózó csapat összetűzött Z.-Egerszeg közelében egy nagyobb Forintos-párti tömeggel s a küzdelemben 5—6 embert agyonvertek, 8-at halálra sebeztek, egynek kezét törték, másoknak szemét verték ki és sok egyéb sebesülés is történt.

Másnap Deák a megyegyűlésen hosszabb beszédben lemondása okaiul az ismert korteskedést, a katonaság szereplését, a kiomlott vért adta elő; szószerint majdnem azokat, miket Klauzálnak írt meg szeptember 3-iki nevezetes levelében. Erre Csányi válaszolt, azzal végezvén beszédét, hogy polgári vétket követ el a követség visszautasításával. Utána más kezdett szólam, erre mind hevesebben újra Csányi, folytatta Horváth, ki azt mondta, hogy vétkezik Isten és haza, megye és barát ellen. Rendkívül kínos jelenetek követték egymást; Deák újra és teljes határozottsággal felelte, hogy vérszagot érezve kezein, ha a követséget elfogadná, noha látnia kellett, hogy ez legjobb barátaitól való elszakadást jelent. „Így tartott ez órákig, — írja Deák, — a fájdalom könyékét fakasztott szememből, a könyvek majd elfojtották szavaimat, ajkaim reszkettek s szívem vérzett, mert a legérzékenyebb sértések barátimtól származtak és nem találkozott a számos gyülekezetben senki, a ki személyem védelmére, mellettem szót emelt volna.“ Végül a főispán is felhívta a követség elfogadására, sőt büntetést is emlegetett. Hiában adta elő, hogy ő nem is lett volna megválasztható; mert előre kijelentette, hogy követséget nem vállal és most ő is azt kívánja, hogy Zala válaszszon más követet: a főispán kimondta a határozatot, hogy ő meg van választva, más követ nem választható s nem is választanak. Ekkor jegyzőkönyvi óvást jelentett be s a teremből távozott. „Zúzott

kebellemel s feldúlt kedélylyel hagytam el a gyűlést; — így folytatja Deák, — sokan barátim közül hideg megvetéssel fordultak el tőlem, ülésen kívül is Csányi, Horváth csak egy szóra, csak egy pillanatra nem méltattak, s összezüzták azon barátságos viszonyokat, mik eddig itt közöttünk léteztek“. Így történt, hogy az 1843/44-iki országgyűlésen Kerkápoly képviselte egyedül Zalát.

Szeptember 3-ikán Deák részletesen megírta Klauzálnak a történeteket, kérve hogy ne ösztönözzék többet, mert határozata megingathatatlan; de ne vonják meg tőle barátságukat; ne tegyék, hogy a fájdalom súlya alatt végre megátkozza azon pillanatot, melyben politikai pályára lépett; ne hallgassanak báró Putheányra, kit Zalából azért küldtek Pozsonyba, hogy Klauzálék útján hassanak rája; mert nem lehet körülmény, sem ok, hogy ezen az országgyűlésen követ legyen; később a megyéből és talán a hazából is kivádorolni, a mi a legiszonyúbb csapás volna rája.¹

Így folyt le a zalai választás, mely több mint félévig tartotta izgalomban az országot; így törekedett Zala jobbik fele válaszolni a haza azon óhajára, hogy az ország követeli tőle Deákot. Noha a tömérdek áldozat és fáradság érthetővé teszi Deák zalai barátainak elkeseredését, midőn látniok kellett, hogy

¹ E gyűlést az akkori lapok bőven leírták: *Pesti Hírlap* 279., 280., 281. (*Zalai eset.*) U. o. *Zalából* ez. a. átírva Deák levele, a szükséges elhagyásokkal. *Világ.* 71., 72., 74., 77. (*Vészercikk.*) *Nemzeti Újság* 107., 113., 119., 125. sz. Deák levelére czáfolat. *Pesti Hírlap* 1844. 315., 317., 322., 324., 325. sz. Az adatok egy jó részét lásd Kónyi Manó: *Deák Ferencz miért nem ment el az 1843-iki országgyűlésre? Olcsó könyvtár* 665—666. sz. és *Deák Ferencz beszédei*. I.

mindazt hiában tették; de az utókor teljesen neki ad igazat, éppen úgy, mint a bölcsebben gondolkozó kortársak; mi teljesen aláírjuk azt, mit a *Világ* mondott, hogy lemondása „magas jellemhez és valódi status-férfiúhoz, a szabadság és rend emberéhez illő gondolkozásmód valóban“.

De másrésről, midőn a többek közt lemondása egyik főokául Deák azt is mondta, hogy jövőre nem bizhatnék megyéje állandóságában, mert a pótutasítások minden egyes esetben meggyöngíthetnék működését s távozásra kényszerítenék az országgyűlésről: fájdalom, nagyon is helyesen jósolt.

Ugyanis ő sebzett Coriolánusként nem vonult el a közügyektől. Alig volt vége a közgyűlésnek, már résztvett a biintető-törvényjavaslatra véleményt adó választmányban s állandón megjelent minden fontosabb közgyűlésen. Már 1848 november 10-ikén, midőn némelyek oly utasítást akartak adni Zala követének, hogy a királyi városok gyűléseiből zárassanak ki a németül beszélők s erre záros határidőt kívántak: Deák felszólalt ellene s csak a közigazgatás magyarságát vélte kimondandónak; mert a többi felesleges erőszakra vezetne. Zala közgyűlése ezt el is fogadta. Pedig, kivált kezdetben, ez a részvétel közdolgokban nagy önküzdelmébe került. Csányiék haragudtak s ezt éreztették is. Kehida, mely addig a zalai szabadelvűek központja volt, hol a haza és megye dolgait kedélyes beszélgetés és adomázás közt vitatták meg, elhagyottá vált. A szakadást növelte Csányiék válasza a *Pesti Hírlap*-ban az augusztus 31-iki és szeptember 2-iki ülésnek arra a leírására, melyet Kossuth a Deák szeptember 3-iki leveléből készített oly alakban, mintha megyei tudósítás lett volna, közölve azokat a bizalmas részleteket is, melyek

csak barátainak voltak szánva. A terjedelmes válasz éles és keserű; annál keserűbb; mert Csányiék ismerték a *Pesti Hírlap* közleményének forrását. Kossuth hónapokig habozott, hogy a választ kiadja s végre Deák egyenes felhatalmazására közölte 1844 január—februárban jegyzetekkel és hosszú időre elnyújtva.

Úgy látszott, hogy Zalában az egykori béke és összetartás összes kapcsolatai széttörték. Végre is Deák kezdte egyengetni a béke útját, főképen azért, hogy ha maga nem ment fel Pozsonyba, legalább szellemét küldte föl a pótló utasításokban. Így az 1844 január 15-iki közgyűlésen az ő szellemében készültek az utasítások a börtönök, a királyi városok és a magyar nyelv ügyében; az ő szavára adták utasítást, hogy az országgyűlési választmányokba külső szakférfiakat is hívjanak meg s munkájuk díját az országos pénztár fedezze; az ő felszólalására szavazta meg a közgyűlés a múlt országgyűlési törvényekből folyó hat gyámügyi szolgabírókat a következő tisztújításra is; résztvett a pótló utasításokra kiküldött választmányban s az ennek munkálata végett tartott február 10-iki „kis gyűlés^a-en, valamint a márczius 27-iki közgyűlésen, melyen az országgyűlési kerületi választmányának kereskedelmi munkálata került tárgyalás alá. Ennek előleges megbeszélésében szintén résztvett s az ő befolyása érvényesült abban, hogy a hazai kereskedelem előmozdítására országos kölcsön és birtokarányban kivetendő adó is vétessék tervbe; viszont indítványára ejtette el a megye az országgyűlési javaslatnak azt a részét, hogy a főpapok évi jövedelmük tizedét e célra az országos pénztárba fizessék; mert ezt a kérdést még korainak tartotta s a papi jövedelmek más célra fordítását vélte igazságosabbnak.

A közbékét azonban kivált az 1844-iki tisztújítás látszott teljesen helyreállítani. A most már többségben levő szabadelvűek elhatározták, hogy Deák szellemében tartózkodni fognak minden korteskedéstől s egyezkedést terveztek a Forintos-párttal; mert úgy indult a dolog, hogy ez még jobban fel fogja dűlni a megyét, mint az előbbi év küzdelmei. Midőn tehát a főispán 1844 június 11-ikére kitűzte a tisztújítást, Csányi és Horváth János május 17-ikére barátságos értekezletre hívták meg Zala-Egerszegre mindkét párt főembereit. Forintos ugyan nem jelent meg, de ott volt több párt-híve, megjelent Deák is. Így a Horváth elnöklete alatt tartott értekezlet oly népe ssé vált, mint valami közgyűlés. Itt békült ki Deák Csányiékkel, itt állapodtak meg a régi alispánok újra megválasztásában (Kerkápoly és Csillagh Lajos) s Forintosék nevében Bartha János fogadta el lelkes szavakban a békét. A május 18-iki „kis gyűlés“ hasonlóan a béke jelében folyt le Deák jelenlétével.

Ámde a béke Forintosék részéről nem volt őszinte. Javában kezdtek korteskedni több régi tisztviselő ellen; ezért a június 7-iki újabb értekezleten a Forintos-párt hívei csak nagy húzavonával jelentek meg és nyíltan elárúlták tervöket. Erre a szabadelvűek hasonló eszközökhöz nyúl ni nem akarván, június 11-ikén a Forintos 8000 nemese győzött, kik zenével tisztelegtek a főispánnál, másodalispánnál; de csak alig voltak rábí rhatok, hogy Deákhöz is elmenjenek. Mind e mellett Deák nemcsak résztvett a közgyűlés folytatásán, hanem csak neki tulajdonítható, hogy az így választott tisztviselők állásaikban megmaradtak; mert többen nem tartották becsülettel megférhetőnek ily választás elfogadását. Deák azonban a víz, szél

és becsület meséjével, melyet Vörösmarty is feldolgozott, megnyugtatta őket, hogy becsületök sértetlen s így helyöket megtartották. Ugyancsak az ő felszólalására mondták ki újra a kétes- és a nem-nemesek hivatalképességét s a protestáns lelkészek szavazatjogát.

Ezzel azonban meg volt állapítva jó időre a Forintos-párt uralma. Az 1844 augusztus 12-iki közgyűlés, melyen Deák szintén jelen volt, minden zavar nélkül folyt ugyan le;¹ de annál zajosabb volt a szeptember 26-iki, midőn az országos pénzügyi választmánynak az a munkálata került pótló utasítás alá, hogy a nemességre négy egymásutáni évben kirovandó 3—3 millió forintból országos közpénztár alapíttassék a kereskedelmi és anyagi jólét emelésére. Az utasítást készítő választmány, kiindulva az 1843 augusztus 31-iki megyei határozatból, ezt elfogadásra ajánlta s a debreczen—fiumei vasút megépítését is országos költségen javasolta. Azonban a Forintos körlevele által felbujtott köznemesség újra nagy számban jelenvén meg, minden segílyt „nem fizetünk!“ felkiáltással lezúgott, leordított. E gyűlésen Deák a nyers tömeg rivalgásai és gúnyos kiáltásai által gyakran megszakítva, hosszabb beszédben indokolta a hazai kereskedelem emelésének szükségét. Ma, mondá, Európában a látszó béke daczára, háború van, az ipar és kereskedelem háborúja, mely veszélyesebb ránk, mint a múlt századok bármily nagy háborúja. Európa országai a hosszú béke alatt előre haladtak, mi elmaradtunk; nincs raj-

¹ *Nemzeti Újság* 1844. II. 31. Kiemelendő, hogy Deák felszólalására a Mura-szabályozás költségeinél a mérnök fizetéséhez a nemesség is hozzájárulásra hivatott fel, a Balaton lecsapolását 2 öl helyett 1 ölben határozták el s a turopolyai nemesség pártolását követőknek újabban is utasításul adták.

tünk isten áldása, magunk közt meghasonlva élünk, elszigetelve a világkereskedelemtől. Ausztria ide-oda elfoglal minden tért, minket még Oláhország is megelőz s minderről a statisztikai adatok súlyával igyekezett a dühöngőket meggyőzni. De hiába volt minden szó, hiába a tönkrement Sicilia példája s látván a czéltalan küzdelmet, így végezte: „a szégyen és gyátlázat égető fájdmával távozom e helyről; mert tudom, hogy hazám enyészet szélén áll; és midőn egészen enyészni fog, nem fogják sorsát más nemzetek könnyezni; mert mely nemzet tulajdon vesztét okozta, nem érdemel szánakozást”.¹ Sem ő, sem az utána felszólalók nem bírtak a tömeggel és Deák jóslatát, hogy a kívülről jött vesztegetés miatt pár-

¹ *Nemzeti Újság* 1844. II. 57. *Pesti Hírlap* 392. sz. Az utóbbi szerint zárószavai ezek voltak: „szégyennek és aggodalomnak fájdmával nézek a jövő elébe s csak úgy áldja meg Isten a hazát, ha az összes nemzet magamagának segédkezet nyújt s a segédelmet, ha subsidium név alatt is, tőle meg nem vonja“. E pár sor alapján *Zalai szózatok* ez. a. vezércikket ad 394. számában, összehasonlítva e jalkiáltást a Zrínyiével, mely ugyanonnan hangzott el, szintén az önségély elvét hangoztatva az A/inm-ban. A subsidiumot különben 9 megyén kívül mindenik megszavazta. Deák beszéde bő kivonatát a *Pesti Hírlap* másodszer is adja a 394. számban; de az itt idézett szavak másképen, a fentebbi idézet szerint vannak adva. A közgyűlésen Deák szavait pár perczig halálos csend követte s csak azután tört ki az 500 nemesből a „nem fizetünk, semmit sem adunk“. Jellemző az is, hogy Forintos és társai a subsidium mellett szólották, csakhogy kisebb mennyiségen kívánták volna kezdeni. Ez azonban csak ámitás volt; mert a tömeg be volt tanítva, hogy őket is leszavazza. V. ö. *Pesti Hírlap* 400. sz. *Subsidium és megyei kicsapongások*. Meg kell még jegyezni, hogy a kerületi munkálat mindenütt gondosan kerülte a gyűlölt „adó“ szót s a javaslatban csak subsidiumról (segedelem) van szó.

tokra szakadt megye állandóságának vége, az első fontos alkalom igazolta.

De íme, mi történt újra a november 4-iki közgyűlésen? Felolvassák az egyetlen követ jelentését és ebben azt, hogy ő Zalát a fizetéstől meg nem menthető s minthogy a fizetés elvét mind a két tábla megszavazta, kérdi, mitevő legyen most? A kérdés tehát az volt, hogy Zala minő utasítást adjon a fizetendő subsidium felhasználásáról? Többen többfélélt javasoltak. Zala — mondá ironikusan Deák — azon semmiből, a mit ígért, ajánlhat mind vasútra, mind csatornákra. — Végre valaki indítványozta, hogy az 1843 augusztus 31-iki végzést az adózásra nézve újítsák meg. Minthogy Forintosék csak kis számban voltak jelen, az indítványt általános helyeslés követte s Deák hosszabb, kedélyes beszédben járult az indítványhoz; kifejtette, hogy e határozat jogos; sőt ha a következő gyűlésen a fizikai erő újra megbuktatná, ők egy másikon morális erővel hozzák meg újra. Igaz ugyan, hogy így Zalára számítani nem lehet; de valamint jobb betegeskedve is élni, mint meghalni: úgy mindenesetre jobb, ha a megye a jó elveket csak olykor-olykor is pártolja, mintha szünetlenül a rosszszak mellett marad. Meg kell hát újítani az augusztus 31-iki határozatot s ha az országgyűlés ezt nem fogadná is el, örömmel látja, ha legalább a subsidium elve győz. Így mondta ki a megye újra az általános adózás elvét a nemzet lelkesedése által fogadtatva. A szabadelvű párt pedig az új egyesülés és győzelem örömeiben a megye haladására új tervet dolgozott ki; ennek alkalmából december 2-ikán a megyeház termeiben nagy lakomára gyűlt össze, melyen Deák is részt vett. Így zárult az 1844-ik év Zalában.

HETEDIK FEJEZET.

Deák és az 1843—1844-iki országgyűlés.

NAGY VÁRAKOZÁS AZ ORSZÁGGYŰLÉSSEL SZEMBEN. — VÉLEMÉNYEK DEÁK ELMARADÁSÁRÓL. — A PÁRTOK ÁLLÁSA ÉS DEÁK. — DEÁK TÁVOLMARADÁSÁNAK JELENTŐSÉGE. — AZ EGYKORÚAK NYILATKOZATAI. — A KÖVETEK NYILATKOZATAI AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — DEÁKOT BIZOTTSÁGOKBA VÁLASZTJÁK. — DEÁK MEGÍRJA A VÁLASZFELIRATOT. — HATÁSA A FELIRATRA A MAGYAR NYELV ÜGYÉBEN. — MÉLYEN ÉRZETT HIÁNYA MÁS KÉRDÉSEKBEN. — AZ UTÓKOR NÉZETE. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS EREDMÉNYTELENSÉGE.

Az 1843/44-iki országgyűlés, ellentétben a megelőzővel, megint a nagy reményeké volt s innen az a sóvár vágyakodás, mely 1843 elejétől egész közéletünket jellemzi. A haladás vágya még sohasem volt oly élénk s a kormány őszinteségébe vetett hit növelte a várankozást. Ezért tárgyalhatta minden megye már jóelőre külön választmányok által az utasításokat, hogy semmit el ne hirtelenkedjék. Soha nem volt azelőtt ily élénkség, annyi részvét. A megyei utasítások általában azt mutatják, hogy közös volt a meggyőződés az átalakulás szükségéről s egyetlen megye sem zárkózott el merev ellenkezésbe, a mi ritka és nagy jelenség a nemzetek életében. Legfőbb a módokban volt eltérés; de világos volt az is, hogy akár anyagi, akár szellemi és jogegyenlőségi alapon történjék az előhaladás, mindkettőhöz pénz

kell a nép újabb megterhelése nélkül. Innen minden pártnak az a meggyőződése, hogy új eszközökről kell gondoskodni a nemesi adózás által; innen, Deák példájára, többeknek az az erős elhatározása, hogy vagy ennek zászlója alatt vagy sehogy sem mennek az országgyűlésre, mert nélküle siker úgy sem várható.

A közvélemény és Deák barátainak jelentékeny része azonban úgy gondolkozott, hogy ha Deák hibásan tette, hogy követségét e kérdéstől tette függővé; most meg kellene hajolnia a megye általános óhaja, az egész haza hívó szózata előtt; mert ez az országgyűlés már úgy sem szavazhatja meg a nemesség megadóztatását; egyebekben pedig megyéje utasítása szabadabb elvű a legtöbb megyéénél s a haladás és alkotmányosság függő kérdései oly fontosak és számosak más irányban, melyek bármely tettvágnak elég teret adnak. Ezért sokan azt mondták róla, hogy „nála a közügy személye alatt áll“.

E körülmények tágabb szemhatárt nyitnak meg előttünk Deák ez időbeli helyzetére s azon várakozásokra nézve, melyeket iránta a közvélemény táplált. Ezért vált a zalai eset országos és történeti jelentőségűvé. Ismeretes ugyanis, hogy 1836 óta körülbelől 1842-ig, az adózás kérdéséig, Deák volt a nemzeti ellenzék egyedüli vezére. De midőn ő az alkotmányon alapuló, az alkotmányt föntartani és kifejleszteni akaró ellenzék vezére volt, mely közteherviselést, örök váltáságot, birtok- és hivatalképességet, városok fölszabadítását, ösiség eltörlését, népképviseletet, kormányi felelősséget s több ilyen elvet tűzött ki végcélul: akkor ő egyszerismind az egész nemzet, tehát a conservatív párt által is elismert vezér volt, mely gróf Dessewffy Aurél halála után a fokozatos haladás mel-

lett ugyan, de némileg tétovázva vesztegette erejét meddő küzdelemben a *Pesti Hírlappal*.

Azonban az ellenzékben 1841 óta, Kossuth vezetésével, kialakult az a párt, melyet akkoriban vágató pártnak szerettek nevezni s melynek első nyilatkozása a szatmári 12 pont. Ez a párttöredék, mondhatni, görcsösen kapaszkodott Deákba s Kossuth váltig hirdette, hogy ők ketten egyek és szó szerint felhasználta maga mellett Deák tekintélyét, pedig valóságban már túlment rajta. Ámde abban az időben egész 1848-ig, sőt 1848-ban is, mindenki különös súlyt helyezett arra, hogy az ellenzék meg ne oszoljon s így szokásba jött minden ellenzékít hazafinak és fehérnek, minden nem ide tartozót kormányinak és feketének tartani. Ez a pártoknak árnyalatok szerinti megkülönböztetését és kiválását meggátolta: a merev conservatív árnyalat beleolvadt az 1840 óta megalakult haladó és alkotmányos conservatív pártba, a régi sérelmi és az ú. n. vágató ellenzék pedig egyaránt együtt maradt a törvényes oppositio zömével.

Deák jól látta, hogy van az ellenzéknek oly része, melylyel ő nem bír és melynek élére sem állhat. De ezt érezte mindenki, a ki mélyebben pillantott be az eseményekbe és eszmék küzdelmeibe, melyek soha nálunk érdekesebbek és jellemzőbbek nem voltak, mint 1841—1848-ig. Azok a hírlapok és pártárnyalatok egészen a legmerevebb conservativekig, melyeket akkoriban, mint Bécs szolgáit, a túlzó ellenzék lenézett vágó' hazafiatlanoknak nevezett; azok mind, kik, mint Széchenyi, a pártok közt független állást foglaltak el: valóságos reménykedéssel néztek Deákra; de esengve várta tőle a jelszót az ellenzék legnagyobb része is, hogy elválva Kossuthtól, az 1839/40-iki

irányzattal élükön józanítsa ki az ideológus túlcspongókat vagy hagyja mentőkre. Ezért olvashatunk róla oly bámulattal, tisztelettel és szeretettel teli cikkeket 1843-ból a *Világban*, *Nemzeti Újságban*, *Jelenkorban*, *Hírnök* ben, *Századunkban*. Ezek Deák jelentőségét jobban ismerték és méltányolták, mint a *Pesti Hírlap* maga.

Deák azonban mind e biztatásokra nem hallgatott. Most, mint utóbb 1861 és 1865-ben, az volt meggyőződése, hogy nagy nemzeti átalakulások idejében csak a nemzet jobb része egyesülésének és összetartásának lehet jutalma a siker. Az ellenzék e két árnyalata tehát nemcsak együtt maradt, hanem éppen az ő Kossuth melletti kitartása által azonosult, sőt össze is zavarodott, a mi az ellenható erők természete szerint a conservatívek erősödésére s az ellentétek élére állítására vezetett, a_t mit pl. gr. Majláth János már 1843 április 15-iki vezércikkében megjövendölt.

Nem kétség tárgya, hogy a zalai esetet is tehát nem Deák és az adó, hanem a vágató ellenzék bukásának kell nézni. Másrésről s ebben fekszik a dolog lényege, nem kétséges, hogy ha Deák követ az 1843/44-iki országgyűlésen, befolyása nemcsak abban nyilvánul, hogy az országgyűlés nagyobb eredményeket bírt volna fölmutatni; hanem még inkább az ellenzék irányának megtartásában, mondhatni megmentésében és abban a bizalomban, melylyel az új kormánypárt az ellenzék törekvését nézte volna.¹ Innen minden oldalról az a hangos esengés, mely Deákot az ország-

¹ A conservatívek csaknem még inkább látszottak sajnálni távolmaradását, őt tartván annak a gondviselészerű férfiúnak, ki a túlzás és hátralépés közt a helyes utat meglelte volna. Lásd az idézett helyeken kívül: *Parlagi eszmék. Igénytelen néze* -

gyűlésre hívta s innen a csalódás mély érzelme, midőn mindennek vége lett. A törvényes ellenzék vezér nélkül kitétetett minden esetlegességnek s hogy csakugyan ki is volt téve, azt az országgyűlés története eléggé bizonyítja.

Ezért igen jellemzők azok a minden oldalú nyilatkozatok, melyek Deák távollétének hátrányairól szólnak. Kossuth május 21-ikén ezt írja Wesselényinek: „Izraelben zavarodás van. Nagynak képzelm a hiányt, melyet Deák itt nem léte okoz; de ilyennek, minőnek tapasztalom, mégsem képzelm“. Szemere Bertalan június 20-ikán ezt írja neki: „A diaeta megnyílt. Deák nincs. Ez kipótolhatatlan hiány s érzi az egész. Pedig munka és tárgyismeret most kell, midőn kissé háttérbe szorúlván a sérelmek, tanulmányt kívánó törvények hozatala áll előttünk“. Gróf Ráday Gedeon Wesselényihez írt minden levelében kiemeli Deák távollétének hátrányait. „írnék országgyűlési újságokat, — írja 1843 június T-ikén, — de örvendetest sokat nem tudok; mert bármi jó történik is itt, lehetetlen, hogy minduntalan eszünkbe ne jöjjön az, hogy Deák Ferenczet nélkülözzük, s fájdalom, kevés a remény, hogy megnyerhessük. Klauzál még az egy szerencse, hogy itt van; de ellene az ármány nem *tek ... a függő kérdések s az országgyűlés felől.* írta egy Conservativ. 1843. [I. Diaeta — Kir. előadások — Deák. — Deák Ferencz nincs Pozsonyban.] Deák eljárását rosszalva, hozzáteszi: „szivemelőbb látvány nem igen lett volna, mint látni, mint nyilatkozik Deák Ferencz önmeggyőződése ellen, de meggyeje rendeléséből a háziadó ellen, az országgyűlésen“. V. ö. *Nemzeti Újság* 1844. 8., 9. sz. A conservatívek állandó megjegyzése, hogy Deákot túlbuzgó barátai juttatták e helyzetbe s megfontolatlan izgatásaikkal lázították fel a zalai nemességet.

kis mértékben dolgozik; vágynak, kik tőle az elsőseget irigylik; s ő, mert szerény, gyakran enged ott is, hol nem kellene“. „Klauzál s még egynéhányan Deáknál voltak, — érti a pünkössti látogatásukat, — ők is majövének vissza. Beh sokat tehetne Deák; — mert akarat elég van s több becsületes ember is.“ „Országgyűlésünk folyamát— írja július 11-ikén — a hírlapokból s Záborszky valóban igen hiányos tudósításaiból látni fogod, Deákunk hibázik pótolhatlanúl, de azért nincs keveset kivéve senki, ki a Klauzál tiszta lelke, jó akarata előtt fejet ne hajtana.“ „Örömmel írom, hogy Deákunk iránt nő a remény, adja ég, hogy valósuljon, — írja augusztus elsején. Klauzál tesz ugyan mindent, mit ember tehet s hálát, köszönetét, méltánylást érdemel a hazától; de Deák még is hibázik. Nemde, tiszteletet érdemel Klauzál, hogy nálánál senki sem óhajtja inkább Deák feljöttét? Klauzál vezérségre nem vágynak.“

Ez annyira igaz volt, hogy augusztus 26-ikán Klauzál is ezt írta Wesselényinek: „Zalából a f. hó 18-ikán a legbiztatóbb tudósításokat kaptam Csányi Laczitúl, Horváth Mukitúl, kik fáradhatlan buzgósággal igyekeznek a jó ügynek diadalt szerezni. Forintos ugyan még most is erősen agitál az adó és Deák személye ellen, a leghitelesebb tanúk 16000 forintot láttak nála, mivel a nemességet vesztegeti, mindemellett mégis sikerült Csányinak s társainak 3000 embert az adózásra s Deák elválasztására bírni, s ha ezek, mint reményeljük, magokat többé elcsábíttatni nem engedik, úgy folyó hó 31-ikén teljesedik legforróbb óhajtásunk s megadja az ég hazánknak Ferinket!“

Kossuth július 28-ikán egy hosszú levélben rajzolja Wesselényinek az országgyűlés s a pártok hely-

zetét. „Mindig hittem, — mond — hogy Deákra nagy szükség van ott; de hogy ennyire szükség legyen, nem hívém. Klauzálban nincs elég energia; nincs elég önérzet, hogy úgy mondjam, elhinni azt, hogy neki vezérnek kell lenni; s nem is tudja eléggé az „out of előrs“ tactica mesterfogásait. — Beöthy ezen országgyűlésen s kivált annak *detail*-munkáiban nem lehet vezér: és mégis megvan a rivalitas; akaratlanul, észrevétlenül, szándéktalanul; de a hol a liberális felekezet már 10— 12-szer volt azon botrányhelyzetben, hogy arra szavazzon: *Csongrád-e* vagy *Bihar*, ott a rivalitas megvan kétségtelenül. Az ifjú jóakaró sereg, melynek kitiinőbbjei Perczel Móricz, Fejérváry, Ráday, Yukovics, Zákó, Karácsonyi, aztán Kállay, Pázmándy, Lónyay Menyhért stb., kétkedve tapintgatnak szét, ki az, ki nekik irányt adni elég hatalmas; és nem találják, a kít keresnek; mert vakon nem adandják meg magokat senkinek, még Deáknak sem, ha tán feljöne; de hiszen épp ez az, mit csak Deák tud, nem kívánni vak követőt s mégis vezetni. — Innen van aztán, hogy a jóakaraté vezértelen had néha kitör, s ma a vezérek őket s holnap (ők) a vezéreket compromittálják.“

E közben Wesselényi végleg elhagyva Freywaldaut, Levárdra jött Kollonicshoz s szeptember elején több napot töltött Pozsonyban. Itt kapta a zalai események s Deák lemondása hírét; de még nem olvasván Deák szeptember 3-iki nevezetes levelét, szeptember 8-ikán Levárdról hosszabb levélben majdnem ugyanazon szavakkal hívta őt Pozsonyba, melyekkel Kossuth rajzolta neki az országgyűlés helyzetét. Sok a jó, derék követ; de rendezetlen, vezér nélküli, mely csak a vezért várja; a szép és nagy siker vagy ha-

szontalan s káros erőpazarlás egyenesen az ő folmenetelétől függ, még pedig oly mértékben, mint nem is hitte volna. „Barátom! — kiált fel — higgy szavamnak s e részben átlátásomnak is: nincs áldozat, nemcsak személyt vagy személyeket érdeklő, sőt tárgyat illető is alig lehet, mit tenni nem kellene arra, hogy te ott lehess s legyél. Nem képzelheted, mennyire sújtott engem s minden rokonérzetűt azon gyász-hír, mi éppen Pozsonyban létemkor érkezett, miszerint te adó melletti utasítással sem akarsz jönni. Én s még néhányan eleget mondtuk azt, s eléggé igyekeztünk az embereket csendesíteni s engesztelni azzal, miszerint, ha te valóban nem akarsz s nem fogsz jönni, annak oly okának kell lenni, — mit mi azonban sem tudunk, sem át nem látunk, — melynek minden igaz hazafit a nem jövésre kellene bírni. Éppen a milyen buzgósággal vitattam s vitatom ezt, szintoly őszintén s elhatározottan mondom ki neked azon hideg fontolás szülte meggyőződésemet, hogy ha nem akard ez országgyűlésnek mecsevészését s vagy haszon nélküli vagy káros kimenetelét, s ha nem akard még ezentúli roppant használhatóságod útját bevágni: úgy bárhogy és mint, de Pozsonyba kell jönnöd.“

Deák levelének másolatát Bezerédy István küldte el szeptember 7-ikén Wesselényinek. „Nem commentálom, — írja Bezerédy — tudom, rokonérzést fog benned is gerjeszteni ahhoz, mely engem könyekre fakasztott és indignációval töltött el.“ Ő csak egy lehetőséget lát Deák követségére, ha Zalában mind a két párt a történetekre fátyolt vet s Deák újra a közbizalom férfja lesz, a mint ez vele Tolnában történt, írja, hogy milyen mély hatást tett Deák levele Pozsony-

bán; az elvein fennakadok mindinkább elhallgatnak; de általános a meggyőződés, hogy a megyei kicsapongásoknak valahára. Véget kellene vetni s a Beák eljárása a zalai esett miatt erre nagy súlylyal lesz.

Meggyőződött-e most Wesselényi ezekből, hogy Deák valóban nem mehet Pozsonyba? — nem tudjuk. 0 szeptember 16-ikára Adáandra ment Csapody Pál-hoz s oda hívta Deákot is, ki azonban inkább Pestre jött szeptember 26-ikára s útközben Siófokon találkozott Wesselényivel. Pesten pár napot együtt töltött az egymást oly forrón szerető két férfiú s itt bizonynyal Deák meggyőzte Wesselényit; mert a követség leveikben többé nem fordul elő. Azonban Dessewffy Emil 1843 október 14-ikén is írta még Szt.-Mihályról Wesselényinek, azt híven a lapok téves híreiből, hogy Deák is elkísérte őt Zsibóra, hogy jelentse ki neki mély szomorúságát, miszerint „pártjának hibái és a körülmények kényszeríték őt a zalai követséget el nem fogadni“; sajnálja s nem látja sem eléggé indokolva, sem más alkotmányos államok példája által igazolva azt, hogy más megyéből követ lenni nem akar; ezt körülményeinkben köznyomorúságnak tekinti.

De e magányilatkozatoknál még jellemzőbb az, a mi az országgyűlésen történt. Az első kerületi ülésen, május 17-ikén, a követek igazolása alkalmából, Bezerédy István, Tolna követe, adott szót a fájdalomnak, hogy Deák nincs köztök s kifejezte általános éljenzés közt azt az óhajt, hogy minél előbb, kettős örömmel láthassák megszűnni azt a „közviszontagságot“, mely Deáktól megfosztotta az országgyűlést. Mintegy jeladásra, most egymás után álltak fel, hogy mély sajnálatuknak kifejezést adjanak, Beöthy Ödön, Várkonyi (Temes), Zsedényi Ede (Szepes m.

Klauzál Gábor (Csongrád), Hertelendy Miksa (Torontál), Szemere Bertalan (Borsod), Sebestyén (Veszprém) és még sokan, mond a kerületi napló. Beöthy a következő, sokat idézett szavakat mondta: „Valóban, valamint Franciaország dicső hadsorában Latour d’ Auvergne leghíresebb granatéros neve annak holta után is az ezredben minden lajstromozásokon érdemeinek emlékeire felolvastatt; valamint a német császárok megkoronázása alkalmával meg szokott kérdeztetni: vájjon nincs-e egy Dalberg jelen? úgy méltán és szívszakadva kérdezhetjük mi is törvényhozó testületünk első ülésében, ha vájjon Deák jelen van-e?” De különösen közelismerést szült Zsedényi beszéde. Őt, mond, az élet és tapasztalás tanította meg a Deák nélkülözéséből fakadó fájdalomra. Sokszor állt utasítása és meggyőződése miatt vele szemben; „de sem pártédek; sem utasításban s nézetükben különbség nem tette őt soha Deák szeplőtelen tiszta jelleme, pártatlan értelmi tulajdonai s hazafiúi érdemei iránt elfogulttá, s azért annál őszintébben osztozik az ő távolléte miatti fájdalomban, minél bizonyosabb az, hogy ez élénk szellemi mozgalom korszakában kiengesztelésre s kiengesztelőre kétszeres szükség van. Pedig nem tud férfiút, kinek tiszta lelkiismeretében, ritka ismereteiben minden párt annyi bizalommal megnyugodnék. És kimondja végül, hogy a nemzet haragja fogja kísérni azokat; a kik okozák, hogy Deákot a törvényhozásnak nélkülöznie kell; s kimondja, mert Deáknál a törvényhozásban nagyobbat nem ismer“. Ezt utóbb követjelentésében is kifejezte.

Klauzál fejezte ki e szép és találó jellemzés miatt pártja elismerését, hogy Deák határtalan érdemeit, mint ellenfél, ily nemesen méltányolta; „mert az

ellenfél tisztelete egyik leghívebb tanúja az érdem valódi becsének; mert az érdemlett elismerés legszebb, a midőn az ellenféltől jön. Deák nélkülözése országos csapás, melyet kettős szorgalom, legbuzgóbb honszeretet s iparkodás is alig pótolhat ki.“

De a fájdalom érzése kitört mindannyiszor, midőn bármi kapcsolatban Deák távolléte szóba került. Mikor az igazoló választmány a május 30-iki kerületi ülésre beadta jelentését s Zala ellen a keresetet elrendelték, Kubinyi (Nógrád) indítványára jegyzőkönyvben fejezték ki mély fájdalmukat, hogy Deákot alacsony cselszövények meggátolták a követségben, s e nyilatkozat szolgáljon biznyságul az utókornak „e legtisztább honfi jelleméről“. Ugyanezt bevették az igazoló választmányi jelentésbe, mely június 20-ikán került országos ülés elé. Újra előkerült Deák távolmaradása a szeptember 22-iki kerületi ülésen, midőn Kerkápoly egyedül jelenvén meg, mint Zala követe, magát a rendek szívességébe ajánlta s előadván Deák elmaradása okait, hozzátette, hogy ő is csak megyéje parancsára vállalta el a követséget. Palóczy László, az ősz kerületi jegyző felelt rá s tolmácsolta a rendek érzelmeit azon férfiú iránt, kit az országgyűlés kezdete óta naponként emlegetnek s csak az ismert körülményeknek és az örök végzetnek engedve — nélkülöznek.

Valóban igaz, a mit Palóczy mondott. Az országgyűlés semmi áron nem akart Deák nélkül dolgozni s június elsején* és 2-ikán beválasztotta a sz. királyi városok és a nevelés ügyében kiküldött két kerületi választmányba, melyek közül a második őt választotta elnökül s Bezerédyt helyettesül. Deák július 11-ikén kelt levelében a választást megköszönte; de

mint az természetes, nem fogadta el. Még fontosabb az, hogy midőn június elsején a kerületi ülés a válaszfelirat szerkesztésére külön bizottságot küldött ki, minthogy éppen pünköszt közeledett (június 4.), Klauzálék elhatározták, hogy megszerkesztése végett egyenesen Deákhhoz utaznak. Pulszky részletesen elbeszéli útjokat. E szerint ünnep szombatján indultak el két kocsin gr. Batthyány Lajos, br. Wenckheim Béla, Klauzál, Bónis, báró Eötvös és Pulszky. „Az idő hideg volt s kellemetlen. Ikervárt megálltunk Batthyány Lajosnál, ettünk, megnéztük a szép kastély még be nem végzett átalakítását s a gyönyörű parkot, s végre megjöttünk Kehidára, Deáknak földszinti szerény házába, hol a derék Csányi Lászlót is találtuk, Deák hű barátját, kinek később a forradalomban nevezetes szerep s martirság dicsősége jutott. Deák elfelejtette már a választási kellemetlenségeket, kifogyhatatlan volt adomákban s tréfákban, éjjel azonban bezárkózott Klauzállal s neki ült a munkához s megírta a remek válaszfeliratot; természetesen titokban kellett maradni, hogy ez nem az országgyűlési bizottságban készült. Klauzál később is érintkezésben maradt Deákkal, de csak alkalmilag, ha valaki Zalába utazott, mert a postán nem volt biztos a levéltitok, mindenki tudta, hogy Ferstel udvari tanácsos minden országgyűlés kezdetén lejő Pozsonyba s ott lakik a postaházban, kutatva s felnyitva a gyanús leveleket az egész törvényhozás folyama alatt, mint a fekete cabinet igazgatója.“

E feliratot különös fontosságúvá tették a kormánynak haladásra célzó propositiói; mert az ellenzék meg volt győződve, hogy e javaslatok leple alatt a kormány tulajdonképpen megint csak az absolutismus erejét akarja növelni; s így arról volt szó, hogy

helyeseljék a rendek a helyeslendőt a nélkül, hogy feladnák kezdeményező jogukat és a múlt országgyűlés örökségeit; e mellett ne essenek abba a gyanúba, mintha a kormány haladni akarna s ők gátolják meg. Valóban a július 5-ikén kelt és már 12-ikén felterjesztett válaszfelirat e célznak teljesen megfelel. Ez az, melyet Klauzál magával hozott Kehidáról s erős, határozott irányáról első tekintetre rá lehet ismerni Deákra. A rendek csupán a közben leérkezett vallási leirat miatt tettek rajta csekély és pár kifejezésbeli változtatást; a főrendek sem nagyon ellenezték, talán mert tudták, hogy ki írta.

A másik eset, melyben Deák nézete lett a határozat és felirat tartalma, a magyar nyelv ügyében történt. Ugyanis 1843 június 20-ikán a horvát követe, mint ismeretes, egyszerre az országgyűlésen újra latinul kezdtek beszélni, a mit, az 1839/40-iki törvény után a magyar nyelvről, senki sem várt. Ez oly felháborodást okozott, hogy a rendek az országgyűlésen a magyar nyelv kizáró használatát nyomban kimondták és feliratba foglalták; de az október 12-ikén kelt s november 2-ikán kihirdetett leirat a rendeket eltiltja e határozatok foganatosításától; mert törvény nincs rá. A rendeket nagyon leverte e válasz s Kerkápoly István, Zala követe, gyorspostán annál sürgősebben kért e tárgyban utasítást; mert ebből az országgyűlés eloszlátása következhetik s ezt a hírt akkoriban Pozsonyban célzatosan is terjesztették.

Zala az 1843 november 6-iki közgyűlésből adta meg az utasítást, mely Deák akkor tartott hosszabb beszédén alapult. E szerint a királyi válasz nem törvényes, nem igazságos s nem is méltányos. Az igazság, a nemzet méltósága s a jó rend az országgyű-

lésen csak egy nyelvet tart helyesnek, így tesz Amerika s Európa minden mívelt nemzete; ezt igénylik a magyar nyelvről hozott 1836-iki és 1840-iki törvények is. E mellett az országgyűlés nyelvének meghatározása az országgyűlés belügye s ebben őt a törvényhozó test másik fele, az uralkodó, meg nem gátolhatja; e jogát az országgyűlés gyakorolta is, midőn elhatározta, hogy a két ház üzeneteit csak magyarul váltsa. A királyi leiratnak tehát törvényes alapja nincs, az országgyűlés határozatát meg nem semmisítheti, csak a kölcsönös egyezkedés terére utasíthatja; ezt a jogát nem merítheti a végrehajtó hatalom eszméjéből sem, mert ez nem emelheti magát a királyból és országgyűlésből álló össztörvényhozás fölébe. Itt, mint látható, Deák ismétli az országgyűlésen már egyszer kifejtett elvét. Mindezek miatt a megye utasítja követét, hogy oly feliratot sűrgessen, mely szerint a királyi leirat vonassák vissza. Hasonlóan eszközöljön ki feliratot az illyr, illetve pánszláv mozgalmak elleni veszélyre nézve is, melyre éppen Zala hívta fel az ország figyelmét 1842-ben s ebben fejtsék ki a szlávizmus miatti veszélyt, annak hozzáadásával, hogy ez éppen oly arányban fenyegeti az uralkodóházat, mint hazánkat.

Az itt felhozott erősségek a királyi válasz ellen döntökké váltak e kérdésben s úgy a három napon át folyt követi értekezletek, mint a november 16-ikától 20-ikáig tartott kerületi ülések végzései, valamint a december 5-iki felirat, ezeken az elveken alapulnak, azzal a kormányparti nézettel szemben, hogy a leiratnak engedelmeskedni kell új törvények hozataláig.

De ezeken kívül is mennyi a panasz, a sóhaj a miatt, hogy az országgyűlés mindegyre szikla körül hajózik, egyszer a horvát ügy (június 20.), máskor a

vallási kérdés (július 7.), újra a horvát ügyben lejött királyi válasz, majd a megyei kihágások miatt, midőn 1844 januárjában maga az ellenzék kelt harczra egymással. Mindezek bizonyítják azt, a mit Csengery, mint szemtanú mond, hogy Deák távolmaradása országos csapás volt s ezért kárhoztatták őt még olyanok is, a kik a politikát elvek harczának, az erős meggyőződés és megingathatatlan elhatározások küzdő terének és nem az alkalmazkodás s az exigentiák ügyes felhasználásának tekintették. Deák azonban most és mindig azt az elvet vallotta, hogy a politika nem állhat ellentétben a jellemmel, harczai közt okvetlenül megóvandó a morál és legjobb politika az egyenesség és becsületesség. Ismételjük, hogy ma a történelem az ő nemes lemondását helyesli és nem emelheti ki eléggé, hogy e nagy pártharczok közt megőrizte jellemének azt a tisztaságát, mely utóbb a megpróbáltatás nehéz éveiben a nemzet legfőbb támasza lett; a maga korában pedig oly erkölcsi példát adott, minőt Kölcseyn kívül senki s ezért a nemzet bizonyos pietással tekintett rája.

Azonban nemcsak a kortársak, hanem a történelem is mondja, hogy ez az országgyűlés nem felelt meg a nemzet várakozásának s ennek főoka Deák elmaradása volt. Pedig mindenki, mint Kossuth írja, csupa haladásról beszélt s haladni is akart. Ugyanezt mondja minden akkori emlékirat, minden követjelentés; a conservatívek versenyre látszottak kelni az ellenzékkel a haladásban; sőt a kormány is elhatározta, hogy a conservatívek segélyével maga áll az átalakulás élére s ily célzatot árultak el a királyi javaslatok is.

Tegyük hozzá, hogy az országgyűlés is mindent

elkövetett az eredmény megközelítésére. Tíz kerületi választmány működött a megyék, városok és kerületek rendezése, ösiség, népnevelés, kereskedés, műipar, bánya- és váltótörvény, esküdtszékek, országos pénztár számadásai, kérelmek ügyében; öt országos választmány dolgozott a sérelmek, országgyűlési szállások, katonai élelmezés és szállásolás, pesti országház, az országos szükségletek fedezése tárgyában s munkálataikat, a kérvényező-bizottságét kivéve, be is adták; fölment a királyhoz 58 fölirat, készült számos más törvényjavaslat, leérkezett 40 leirat s a végeredmény mindössze 13 törvénycikk, melyek közül a magyar nyelvről, a vallásról, a nem-nemeseknek ingatlan szerzési jogáról és hivatali képességéről, a közmunkák szabályozásáról s a katonatartás terheinek megváltásáról szólók a kiemelendők. Ezek kettő kivételével mind olyanok, melyek a királyi javaslatokban elő sem fordulnak; ez utóbbiak közül pedig éppen a legfontosabbak buktak el, noha úgy a nádor, mint az állam értekezlet sikerüket annál inkább óhajtotta, mert különben nem győzhette volna meg a közvéleményt, hogy javaslatait komolyan akarta törvénybe igttatni.

Ha mindezt figyelembe vesszük, méltán lehet eredménytelenségről, hiábavaló fáradságról, a csalódás keserűségeiről szólni s a követi jelentések méltán emlegetik a remények romjait, a fájdalmas panaszt a legfőbb haladási kérdések zátonyra jutása miatt.

Túllépné az életrajz keretét, mindennek okait részletesebben rajzolni, melyeket akkor a conservatívek a főleg Kossuth által sugalmazott ellenzék egy részének túlságosan heves és meggondolatlan kirohanásaiban; az ellenzék pedig a kormány kevés őszinteségében, belső meghasonlásában s a gr. Apponyi György

törekvései ellen való cselszövésekben kereste. A hiba mindenesetre megvolt mind a két részen; de annyi bizonyos, hogy az ellenzéknek a sok, majdnem megmagyarázhatatlan kormányi tagadással szemben bajos volt a hirdetett jóakaratot elhinni. Kétséges eredményekért pedig soraikat megbontattatni, a mi ellen Deák oly határozott állást foglalt: annyi lett volna, mint hazánkat kiszolgáltatni az önkény amaz újabb alakjának, melynek előre vetett árnyéka ráborult az országgyűlés végső szakára.

Megújult és kiélesedett tehát újra a régi ellentét nemzet és kormány közt. A nagyreményű országgyűlés végjelenetei egyrészt Metternich tervei voltak, ki legalább is hatféle ellenzéki árnyalatot látott, a ki e terveket „ennek a szerencsétlen országnak boldogulására“ készítette; másrészt az országgyűlés bizalmatlansági szavazata a felelősség nélküli kormány ellen, kimondván, hogy „egy alkotmányos felelős kormányban látják mind törvényeink szentségének egyedüli biztosítását, mind az ország lehető kifejlődésének egyedüli föltételét“.

Mindezek foglalkoztatták Zalamegyét is, midőn Kerkápoly István 1845 január 7-ikén követjelentésével beszámolt s előadta, hogy miként kérése „minden érzés, minden szív“ Deákot, mikor ő egyedül jelent meg megyéjéből az országgyűlésen. A felszólalók közül többen, mint ifj. Csuzy Pál, Csányi László, kiemelték az eredmény csekélységét s körülbelől a fentebb elsoroltakat adták ennek okaiul. Ezután Deák beszélt s általában hibáztatta az elért eredmények semmibevevését, még ha kevesebbek is, mint a remények voltak. Hibáztatta, hogy az országgyűlés nem ül össze évenként; mert három év alatt a szükségek

szerfölött megváltoznak; de ő egyébként nagyon kedvezőknek tartja az elért eredményeket, melyek az abszolutizmus ellen új biztosítékokat szereztek, az anarchiát kikerülni pedig tőlünk függ. Ezen az alapon tovább lehet haladni; de csak ha a vallás- és népszabadság, terhek egyenlősége és népképviselőt kiváratik. Nagy eredménye a múlt országgyűlésnek, hogy socialis téren is lehetővé tette a haladást a védegyelet által; mert nem a törvény teremti a nemzetet, hanem a szilárd-ság és kitűrni tudás. Az országgyűlés sikertelenségének oka, hogy rövid ideig tartott; az ellen orvos-szer csak az országgyűlés évenként való összehívása. A kormányi felelősségre, melyet annyian hangoztattak, azt jegyzi meg, hogy ez magában nem gyógyszer még; fő a népképviselőt. Üdvözi a védegyelet eszméjét, hálás szívvel emlékszik meg azokról, kik annyit bírtak tenni az országgyűlésen s végül köszönetét szavaz Kerkápolynak.

Ez volt Deák véleménye az országgyűlésről, mint egy nem elég megbízható kivonat ránk hagyta. Ebből látható, hogy ő a csüggesztő jelekből bátorítást kívánt meritni s éppen a történetekre hivatkozva, hangoztatta állandó elvét, a nemzeti kitartás szükségét s előadása alapján a megye kimondta új országgyűlés összehívásának s ezen az új országgyűlésen az évenként tartandó országgyűlések kivívásának szükségét.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Deák működése s az 1845-iki korkérdések.

KOSSUTH LEMONDÁSA A PESTI HÍRLAPRÓL. — DEÁK VÉLEMÉNYE. — KOSSUTH MÁSNEMŰ TEVÉKENYSÉGE. A CENTRALISTÁK S A CONSERVATÍVEK. DEÁK LEVELE SZALAYHOZ. VÉLEMÉNYE A CENTRALISTÁK PROGRAMJÁRÓL ÉS DESSEWFFY AURÉL TERVEIRŐL. — AZ ÚJ KORMÁNYPÁRT ÉS METTERNICH ELFOGADJÁK DESSEWFFY NÉZETEIT. — SZÉCHENYI CSATLAKOZÁSA. — DEÁK NÉZETE SZÉCHENYI ELŐADÁSÁRÓL. PESTMEGYE S AZ ADMINISTRÁTORI RENDSZER. AZ ELLENZÉK MOZGALMAI E RENDSZER ELLEN. — A VÉDEGYLET NEMZETGAZDASÁGI ÉS POLITIKAI SZEMPONTBÓL. SZÉCHENYI A DEÁK ÁLLÁSPONTJÁRÓL. — DEÁK LEVELE KOSSUTHNAK. — AGGÓDALMAI. — VÉLEMÉNYE A VÉDEGYLETRŐL, MINT A NEMZETI ERŐ PRÓBÁJÁRÓL. — MŰKÖDÉSE A VÉDEGYLET ÉRDEKÉBEN. — A SZENTGRÓTI BESZÉD. — A VÉDEGYLET EREDMÉNYE. — DEÁK ÉS KOSSUTH VÉLEMÉNYE KÖZTI KÜLÖNBség. — SZÉCHENYI S AZ ELLENZÉKIEK TÖREKVÉSEI. ZALAI KÖZGYŰLÉS S A PESTI HÍRLAP CZIKKEI. — SZÉCHENYI S A GYÁRALAPÍTÓ TÁRSASÁG. — DEÁK PESTEN. — VÁLASZA A FÁKLYÁS-ZENÉN. — VÁLASZA SZÉCHENYINEK. — GYÁRALAPÍTÓ TÁRSASÁG KÖZGYŰLÉSE S DEÁK BESZÉDE. HATÁSA. — PESTI IDŐZÉSÉNEK EREDMÉNYE. — MEGTISZTELTESTEISEI. — SZÉCHENYI FELLÉPTÉNEK OKAI DEÁK ELLEN. — CZIKKEI DEÁK ELLEN 1845-BEN A JELENKORBAN. — ALAPELVEK. — A KÖZÉPPÁRT ESMÉJE. — A SZENTGRÓTI LEVÉL ELEMZÉSE. — A VÉDEGYLET ELLEN. — FELHÍVÁSA DEÁKHOZ. — DEÁK NEM VÁLASZOL. — HOZZÁVETÉSEK. — DEÁK ZSIBÓI ÚTITERVE. — ÚTJA VÖRÖSMARTYVAL. — ZSIBÓN. KOLOZSVÁRT. — A BIHARI KÖZGYŰLÉS ÉS DEÁK. — DEBRECZENBEN ÉS ÚJRA PESTEN.

Az 1843/44-iki országgyűlés alatt és közvetlenül utána megint nagyfontosságú ügyek foglalták le a nemzet figyelmét. Ezek főleg a következők: Kossuth megválása a *Pesti Hírlap*-tól s a lapnak a centralisták kezébe kerülése, a védegylet s vele összefüggő

társulati mozgalmak, ezekkel kapcsolatban az ellenzék egységének és erősítésének kérdése, végre a kormány erőfijítése az adminisztratori rendszerrel való kísérlet által.

Mind e kérdésekben Deáknak annál fogva, hogy az egész hazai ellenzék görcsösen ragaszkodott hozzá, mint vezéréhez s nála nélkül semmiről sem hitte, hogy jól van téve, míg már csak az ő csatlakozása is megnyugtatta; nemcsak nagy része, hanem legtöbbször döntő befolyása volt s ezt ő mindig ugyanegy irányban és egy célra alkalmazta: az ellenzék összetartására és megerősítésére a nagy nemzeti alkotmányos küzdelmek ideje számára, melyeknek közeledését ő éppen úgy előre látta, mint Széchenyi s nem egy mélyebben gondolkozó politikusunk.

Ezek közül időrendben az első Kossuth megválása volt a P. *Hírlap*-tói, melynek okát ő maga írta meg Deáknak és Wesselényinek. E szerint 1843- január elsejétől Landererrel oly szerződésre lépett, hogy minden előfizető után, a 12 forint előfizetési árból levonván a költségeket, a megmaradt 5 forint 45 krajczárból legyen Kossuthó kétharmad, Landereré egyharmad rész és a hirdetés. E szerződés hat évre szólt; de aláírását Landerer az egész éven át halogatta s 1844 végén kijelentette, hogy ekkora osztalékot nem adhat. Kossuth figyelmeztette, hogy szerződésük még öt évre szól. Igaz, felelte Landerer, de nem lévén aláírva, nem kötelező. Erre Kossuth dühbe jött s kijelentette, hogy 1844 közepén túl nem szerkeszti a lapot. Ezen Landerer kapva-kapott, tudniillik ő azért járt el ekképen, mert a bécsi rendőrség zsoldjában állott, a mit Kossuth csak utóbb tudott meg. Ugyanis már 1841-ben ki volt kötve, hogy Kossuthnak megengedik ugyan a Lande-

rer lapja szerkesztését, de csak úgy, ha midőn tőle kívánni fogják, eltávolítja. Ezt Kossuth a nádortól tudta meg, kihez folyamodványt nyújtott be új lap engedélyezése végett s most már előre tudhatta, hogy ezt nem nyeri meg, a mint ezt Wesselényi és Deák előre megjósolták.

Ez az eljárás és Kossuth lemondása számtalan magyarázat tárgya lett; annál inkább, mert a közhír, mint ez alkalomból Deák írja, úgy is tudta, hogy Landerer a titkos rendőrség tagja vagy megbízottja; Kossuth tehát úgy tűnt föl, mint a kit egy tovább látó politika kiugratott, lefőzött s ő a kivetett hálót nem vette észre. Sokan tehát hibáztatták őt, azt mondták, hogy nem kellett volna lemondania, hanem Landererrel inkább új alkura lépnie; mert a haza s a közérdek elvárt volna egy kis áldozatot az ő részéről. Azonban Wesselényi, a ki tán nem is ismerte a csel összes szálaít, valamint Deák, a ki ismerte, lemondását feltétlenül helyeselték. „Neked — írja Deák — az előzmények után máskép cselekedned nem lehetett, mint a hogy cselekvői. Gondolkodtam én erről komolyan s mélyen érezve a veszteséget, melyet lelépésed által szenvedünk, gyakran hajlandó valék kárhoztatni ezen lelépést, de megkérdeztem ismét magamat, mit volnék teendő helyzetekben ily előzmények után és minden kétkezés nélkül csak azt feleltem önmagamnak, hogy máskép én sem cselekedtem volna. Csak a sorsot kell tehátátkoznunk, mely veszélyes játékát úgy keveri mindig, hogy azok, kik semmit szentnek nem tartanak, kik semmi mocsktól, semmi alattomosságtól nem undorodnak, cseliszövényes számításaikkal rútol kijátszszák a legeszebb embernek becsületes számítását. Te, barátom, e

dologban is, mint élted egész folytán mindenkor, tisztán és szeplőtlenül állasz szivem és eszem előtt.“

Míg Kossuth egy új hírlap engedélyezése vagy egy létező másiknak (*Jelenkor*, *Hírnök*) kibérelhetése hiú reményében ringatta magát, Wesselényi őt az *Erdélyi Híradó-val* óhajtotta szerződési viszonyba hozni, hogy nagysúlyú hírlapírói munkássága félbe ne szakadjon; de noha Kossuth elvben nem volt ellene, utóbb részben a *Híradó* támadása, de még inkább Kossuth nagyszabású közgazdasági tevékenysége e tervet meggátolta. A cukorgyár, a kereskedelmi, a jégkármentő-társaság, a fiumei vasút éppen 1844 nyarán kezdődő ügye teljesen igénybe vették; e mellett ott volt a megye, Pestmegye a maga termékeny közgyűléseivel és ezekhez járult 1844 októberében az országos iparvéd-egyesület.

E közben 1844 július elsejével a *Pesti Hírlap* a centralisták kezébe került Szalay szerkesztésében, a kik már ekkor, de kivált 1845 első felében, nagy tűzzel fejtették ki programjuk elméletét, melynek alaplényege az, hogy mivel régi institutióink bomlásnak indultak, részben romokban hevernek, de a romok közt új élet és haladás csírái sarjadóznak: részleges javítások, kisszerű újítások vagy egyes, bármily kiváló személyek befolyása nem célravezetőek. Gyökeres reform és átalakulás segíthet csupán s ezek az alkotmányosság európai formáihoz való alkalmazkodásban, azaz a népképviselőben, évenként működő országgyűlésben s a többségből alakult felelős minisztériumban állanak.

Önként foly ebből, hogy midőn ők a rendet akarták az erős kormányzat által; egyszersmind a szabadság és önálló nemzeti alkotmányosság biztosítékait is követelték; de ez nem történhetett a megyék korlá-

tozása nélkül. Ők tehát a tételt úgy állították fel: mi erős kormányt akarunk az alkotmányosság feltételével s a megyék korlátozásával; de addig, míg ezeket meg nem kapjuk, a megyéről, mint alkotmányunk legfőbb biztosítékáról le nem mondunk s hatáskörét korlátozni nem akarjuk.

E nézetök egy részében megegyeztek a conservatívek azon részével, kik a haladás szükségét elismerve, különösen a rendet és anyagi jólétet hangsúlyozták s szintén az erős kormány szükségét fejtegetve, meg akarták rendszabályozni a megyét; de ők aztán nem helyeztek elég súlyt az alkotmányosság szükség-szerű biztosítékaira s megelégedtek volna a reformok minimumával.

Mind a két párttöredék, mert végre is csak így nevezhetők, a reformok keresztülvitelében az ellenzékre kívánt támaszkodni. Ezért Szalayék és Eötvösök állandóan nemcsak azt hirdették, hogy köztök s az ellenzék közt semmi lényeges különbség nincs; hanem céljok egyenesen az volt, hogy programjukat az egész ellenzék programmul fogadja el. Másrésről Dessewffy Emil s a haladó conservatív párt is tisztában volt azzal, hogy a reformot bármily alakban szintén csak az ellenzékkel viheti keresztül; ezért körömszakadtig ostromolva a jelentéktelennek gondolt centralista programot, annál nagyobb odaadással dicsérte Deákot, mint az ellenzék kijelelt és elismert vezérét s mint Széchenyi, szintén mindent elkövetett, hogy elválassza őt és pártját azon szélső árnyalattól, mely kivált Kossuthra hallgatott.

E legalább is négy-öt pártárnyalat az, mely 1845-ön kezdve, küzd hazánk politikai és nemzetgazdasági átalakulása körül.

Mindezeknél főleg két főtörekvés tűnik ki: egyik az ellenzék minden árnyalatának vezetőiben az ellenzék egységének megóvása, mely annál parancsolóbb szükséggé vált, minél inkább erősödött a haladni akaró conservatív irányzat; a másik az, hogy a haladó conservatív párt valódi többséggel háta mögött, mint kormány álljon a reformok élére s az eddigi tagadás helyett a politikai átalakulást egy, a közbirodalom érdekeivel összhangzó, de a nemzeti önállásra nézve szűkebb mederbe terelje.

Az ellenzék együttmaradásának szükségéről a centralisták is át lévén hatva, siettek kikérni Deák véleményét, éppen úgy, mint mindenki ebben az időben. Szalay, az új szerkesztő levelére Deák 1844 július 9-ikén a lehető legnyájasabban felelt, minek jelentősége annál nagyobb; mert sokan már csak Kossuth miatt is vállalkozásukat elítélték; Wesselényi azt is mondta, hogy ők még megjutalmazták Landerer árulását s a *Pesti Hírlap* járatását is megszüntette. Deák azonban az ellenzék összetartása s a szabad véleménynyilvánítás elvéből kifolyóan, csak töredékben reánk maradt levelében így felelt Szalaynak: „Miután Kossuth megvált a *Pesti Hírlap*-tól, örülök, hogy a lap ismét jó kezekbe s még inkább, hogy a tiédbe került. Azért, hogy Kossuth visszalépése után átvetted a lapot, azt hiszem, senki által nem fogsz félreértetni. Ellenkezőleg köszönet! szívélyes, meleg köszönet neked, hogy ezt tevéd. Szeretnéd magadat ez ügyben — mint írod — tisztázni és igazolni én előttem? Barátom, mi kettőnk közt igazolásra szükség még oly ügyben sem lenne, melyben a látszat ellened szól ... Ez ügyre nézve pedig, melynél józan értelemmel még a rosszakarat sem gyanúsíthat, igazolásod csaknem sér-

tés volna reám nézve, ha nem tulajdoníthatnám azt túlságos gyöngédségednek ..."

Megjegyzendő azonban, hogy noha Deák a Szakvállalkozását elvben s főleg a cselekvés szabadsága és a *Pesti Hírlap* ellenzéki jellege szempontjából helyeselte; másfelől nem helyeselte a központosítás e kizárólagos és mohó hirdetését. Nem helyesli, mint Wesselényinek 1844 november 27-ikén írta a következő okokból: sok terméketlen elméletet foglal magában s nem volt érdemes miatta szakadást okozni az ellenzékben; a kor szerint helyes csupán az utasítások megszüntetése elleni liarcz. De, ha a közvélemény, a szabadsajtó tisztább és erősebb lesz, elérjük a népképviselőket s az utasítások magoktól megszűnnének; ennek vitatása azonban így is helyes; de „ezenkívül a többi, mit a centralisatióról s a mellette írott cikkek magokban foglalnak, jelen körülményeink között elmaradhattak volna“.

Mint jellemzőt említi továbbá, hogy a *Budapesti Híradó*, a haladó conservatívek lapja és némely olygarchiai érdekek képviselője s a *Nemzeti Tíjság*, mely a papoké, a megyei rendszer hívei. Ezt ő csak úgy bírja megfejtetni, hogy ezek a korteskedés által megrontott megyét pártolják tisztán hatalmi okokból; mert a mint a municipális rendszert ő fogja fel, úgy nem sok okuk lehet ezt pártolni. És itt éles megkülönböztetést tesz a haladó conservatívek és a *Pesti Hírlap* központosítása között. „Azon centralisatió, melyet Dessewffy Aurél óhajtott, egészen más volt, mint minőt a *Pesti Hírlap* vitat. Ő a kormány hatalmát akarta központosítás által erősíteni a megyék ellenében, de a törvényhozásnak, mint a nemzet akarata kifolyásának erősítésén nem igen igyekezett. Ő a kormány-

nál nemcsak a hatalmat akarta törvény által központosítani, hanem az értelmi erőt is az által, hogy minden kitűnőséget magához kívánt csatolni. Az ő centralisátója gyakorlatibb lett volna és hatályosabb, de egyszersmind reánk nézve veszélyesebb. Sokan azt hiszik, hogy ő a kormány hatalmát azért akarta oly igen erősíteni, mert azon hatalomnak legalább egy részét ő maga óhajtotta s reményiette egykor és pedig nemsokára gyakorolni; a törvényesen concentrált hatalmat pedig könnyebb is, kényelmesebb is gyakorolni, mint azt, mit csak fegyver hatalma terjeszt és támogat működéseiben. De bármi volt is Aurélnak célja magára nézve, annyi igaz: hogy ha élne, most már egy számra is, intelligenciára is nagy tekintetű, hatályos kormánypártnak ő volna központja, sőt ő lett volna lelke és alkotója.“

E sorok nemcsak azért fontosak, mert megismertetnek egy akkor már befejezettnek látszott törekvéssel; hanem mert kitűnően jellemzik a kormány legközelebbi kísérletét. Főnemességünk haladó conservatív része ugyanis elérkezettnek látta az időt, hogy fölvegye a Dessewfíy Aurél által sodrott fonál elejtett szálát s megtette a nagy sakkhúzást Metternich támogatásával.

Ez a nagy sakkhúzás az administratori rendszer volt, melynél végzetesebb esemény nincs a negyvenes évek politikai történetében. „Nemcsak, hogy e rendszabály a 48-iki katasztrófát megelőzőtt két évben az országot fokozódott izgalomban tartotta és az ellenzéki szellem túlkapásainak bő s állandó táplálékot adott; — mond Kovács Lajos — hanem tudjuk, — kik 48-ban a válság napjaiban az események szemtanúi voltunk — hogy az ezen ügy által szított elke-

seredés juttatta a döntő perczben diadalra a forradalmi elemeket és adott történelmünknek végzetes fordulatot.“

Az adminisztratori rendszer a kormány akkori törekvéseinek nem célja, csak politikai eszköze akart lenni; éppen úgy, mint Dessewffy Aurélnak, ki ez iránti nézeteit már az 1839/40-iki országgyűlés után egy részletes emlékiratban fejezte ki Metternich számára s az adminisztratori rendszer ebben a jövő teendők egyik legfőbbje, valóságos „tengelye“ volt. Dessewffy szerint hazánkban a kormánynak kellett volna kezébe venni a reformok vezetését; szemé előtt lényegében oly alkotmányos miniszter képe lebegett, mint Franciaországban, ki a minden haladást mereven ellenző felsőház s a nagyon is lázasan előre törő alsóházi ellenzék közt erős kormányt alakítson, a megnyert vagy korlátok közé szorított megyéken alapuló parlamenti többség által. E terv súlypontja tehát a megyékre esett; ezekben kellett volna növelni a kormány befolyását a többség megszerzése végett. Ezt a tisztán díszszé vált főispánság által elérni nem lehetett; de a főispánokat méltóságaiktól megfosztani sem volt tanácsos; ezért kellett jól megválogatott adminisztratorokat küldeni a megyékre, kiknek hivatása lett volna a kormányt a megyékkel kapcsolatban tartani, az országgyűlésre többséget, otthon tekintélyt és rendet teremteni.

Dessewffy halála azonban elhalasztatá ennek a tervnek akár csak megkísérlését is. Így érkezett el az 1843/44-iki országgyűlés, melynek sikertelensége miatt a belőle támadt védegyelet és más társadalmi mozgalmak s az egész országra kiterjedt élénk mozgás azt mutatták, hogy most már az ellenzék szándékszik az ügye-

két vezetni s Kossuth e mozgalmak élére állani. Elővették tehát a haladó conservatívek befolyására Metternich 1843 december 31-iki emlékiratát, *Magyarország állapotáról 1844-ben*, mely utóbb könyomatban kiadva is megjelent. Ez a Desseffy munkálatán alapult s befejezett tény lett, hogy a kormány az országgyűlés után a negatív teréről a vezetési terére lép.

Megjegyzésre méltó, hogy noha Metternich szemelőtt is olyasmire lebegett, mint a francia és angol parlamentárizmus s így egy határozott többségre támaszkodó kényelmes centrális kormányzat: mégis ebbe sem a valódi parlamentárizmus, sem a népképviselő nemcsak nem illik bele, sőt az egész éppen rendi alkotmányunk eddigi formáinak merev fentartására volt alapítva. Ezért lényegében nem tetszett sem az ó-conservatíveknek, a kik a képviselői rendszer felé közeledést, sem az ellenzékieknek, kik a népképviselőt s a valódi alkotmányosság kijátszását látták benne. Elég az, hogy ez az emlékirat szolgált egészben alapú a magyar kormányférfiak munkálatának, melyből keletkezett az 1844 november 11-iki királyi rendelet a megyefőnök hatásköréről az 1723: LVI. t.-cz. szerint, továbbá a helytartó-tanács és cancellária újjászervezéséről s a jövő országgyűlés előmunkálatairól. Legkivált, a mint gróf Majláth Antal 1845 február 19-iki rendeleté szól, a főispán köteles ezután a megyében lakni, lényegileg végezni a régi fő- és alispán teendőit s felhívta azokat a főispánokat, kik a megyében nem lakhattak, hogy nyolcz nap alatt helyettest ajánljanak. Ezek lettek az adminisztrátorok, kiknek kinevezése addig nem ismert nagy (5—6000 forint) fizetéssel júniusra be volt fejezve.

Ezzel az intézkedéssel a haladó conservatívek kor-

mányra jutottak. Gróf Apponyi György második alkancellár és 1845 május elseje óta a magyar cancellária, báró Jósika Sámuel az erdélyi cancellária vezetője lett; a rendszerhez Széchenyi is csatlakozott, a mennyiben elvállalta a magyar helytartó-tanácsnál az új közlekedési osztály vezetését, célja lévén Apponyinak az ő sikereivel népszerűvé tenni a kormány célzatait. Ezt Széchenyi természetesen jól tudta s hogy mégis e szerepet elvállalta, okai a következők: nem tartotta alkotmányosnak, hogy a reformokat az ellenzék vezesse, melynek feladata az ellenőrzés; helyesnek találta a hazánk elszakadásának gyanújától megszabadult kormány támogatását a reformok terén s ezt minden forradalmi kísérlet ellen legjobb villámhárítónak vélte; azt hitte, hogy ez az út minél előbb a közadózáshoz vezet; végre mindez megfelelt az ő „utilizálási“ elvének.

Tagadhatatlan, hogy mint minden politikai párt vagy irány bölcsőjénél egy-egy nagy eszme áll őrt, melyet azonban a megvalósításra vállalkozók átalakítanak, kiforgatnak és leszállítanak: úgy itt is kétségtelenül meg volt ez az eszme, mely Széchenyit is megkapta, és ez a nemzeti haladás, összekötve a renddel; de itt is teljesen egyéb lett belőle. Egyrésről Majláth és hívei rossz szemmel nézték; az ellenzék is korán felismerte, hogy ez ellene intézett végső csapás. Deák, midőn 1845 áprilisban Pesten volt, egyenesen megmondta Széchenyinek, hogy ha ők így a kormánynak megszerzik a többséget, meg bírják-e majd akadályozni, hogy ezt rosszra ne használja? — mire Széchenyi is csak azt mondhatta, hogy bizony ők most kockajátékot játszanak. Valóban csakhamar világos lett, hogy a rendszer sem a megbízott administratorok,

sem czélzata miatt nemcsak nem vált be, hanem lényegesen hozzájárult a kerülni akart válság fölidezéséhez; és világos lett, hogy új hivatalok, egyének múló hatása nem eszközölhette azt, minek hiányain csak a rendszer-változás segíthetett volna.

Pestmegye már 1845 márczius 10-ikén foglalkozott a kormány e tervével, mint a mely nem egyéb, mint alkotmányunk azon egyetlen biztosítékának alá-ásása, melyet a megyében és a közigazgatás önkormányzati kezelésében bírunk. Határozatában tehát meghagyta két alispánjának, hogy jogaikból ne engedjenek; kimondta, hogy alkotmányos kötelességének fogja ismerni jogai védelmét, erre köriratban figyelmezteti a megyéket és Eötvös indítványára az alkotmányos kormányzat és népképviselőlet eszméjét elvbén elfogadta, mint az egyetlen hatályos biztosítékot az absolutismus ellen. Ekkor nevezte el egyik felszólaló az administratorokat, a II. József korából, vett névvel, Kreis-hauptmannoknak s e név rajtok száradt.

E kormányi törekvések ellen, melyek, mint ebben az időben Wesselényi búskomor lélekkel mondta, az ellenzékletet megsemmisítéssel fenyegették; az ellenzéklet a megyék végzésein kívül nagy társadalmi és egyesületi mozgalmakat indított meg, főleg Kossuth izgatásaira. Ezek között a legfontosabb volt a védegyelet s a belőle létesült gyáralapító társaság.

A védegyelet 1844 október 6-ikán alapult meg Pozsonjban, az országgyűlés végső napjaiban. Az alakuló gyűlésen Batthyány Kázmér fényes beszédet tartott, Kossuth lett az igazgató s a válaszmány már október 7-ikén könyomatban kibocsátotta az aláírási könyveket az alapszabályok kivonatával, melyeket biztos kezek által névre czímezve küldött szét az országba.

Az alapszabályok szerint a kötelezettség hat évre, 1850 október elsejéig szolt; lényegük becsületszó adása, hogy az aláíró csak hazai mesteremberekkel dolgoztat; oly iparcikkekéből, mely bent kapható, tekintet nélkül a minőségre, külföldit nem vásárol, nem csináltat, nem visel, sem hozzátartozóival nem viseltet; de mindenki kötelezheti magát többre, vagy kevesebbre. A kötelezettség nem terjed ki tudományos és művészeti tárgyakra, gyógyszerekre, a gazdaság és műipar segédeszközeire.

A védegyelet két szempontból volt fontos; egyik az a viszony, melyben a kereskedelmi tanokkal s az európai eszmeirányzatokkal állt; másik politikai, vágj' inkább ellenzéki szerepe.

Az elsőre nézve ismeretes, hogy a XVIII. századi nagy eszmeáramlatok következtében a nemzetközi forgalomban a szabadkereskedelem elve győzött s ez nyert kifejezést nálunk úgy az 1790/'91-iki országgyűlés küldöttségi, mint az 1802-iki kereskedelmi választmány munkálataiban; ennek volt híve Széchenyi és Deák is, valamint az egész hazai közvélemény, mint erről az 1836: XXV—XXVI. t.-cz., az 1840-iki váltó- és kereskedelmi törvény, továbbá az ellenzéknek az Ausztriával való közös vámterület megalkotására irányuló törekvése tanúsítja. De az 1840-ik év fordulatot jelez e tekintetben is. Míg a közvélemény egy része a német vámunióhoz csatlakozást kívánta; addig List Frigyes műveinek hatása alatt Kossuth nemcsak fellépett lapjában e gazdasági beolvadás ellen, hanem még Ausztriával szemben is védvámokat sürgetett. A védvám-rendszer híve volt az 1843/44-iki országgyűlésen az egész ellenzék is és a kormány kitérő válasza a vámkérdésben, egyéb okok mellett igen alkalmas

volt egy ily, a nemzeti iparnak társulati úton való védelmére irányult nagyszerű izgatás sikerére, mint a védegyelet. Ennek első nyomaira Tolnamegyében akadunk 1841-ben, hol a megye először alkotott egyesületeket a megyében található ipartermékek védelmére, miben több megye követte.

Éppen ezért e mozgalomnak nem kevésbé fontos politikai háttere és hatása. Célja volt a kormány iránti bizalmatlanságon kívül, a megindult adminisztratori rendszerrel szemben, az ellenzék erősítése, ébrentartása egy budapesti törzs- és számtalan fiókegyelet által, ugyanezen az úton az ellenzéki mozgalom központosított vezetése Budapestről. De egyszersmind jelzése úgy ez, mint azok a társulatok, melyeknek létrehozásában Kossuth ez időtájt oly rendkívüli tevékenységet fejt ki, részint anyagi helyzetének javítása, részint politikai súlyának emelése érdekében: annak a politikai befolyásnak, melyet ő sok tekintetben Deák rovására elfoglalni kezdett, éppen azáltal, hogy midőn Deák az egyetértés szükségét hangoztatva, mindig a legnagyobb őszinteséggel nyilatkozott Kossuth mellett, ezzel mindannyiszor Kossuth horoscopját tette kedvezőbbé. Minthogy pedig rendszeren Kossuth volt a szóvivő az ellenzék nevében, megszokta a közvélemény mindazt, a mit ő mondott, az ellenzék nyilatkozatainak tekinteni. Azt mondhatni, hogy Deák a maga szokott szerénységével szószerint háttérbe vonult; de éppen azért, mert egész 1848 közepéig az egész ellenzék, sőt hazai értelmiség őt tekintette vezéréül s ha fellép Kossuth ellen, mellette akkor még Kossuth befolyása is okvetlenül elhalványult volna; azt mondhatni túlzás nélkül, hogy egész 1848-ig Deák hallgatásában rejlett Kossuth ereje, vagyis a közvélemény a Kossuth nézeteiben a

Deák nézeteit, az általa helyeselt véleményeket fogadta el s Kossuth ezt a szellemi azonosságot nem is mulasztotta el rendszerint előtérbe állítani.

Most is, midőn Deák végzetes távolléte következtében a védegyeletet nála nélkül létesítették, Kossuth aggódva várta véleményét, éppen úgy, mint Széchenyi és az új conservatívek, kiknek sohasem jutott eszébe e két férfiút azonosítani s önkénytelenül mindenki azt kérdezte: csatlakozik-e Deák vagy nem? E várákozásnak volt is némi alapja; különösen Széchenyi jól ismerte Deák nézeteit s nem gondolta, hogy oly tanult és higgadt fő egy ily kiterjedésű és célzatú védegyeletet helyeselne és kivihetőnek tartana. Ez valóban így is volt; mert midőn Kossuth őt értesítette a védegyelet megalakulásáról és arról, hogy ő is választmányi tag lett: Deák november 2-ikán kezdett s 21-ikén folytatott részletes levélben fejtette ki aggályait:

„A védegyelet nagyszerű eszme, oly nagyszerű, hogy az alatt a magyar jellem, félek, összeroskad, — így kezdi aggodalmi elősorolását. — Sokat fontolgatóm magamban e dolgot s kettő volt észrevételem. Egyik az: hogy nem lett volna-e jobb a dolog megindítását az országgyűlésnek berekesztéséig halasztani, nehogy az országgyűlésének végnapjaiban kiadott királyi válaszoknak nem kedvező tartalmát sokan éppen a védegyelet korábbi megindításának tulajdonítsák; vagy talán az némi befolyással is legyen ezen királyi válaszok rossz tartalmára. Másik észrevételem az: hogy nem lett volna-e czélszerűbb e védegyeletet most kezdetben csak némely czikkekre szorítani, melyek t. i. vagy azért, mert nálunk is nemsokára előállíthatók, vagy azért, mert nélkülözhetők, elsőbbséget érdemlettek volna. Így legalább nem zúdítottunk

volna egyszerre minden külföldi érdeket magunk ellen, a kivihetőség könnyebb lett volna s a szószegés ritkább; pedig éppen a szószegésre nem kell igen szoktatni a magyart, úgy is nagy hajlama van rá. Ezenfelül azon csekély pénzerőt, melyet a védegyelet talán összegyűjt, több sikerrel lehetett volna néhány cikk gyártásának emelésére fordítani, mintha az sokféle cikkek között megoszlik.“

Deáknak tehát úgy erkölcsi, mint anyagi természetű aggodalmai voltak. Hivatkozik az amerikaiak védegyeletére, kik ezt csak az angol gyármányok ellen alapították s mégis örvendtek, midőn kibújhattak alóla; remélhető-e, hogy mi egy kiterjedtebb védegyelet megbújunk? De mindegy; ha Kossuthék, kik jobban ismerik a viszonyokat, jónak látták ezt most és ily terjedelemben indítani meg, ő el nem válik tőlök; sőt ha még fontosabb kétségei volnának is és bár más utat helyesebbnek vélne is: az eszmét bármi okból elejteni vagy csökkenteni, „bűnnek tartaná a haza ellen“. „Nálam a pessimismus — teszi hozzá — a hanyagságnak sem oka, sem ürügye; tudok én küzdeni remény nélkül is, érzem keblemben az erőt, Istenemre mondom: érzem, hogy csüggedést nem ismertem soha s az elhatározottság, mely nálam kötelességérzeten alapul, nem kisebb, mint másoké, kiket a remény lelkesedésre gyújt; én tehát félreteszem, elaltatom minden kétségeimet s az ügyet pártolom úgy, a mint azt megindítottatok.“

Levelének erre vonatkozó többi részében főleg arról szól, hogy a védegyelet sikerét a magyar nemzet erkölcsi súlya kívánja, bukása erkölcsi gyalázatunkat jelentené; egyszersmind óvja a vezetőket minden törvénytelen lépéstől, hogy a kormány egyenesen ne

avatkozassék bele; a nem egyenes beavatkozás pedig nem oly ártalmas.

A nemzetnek ez az erkölcsi súlya az, mit Deák kiemel úgy november 20-ikán Batthyány Kázmérnak, mint november 27-ikén Wesselényinek irt leveleiben, mely utóbbiban röviden ismétli nézeteit s jelzi a kormány indirekt beavatkozása híreit. Mindez azonban csak annál jobban meggyőzte őt a kitartás szükségéről; ezért néhány hónapig megyéjében egyenesen e célra működött s az éppen ekkor teljesen vakká lett Wesselényi meglátogatását is 1845 tavaszára halasztotta. Senki sem örvendhetett volna tehát inkább a részvétnek a védegyelet iránt, melyet Zalában tapasztalt és december 4-ikén Csapody Pálnak is írja úgy kétségeit, mint a kitartás és erkölcsi erő szükségét; biztatta, hogy Somogybán tegyék ugyanazt, a mit ők Zalában. December 7-ikén pedig Kossuthnak írja, hogy a siker teljes, rövid időn 1000 aláírórt remél; Kanizsán már megalapult az egyik fiók s ők még Csáktornyán, Zala-Egyerszegen, Keszthelyen és Sümegegen, tehát összesen öt fiókot akarnak alakítani. Új ívet kér; de mint Csapodynak írta, úgy minden más levélben is hangsúlyozza, hogy a cél ne politikai izgatás legyen; hanem tisztán „védegyelet az ipar emelésére“.

Ha tehát Széchenyiék egy részben helyesen ítélték meg Deákot, abban t. i., hogy a védegyeletet ily alakjában nem fogja helyeselni; más részben csalódtak, midőn azt hitték, hogy ezt az alkalmat az ellenzék megosztására fogja felhasználni. Ellenkezőleg: Deák a 40-es években vallott politikai elvéhez híven, éppen a védegyelet által megerősítette az ellenzék összetartását s ez vezérgondolata mindabban, a mit érte tett. Ez pedig nem csekély volt; mert éppen az, hogy ő

hű maradt önmagához s hogy határozottan, mellékteket nélkül lépett föl mellette, lett az eszme ideiglenes sikerének legfőbb biztosítéka s ez hatott például Wesselényire is, hogy Erdélyben s a tiszai megyékben érdekében izgasson, a hol a részvét nagyon is csekély volt.

Deák e működésének volt eredménye, hogy a Zalamegye kebelében alakult fiókegyleteket maga a megye vette védelme alá, hogy mint erkölcsi testület, 1845 január 7-iki ülésén a védegyeletbe lépett s a gyűlések helyéül a megye termét átengedte, miért a köszönetét Deák fejezte ki. E működésében a körülmények összejátszása miatt lett oly nagy fontosságúvá a szentgróti beszéd, sokkal nagyobb fontosságúvá, mint Deák tervezte vagy gondolta.

Ennek eredete a következő: Deák gróf Batthyány Kázmér meghívására 1845 február 9-ikén Szent-Grótra ment, a zalaparti kis mezővárosba, ebédre, hová éppen egy védegyeleti fiók megalapítása végett nagyobb értekezlet gyűlt össze. Ebéd alatt Batthyány fölkérte Deákot, hogy a délutáni gyűlésen szóljon ő is. Deák megígérte és egy egészen egyszerű, a közönséghez alkalmazott beszédet tartott. „Ipar és szorgalom boldogítja a népeket“, — ebből indul ki s beszéde folyamán említve a múltban a nehéz harcokban teljesített hazafiúi kötelességeket, kiemeli, hogy nemcsak harcok sodorhatnak el egy nemzetet, hanem a közelszegényedés vagy nemzeti sorvadás is. Ez ellen működni a jelen kor feladata, Ötven évvel ezelőtt hazánk még vagyonos volt; de míg 1802-ben és azóta Ausztria gyárakat állított, mi pazaroltunk; így jutottunk mai helyzetünkre. Most tehát restaurálni kell gazdaságunkat, mire kettő a mód: vagy a jövedelem szaporítása,

vagy a kiadás apasztása. Amaz a tisztán mezei gazdasággal nem sikerült; tehát apasztani kell a kiadást. Ebből a szempontból rosszalja a fényűzést, ajánlja a honi gyártmányok felkarolását, a védegyeletet s ennek észszel és akarattal sikerre juttatását. „A cél nem csekélyebb, mint a hazának a temetkező sir partjáról visszarántása s csak összetett váltakkal akarnunk kell, sikerül magasztos vállalatunk.“

Tehát Deák a pénzügyi szempontot állítja ugyan előtérbe; de egyúttal hangsúlyozza azt az erkölcsi szempontot is, melyre ő e kérdésben kezdet óta akkora súlyt helyezett. Panaszkodunk, így folytatja, hogy kézműveseink ügyetlenek s ezért dolgoztatunk külföldön; ámde furcsán találkoznak az okok: „miért dolgoztatunk külföldön? mert nincsenek honn ügyes kézműveseink; s miért nincsenek; mert külföldön dolgoztatunk“. Elégedjünk csak meg hazai készítményeinkkel, akkor a jó külföldi kézműves hozzánk jó s a mi jó kézműveseink sem maradnak külföldön. De ily eredményt csak a parányi erők összetartása idézhet elő.

Azt mondják némelyek, nem védegyelet, hanem gyárak és jó törvények kellene. Ámde nálunk gyárak védegyelet nélkül meg nem állhatnak; a törvények pedig pénzt nem teremthetnek, csak az akadályokat hárit-hatják el; az ipar és szorgalom csak társadalmi tényezők eredményei lehetnek. Vannak, kik politikai czélokot kutatnak a védegyelet mögött s a magyarnak nagy a hajlama a gyanúsításra; vannak, a kik néhány, nézetök szerint hiányos elv miatt, az egész ügyet támadják; megvallja, némelyeket maga is másképp szeretne; „de az egész nemcsak meg nem veti, sőt mint sok üdvöst magában foglalót, forrón öleli. Úgy

hiszi, ez a józan ész szava“. Végül az erőszakoskodókat a védegyelet ellenségeinek jelentette ki, és még ezeknél is sokkal többet mondván, — írja a *Pesti Hírlap* levelezője — végül a haza leányaihoz szól, hogy karolják föl az eszmét, általa gátolják meg a hazára annyi átkot hozó luxust s mindenek felett a csüggedni nem tudó kitarásra buzdította a jelenvoltakat.

Deák e beszéde csak úgy maradt ránk, miként a *Pesti Hírlap* levelezője, csaknem két hónap múlva, a márczius 30-iki (443.) számban kiadta, a „meny-nyire megjegyezhet“. De a beszéd tartalma valódiságához kétség nem férhet. Ezek Deák elvei, hallottuk már őket Zala közgyűlésén; az ő elvei, kétségeivel és azzal együtt, hogy ő majdnem nagyobb súlyt helyez benne a kérdés erkölcsi oldalára.

A mint ismeretes, a védegyeletnek nemzetgazdasági sikere alig lett. Közel 100 ezer tagja s 138 fiókja volt; de sem gazdagabbá nem tett; sem ipart, sem gyárat létre nem hozott. Ellenben, noha állandóan List elveire hivatkoztak, maga List jelentette ki, hogy eredménye távol sem lesz az, mit vérmes vezetői tőle várnak. Annál jelentékenyebb volt azonban hatása társadalmunk nemzeti irányának és politikai életünknek emelésére, mit Batthyány előre sejteni látszott, midőn megnyitó beszédében politikai liga jelleget tulajdonított neki.

Ha tehát a védegyelet elvi kérdésében, a szabad kereskedelemre nézve, világosan megállapítható a Deák és Kossuth felfogása közti ellentét, midőn azt látjuk, hogy a védegyelet kudarcza után is Kossuth a *Hetilapban* egy, az ausztriai ipar ellen felállítandó vámvonallal és vámtarifa érdekében izgatott; míg az új *Pesti Hírlap*

ezzel ellentétben, szabad kereskedelmi elveket vallott s ezzel rokonszenvezett Deák is, a ki 1867 december 18-ikán is ily értelemben nyilatkozott az Ausztriával kötendő vám- és kereskedelmi szerződés ügyében: másrészt világos, hogy ő meggyőződését és aggodalmait alárendelte a magasabb czélnek, az ellenzék erősítésének és politikai egysége megőrzésének, melyet éppen ebben az időben nagy veszélylyel fenyegetett a centralisták fellépése által az ellenzék nagyobb részének orgánum nélkül maradása és a kormány által inaugurált új politikai irány s ebben az adminisztratori rendszer.

Széchenyi kezdetben éppen nem gondolt a védegylet elleni feltűnő állásfoglalásra; de az országgyűlés befejezte körül és azután annyi minden történt kedve ellenére, hogy újra kénytelennek érezte magát kitaró hírlapi polémiákba bocsátkozni. Előbb megnyugvással vett róla tudomást, hogy Zalamegye őszi közgyűlése programmba vette az *általános, leözös* adózást, melyet ő 1845-iki teendőink alfájának nevezett; de e magában fontos, azonban egyedül álló tény a kedvetlen események egész sora követte. Ilyen volt elsősorban a védegylet, majd Bezerédy önmegadóztatása s ezzel az országgyűlési határozat megelőzése. Ez ellen 1845 január 24-ikén *A pistoly időelőtti elsütése* cikkét írta, melyből egy meglehetősen heves polémia támadt, melyben többek közt Eötvös is részt vett. Ennek logikai következménye lett, hogy Bezerédy példáját, melyet 1844 december 16-ikán Tolnamegye közgyűlésén a követbeszámoló után tett, nyomon követték nagyon számosan, főleg Tolna- és Pestmegyében; köztük Eötvös és Trefort Ágoston; Zalamegye közbirtokosainak is igen jelentékeny része, többen hétszáznál,

1845 márczius 2-ikán, élükön Deákkal, kötelezvényt írtak alá s márczius 4-ikén ugyancsak Deák az aláírók megbízásából a megye közgyűlésén bemutatta, hogy a törvény meghozataláig is, a megyei beligazgatási költségekhez hozzá fognak birtokuk arányában járulni s kijelentette nevökben, hogy bármely pillanatban készek az országos terhek elvállalására is. Mindez nemcsak Széchenyi cikkének egyenes hatására, hanem arra egyenes hivatkozással történt. Mondhatni, minden oldalról hallania kellett a rosszalásokat, sőt azzal is vádolták, hogy kibúvókat keres; a zalai eset pedig annál nagyobb zajt és örömet okozott; mert itt nem egyesek, hanem éppen egy Deáknak vezetése alatt az intelligencia nagyobb része vetette magát adó alá, sőt Aranyad nevű nemesi község erre községileg is vállalkozott; úgy hogy Zalát „Kis Amerikának“ nevezte a *Pesti Hírlap* egyik levelezője.

Ehhez járult, hogy Zalában a márczius 4-iki megyegyűlésen tárgyalás alá került a helytartótanács egy leirata, mely szerint a királynak tudomására jutott néhány oly társulat alakulása, melyeknek szabályait megerősítés végett fel kellett volna terjeszteni; figyelmezteti tehát a megyét e kötelességének teljesítésére. Világos volt, hogy e társulatok alatt a zalai fiók-védegyleteket kellett érteni; de a megye, Deák hosszabb felszólalására, a célzást nem kívánta elérteni. A politikában igen czélszerű taktika, mondá, nem védelmezni azt, mi egyenesen megtámadva nincs; minthogy a leirat a védegyletet egyenesen nem támadja, védelmezni sem kell s ha megtámadtatnék, akkor ő az egyesületi szabadságot védené. Indítványára tehát Zala rendei azt felelték, hogy a leiratban említett társulatok a megyében nincsenek; ha lesznek, tudomás, de csakis

tudomás vétel végett, fel fogják terjeszteni, mert a törvény „megerősítendő“ társulatokról nem tud.

Míndezek vitatása a *Pesti Hírlap* márcziusi számaiban nyomon követte egymást, melyeknek mintegy corollariuma volt márczius 30-ikán a szent-gróti beszéd közlése. Tehát e beszéd kiadása, majdnem két hónap múlva, szándékosan történt és szándékosan éppen most, midőn az ellentéteket a gyáralapító társulat létkérdése fokozta, melynek bukása a védegyelet bukását is jelentette volna és így mindkettő megmentése elsőrendű politikai és főleg az ellenzék erő kifejtési kérdésévé változott.

A gyáralapító társaság t. i. a védegyeletből született ugyan; de mert főleg pénzérdekekkel s így az összes politikai pártok egyesülésével állt kapcsolatban: már előre kizártak belőle minden politikai czélt, teljesen elválasztották a védegyelettől és megválasztották elnökévé gr. Keglevich Gábor tárnokot, alelnökévé gr. Széchenyit. E társulat kezdeményezője szintén Kossuth volt s ebben is kikérte Deák előzetes véleményét, ki

1844 december 7-ikén helyeslően a tervet, ezt írta: „csak indítsátok meg azt minél előbb, hogy működ-hessünk mellette“. Ilyformán az alakuló gyűlést nagy remények közt tartották meg december 18-ikán. Csakhamar azonban, noha az alaptőkét majdnem azonnal aláírták, ki nem egyenlíthető ellentétek álltak elő; először azért, mert Kossuth akart igazgatója lenni, mit Széchenyiék, éppen a politika kizárása végett, 1845 február 2-ikán meggátoltak s ekkor ő február 3-ikán a társulattól is kilépett; másodszer meg a miatt, hogy Széchenyi egy vasöntő-gyárt akart alapítani s erre 50,000 forint megszavazását javasolta. Ez azonban nemcsak heves ellentállást okozott, hanem őt egy körözvény, mely a tagok közt szétosztatot, a társulat

eredeti célját meghamisító törekvésekkel vádolta. Erre Széchenyi visszavonta indítványát, lemondott és kilépett s mindezeket márczius 23—30-ika közt három cikkben megírta a *Jelenkor*-ban, azt javasolván, hogy a ferde irányú társulatot, mely ebben az alakban sikert nem ígér, hagyják abba; kezdjenek újat és jobbat, mert a közhangulat már úgy is ellene fordult.

Széchenyi a gyáralapító társulattal együtt éles bírálat alá vette a védegyletet is; nyilván leleplezte a gyáralapító társulat születése okát és a kettő kapcsolatát s így már most az ellenzékre nézve némileg a becsület kérdésévé vált mindkettő megmentése és fentartása. Tehát a védegylet iránti hangulat megerősítését célozta a Deák szent-gróti beszédének éppen Széchenyi e három cikkével szemben való kiadása a *Pesti Hírlap*-ban. Így Deák beszéde e hírlapi polémiában az ellenzék főfegyverévé lett és mindenki úgy tekintette, mint választ Széchenyi cikkeire, mint hangulatkeltőt az április 13-iki gyáralapító társulati közgyűlésre, mely hivatva volt ennek létéről dönten.

Mindezeknél fogva ez a gyűlés ennek a pár évnek legfontosabb gyűlésévé lett. Gr. Keglevich Gábor hívta össze, az ellenzék meghívta rá legnevezetesebb férfait, mint Deákot, Bezerédyt, Beöthyt és Klauzált; de különösen Deák volt az, a kire ebben a perczben az egész ország tekintete volt intézve s ezért a pesti közönség nagyszerű előkészületeket tett fogadására.

Április 11-ikén, egy szombat nap érkezett Deák Pestre, egy napon Klauzállal s a város ifjúsága a két férfit, estve fáklyászenével üdvözölte. A Kishíd-utczát, a hol Deák az Angol királyné-szállóban lakott, rengeteg ember lepte el. Deák és Klauzál is hosszabban válaszoltak a hozzájuk intézett beszédekre. Deákot

Emődy Dániel üdvözölte, mint a védegyelet sikerre juttatóját és noha nem kifejezetten, de beszédét egyenesen Széchenyi említett támadása ellen intézte.

Deák válaszáat csaknem egész terjedelmében ismerjük.¹ Ez a mellett, hogy az ifjúságnak szólt s tehát lelkesített: egyszersmind a napi és korkérdéseket is felkarolta. Roppant munka áll előttünk — szólt Deák — s ez még nagyobbak fog látszani, ha számba vesszük a haladásunkat gátló akadályokat, félreértéseket, titkos önzést, egyenetlenséget, melyek erőinket hiában fogyasztják. Mégis haladásunk pár évtized óta lélekemelő, kezdve azon, hogy a jobbak belátták elmara-dottságunkat, a segítség szükségét és vizsgálták ennek módjait. Az, a mi azóta történt, őt bizalommal tölti el jövőnk iránt; de szívünkbe kell vésnünk három törvényt: a túrést, a nélkülözést és a cselekvést.

A túrni nem tudás nemzeti hibánk; pedig a túrés nem gyávaság. „A hideg vér nagy hatalmat ad az értelemnek.“ Hevítse keblünket valamely nagy cél s törhetetlenül haladjunk feléje; biztatja az ifjúságot, hogy szent hitét semmi csalódás ne ingassa meg. A nélkülözés törvénye a szükségtelen pazarlás kerülését, a takarékoságot rendeli. Nekünk a pazarlás valódi átkunk; mert míg ez másutt legalább ipart teremtett s fölemelt egy osztályt, nálunk csak elszegényedést okozott. Ezért a haza közszükségeire sem bírunk úgy adakozni, mint kellene és bírnánk bőlcsebb gazdálkodással. Szeretné, ha ebben nemzetünk jelleme megváltoznék. A cselekvésnek végre két tere van: a törvényhozási és társadalmi. Az csak néhány-nak, ez mindenkinek nyitva áll; de ez a fontosabb

¹ Kónyi Manó úr szíves közlése egy egykorú másolatból. Ferenczi: Deák F. élete I. 28

is; mert a törvényhozás csak akadályokat hárít el, nemzetet nem teremt; ez ellenben nemzetalkotó tevékenység.

És itt válaszol Széchenyinek a védegyletre vonatkozó cikkeire, midőn így szól: „A socialis működésnek, merem nyilván mondani Isten és világ színe előtt, ártatlan gyermeke a védegylet. Kit lehetne gyanúsítani azért, hogy ha kap, inkább honit vesz, mint külföldit; ki fogja vádolni őt, hogy jobban szereti saját hazáját, mint más idegen hont? Isten és ember előtt mondom, szívemen hordom az egész emberiség ügyét; de pirulnék, ha az édesanyámat hőbb karokkal nem ölelném, mint az idegent. Senkit meg ne támadjunk, senkit jogtalanul ne bántsunk. A védegylet kívánata: pénzt nem adni azért külföldre, mi otthon is van, s célja azon igyekezni, hogy minél több legyen. Nem hiszem, hogy legyen valaki, ki jó lélekkel merné a védegyletet titkos czélokkal vádolni. Titkos czélok! ezerekből álló nyilvános egyesületben képtelen gondolat. Isten és ember előtt mondom, (mert különben szerénytelenség nélkül mondva, én is csak tudnék róla), a védegyletnek más célja nincs. Azt mondják, az örökös tartományok ipara megbuktatására czéloz. Ez nem igaz. Czéloz egyedül hazánk jólétének emelésére. Erre törekedni pedig nemcsak szabad, nemcsak erény; ez polgári kötelesség. Nézzetek szét és látni fogtok olyanokat, kik a védegyletnek nem tagjai; de azért ők is ösztönt éreznek a honit elébe tenni a külföldinek. Merem mondani, hatalmas erő rejlik a védegylet eszméjében; nem a külföld, nem a kormány elleni ellenszegülés ereje; hanem az egyesülésnek roppant morális ereje, mely egyedül segítheti föl a honi műipart. Nemzetek történetében, mint a világeseményekben,

nem lehet az előhaladási fokozatokat egy perczig (perezre) kiszámítani; hanem használni kell az alkalmat, mely kínálkozik; mert ha elhalasztják, nincs hatalom, mely azt többé visszahozza. Nincs és nem is volt egy nagyobb hatású eszme sem, mely rendszeresen kidolgozva, határozott szakonként adott volna a világnak új alakot. Az eszme sokszor nem is tudva, nem ismerve lakik kebleinkben s egy csapásra egyszerre villámként hatja át a nemzetet; mert megvolt az már mindenütt, meg bennünk is és csak ébresztésre várt, hogy kitörjön.“ „Azért, hogy jobban szeretjük saját hazánkat, inkább igyekszünk emelni saját iparunkat; ezért üldözni senki nem, csak becsülni fog. Tűrjünk, nélkülözzünk és cselekedjünk; csak ezen a módon tehetjük azt, a mit tennünk kell haladásunkra; e nélkül nyom nélkül veszünk el a nemzetek sorából.“ Végül újra cselekvésre biztat; mert ha minden törekvés daczára vesznünk kell, becsületünk legalább megmarad. Nekünk éppen oly kitartással kell küzdenünk a honért más fegyverekkel, mint őseink tették és csak buzgó lelkesedéssel párosult tetterő menheti meg e hazát.

Ez a beszéd, melyet Deák nagy érzelmi megindulások közt adott elő, vezette be azt az országos hatást, melyet a következő napon, vasárnap tartott beszéde tett a gyáralapító társaság közgyűlésén. A gyűlés d. e. 11 órakor kezdődött a megye termében. Széchenyi cikkei miatt s Batthyány Lajos, mert elutazott, nem jelent meg. Az elnök és több szónok nyilatkozott már a gyáralapító társaság fentartása mellett, midőn Deákra került a sor. Beszédének hírére nők, ifjak, városiak, idegenek szorongásig megtöltötték a termet s szavait mindegyre kitörő éljenzés, lelkesedő helyes-

lés kíséerte; hatását növelte a díszes közönséggel zsúfolt terem, a karzat a honi ruhákba öltözött hölgyekkel; de mindennél még inkább a beszéde alatt dühöngő vihar, a szakadatlan villámásokkal és dörgeésekkel terhes légkör. Az általa tett hatás legjobb bizonyítéka azonban, hogy az egész pesti közvélemény őt, mint a társulat megmentőjét, sőt újra megteremtőjét ünnepelte. Beszéde oly bő kivonatban maradt ránk, hogy tartalmáról biztos tudomást szerezhetünk.¹ Mint az előtte szólók többen, ő is nem csupán anyagi, hanem a nemzet erkölcsi kötelességének tartotta a társulat megmentését. Ő azt képzelte, hogy részvétlenség miatt akar feloszolni; de Pestre jöve, örömmel látta, hogy a részvénytőke körülbelől 800 ezer forint

¹ *Pesti Hirlap* 1845. 454., 455. sz. *Jelenkor*. 1845. 31., 32. sz. E lap írja Deák beszédéről: „Zala nagy fia, hazánk mindenütt és minden jótól szeretve tisztelt polgára, Deák Ferencz állt most föl s miként egykor a zajló tenger dagályai — mely csendre csillapult a közönség zsbongása a nagy mestertől jött első jelre. S ő szólt, először halkán, majd hangosabban; s mintha nyelve parancsot venne leikétől, magára ölté a kebel érzeményinek minden egyes hullám-változatát s leszegzett, elragadott, gondolkodókká tón, vagy érzelmekre izgata — a mint szólója parancsoló. Hallani kell azon hangokat, miknek szárnyain Deák szavai ellengenek, együtt kell színi azon léget, melyben ő lehel, látni arczát, szemébe tekinteni — elfeledve minmagunkat rajta csüggeni, csak így s nem másként érthetjük szavait, foghatjuk föl tiszta szándékát, érezhetjük hazafiúi vágyait. Ki őt nem látá, midőn szónokol, a hallottakat az félig bírja; ki csupán olvasásból ismeri mondatait, az képzetben is alig bíránd fölemelkedni odáig, hogy érezhesse, mit érezni képes az, ki Deákat színről-szinre látja s ajkíról les le minden szót, minden állítást, melyet a legtisztább hazaszeretet s az ó-kor bölcseinek szellemnagysága testvérrokonságban idéznek azokra föl, a legtisztább felfogás, legvilágosabb ész s logica diadalmas fegyvereivel támogatva“.

s csak némi hiányok miatt akar felbomlani. Részletesen kitérve a magyarnak amúgy is kevés kitartására és vállalkozó kedvére, fejtegette a feloszlásból eredhető károkat s hozzátette: „Elvetni a meglevőt azért, mert hiányos— mielőtt újat s jobbat tehetnének helyére, valóságos morális bűn“. „Hazánkban hiba az, hogy a dolgok, a vállalatok megindítása rendszerint nagy részvétre s visszhangra talál; a részletes kidolgozás prózáján pedig, a poézist lehangoló ezerféle apró gyakorlati akadályokon, lelkesedésünk megtörik; más nemzetek azért érnek sikert, mert természetük e részben szerencsésebb.“ E bevezetés után szólt arról, hogy miként adható a társulatnak valódi élet. Első az igazgató megválasztása azonnal, a mint a pályázati határidő lejárt (május 1.); második az alapszabályok megváltoztatása, melyek kimondják a védegylettől való függetlenséget, s minthogy a védegylet azt határozta, hogy az általa alapított gyárra nézve az igazgató ne országosan, hanem csak az illető gyár vidékén fejthessen ki tevékenységet, ez, mint helytelen, megváltoztatandó; mert megbénítja a védegylet működését, holott a gyáralapító társulatét nem segíti elő; ellenkezőleg, mindkettőnek szabad kezet kell hagyni, mert e két intézmény a dolog természeténél fogva kölcsönhatást gyakorol egymásra. Végül újra nyilatkozik a védegyletről is. Lehetnek — mond — olyanok, kik a védegyletbe nem állnak be, mert nem akarják magokat leköttni; mások formáit nem helyeslik, mert szerintük több a kára, mint haszna; de olyan senki sem lehet, ki ne akarja azt, a mi a védegylet célja, t. i. a honi készítményeinknek piacot biztosítani. Tehát a védegylet célját és irányát helytelennek senki sem mondhatja.

Ez a beszéd döntött a társulat fentartása mellett.

Most Klauzál szólt s kiemelte az alapszabályoknak azt a káros intézkedését, hogy a ki legalább 1000 forintot nem írt alá, alelnök ne lehessen s így a lemondott Széchenyi helyett Deákot, kit mindenki óhajt, megválasztani nem lehet Kossuth Lajos erre egyenesen azt indítványozta, hogy tegyenek Deákra nézve kivételt. Deák, ki rögtön kijelentette, hogy az alelnökséget nem fogadhatja el, erre oly tüntetés tárgya lett, hogy gróf Dessewffy Emil, ki az alapszabályok megtartását kívánta, csak alig bírt szóhoz jutni s Deák második felszólalásában, midőn újra határozottan visszautasította a választást, kénytelen volt a rendezavarok ellen is felszólalni.¹

Végre sikerült békésen megoldani a kérdést s alelnök gróf Batthyány Kázmér lett. Több helyes határozatot is hoztak: megegyeztek a politika távoltartásában, kiegészítették a választmányt, megbízták az alapszabályi teendőkkel és a szükséges módosításokkal.

Deák e megjelenése Pesten a kedélyekre, de kivált az ellenzéki árnyalatok egyesítésére, tüneményszerű hatást tett. Férfias, világos, egyszerű, de ellenállhatatlan bölcseségű felszólalásai, melyeket éveken át nélkülözött a pesti közönség s az ellenzék: páratlanul felemelő, biztató és megnyugtató hatásúak voltak minden irányban az új kormányi czélzatok és főispáni kinevezések miatti izgatott hangulatra. De megjelenése mindenik pártra hatott. Mutatkozott ez

¹ Részletesen *Jelenkor*. 1845. 32. szám. Deák e felszólalásában biztatta Dessewffyt, hogy ne gátoltassa meg magát úgy zaj s püsszegés által szólása jogaiban: „ha velem cselekednének így, — tévé hozzá — túrnék estig, ha keUene; holnapig; majd meglátnám: ki fáradna előbb ki, őké a zajongásban vagy én a hallgatásban?”

mindjárt abban, hogy a gyáralapító társaság következő értekezetein azok is részt vettek, kik, mint Pulszky és a centralisták, magokat eddig távol tartották. Az ellentétek elsimulni látszottak, mint Széchenyi április 21-ikén írja: „Bár lett volna vági' lenne Deák mindig köztünk, ennyire tán nem jutánk. De most úgy állunk egymás ellen szemközt, mint két ellenséges had! “ Mindennek legjobb bizonyítéka az, a mint elhalmozták a szeretet jeleivel, egészen addig, hogy arczképét honi zsebkendőkön árulták a Kossuth, Beze rédy, Klauzál képeivel együtt s hogy szabójának legényei megtudván, kinek készül a rendelt öltözet, napi béröket nem fogadták el. E pesti időzése alatt ő szüntette meg a *Nemzeti Iczor* belső egyenetlenségeit is; ezért a kör április 20-ikán, vasárnap, tiszteletére díszlakomát adott, melyen mintegy százan vettek részt, köztök gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, Eötvös, Kossuth, Vörösmarty, Fáy. A köszöntök során a távollevő Wesselényit, Széchenyit is felköszöntötték, Garay ismert költeményét szavalta el Deákról s indítványára egy album átadását határozták el, melybe kiki maga írt be egy-egy költeményt vagy mondást. Erre irta Vörösmarty is Deákról ismert epigrammját; de az album átadása utóbb, mint más időszerűtlen, elmaradt. A lakoma után, szokása szerint, Deák kedélyes társalgást kezdett, szabadon nyilatkozott a legkülönbözőbb közérdekű tárgyról. Így az idő szerint általa nem helyeselt centralisatióról is, — mond egy jelenvolt — „oly tanulságosan, mindamellet mulattatólag értekezett vagy inkább társalgott, hogy érdemes lett volna nagyfontosságú szavait azonnal sajtó alá bocsátani, s a kör vendégek nem győzték eléggé csodálni a nagy férfiú naptisztaságú nézeteit s remek előadását.“

Míndez azonban mintegy kihívta Széchenyit arra, hogy tervezett felléptét Deák ellen most már ne halaszsa. Erre tehát Deák pesti időzése döntő hatású volt; mert az hitte, hogy tartozik annak a helynek, melyet az új kormányzatban elvileg ekkor már elfoglalt s e mellett azt kell tapasztalnia, hogy Deák újra azonosítja magát a Kossuth-féle ellenzékkel, példát ad s erélyével közbelép, midőn amaz megoszlást látszik okozni; továbbá Kossuth anyagi tevékenységét sikertelensége daczára támogatja s magasabb jelentőséget ad neki, a helyett, hogy engedné, hogy ennek romjai eltemessék. Elhatározta tehát, hogy nemcsak Deák védegyleti működését, hanem egész politikáját bírálat alá veszi s megpróbálja még egyszer megnyerni saját terveinek.

Ez a Deák elleni cikksorozatának történeti és lélektani háttere. Csupán a védegylet miatt nem nyúlt volna újra tollhoz; mint 1845 február 27-ikén írta, megelégedett volna azzal, hogy nem lép tagjai közé és azzal, a mit már írt róla, végre azzal, hogy megmondja véleményét, ha kérdik. De a sikertelen erőlködések, a „kappanrepülések“, mint ő nevezte kivált a védegyleti működést; a gyáralapító társaság hibái, melyet ő leplezett védegyleti mozgalomnak tartott s utóbb annak sült is ki; az előre látható kudarczok, melyek egy részről erőlködéseinket a külföld előtt nevetségessé teszik, más részről benn megbénítják a szerencsésen indult vállalkozási és társulási kedvet: mind ellenállhatatlan kényszerek voltak, hogy már a gyáralapító társaságról szóló cikkeiben szabadon kifejezze véleményét a védegyletről is. Ő nem helyesli a védegyletet, írta ezekben, mert több rossz, mint jó oldalát látja; mert ha nem sikerül, akkor újabbszerű „kappanrepülés“;

ha meg sikerül, — „mitől őrizzen Isten!“ — ez oly mélyen vág a „közbirodalom“ érdekébe, hogy feltétlenül magunkra hozzuk a kényuralmat, annál is inkább; mert a kormányi tétlenség kora lejárván, mai helyzetünkben más politikai eljárás és bölcsesség illik, mint a minden áron opponálás vagy lehetetlenségek utáni nyargalás.

E cikkekben tehát oly határozottan nyilatkozik a védegylet ellen, hogy méltán látszott feleslegesnek a további szó. Ámde most nem a védegylet, vagyis nem ez volt a főkérdés; hanem az ellenzék politikája, melyhez Deák feltétlenül csatlakozott a maga óriási, egyetlennek nevezhető tekintélyével, ki e perczen úgy látszott, mintha Kossuth vezetése alá adta volna magát s csatlakozása az ő irányzatának győzelmét jelenthette.

Újra kijelentvén tehát, hogy ő független „felülről, ámde alulról is“, nagy belső harcok közt, de azért szilárdan elhatározta a Deák által támogatott ellenzéki politika megtámadását s erre a szent-gróti levél elemzését vette kiindulásul. Mikor tehát Deák 1845 április 12-ikétől május 2-ikáig Pesten időzött, fölkereste s előre is határozottan kijelentette, hogy fel fog ellene, illetve pártja ellen nyíltan lépni, mely „felhőkbe emeli s félisteníti őt, vagy tán inkább általa képviseltetni kívánja magát“; tehát nem jár el alattomban s nem is ellenséges indúlattal, mint sokan, kik szemben neki hízelegnek s háta megett bujtogatnak ellene.

De Széchenyi fellépését szükségszerűvé is tette az, hogy a gyáralapító társulatról szóló végső cikkében ő, mint láttuk, a társulatnak czélszerűbb alapon újra szervezését ajánlta, sőt ezt az egyetlen megoldásnak nevezte. Ez a cikk egy napon jelent meg a szent-gróti

beszéddel. Most az ellenzék álláspontja és erő kifejtése, a győzelem és összetartás kérdése azt kívánta, hogy e hatalmas „oszoljon fel!” szózatra egy más, éppen oly hatalmas, sőt azt túlharsogó „maradjon meg e szózat feleljen. Deák pesti nagy beszéde pedig, melyet az egész főváros, sőt az egész ország oly esengve várt s oly lelkesedéssel fogadott, egyenes válasz volt Széchenyi e harmadik cikkére s a társulat együtt maradt. A beszéd szavai diadalmas örömmel szálltak ajról-ajkra s az a mondása, hogy „minden betegség közt legrosszabb a halál“, mintegy gúnyos, de jól talált és alkalmazott kifejezés, közmondássá vált; az ellenzék nevetve, a conservatívek kicsinyéivé idézték lapjaikban, közbeszédben.

Így a közvélemény előtt egyszerre Széchenyi, a mit különben sehogysem kívánt, újra szemben találta magát Deákkal, mint az ellenzék fejével. Mindé körülmények finom szálait ismerve, kétségtelenül a legérdekesebb, de legjellemzőbb események egyikét kell látnunk e sajátságos kényszerűségben. Az események összjátásában működő és ható démoni erő kikerülhetetlenné tette Széchenyire nézve a fegyverkezést s éppen fellépte halogatásában kell látnunk az önelszánás nehéz küzdelmét; de elhatározta, hogy ki nem tér. Elment tehát ismételve Deákhhoz, mint régebben is szokása volt, beszélt neki politikai helyzetünről, talán meg is akarta győzni és a tagadó válaszra előre megmondta, hogy nézeteit bírálat alá veszi. Ezt Széchenyi maga is írja *Színpadi titkok* című bevezető cikkében, 1845 május 11-ikén.

„Minap, mikor Deákhhoz szerencsénk volt itt, nyíltan előre megmondám neki, hogy praescriptióit kérdésbe fognám venni; mert noha igen kedves előttem

ő, azért a hazát, a közjót mégis magasbra állítom. És a széplelkű férfiú, mint előre tudtam, mert ő is százszorta maga elibe teszi a hazát, legnyájasb hangulattal azt válaszolá, hogy őt ez bántani nem fogja; és mi legőszintébb viszonos barátsági érzéssel váltunk el s tudom, ilyessel fogunk találkozni ismét.“

Ezen az egész cikksorozaton végigvonul tehát a következő pár főgondolat: Deák politikai basisa jó volt, míg a politikai helyes irány az ellenzékieskedésben, az opponálásban állott; jó volna most is, ha önálló királyság volna hazánk s nem állna bonyolult kapcsolatban Ausztriával; de éppen e miatt ez az alap ma oly hézagos, hogy arra bármi épül, előbb-utóbb s talán hazánk legnagyobb kárára, összeomlik. Ez a nyílt alapgondolat. A leplezett, a melyet Széchenyi nem tűz ugyan a cikkek élére; de mellékesen annál többször kifejez, hogy Deák talán nem is mindenben csüng egész meggyőződéssel az ellenzék eszméin; hanem a politikai érdeket alárendeli a baráti érzelmeknek vagy más ilyeseknek; az ellenzék inkább tolja őt, mint ő vezeti s az ő különválását valami alku vagy ilyes gátolja. És noha Kossuth nevét a cikkek során csak kétszer említi, élők világosan az ellenzék azon modora ellen van irányozva, melyet akkor s utóbb is leginkább Kossuth képviselt, kinek szerepére számталanszor utal. Végre politikai czélzata az, hogy rábírsa Deákot, hogy egy oly független, „de nem egyedül a közönséges szójárás szerint, de valósággal független“ pártot alakítson, milyen Magyarországon, mióta e hon össze lön a közbirodalommal házasítva, „soha még nem létezett s most sem létezik és mely egyedül honunk nemzeti és alkotmányos kifejtését szomjazza, s ekkép sem udvari, sem népkegyí tömjéntől el

nem kábítva, majd a kormánynyal tart, vagy azt ellenzi; majd a sokaság irányát mozdítja elő, vagy annak ellentáll, a mennyiben főczélját: nemzetünk alkotmányos kifejtését t. i. egykor az egyik, máskor a másik rész mozdíthatja jobban elő, vagy hozhatja veszélybe inkább". (XIV.)

íme, az 1840 óta folyton Széchenyi előtt lebegett, független középpárt eszméje, a mit most tartalék nélkül kimond és a melyre alkalmasnak már akkor egyedül Deákot tartotta, kinek dicséretét senki sem zengte szebben, mint ő. „Senki Deák Ferencz keble tisztaságát, elmebeli tehetségének roppantságát őszintében, erősebben nem méltányolja, mint én. Ő azon kevesek egyike, kikkel csak ritkán ajándékozzák meg a magas istenek az emberi nemet. Volna ő akármely haza szülöttje, s méltán mutatna rá, mint legdrágább kincsére, bármely nemzet. Ily magasra állítom én Deák Ferencz kicsinosodott velejét. Midőn azon „nil conscire sibi, nulla pallescere culpa⁴, melyet az ép, a ritka szerencsés férfiú a legkisebb homály nélkül úgy megtudott őrizni magának, annyira neveli bennem a hozzá vonzó legmelegebb sympathiát, hogy tartalék nélkül hódolok felsőbbségének s üdvözlöm emberi méltóságát. S valóban alig érhetne földi pályámon bármi keserűbb, mintha keble irántam elhidegülne s rokonézés nem viszonzná legőszintébb barátságomat.“

De csalhatatlannak nem tartja s ezért veszi állításait vizsgálat alá; nem, hogy hitelét megrontsa, hanem, hogy megnyerje egy oly párt eszméjének, mely tekintettel van „Ausztriával egybeházasított léteinkre“ és célja „que nous fassions bon ménage“. „Senki sem oly alkalmas, mint Ön, ily párt alakítására, — mondja Széchenyi — mert senki nem bír

mindazon tulajdonokkal, melyek ennek eszközlésére szükségesek, oly bő mértékben, mint éppen Ön“.

Egészen mellékes most az, hogy vájjon az akkori ellenzéki és általános politikai viszonyok közt egy ily párt valóban megalakulhatott volna; mi egyébiránt azt hisszük, hogy ehhez hiányzott a szükséges közmegegyőzés; de az bizonyos, hogy az elmondottakban benne van Deák későbbi politikai szerepének, húsz évvel későbbi eljárásának jóslata; most azonban és 48 előtt mindig, ez a felhívás siker nélkül hangzott el.

A szent-gróti levél elemzése című cikksorozat áll tizennégy cikkből, melyek a *Jelenkor-b&n*, 1845 május 18-ikától augusztus 17-ikéig jelentek meg s kiindulásuk az, hogy annyi fallaciát, vagy tán nem annyira fallaciát, mint inkább alkalmazásban elhibázott eszmét, mint a mennyit e levél foglal magában, felhalmozva egy rakáson régóta nem látott.¹

E szempontból főleg a következő nézeteket tette bírálata tárgyaivá:

Ellentét van a központi és a fiumei vasúttársaság számára a múlt országgyűlésen megajánlani akart 5%^{os} kamatbiztosítási ellenzéki terv, meg a véd-egylet közt; mert az egyik az ország kinyitását (szabad kereskedelem), a másik elzárását kívánja s ezt Deák nem látszik észrevenni, vagy legalább is az ő neve „használtk ajánló firmául“ ily politikai eljárásokra is. Továbbá Deák szerint „igen rosszul vélekednék, ki azt hinné, hogy csak harcok zivatarra sodorhat el egy nemzetet; van még egy más, lassúbb,

¹ Széchenyi lehetetlennek tartja, hogy e levél egész végig, így mint megjelent, „Deáknak lehessen productuma“. (XII) Ezt többször is állítja.

de dísztelen és aljas nemzeti halál is — a közelszegényülés, vagy nemzeti sorvadás.“ „Mennyire elszegényült e nemzet, mutatja az, hogy alig van már hazánk földén adóssággal nem terhelt jelentékeny család, holott csak ötven évvel ezelőtt a magyar családok még jól bírták magukat.“ „1802-ben Ausztria gyárakat állított, a magyar pedig könnyelműleg pazar fényűzésnek adván át magát, a pénz nagy mennyiségben vándorolt át a haza határain, sokkal nagyobbban, mint kebelébe vissza.“ „Csak pamutzövetekért évenként 17 millió szivárgott ki ... mi természetesebb tehát, hogy nekünk mindig szegényülnünk és a nemzeti sorvadás azon stádiumára kelle jutnunk, melyen jelenleg tengünk.“ „Magyarország a mezei gazdaságban, ezen egyetlen neki jövedelmező téren, ötven év óta nagy lépést tett előre; — azóta egy atyának javain három fiú osztozott és jelenleg egy is természet osztályrészén annyit, mint előbb az atya az egészen természet, mindemellett ir bajainkra nem jött, sőt nem is remélhető, hogy üy körülmények közt jöhet valaha; nincs tehát egyéb hátra, hanem lehetőségig apasztani a kiadást.“ „A fényűzés minden más országnak áldás, csak a magyarnak átok“ . . . „Ezen nemzeti átok elhárítása végett alakult a védegyelet“ ... A czél nem csekélyebb, mint a hazának a temetkező sir partjától visszarántása s csak összetett vállakkal akarunk kell, sikerül magasztos vállalatunk.

Ezekkel szemben Széchenyi, miután kimutatta a védegyeleti elszigetelő eszme s a vasúttársaságok célja közti ellentétet, azt bizonyítja, hogy Deák diagnosisa helytelen; hazánk nincs az elszegényülés és sorvadás útján, ő előmenetelt vesz észre. A magyar családok elszegényülésének oka más, mint Deák mondja s ennek

okait öt pontban sorolja fel, ezek: „a nemesi birtokok határ nélküli feldarabolása, mert senki sem akar más valamibe fogni; az idő- és pénzfecsérlés s a gyakorlati ész teljes hiánya; szorgalom, takarékoság és dologhozértés helyett a pipázva és most szivarozva, vagy a corpus jurisban, vagy a holdban, vagy újabb időkben status-lexiconok — és eíféle országi szakácskönyvekben keressük gyarapodásunk s egyáltalában nemzeti üdvünk recipéjét“; a kellő idő elszalasztása s így például a lehető legszigorúbb váltótörvény, még pedig minden előzmény nélkül megalkotva, „a hitelintézet azon valóban égbekiáltó ellökése“ mellett, százsorta nagyobb és életbevágóbb csorbát ütött és üt a tekintélyes magyar családok fináncziális életén, mint a szent-gróti levél egy pár hajánál fogott, felhozott oka; gazda nélkül számítunk, a családok erejökön túl vagy egyoldalúlag költenek, vagy szükségtelen dolgokra, mint újabban a korteskedés, adják a pénzt és a szükségességre nem marad.

Továbbá megmutatja annak az okoskodásnak csalékonyságát, mely a ki- és beviteli táblázatokon alapul s így lerontja Deák gyógyszerül ajánlt javaslatait, hogy kiadásainkat apaszszuk és hogy csak honi kelméket vegyünk.

Ezzel aztán egyenesen a védegylet ellen fordul. Meg akarja mutatni, hogy ez nem gyógyszer és az ellenzék oly „hagymázos állapot által“ sodortatik, melynek még Deák is rabja. A kormány újabb iránya a haladásé, a védegylet pedig csak a régi ujjhúzási politika egyik jelensége; tehát az újabb helyes irányzattal egyenesen ellenkezik.¹ Az ő célja a magyar politikát a

¹ A védegylet egyéb kárait főleg a következőkben látja:
1. Demoralizálja az iparost és kereskedőt. 2. A rosszabbnak

gyakorlati élet sarkára állítva, Deák tekintélyét nem rontani, hanem öregbítve, a helyes iránynak élére őt és éppen őt állítani; mert „egy derék, de illedelmes ellenzéki osztály mellett“ a nemzet jobb részének kötelessége kilépni a haladás mezejére; még pedig nem a kormány ellenére, hanem a kormány segélyével és felhasználásával, kerülve a kormány és közbirodalom minden provokálását. Erre csak és egyedül csak Deák alkalmas; mert ő nem szorul, „mint honunk számos, csillámló lidércze, kölcsönzött fényre, szappanbuborék nimbusra“; tud teljesen önálló, tud független maradni; bírja a jobb hazafiak bizalmát, kik tőle várják a vezető irányt és a kik várva-várják, hogy teljesen ellökve „azok parancsoló bilincseit, kik sodorni és saját céljaikra felhasználni akarják őt s kiknek, nem tudom miért, anynyiszor subordinálta magát, holott vezetésükre van alkotva, elvégre a hazai progressiónak legyen azon bajnoka, ki körül egyesülve és a kormány jó célzatát elősegítve, lehető legsebesebben haladjunk“; végre mert nincs olyannyira hiú magyar, ki az ő elsőségét el nem ismerné s zászlója alatt állani vonakodnék.

Ezért ismétli felhívását, mert „senki nem oly alkalmas, mint Ön, ily pártnak alakítására, mert senki nem bír mindazon tulajdonokkal, melyek ennek eszközzésére szükségesek, oly bő mértékben, mint éppen ön. Lépjen tehát elő s legyen legnagyobb jötevője honunknak, melyet csak úgy mentetni meg és egyedül úgy emelhetni magasbra, ha nemcsak azon veszély

drágábban való megfizetésére kényszerít. 3. Helytelen, félrevezető vágásba sodorja a közfigyelmet és tettvágyat. 4. Árt nemzetiségünknek. 5. A magyarra nézve más eredménye nem lehet, mint „kijátszott remény s elfecsérlett idő s munkatehetség“ (X.).

távolittatik el tőle, mely felülről jő, de az is, mely alulról fenyegeti és ha nem egyedül azon jó háramlik rá, melyet csak mi tiszta szándékúak, de csekély tehetségnek vagyunk képesek rá árasztani, hanem az mindazon kedvezésekben és előnyökben részesül, melyek után kormányi pártolás és udvari rokonszenv nélkül hiába törekednék“.

Az erős meggyőződésen kívül valami mélyen meghatározó is van ebben az annyiféle alakban és annyiszor megújított esdeklésben, melyekben egyszersmind Deák jelentősége jobban ki van emelve, mint, Wesselényi leveleit kivéve, bármiben, mit e korból olvashatunk. Ehhez járul, hogy magát a legvégső elszántsággal a legodaadóbb apródjának ajánlja fel; egyszersmind minden lehető rábeszéléssel előre meg akarja győzni, hogy e szerepre, hiában vonakodnék, egyedül csak ő alkalmas; még ha nem volna is meg benne minden erre való képesség, csak egyedül ő az, ki a most széthúzó hazai erőket ebben az üdvre vezető útban egyesíteni bírná.

Mindebből látható, hogy Széchenyi jól ismerte a helyzetet s ha nem igaz is vádja, mintha Deák saját helyzete föntartásáért gyújtana olykor gyertyát a legnagyobb fallaciáknak is, mert hiszen Deák vezérszerepre másként sem, ily módon pedig éppen nem vágyott: azt helyesen látja, hogy a pártot megosztani nem akarva, rendelte alá sokszor saját meggyőződését a közvéleménynek.

Az eredmény ismert; Deák Széchenyire nem hallgatott; nem is válaszolt neki nyilvánosan, mint Széchenyi szerette volna. Ezt egyszer panaszkodva említette Deáknak, mert kicsinylésnek tartotta; Deák azonban azt felelte, hogy nem válaszolt, mert hírlap-

bán írni nem szokása; de a mellett nem lett volna czélja sem, mert mindketten heves emberek lévén, bizonyosan örökre összevesznek, miből csak a köznek lett volna kára.

Itt más oldalról a hozzávetések tág tere nyílik meg arra nézve, hogy vájjon helyes lett volna-e Deáknak engedni s e középpártot megalakítani? meg bírta volna-e a közös függő kérdéseket oldani már akkor és forradalom nélkül? Az erről szóló hozzávetések mindenesetre meddő észjátékok és ha nem bírta volna mindezeket végrehajtani, a mi mellett több ok szól, mint ellene, akkor mindenesetre csak az helyes, a mit tett; e mellett szól a következetesség, ezt követelte tőle a nemzet. És csak olvasni kell az akkori ellenzéki nyilatkozatokat, a Deákhoz való görcsös ragaszkodás jeleneteit; csak ismerni kell a feszült várakozást, melylyel úgy ekkor, mint minden nehéz kérdésben a nemzet Deák felé fordult; azt az örömet, sőt lelkesedést, hogy ő most sem tágított egyetlen vonalnyt sem az ellenzéktől: akkor megértjük, hogy Deák nem tehetett s nem is akart máskép tenni, mint a hogy következetességéhez és elvéhez híven cselekedett.

Ez tette diadalúttá az ő 1845-iki látogatását Zsibón Wesselényinél s onnan visszautazását Pestre és Zalába.

Ezt az útját Deák a Wesselényi 1844 szeptember 27-ikén kelt levele következtében tette, melyben meghatóan írta meg, hogy rája „borúit az e földön végét nem érő éj“ és hogy teljes megvakulásával mit vesztett éppen ő, a természet nagy csodálója és élvezője. Deák azonnal indulni akart e levélre; de mint november 27-ikén írta, gazdasági tisztjének változása, majd a védegyelet és megyéje ügyei meggátolták s

így látogatását 1845. tavaszára hagyva, összekötötte pesti útjával.

Wesselényi a Deák látogatásának hírére oly örömet érzett, melyet csak az a szeretet és tisztelet hír megmagyarázni, minőt ily mértékben senki, még Kossuth iránt sem táplált. „Vívj ki, barátom, — írja 1845 márczius 3-ikán — körülményeidtől szíves ígéreted teljesítését. A viszontlátás azon kevés mennyei élvezetek közül, mely a halandónak tövislepte útjain s ezekből fejlődve virulnak; azon gyönyörök egyike, melyet a sors a menny kéjtájából ragadva ki, ad a pór fiának, hogy évekig tartó tikkasztó küzdései s szenvedései egyszerre örömmé legyenek átvarázsolva. Nekem ezen gyönyör sem viríthat már csak nevénél fogva is; de ha egészben nem élvezhetem is, a viszontszólhatás örömeinek előérzete repeső örömmel áraszt el; — jöjj szeretett barátom, jöjj az áldott tavasszal; de kérlek, nem csak egy-két napra. Oh, bár veled tölthetném minden napjaimat: úgy korántsem lennének azok annyira borúltak“.

Erre Deák április ötödikén határozottan írta, hogy május elsején vagy másodikán hozzá indul. Csapody Pál ádándi birtokossal együtt tervezték ezt az utat, de ezt gazdasági ügyek tartották vissza. Pesten Deák Vörösmartyt beszélte rá az útra, kinek fia éppen ekkor született s ennek keresztapaságát Wesselényi vállalta el; őt pedig Deák helyettesítette április 24-ikén a keresztelőn. Pesten Klauzál és Beöthy is vállalkoztak még az útra; Wesselényi pedig, a ki e látogatásnak politikai jelentőséget akart adni, meghívta Kossuthot, Kovács Lajost, báró Wesselényi Ferenczet, Eötvös Mihályt, Veér Farkast, Ujfalvy Sándort és Kemény Zsigmondot is magához.

Deák és Vörösmarty május másodikán indultak el Pestről a Biásini-gyorkocsin. Nagy-Váradon Beöthy csatlakozott hozzájuk; onnan Debreczenen,¹ Nagy-Károlyon, Hosszúpályin, Nagy-Létán, Székelyhídon, Hargitán át, május 5-ikére Szilágy-Somlyóra s onnan Wesselényi kocsiján 6-ikán délre Zsibóra értek, hová Kemény és Kovács már 5-ikén megérkeztek. Deákek ekkor május 15-ikén reggelig időztek Zsibón; de a nagy esőzés és rossz utak miatt Wesselényi többi vendégei nem jöttek meg és Beöthy, meg Kovács hamarabb eltávoztak. Természetesen a napok főleg politikálással teltek, mire a védegyelet, gyáralapító társaság, gróf Apponyi és br. Jósika kinevezése, az adminisztratori rendszer, a partium, az unió, Wesselényi e legkedvesebb tárgya, nagyon bő alkalmat adtak. Mind-

¹ Debreczenből kirándultak Tetre Bónis Sámuelhez s május 2-ikán áthívták Zoltán Jánost is Apagyrról. Zoltán kocsin hozta magához Deákot május 3-ikán, míg Vörösmarty gyalog, vadászva ment át s lőtt egy szalonkát; de a mint Deák megvizsgálta töltény táskáját, összesen kilencz lövést tett, miért Deák évődött vele. Apagyon ott volt az ev. ref. lelkész is és kérte Deákot, hogy írjanak neki emlékül valamit. Deák ezt írta; „Alább írt ezennel bizonyítom, hogy T. Vörösmarty Mihály úr, ki egyébiránt sokkal jelesebb költő, mint vadász, mai napon Tét és Apagy közt, kilencz lövésre egy szalonkát lőtt. Apagyon, május 3-ikán, 1845. Deák Ferencz.“ Erre Vörösmartynak adta, hogy írja alá. Vörösmarty azt felelte, hogy előbb elolvassa, hátha néhány ezer forintról szóló kötelezvényt írt a papnak, mint gyermektelen férfit; azután ezt írta: „Alább is megírt Vörösmarty Mihály — azon különbséggel, mint az egyszeri ember, ki két órai csiholás után végtére kiütött s azt mondta: ejnye, be egyszerre kiütöttem! — s így az én szalonkám is egy lövésre, még pedig jó távolból esett el, — a főlebb előadottak valószínű részét nem tagadom. Kelt mint fentebb. V. M.^u Május 3-ikán d. u. visszatértek Debreczenbe. (*Vasárnapi Újság*, 1876. 234. 1.)

ennek közelebbi részleteit nem ismerjük; de azt tudjuk, hogy Deák itt Ígérte meg Wesselényinek, hogy a részek visszacsatolása ügyében Zalából körlevelet fog kibocsáttatni.

Így múlt el a kilencz nap. Május 15-ikén reggel a nagy esőzések s az elromlott út miatt Deáék Kemény Zsigmonddal Kolozsvár felé mentek, még pedig az ünnepeltetés kikerülése végett, teljesen titokban. Ujfalvy hívta őket magához; Deák azonban régi ismerőséhez, gróf Teleki Domokoshoz szállt. Másnap híre futamodván Deák ottlétének, a város előkelőségei valóságos bucsújárást rendeztek hozzá. Estére gróf Kemény Sámuel a két vendég tiszteletére lakomát rendezett. Ide jött az ifjúság a városi zenekarral, hogy fáklyás-zenével tisztelje meg őket. A *Eymnus* elénekelése után Urházy György tartott hozzájuk beszédet, melyben a többek közt Deákot a beteg nemzet orvosának nevezte. Deák, a ki Vörösmartyval együtt lement a tisztelgőkhöz, itt is hosszabb beszédet tartott, melyben a *Eymnus*-nak „megbűnhötte már e nép a múltat s jövődőt“ szavaiból kiindulva, a két haza különválásának veszélyeiről s az unió feltétlen szükségéről beszélt. Ő is kórjeleket lát a nemzetben; de orvosuk csak a nemzet maga lehet az által, ha kiírtja magából a kóranyagot, a pártviszályt, Összpontosítani kell erőt és akaratot a hon érdekében s legyen mindnyájunk jel-szava: erő, kitartás és egyetértés úgy törvényhozási, mint társadalmi téren s kívánja, hogy ha minél előbb visszatér, mint az egyesült haza polgárai találkozzanak.

Deák Vörösmartyval még az nap éjféli után a Biasini-gyorskocsin Nagy-Váradra utazott; mert Beöthynek megígérte, hogy a nagyfontosságúnak ígérkezett biharmegyei közgyűlésen részt vesz, mint e megye

táblabírája s előlegesen tanácskozik az ellenzékkel a teendőkről. Már 17-ikére várták őt s a rossz idő nélkül meg is érkezett volna. A nép egész éjfélig hullámzott fel s alá az alispán laka előtt, de csak 18-ikán reggelre ért Váradra, honnan Vörösmarty tüstént Debreczenbe indult, hogy az ünnepeltetést kikerülje.

E nap folytonos üdvözlésekben, tanácskozásban s este ünneplésekben telt el. A színházban díszelőadás volt; ezen allegóriái képben Deák, Wesselényi Vörösmarty és Beöthy zsbói találkozását is bemutatták. Utána az ifjúság és közönség fáklyás-zenét adott Tisza Lajos administratornak és Deáknak, mely alkalommal Szacsvay Imre tartott hozzá beszédet, melyre Deák az egyetértés szükségét hangoztatta és megróttá a megyei pártoskodásokat. A rendkívüli közgyűlés, melyen Tisza Lajos maga elnökölt, 19-ikén kilencz óraker kezdődött s egyetlen tárgya egy királyi leirat volt, mely helyre kívánta állítani Tisza tekintélyét, a ki különböző okokból már 1842 júniusa óta megyegyűléseken, saját kijelentése által kötve, nem elnökölt; de most a leirat rá nézve oly kedvező értelmű volt, hogy az elnöki széket újra elfoglalta s az nem kis nehézséget okozott, hogy az ellenzék most minő álláspontot foglaljon el? Ezért volt oly fontos Deák tanácsa. Az ellenzék megállapodásai valóban Deák nézetei szerint történtek az előleges értekezleten s a közgyűlésen az ellenzéki többség megszavazta őket. Ezek mind Tisza ellen ütöttek ki, a ki meglepő nyugodtsággal fogadta őket, mi az ellenzék, mely Tisza erős ellenállásához szokva volt, annyira meglepte, hogy Beöthy a királyi leirat tiszteletet rendelő pontjára sietett kijelenteni, hogy ha az administrator jövőre is ily módon jár el, ők a tiszteletet soha tőle meg nem vonják.

Tisza engedékenységében Deák jelenlétének hatását kell látnunk, a ki ezzel Biharban is eldöntötte az ellenzék győzelmét; de egyszersmind az ellenzéknek is engedékenyebbé tette.¹

A gyűlés kezdetén Deák megjelenése kitörő lelkesedést okozott és Tisza beszéde után, ki legelőször a gyűlés egyetlen tárgyát, a leiratot kívánta elővétni, Beöthy felállván, kívánta, hogy a már 1836-ban táblabíróvá kinevezett s most jelenlevő Deákot eskessék föl előbb. Tisza szó nélkül engedett. Így ezzel az ünnepi ténynyel s Deák köszönetével kezdődvén meg a gyűlés, ez oly jó hatást tett, hogy az engesztelődés szelleme szállta meg mindkét pártot s a vészesnek Ígérkező, a feszültség és aggodalom közt megnyílt ülés végig higgadtan és békésen folyt le. Így a rendek a vád alá fogott főjegyző esetéből kifolyóan jegyzőkönyvbe igtathatták, a királyi leirat által kétségbe vont első bíraskodási jogukat; elhatározhatták, hogy országos sérelemként terjesztik az országgyűlés elé a megyei főorvosnak adminisztratori kinevezése által megsértett választási jogukat; jegyzőkönyvbe vették, hogy az administrator által gyakorolt vádközlés módjával szemben ragaszkodnak meg nem sérthető s meg nem gyengíthető elveikhez; végül, hogy a széksértési kereset elrendelése csupán a többség határozata alapján törvényes. Mindezt Deák személyének varázsa idézte elő s ez annál szebbnek tűnik föl, ha a későbbi végzetszerű bihari s kivált az 1845 december 16-iki közgyűlés véres jeleneteire gondolunk, melyeknek már ez alkalommal való kitörését talán csak ő háritotta el.

¹ Ezt egy akkori levelező is írja. *Budapesti Híradó* 1845. 190. szám.

Deák Nagy-Váradról december 19-ikön kora reggel Debreczenbe indult, hogy Wesselényivel és Vörösmartyval találkozzék. Wesselényi ugyanis már régebb idő óta készülvén ügyei s a számos meghívás miatt Pestre, útját a rossz idő daczára mostanra tette s úgy állapotok meg, hogy Debreczenben fognak találkozni. Így is történt s az előre sietett Vörösmarty, meg a Zsibóról május 17-ikén elindult Wesselényi, 19-ikére Debreczenbe értek.

A város, mely midőn Deákek ott május elején átutaztak, ezt csak későn tudta meg, most ünnepi hangulatban várta őket. Megtudva Wesselényi megérkezését, 19-ikén este az evangélikus református főiskola tanító személyzete Péczely József vezetése alatt tisztelgett nála, azután Vörösmartynál s utóbb a csak éjfél tájban megérkezett Deáknál. Ezt az alkalmat a város is megragadta s átnyújtotta Deáknak a díszpolgári oklevelet; az ifjúság pedig mindhárom vendégnek fáklyás-zenét adott. Másnap együtt Pestre indultak, hová május 21-ikén érkeztek meg a tisztelet és szeretet jeleivel fogadotva s ez a most eltelt negyven nap éppen oly zavartalan fényben mutatja Deák népszerűségét, mint az 1840-iki országgyűlés hangulata. A merre csak járt, nyomában béke, egyetértés, a nemzeti erő új bátorsága éledett fel s önbizalom töltötte el a csüggedőket.